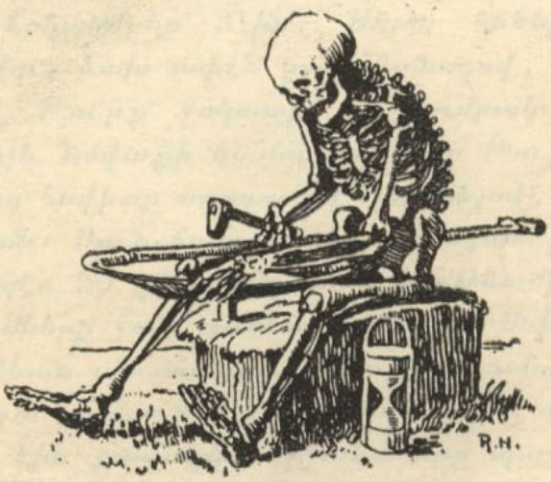
ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

ԿԱԶՄԵՑ
ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

Թ. ՀՏՏՈՒԹ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Օ. ԱՐՁՈՒՄԱՆ
1913

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱՋՄԱՏՈՒՆ
Օ. ԱՐՋՈՒՄԱՆ
№ 172

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

Գ. ՄԱՍ

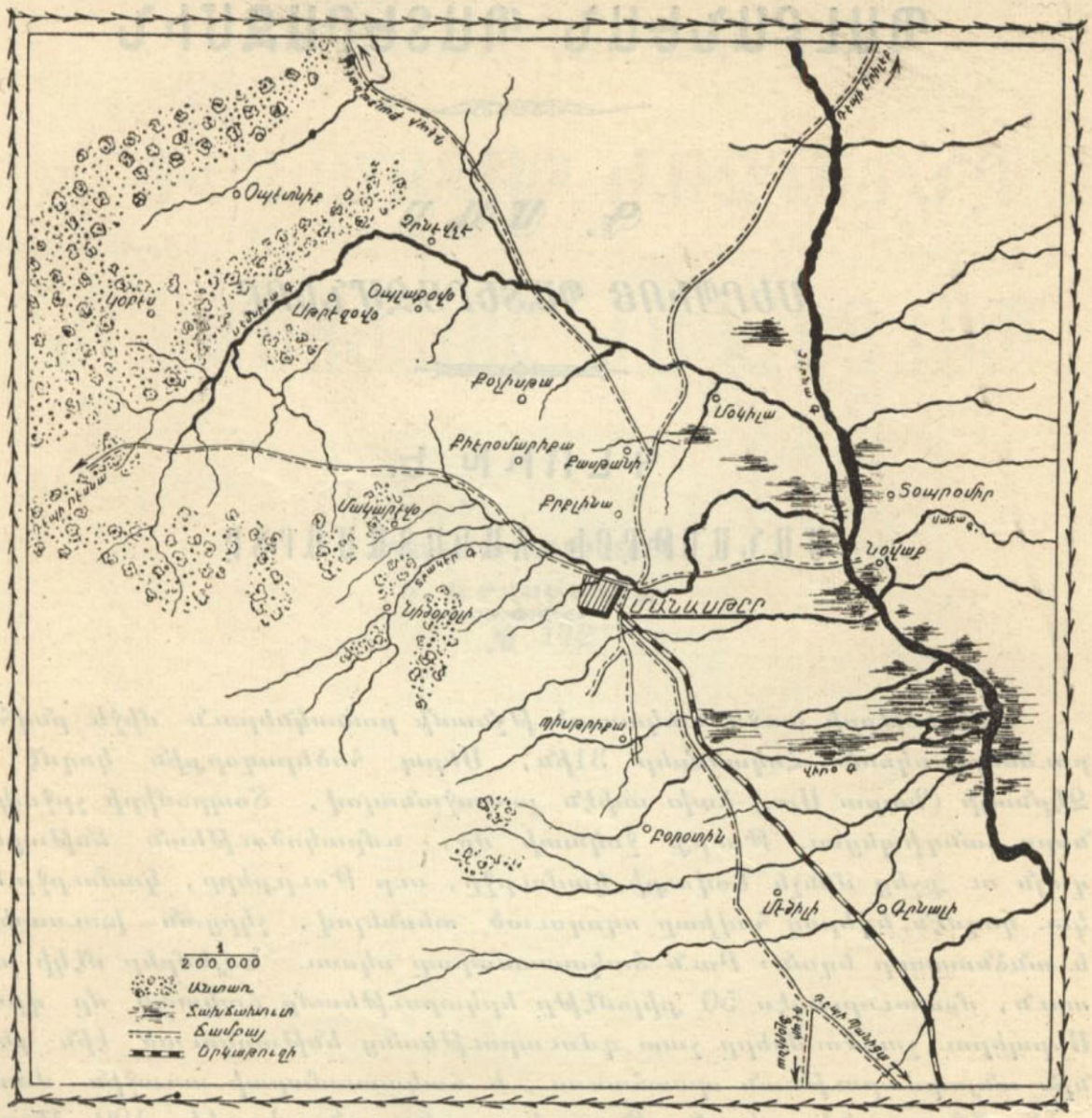
ՍԵՐՊԻՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՄԱՆԱՍԹԸՐԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Մանասթըրի առջև ճակատած թշնամի բանակներուն միջև ընդհարումները սկսան Հոկտեմբեր 31ին, Սերպ հեծելազօրքին կողմէ, որ Չէրնայի (Թարա Սու) ձախ ափէն յառաջանալով, Տօպրօմիրի չրջակաները հանդիպեցաւ Թուրք ջոկատի մը, ոմբակոծութեան ենթարկեց զայն ու քշեց մինչև Նօվաքի կամուրջը, ուր Թուրքերը, կամուրջը երկու կողմէն եզերող հովիտը ողողուած տեսնելով, չկրցան խուսափիլ, և անձնատուր եղան: Բուն ճակատամարտը սկսաւ Նոյեմբեր մէկի առաւտուն, մօտաւորապէս 50 քիլօմէթր երկարութեամբ ճակատի մը վրայ: Սերպերու չարժումները չատ դժուարութեանց ենթարկուած էին գետնին անյարմարութեան պատճառաւ, և ճակատամարտի առաջին ժամերուն մէջ չատ նեղուեցան: Թուրքերը զանազան տեսակէ 100 թնդանօթներ գետնած էին քաղաքին չրջակաները պաշտպանող բարձունքներուն վրայ, դրեթէ անմատչելի ռազմական դիրքեր, որոնցմէ ամենք աւելի քան հազար մէթր բարձութիւն ունէին: Մակեդոնիոյ թրքական թնդանօթներուն վերջին մնացորդներն էին սոոնք, որոնք գժոխային կրակի մը ենթարկեցին Սերպերը: Հակառակ սաստիկ, հակառակ մանաւանդ գետնին յարուցած դժուարութեանց, Մօրավայի գօրաբաժինը որուն կը հրամայէր գնդապետ Նէսիչ, յաջողեցաւ անցնիլ Սէմնիքայի ձախ ափին վրայ, Կօրէսի և Զրնէվչէի մէջ, և այնտեղ ամրանալ, մինչդեռ ծայրագոյն ձախակողմը՝ Սերպ հեծելազօրքը կը հասնէր մինչև Քէմալի և զայն կը գրաւէր: Նոյեմբեր մէկի ամբողջ օրը Սեր-

պերը անցուցին չարք չարք յարձակումներով, որոնց նպատակն էր ա-
ւելի վճռական յարձակմանց համար յարմար գետիններ ձեռք բերել։
Մեծ կորուստ կուտային այդ յարձակմանց միջոցին, որովհետև անպաշտ-
պան էին Թրքական կրակին դէմ, և ստիպուած էին Թուրք Թնդանօթ-

Մանաստիրը և իր շրջակաները

ներու ուժերուն, ինչպէս նաև պաշտպանողական զմայլելի դիրքերու-
վրայ ապաստանած Օսմ. հրացանաձիգներու զնդակի տարափներուն
տակ կատարել իրենց յառաջխաղացութիւնը։

Նոյեմբեր 2ին՝ Սերպ բանակին կեդրոնը խոյացաւ Քրքլինայի վրայ,
և հակառակ անոր որ Թուրք հրեաններն միանգամայն ամէն կողմէ զինքը
կը հարուածէր, չարունակեց յառաջանալ։ Սերպերը պահած էին իրենց
զուարթութիւնը, առուգութիւնն ու անձնավստահութիւնը։ Ողողուած
գաշտին մէջէն՝ աւելի քան մէկ քիլոմէթր տեղ, թևևերնուն վրայ բըռ-
նած իրենց հրացաններն ու փամփուշտները, մինչև մէջքերնին ջուրի,

Պատերազմ Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ. — Ցիմպրեան Ս. Ա. Ա. Ա

ցեխի ու ճախճախուտներու մէջ, և ամենաթանձր մառախուղէ մը կուրցած, յառաջ խաղացին երգելով, և արհամարհելով Թրքական ռումբերն ու գնդակները որոնք անխնայ կը կոտորէին զիրենք։ Սերպ ռումբերը կը պատասխանէին Թրքական հրետանիի կրակին։ Վերջապէս, իրենցմէ չատերը ճախճախուտներուն մէջ մնալով կամ վիրաւոր ձգելէ վերջ, Սերպերը հասան հաստատ դիրքի վրայ, և կատարեալ պաշարմնուխեամբ, իբր թէ ոսկեփորձի մէջ ըլլային, պատերազմական չարք կազմեցին ա-

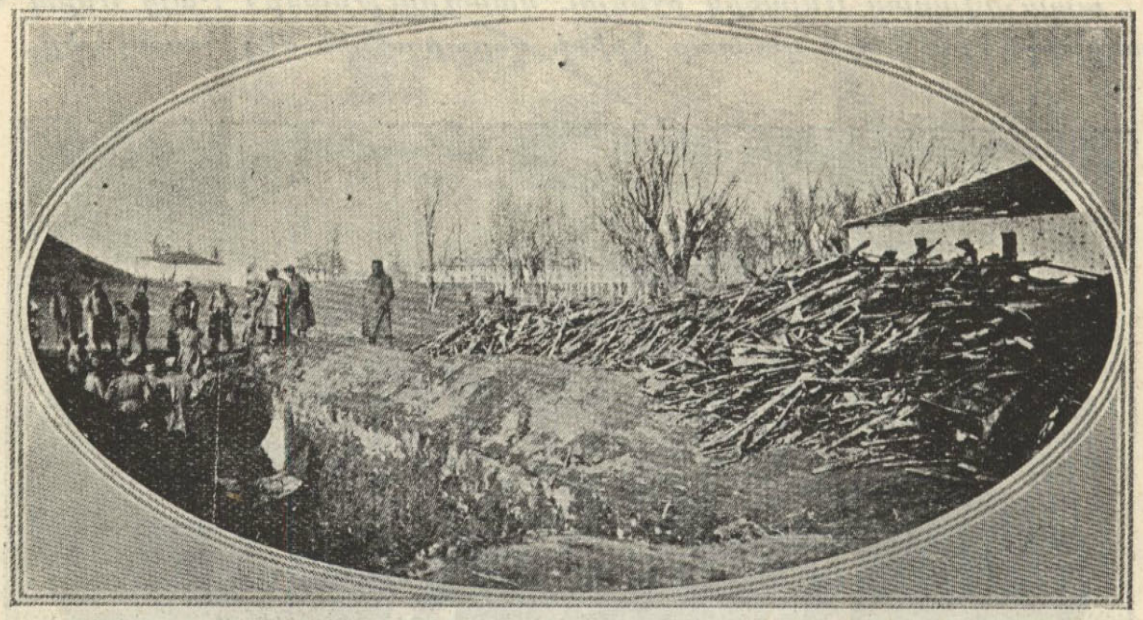
Սերպ պահակներ ձիւներուն մէջ

ռանց հապճէպի, խոյանալու համար Թրքական դիրքերուն դէմ, որոնցմէ մէկ քանին 1200 մէթր բարձրութեանց վրայ կը գտնուէին։ — «Յանկարծ, կը դրէ ականատես մը, յայտնուեցաւ Թուրք հեծելազունդ մը, որ չատ լաւ կ'որոշուէր մեր գտնուած տեղէն, և որ սակայն աննշմարելի կը մնար սերպ հետեւակազօրքին, զիրենք իրարմէ բաժնող հողի ցցունքի մը պատճառաւ։ Հիանալի սպիտակ ձիու մը վրայ հեծած սպայ մը ճակատէն կ'երթար, ընդհանուր յարձակումէն առաջ իր հեծեալներուն վերջին հրամանները տալով։ Սպան յետոյ դնաց կեցաւ կեդրոնը։ Պահեստներէն մերկացուած սուրերուն չողիւնը տեսնուեցաւ։ Սերպերը այդ կէտին վրայ պաշտպանուած էին լոկ 75նոց ֆրանսական սրապահարուածներու հրետաչարքէ մը։ Սպան որ այդ թնդանօթները կը վարէր, չափեց հեռաւորութիւնը, — 3500 մէթր։ Նախ հարուած մը արձակուեցաւ, բայց սխալ նշան առնուած էր և ռումբը՝ Թուրք հեծելազօրքին վրայէն անցնելով ինկաւ հեռուն։ Երկրորդ թնդանօթը արձակուեցաւ. այս անգամ՝ որոշապէս՝ հեծեալներէն 20 մէթրի չափ դէպի առաջ, ծուխի ու հողի սիւն մը բարձրացաւ։ Դիտակով տեսանք Թուրք

ապային ձին որ ահաւոր ոստոստումներ կ'ընէր, մինչդեռ հնձելատունդը կը սկսէր չարժիլ: Եւ ահա, այլ ևս առանց դադար առնելու, սերպ հրեշտաչարքը կազմող չորս թնդանօթները սկսան անխնայ հարուածել զանոնք: Կը տեսնէինք Թուրք հնձեղները որոնք կը պատուաքէին ու կ'անհետանային ծուխի գուլաններու մէջ: Երբ սերպ թնդանօթները դադրեցուցին իրենց կրակը և ծուխը անհետացաւ, հոծ ու չփոթ զանգուածներ, ձիու ու մարդու դիակներու կոյտեր, ցոյց կուտային այնտեղը, ուրկէ մէկ քանի վայրկեան առաջ, Թուրք հնձելատունդը կը մատնէր դէպի ճախճախուտները մղել սերպ հետեւակազօրքը: Թուրք սպան և փոքրաթիւ սպիտակ ձին չէին երեւար այլ ևս. ապահովաբար դիակնակոյտերէն մէկուն տակն էին: Այդ միջոցին, սերպ հետեւակազօրքը, միչտ առանց հապճեպի և ուղիղ դիծի վրայ, չարունակեց յառաջանալ, և նոյն օրը, իրերայաջորդ յարձակումներու չարքով մը, որոնց միջոցին Թուրքերը զմայլելի հերոսութեամբ կռուեցան, յաջողեցաւ զրաւել բաւական կարեւոր դիրքեր:»

Նոյեմբեր 2–3ի գիշերը, Սերպ բանակին ալ-թևը կազմող Մօրավայի զօրաբաժինը՝ յարձակմամբ զրաւեց Օպլաքօվօն ու Քօչիսթան (կամ Քօչիսթա), ինչպէս նաև անոնց չուրջը գտնուող բոլոր բարձունքները, և ալ կողմէն կիսաբոլորակ մը ձեւացուց Թրքական ձախ թևին չուրջը, մինչդեռ սերպիական ձախ թևն ալ՝ Քրլինայի կողմէն, նոյնպէս կիսաբոլորակ մը կը ձեւացնէր Թրքական ալ թևին չուրջը: Նոյեմբեր 3ի առաւօտն, Օսմ. բանակը այդպէս ամենազօրեղ կերպով անդամահատած, կաչկանդուած էր սերպ ոյժերէ, և դժուարաւ կը տակաւ միանգամայն երեք կէտերէ կատարուող յարձակմանց դէմ: Ինչ ատ քիչ, Սերպերը զգալաբար մեղմեցին այդ յարձակումները, խնայելու համար իրենց հետեւակազօրքին, և սկսան գործածել լոկ իրենց թնդանօթները, որոնցմէ մանաւանդ Ֆրանսական 75 միլիմէթրնոց արագահարուածները զարհուրելի աւեր կը գործէին Թրքական չարքերուն մէջ: Անցոյս կռիւը մըն էր այլևս Թուրքերուն համար: 120,000 Սերպի դէմ 60,000 էին, և ան ալ աննկուն ոյժերէ ձեւացած խառնուրդ մը, որուն աւելի քան 10,000 հոգին մնացած կամ պատերազմելու անկարող վիճակի մէջ ինկած էր արդէն: Ճակատամարտին առաջին օրը լրանալուն, հրամանատարները հասկցած էին թէ կարելի չափով ըլլայ կասեցնել Սերպերը. Ալի Րիզա փաշա, յետոյ Թարխան Սամի փաշա, յաջորդաբար հետացած զացած էին, և Ախմետեան բանակին զանազան հատուածներուն դրսէն կը մնային լոկ Ճաւիտ, Զէքի, և Ֆէյթի փաշաները: Ապահովաբար անոնք ալ յուսահատած էին երեք օր իրարու վրայ, գիշեր ցերեկ մղուած կռիւներէն ետք, որոնք Սերպերուն միայն ժպտած էին, բայց նոքին կը չարունակէին կատիլ հերոսաբար:—«Բումանովօի ճակատամարտը որուն հետեւանքը եղաւ Սկիւպի անկումը, կը գրէ Ժուռնալի Թըղթակիցը, կատարի և արիւնալի եղած էր: Յետոյ, երբ Բէլլէբէյի մէջ տեսայ երկու հակառակորդներուն կատաղութիւնը, զրեցի թէ քաղաքին գրաւման առթիւ տեղի ունեցած ճակատամարտը ապահով կերպով

կը կազմէ ներկայ պատերազմին ամէնէն արիւնալի դրուագը։ Այսօր, ասա՛ղ, այդ կարմիր փառքը կը ժժգունի Մանասթըրի մեծ ճակատամարտին մէջ առի ունեցած ահաւոր ապանդին առջև։ Թուրքերը այստեղ ցոյց տուին առասպելական քաջութիւնն ու հերոսական յամառութիւնը Բլեվնայի պաշտպաններուն, և Եւրոպայի քարէտէն անհետանալէ առաջ, հակառակ իրենց կատարեալ ու վերջնական պարտութեան, կրցան արժանանալ փառաւոր չքապատակի մը։ Այսօր կը խոնարհիմ դժբախտ քա-

Մանասթըրի մէջ Թուրքերուն ձգած հրացանները

ջութեանը առջև Մանասթըրի թուրք սպաներուն ու զինուորներուն, որոնք ահաւոր պէս կռուեցան, առանց երբեք յաղթելու յոյսը ունենալու։ Իրենց հերոսութիւնը կ'աւելցնէ Սերպ զօրքին փառքը։ Սերպերը Բէրլէբէի յաղթանակէն ետքը, երկրորդ անգամ իրենց դէմը գտան թշնամի մը, որ թէև զինուորական գիտութեամբ իրենց չէր հաւասարեր, բայց գոնէ քաջութեամբ իրենց արժանի էր, և որ ամբողջ երեք օր՝ որոնց միջոցին պատերազմին ելքը անորոշ մնաց, այնքան յամառութիւն ու կատաղութիւն ցոյց տուաւ պայքարին մէջ»։

Նոյեմբեր 3ի ամբողջ օրը սպանդը չարունակուեցաւ երկաւոտեք։ Գիշերը, Սերպերը զերազոյն հարուածը տուին՝ յարձակմամբ գրաւելով բուն Մանասթըր քաղաքին բանալիները եղող երկու դիրքեր՝ Բրքլինան և Բիէլօմարիքան (կամ Բիէլամարիցա), որոնք Թուրքերուն պաշտպանութեան վերջին կարևոր յենակէտն էին։ Առաջինը՝ որ 1200 մէթր բարձրութեամբ լեռ մըն է, գրաւուեցաւ Տրինի զօրաբաժնին կողմէ, իսկ վերջինը, 1248 մէթր բարձրութեամբ տիրապետող դիրք մը, գրաւեց Մօրավայի զօրաբաժինը։ Անոնց գրաւմամբ՝ Մանասթըր կը մնար անպաշտպան, և Թուրք բանակը կ'ենթարկուէր բոլորովին պաշարուելու վտանգին, որովհետև Սերպերը չբնակայ համեմատաբար անկարևոր դիրքերը մէկիկ մէկիկ կը գրաւէին առանց դադար առնելու, կը-

ուելու բացարձակ անկարողութեան մատնելով թշնամին։ Նոյեմբեր 4ի առաւօտն, հազիւ լոյսը ծագած, Թուրքերը զգացին իրենց սպառնացող վտանգը, դադրեցուցին կրակը և փորձեցին խուսափիլ Սերպերու սեղմումէն։ Այ թէեւ վրայ՝ Զէքի փաշա սկսաւ նահանջել 8–10 վաշտերով, երկու հեծելազունդով և երկու հրետաչարքով, որոնք ամենաթանձր մառախուղէ մը օգտուելով յաջողեցան առիլ անցնիլ Սերպերու չարքերուն առջեւէն և ուղղուիլ դէպի հարաւ, դէպի Ֆլօրինա (Լէրինա), ապահովաբար Սելանիկ իջնելու մտադրութեամբ։ Բայց Սերպ հեծելազօրքը՝ որուն այժ կուտար Տրինի զօրաբաժնին մէկ հատուածը, իր

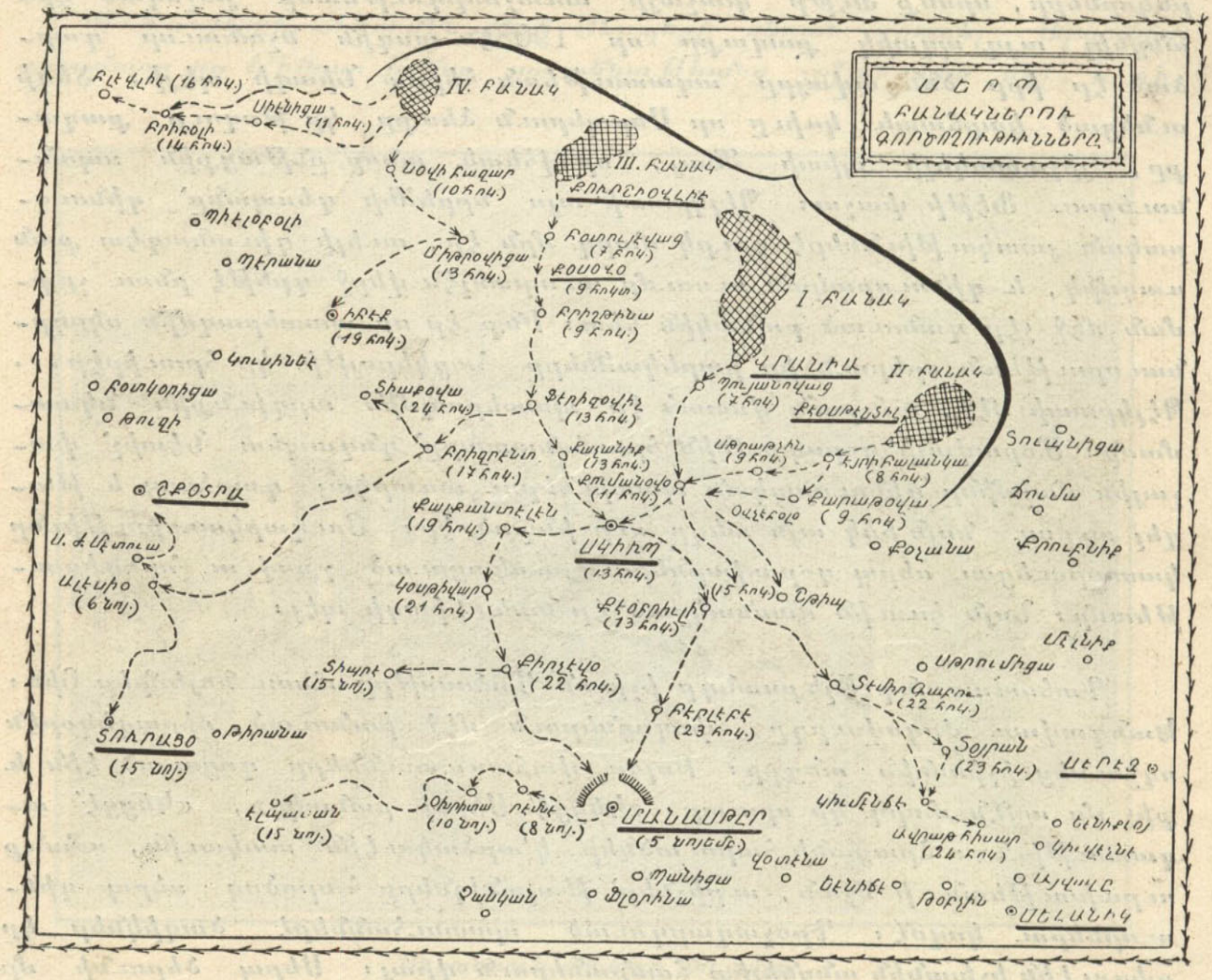

Սերպերը կը վերցնեն Մանասթըրի թրքական խրամներուն մէջ գտնուող դիակները

նահանջը կարեց Մեծիլիի առջեւ, և նոր ջարդ մը տալով բաւական դերի բռնեց։ Ազատողները, իրենց թնդանօթները լքելով, չարունակեցին նահանջել դէպի Ֆլօրինա, բայց այն կողմէն ալ իրենց նահանջը կարեց Սելանիկէն ճամբայ ելած հէլլէն բանակը, որ գահաժառանգ Կոստանդին իշխանին հրամանատարութեամբ կը դիմէր Ֆլօրինա։ Զէքի փաշա, ճարահատ, Պանիցայի պաշտպաններուն հետ քաշուեցաւ Բիզօաէնիի կիրճերուն մէջ։

Իսկ Ճավիտ և Ֆէթհի փաշաներու ոյժերը սկսան նահանջել դէպի Օխրիտա, Բէհնայի ճամբով, սակայն Սերպերը կրցան զանոնք մղել դէպի Պապա լեռը, որուն բարձունքը հասաւատուած Սերպ թնդանօթները, իրենց մահացու կրակով, արտաքրելի մէկ հատիկ ճամբան բացարձակապէս անանցանելի դարձուցած էին։ Թուրքերը յուսահատ փորձով մը մխրճուեցան այդ ճամբուն մէջ, բայց տեսնելով որ ամբողջովին պիտի

կատորմին, սահպանեան լերան ծմակներէն և կողերէն վեր բարձրանալով փախչիլ հանդիպած ուղղութեամբ։ Ճամբան փակած նոյնպէս սահպանեան լերան անցքերուն ապաւինիլ, սակայն իսկ համախմբել փորձելու իր պինդուրները, որոնք խելքերնուն փչած ուղղութեամբ կը փախչէին՝ ճամբուն վրայ լքելով իրենց զէնքերը, սոսկալի մեկ թնդանօթ և ամէն տեսակ պատերազմական իրեր։ Վերջէն՝ սերպ և յոյն չէթէներ,

կատարեալ մարդորսութիւն մը կատարեցին այդ սարերուն վրայ, անխընայ կոտորելով իրենց զնդակին տակ ինկած թուրք պինդուրները, և պզտիկ մաս մըն ալ իբր գերի քշելով։ Շատեր ալ ինքնասպանութեամբ Մանաստիրը իյնելով յանձնեցին իրենց զէնքերը և անձնատուր եղան։ Իսկ այն թուրք պինդուրները որոնք չէին կրցած փախչիլ ճակատամարտի դաշտէն, նոյեմբեր 5ին յանձնատեցան Մանաստիրի մէջ, ուր յաղթական մուտք կը գործէին Սերպերը։

Այսպէս անա գերագոյն հարուածը ընդունեց Օսմ. Արևմտեան բանակը, չորս օր և երեք գիշեր տևող զարհուրելի ճակատամարտէ մը ետք, որուն արդիւնքով՝ պատերազմին բուն կառավարիչը, Մակեդոնիան, վերջնականապէս և ամբողջովին կը մնար Դաշնակիցներուն ձեռքը։ Ճակատամարտը Սերպերուն արժեց 8000 հոգի, մեռած կամ

վիրաւոր. իսկ Թուրքերը ունեցան մօտաւորապէս 15,000 մեռեալ և վիրաւոր(*), Սերպերուն ձեռքը թողուցին 10,000 գերի, ահագին քանակութեամբ պատերազմական ասար, տասնեակ հազարներով հրացան ու զանազան զէնքեր, կառքեր, վրաններ, պաշար, ինչպէս նաև 51 կտոր թնդանօթ, որոնցմէ 36ը Տրինի զօրաբաժինը մինակը գրաւած էր:

Սեպտ. 5ին, Սերպերը մինչև Բէհանէ կը հալածէին Է. զօրաբանակի բեկորները, որոնք Ծէթի փաչայի առաջնորդութեամբ յաջողած էին անցնիլ այդ պզտիկ քաղաքը որ 1908էն ասդին նշանաւոր դարձած էր իբր ծննդավայրը ազատութեան հերոս Նիազի պէյի: Տեղի ունեցած կարճատև կռիւը որ Սերպերուն ձեռքը կը թողուր քաղաքը, չիշտահակլի պիտի մնայ, որովհետև անոր ընթացքին ազանուեցաւ Ծէթի փաչա: Պէլկրատի այս երբեմնի դեսպանը՝ դինուորական յատկութիւններէ զուրկ մարդ մըն էր, աւելի դիւանագէտ քան ռազմիկ, և դինուորական ուսումը աւարտելէն վերջ գրեթէ բնաւ չըփման մէջ չէր գանուած բանակին հետ: Ինք էր որ պատերազմին սկզբնաւորութեան օրերուն իր բարեկամները հաղկերոյթի կը հրաւիրէր... Պէլկրատի մէջ, այնքան վատահ էր պատերազմին արդիւնքին նկատմամբ: Մօրավայի զօրաբաժնին հրամանատարը՝ զնդապետ Նէսիչ՝ վաչային մալմինը դինուորական պատիւներու աւարկայ դարձուց և թաղել տուաւ նոյն իսկ այն տեղը ուր ինկած էր: Յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ սերպ զօրավարներու յատկացուած չքով ու հանդիսութեամբ: Նոյն կռւին մասնակցած էր նաև Նիազի պէյ:

Գահաժառանգ Ալեքսանդր իշխան Մանասթըր մտաւ Նոյեմբեր 6ին: Յանդալատ ժողովուրդը, փողոցներուն մէջ խնուած, ակրագեղօրէն ողջունեց իշխանին անցքը: Բոլոր վտճառատուններուն գոցուած էին և քիչ մը ամէն մարդ կը պոռար. «Կեցցէ՛ Սերպ բանակը», «Կեցցէ՛ ազատութիւն»: Հրացանի հարուածներ կ'արձակուէին ասկաւին, ոմանք ուրախութեան ի նշան, ուրիշներ՝ թալանիչները հալածող սերպ դինուորներու կողմէ: Դրօշազարդուած պատուհաններէ ծաղիկներ կը սիրուէին իշխանին անցնելիք ճամբաներուն վրայ: Սերպ ծերունի մը հարիւրապետի մը առջևը նետուեցաւ, ըսելով. «Եկուր որ հայ ասմքու դինուորներուդ»: Ու կ'ուզէր ասիկա ապան որ երթայ հացը առնէ, բաժնելու համար այն քաջերուն որոնք եկած էին կռւելու Սերպ ժողովուրդին ազատագրութեան համար:

Ալեքսանդր իշխանին հետ՝ սերպ ընդհանուր ապայակոյսը Բէրլէբէէն

(*) Ինչպէս բոլոր կռիւներուն մէջ, այստեղ ալ նոյնը մնաց համեմատութիւնը Թրքական և սերպ կորուստներուն: Ասոր պատճառն էր սերպ թնդանօթներու անբաղդատելի առաւելութիւնը, ինչպէս նաև սերպ թնդանօթաձիգներու ընդհանրապէս անթերի նշանառութիւնը, ինչ որ մէկ կողմէ Սերպերուն քաջութեան գրգիռ, և միւս կողմէ ալ՝ Թուրքերուն վհատութեան պատճառ կը դառնար, ի զուր չէր որ իւրաքանչիւր ճակատամարտէ վերջ Սերպերը կաթոգին կը համբուրէին իրենց տակաւին դաղջ թնդանօթները:

վոխադրուեցաւ Մանասթըր։ Օր մը վերջ, քաղքին մէջ փառաւոր հանդէս մը սարքուեցաւ ի պատիւ հէյլէն գահաժառանգին, որ իր կարգին Մանասթըր կը ժամանէր Սկանիկէն։ Եթէ ճիշդ առենին, ճակառամարտը տակաւին չվերջացած, Մանասթըրի առջև հառած ըլլար, Օսմ. Աբեմտեան բանակէն ոչ ոք կրնար խուսափիլ· կամ բնաջինջ կ'ըլլար բոլորովին, և կամ գերի կը բռնուէր ամբողջութեամբ։

Մանասթըրի անկումէն վերջ Սերպերը սկսան գրաւել Ալպանիոյ այն մասը որ կ'իյնար իրենց յաւակնութեանց չրջանակին մէջ, և պի-

Սերպերուն մուտքը Տուրացօ

նամափ ընել բնիկ ժողովուրդը, յաճախ սիրաչահութեամբ, չատ հեղ նաև բռնութեամբ ու արհաւիրքով։ Հակառակ անոր որ ժէօն Թուրք կառավարութիւնը քանի քանի անգամներ Ալպանիոյ մէջ ամենախիստ պինահաւաքութիւն կատարած էր՝ պինուորական արշաւախումբերու միջոցաւ, նորէն անդին քանակութեամբ զէնք կը գտնուէր Ալպանացւոց մօտ։ Մի միայն Սկիւպ քաղաքին մէջ՝ սերպ ոստիկան – պինուորներ 110,000 հրացան գտած էին բնիկ ժողովուրդին քովէն։ Աւտնցմէ 120ը, բոլորն ալ նոր դրութեամբ հրացաններ, կը պատկանէին Արնաուտ հացագործի մը որ զանազան իր փառն տակը յատկապէս չինուած թաքստոցի մը մէջ պահած էր։ Այսպէս մէթոտով, զգուշութեամբ, յամր և սակայն ապահով կերպով Սերպերը չարունակեցին թափանցել

Ալպանիոյ մէջ։ Մօրավայի զօրաբաժինը՝ Իշանէն գրաւելէ վերջ յառաջացաւ մինչեւ Օխրիտա, զոր գրաւեց նոյեմբեր 10ին, և անկէ ետեւի խորերը մխրճուելով, նոյեմբեր 15ին հասաւ Էլպասան, ետեւի կամ նուազ կարեւոր ընդհարումներ ունենալով քնիկ Արնաուտներու հետ։ Նոյն թուականին Ալպանիոյ մայրաքաղաքը՝ Տիպրէ կը ժամանէր Գ. Բանակին պատկանող այն զօրաթեւը որ Քիրչէվօէն մեկնած էր հոկտեմբեր 22ին։ Այս զօրաթեւը առիպուեցաւ բուռն կռիւ մը մղել Քիրչէվօի առջեւ պարատուած թրքական այժերուն հետ, որոնց մէկ մասը Տիպրէ նահանջած էր, և որոնք զօրացած էին չրջականերէն հաւաքուած առուտրաթիւ Արնաուտ պաշըպօզուքներով։ Գնդապետ Միլովանօվիչ որ կը հրամայէր Սերպ զօրաթեւին, չուտով չախչախեց անոնց դիմադրութիւնը, և նոյեմբեր 15ի առաւօտ քաղաք մտնելով, խանդավառ ընդունելութեան մը առարկայ դարձաւ տեղւոյն Քրիստոնեայ ժողովուրդներուն կողմէ։

ՍԵՐԳ ՋՕՐԱՎԱՐ ՊՕՅՕՎԻՉ

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Սերպիական Դ. բանակը որուն կը հրամայէր զօրավար Զիվքօվիչ, և որուն պաշտօնն էր Նովի-Բազարի Սանճագը գրաւելով Թարաւսագուոյ հետ ձեռք ձեռքի մարդիլ զայն Թուրք պահակազօրքերէն, բաժնուած էր երկու զլխաւոր հասաւածներու, Բրալիէվօի հասաւած (Իպարի բանակ), որ պիտի գրաւէր Նովի-Բազար քաղաքը, և Բօզէկայի հասաւած, որ էն առաջ պիտի ուղղուէր Սիէնիցայի դէմ։

Առաջին հասաւածը, Բրալիէվօէն մեկնելով, Իպարի հովտէն բարձրացաւ, և հոկտեմբեր 5ին սահմանագլուխը անցաւ Բալքայի կողմէն։ Երեք օր վերջ կը հասնէր Նովի-Բազարի սահմ. զոր կը պաշտպանէին Թրքական երկու կամ երեք կանոնաւոր վաշտեր և 3–4000 Արնաւութ պաշտպազունքներ։ Այս սակաւաթիւ ոյժով, Օսմանցիք դիւցազնական դիմադրութիւն մը ըրին ամբողջ երեք օր։ Առաջին օրը, Սերպերը չկրցան ո՛և է առաւելութիւն ձեռք բերել· երկրորդ օրը մինչև իրիկուն անխընայ ռմբակոծեցին քաղաքը, բայց պահակազօրքը չըվախցաւ հնօրեայ ամրութեանց մէջ ապաստանելով չտրտնակից կռուիլ աննկուն կամաւորութեամբ։ Արագահարուած թնդանօթներու հրետաչարք մը, բազմաթիւ հին ոճով թնդանօթներ, ինչպէս նաև նոր ոճով Կրուպի վեց թնդանօթ կը պաշտպանէին զիրենք։ Սերպերը ահիպուեցան քայլ առ քայլ կռուելով յառաջանալ, և բաւական մեծ կորուստ տուին առաջին երկու օրերու ընթացքին։ Հոկտեմբեր 9ին սակայն, սերպ թնդանօթներու անդադրում ռմբակոծութենէն ակարացած Թուրքերը տեղի տուին սաստիկ յարձակման մը առջև զոր Սերպերը կատարեցին անվերապրելի կատաղութեամբ, և որուն հետևանքը եղաւ քաղաքին անկումը։ Բնակչութիւնը, մեծ մասամբ քրիստոնեայ, զրկաբաց ընդու-

նեց յաղթականները, որոնք սակայն 500 ոտայ և վինուար ձգած էին քաղքին չուրջը, մեռած կամ վիրաւոր։ Իսկ Թուրքերուն կորուսաը եղած էր 300 մեռեալ և 800 վիրաւոր։ Ողջ մնացողներուն մեծագոյն մասը քաչուեցաւ Սանճագին հիւսիսային մասը, Սերպերուն ձեռքը թողլով իր բոլոր թնդանօթները և մեծ քանակութեամբ պատերազմական ուսար։ Մնացեալ փոքր մասը գերի բռնուեցաւ քաղաքին չրջականները։

Իպարի բանակը՝ Նովի-Բազարէն մեկնելով ուղղուեցաւ Միթրովիցա, զոր կը պաշտպաներ Թուրք պահակազօրքերու բաւական կարևոր ոյժ մը։ Սերպերը չուաով ցրուեցին զայն և հոկտեմբեր 13ին Միթրովիցա մտան զրեթէ առանց կռիւի, գրաւելով Օսմ. զրօչ մը, Բրուբի թնդանօթ մը, թնդանօթի չորս կառք, 29 կառք ռազմամթերք, երեք միլիոն փամփուշտ և 3000 անասուկ պահեստի ռազմանիւթեր։ Քաղքին մէջ ալ ձեռք անցուցին երեք վինուորական ամբարտաւոյներ, որոնց մէջ գտնուող ռազմամթերքին ձեռք չէր դպցուած դեռ, ինչպէս նաև 500 մավզեր, վեց վակոն պիւր, մէկ վակոն բրինձ, 500 անասուկ պահածոյ, բազմաթիւ խաչոր վրաններ, և բժշկական, հեռագրական ու թէլէֆոնի կազմածներ։

Միթրովիցայէն՝ Իպարի բանակը քալեց դէպի Իբէք, և հոկտեմբեր 19ին հասաւ Սլաւութեան այդ նշանաւոր ասատնին առջև, զոր զօրավար Վուքօթիչի հրամանատարութեան տակ գտնուող զարատաղեան Հիւսիսային բանակը գրաւած էր օր մը առաջ։

Դ. բանակին Բօշէկայի հատուածը բաժնուեցաւ երկու մասի, մէկը Հարաւի զօրաթեւը, որ Ժավօրի կիրճերէն անցնելով Սիէնիցայի վրայ պիտի քալէր, և միւսն ալ հիւսիսի զօրաթեւը, որ Նովա-Վարոշի կիրճերէն պիտի յառաջանար դէպի Բրիբոյի։

Հարաւի զօրաթեւը հոկտեմբեր 9ին յարձակմամբ գրաւեց Ժավօրի կիրճերը պաշտպանող ամրոցները, գերի բռնելով Թրքական վեց մը։ Երկու օր վերջ, Սիէնիցայի առջև, Գարատաղցոց հետ գրեթէ միևնոյն ատեն կ'ընկճէր Թրքական ուժի կարևոր ոյժեր և կը գրաւէր քաղաքը, որ միացման կէտը կը դառնար Սանճագին մէջ գործող դաշնակից բանակներուն։ Սիէնիցայէն՝ ուր 13 թնդանօթ և երկու ռմբակոծական ձեռք ձգած էին, Սերպ զօրքեր ուղղուեցան դէպի Բլեվլիէ, որ Սանճագին մէջ Թրքական յետին ամրացեալ կայանն էր, և ուր կը դիմեր նաև Բօշէկայի հատուածին հիւսիսային զօրաթեւը։ Այս վերջինը հոկտեմբեր 7ին՝ առանց մեծ դժուարութեան ընկճեց Նովա-Վարոշի պաշտպանութեան յատկացուած ամրութիւնները և չաթաթ մը վերջ հասաւ Բրիբոյի առջև, զոր հոկտեմբեր 14ին յարձակմամբ գրաւեց։ Օր մը ետքը Սերպերը և Գարատաղցիք կողք կողքի գրաւեցին Բլեվլիէն, որուն պահակազօրքը, սահմանագլուխը անցնելով, ապատաննեցաւ աւստրիական հողը։ Այս կերպով, բովանդակ Նովի Բազարի Սանճագը կ'իյնար դաշնակիցներուն ձեռքը։ Սերպերը սկսան զայն կազ-

մակերպել իբր սերպիական նահանգ մը, որուն կառավարիչ նշանակուած էր հանգստեան կոչուած սպայ մը, գնդապետ Անտրա Իվանովիչ։ Սերպիոյ պատերազմական նախարարը կոչ մը ուղղելով Սերպ փոստատաններու և ուսանողներու, կը հրաւիրէր զանոնք պաշտօններ առանձնել Նօվի Բազարի մէջ, որուն ամէն կողմը կանոնաւոր վարչութիւն կը հաստատուէր։

Բլէվլիեի անկումէն վերջ՝ Դ. բանակը իրմէ կարեւոր մաս մը Սանճագին զանազան կողմերը պահակ թողուց, թէ՛ դրաւուած կեդրոններու պաշտպանութեան և թէ մանաւանդ Արնաւութ Չէթէներու հետապնդութեան համար։ Մնացեալ մասը վերադարձաւ Հին Սերպիա, այնտեղ գործող բանակներուն միանալու (*)։

Միեւնոյն ժամանակ առաջ կը տարուէր դէպի Ադրիական յառաջխաղացութիւնը, որ Սերպերուն համար եթէ ոչ ամէնէն դժուարին, գոնէ ամէնէն փորձանաւոր գործողութիւնը պիտի դառնար, իր յորուցած միջազգային ծանր կնճռոտութեանց պատճառաւ։

Ինչպէս տեսանք արդէն, Դ. բանակին հրամանատար զօրավար Տանքօվիչ, Հոկտեմբեր 13ին՝ Բաչանիքի դրաւումէն վերջ՝ զօրաթեւ մը ճամբայ հանած էր դէպի Բրիզրէնտ և չրջակայ ալպանական մեծ ոստանները։ Բուռ մը Թուրք կանոնաւոր զինուորներ և ահագին բազմութեամբ Լիումացի Արնաւութներ կը պաշտպանէին այդ քաղաքը, երբ Սերպերը անոր առջև հասան Հոկտեմբեր 17ին։ Փոխադարձաբար վայրենի կռիւ մը մղուեցաւ այդ օրը, առաւօտէն մինչև իրիկուն։ Աւստրիոյ հիւպատոս Պ. Բրօխասքա անձամբ կը հրահրէր Արնաւութները(**)։ Իրիկուան դէմ, Սերպերը յաջողեցան ընկճել զանոնք և անոնց հետ դրեթէ կողք կողքի մտան քաղաք, ուր ամիսներ կռուիլ իւրաքանչիւր փողոցի մէջ, որովհետև Արնաւութները քայլ առ քայլ կը չարունակէին պաշտպանել քաղաքը։ Պ. Բրօխասքայի դրդումներուն վրայ, բազմաթիւ սերպ բնակիչներ չարդուեցան այն թաղերուն մէջ որոնք կռուի կէտերէն հեռու կը մնային։ Ականատեսներ կը պատմեն նոյն իսկ թէ Աւստրիոյ հիւպատոսը անձամբ կը վարէր Արնաւութ չարդարարները։ Մէկ երկու ժամ տեւող այդ փողոցի կռիւներէն ետք, Սերպերը վերջապէս սիրացան քաղաքին, և սկսան անողորմ կերպով կոտորել իրենց ձեռքին տակ ինկած ամէն Արնաւութ, առանց խնայելու ո՛չ անճնաւոր եղողին, ո՛չ ալ դիմադրութիւն հայցողին։ Իրենց ազդակիցներուն դեմ տասը տասը դիակները որոնց կը հանդիպէին չարդի ենթարկուած թաղերուն մէջ, բոլորովին կը դրդռէին և աւելի անգթութեան կը մղէին զիրենք։

(*) Նօվի Բազարի Սանճագին մէջ տեղի ունեցած պատերազմները պատմած ենք արդէն Գարատաղի քաժնին մէջ (Դ. Հատոր, Գլուխ Գ. — Հիւսիսային բանակին գործողութիւնները, էջ 579-599)։

(**) Սերպերը կասկածեցան նաև թէ Պ. Բրօխասքա ինք վարձած ու զինած էր Լիումացիները, և թէ առանց իր դրդումներուն, անոնք երբեք չպիտի փորձէին այդպէս կատաղի դիմադրութիւն մը ընել։

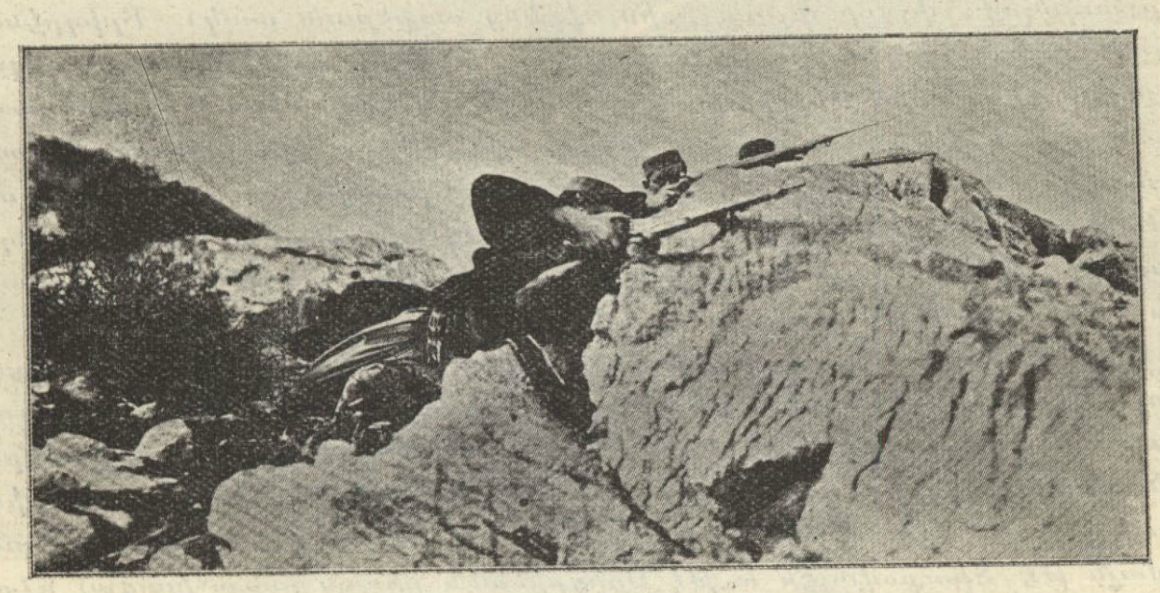
Մեծ պատերազմի ժամանակ գերմանական հեծելազորի մի գնդակոծման տեսարան

Այդպէսով, համեմատաբար չատ կարճ ժամանակուան մը մէջ, ահագին թուով Արնաւուտ ջարդեցին, յաճախ ամենաբարբարոս խոշտանգումներով և տանջանքներով։ Մաս մը Արնաւուտներ, որոնց մէջ յայտնի պետեր, ապաստանեցան աւստրիական հիւպատոսարանը, սակայն Սերպիան, ատոնց կարեւորութիւն ընծայելու հիւպատոսին բողոքներուն, դուռները խորտակելով մտան հիւպատոսարան, տեղին վրայ սպաննեցին բոլոր Արնաւուտ փախստականները. յետոյ, հիւպատոսարանին դիմանշանը վար առնելով, փշուր փշուր ըրին իրենց առքերուն տակ։ Բրիզրէնաի ժողովուրդը, ջարդին կատարէն անմիջապէս վերջ, 200 հոգինոց սեղան մը սուտ ի պատիւ Սերպ հրամանատարին և սպաներուն։ Հակառակ աւստրիական հիւպատոսարանի միջադէպին, Ռուս հիւպատոսը անձամբ մասնակցեցաւ հացկերոյթին, որու միջոցին խանդավառ ծափերու մէջ բաժակներ առաջարկուեցան ի պատիւ Բէլթար Թագաւորին և Սերպ բանակին, մինչդեռ դիմադրական նուագախումբը սերպիական, ռուսական ու ֆրանսական քայլերգները կը հնչեցնէր։

Այդ միջոցին զօրավար Վուքօմիչ Իրէքէն կը քալէր Տիւքօվայի վրայ։ Սերպերը, Բրիզրէնաէն օգնական դիմադրութիւն պատրաստզի զօրավարին, ինչպէս նաև զօրեղ թնդանօթներ։ Հոկտեմբեր 20ին, Գարատաղցիք ու Սերպերը միասին կը մտնէին Տիւքօվա։ Բրիզրէնաի չէջականները այլևս դրաւելիք տեղ չունենալով, Սերպերը միանգամայն թէ՛ Տիւքօվային և թէ Բրիզրէնաէն սկսան յառաջխաղալ դէպի Սաղրիական, իրենց նպատակակէտ ունենալով Սէլէսիոն, ուր պիտի միանային Գարատաղցւոց։ Տիւքօվա գանուող Սերպերը որոնք կը կազմէին արշաւախումբին աջ թեւը, Հոկտեմբեր 28ին մեկնեցան նոյն քաղքէն, Լէչի և Տրինի հովտին ճամբով։ Կը բազկանային Տրինի զօրաբաժնէն (Բ. կարգ) պատկանող ութ վաշտերէ։ Իսկ Բրիզրէնաի Սերպերը, որոնք արշաւախումբին ձախ թեւը կը կազմէին, կը յառաջանային Միրտիթաներու երկրին, սպասակ Տրինի հովիտներուն և Մաթիի ճամբով։ Կը բազկանային Շումատիայի զօրաբաժնէն (Բ. կարգ) պատկանող եօթը վաշտերէ։ Երկու զօրաթեւերը հաւասարապէս իրենց հետ կը տանէին մէթրայէօզի վեց և արագատարած դաշտային թնդանօթներու երկու հրետաչարք, երկու ռմբակաւճակ և երեք զօրապատնդ հնձելազօրք։ Արշաւախումբին կը հրամայէր զօրավար Բավլովիչ։ Անապատ, ձիւնածածկ, ճահճախառն և ընդհանրապէս անանցանելի ճամբէ մը մեծ դժուարութեամբ յառաջանալու ստիպուած ըլլալով, արշաւախումբը չատ նեղութիւն քաշեց։ Թնդանօթակիրները մանաւանդ ստիպուած էին ձիերուն տեղը անցնիլ և երենց բազուկներուն ոյժով կատարել փոխադրութիւնը։ Պահեցաւ նաև իրենց պարէնը, որովհետև չրջականները բոլորովին անմատչելի ըլլալով, կարելի չէր պաշար գտնել։ Քիչ չարչարանք չպատճառեց նաև ցուրտը, որ սովորաբար զէրօէն 15 աստիճան վար էր այդ միջոցին։

Վերջապէս՝ նոյեմբեր 5ին՝ Սերպերը ազատեցին Սէլէսիոն, և այնտեղ ժամանած Գարատաղցւոց հետ ձեռք ձեռքի մղեցին ճակատամարտ մը

զոր նկարագրած ենք արդէն Գարատաղի բամնին մէջ, և որ յաջորդ առաւ իրենց կը թողուր քաղաքը։ Տրինի զօրաբաժնին պատկանող Սերպերը, լոկ իրենց հաչուին, Ալէսիոյ առջեւ գրաւած էին Փրուբի 12 թնդանօթ, 2500 հրացան, և դերի բռնած էին 9000 զինուոր կամ պաշտպօդուք և 116 սպայ, որոնցմէ 13ը բարձրաստիճան։ Ալէսիոյ մէջ Սերպերը թողուցին իրենցմէ կարեւոր մաս մը, որ քիչ հաքը պիտի միանար Շքօտրան պաշարող գարատաղեան ոյժերուն (*)։ Մնացեալ

Գարատաղցիք Նօվի Բազարի մէջ յառաջ ընդհատ կը կռուէին

մասը, քալեց դէպի Տուրացօ, ճամբուն ընթացքին՝ Մաթիի անցքերուն մէջ՝ աննչան բաղխում մը ունենալով սակաւաթիւ թուրք կանոնաւոր զինուորներու հետ, և այլեւս առանց կռիւի իր յառաջխաղացութիւնը չարունակելով, նոյեմբեր 15ին մտաւ Տուրացօ, ողջունելով ծովը, երկար սպրինկերէ ի վեր բաղձացուած պատուհանը Ադրիականի վրայ, որուն տիրացումը Սերպիոյ համար անտեսական ամենամեծ նչանակութիւն ունէր։ Ծովէ զրկուած Սերպիան, կը մնար Աւստրիոյ տնտեսական թեւարկութեան տակ, իր ամէն տեսակ արտածութեանց, մանաւանդ բաղարներու արտածման համար չունենալով լաւագոյն ռեւտրական ճամբայ մը։ Եւ կամ, տիպուած էր հետեւիլ, աւելի բաղմածախս ճամբաներ ընտրել։ Նաւահանգիստ մը Ադրիականի վրայ, զինքը միանգամ ընդ միշտ կ'ազատէր Աւստրիոյ տնտեսական թեւարկութենէն, որ չատ հեղ խոչոր դեր կը խաղար նաև քաղաքական հարցերու մէջ, կը խլէր Պէլկրատի կառավարութեան անկախութիւնը, և աննպաստ կերպով մը կը ծանրանար սերպ ժողովուրդին ճակատագրին վրայ։

(*) Սերպերը վերջէն զանազան ճամբաներով ուրիշ բազմաթիւ օգնական զօրքեր ղրկեցին Շքօտրան պաշարող Գարատաղցւոց։ Վերջին օրերուն՝ Շքօտրայի առջեւ սերպ և գարատաղեան զինուորներուն կը հրամայէր Սերպ զօրավար Պօյովիչ, որ հաշտութեան պատուիրակ էր Լոնտոնի մէջ, և բանակցութեանց իզուխէն ետք Շքօտրայի առջեւ գտնուող սերպ բանակին հրամանատար կարգուած էր։

Ադրիականի եղերքը ժամանելնէն վերջ, Սերպերը սկսան պարէնատուրուիլ ծովու ճամբով, Հելլէն նաւերու միջոցաւ։

Սերպերու ժամանումը Ադրիական՝ ծնունդ տուաւ միջազգային չատ ծանր տագնապի մը, որու միջոցին Աւստրիա և Ռուսիա փոխադարձաբար ընդհանուր զօրահանութեան ձեռնարկեցին, ու բովանդակ աշխարհ ամբողջ չաբաթներ եւրոպական ընդհանուր պատերազմի մը արհաւիրքին ենթակայ մնաց։ Սերպերուն յառաջխաղացութիւնը Ալպանիոյ մէջ, ինչպէս նաև Ադրիականի ծովեզերքներուն գրաւումը անոնց կողմէ, բնական է չէին յարմարեր Աւստրիոյ հայիւնեներուն, որ պէտք ունի ամենահզօր դիրակշռութիւն մը պահելու Ադրիականի մէջ, իր սեփական ապահովութեան համար։ Նոր տարրի մը ժամանումը Ադրիական, կամ աւելի ճիշդը՝ Սլաւ տարրին տարածումը մինչեւ այնտեղ, ծանրապէս կը վտանգէր Ադրիականի տիրապետութեան հարցը, և անախորժ էր միանգամայն թէ՛ Աւստրիոյ և թէ Իտալիոյ, որոնք նոյն ծովին կ'իշխեն, և ատիպուած են իրարու հանդէպ պահել դիժուարին հաւասարակշռութիւն մը, ինչ որ չատ հեշտ գործ չէ արդէն երկուքին համար ալ։ Անհաճելի կար հասատատուած կարգ մը, զոր երկու դաշնակից բայց իրարահանց աէրութիւնները հազիւ թէ կը յաջողէին անվթար պահպանել՝ փոխադարձ դիմադրութիւններով և յանձնառութիւններով։ Նոր տարրի մը յայտնութիւնը իրենց երկուքին միջեւ, բնական է հիմն ի վեր պիտի շրջէր այդ հաւասարակշռութիւնը, և առաջ պիտի բերէր վտանգաւոր կնճռոտութիւններ, զորս դժուար թէ կարելի ըլլար հարթել խաղաղ միջոցներով։ Միւս կողմէ, Սլաւ տարրին տարածումը մինչեւ Ադրիական, ճչմարիտ լոխաի հարուած մը կը դառնար Գերմանի տարրին, որուն համար չափազանց կենսական նշանակութիւն ունի Ադրիականը։

Առաջին օրերուն՝ Աւստրիա չիակէ չիտակ ապառնալիքներու դիմաց՝ խնդիրը միանգամ ընդ միշտ կարգադրելու համար, և իր զօրահանութիւնը դարձաւ այնքան վրդովիչ, որ Ռուսիա, իբր պաշտպան Սլաւութեան և իբր անմիջական չահակից մը Աւստրիոյ յարուցած տագնապին մէջ, առիթ ուզեցաւ զօրահանութեան դիմել իր կարգին։ Պահ մը վախ կար որ պատերազմը այլևս անխուսափելի է, որովհետև Վիեննայի մէջ զօրացած էր պատերազմասէր տարրը, իրեն պլուխ ունենալով գահաժառանգ իշխանը, և մամուլը, գրեթէ միաբերան, կը գրգռէր կառավարութիւնը որ չսխլսխէ Սլաւութիւնը՝ տակաւին վերջնականապէս չզօրացած և անպատրաստի չդարձած։ Աւստրիոյ գահաժառանգը չարժման գլխաւոր թելադրիչը ըլլալ կը թուէր, և ապահովաբար խաղաղարար բնոյթ մը չունէր իր այցելութիւնը Վիլհելմ կայսեր, որ տեղի ունեցաւ այդ օրերուն, և որ սակայն քիչ չատ հանդարտութիւն առաջ բերաւ Եւրոպայի մէջ։ Գերմանիոյ կայսրը պատերազմի կողմը չէր։ Հաւատացին նոյն իսկ թէ չափազանց սրամիտ դիտողութեամբ մը ընդունած էր Աւստրիոյ գահաժառանգը, կէս-կատակի ձեւով մը ըսելով.

«Զախտագնց ազմուկ կը հանես իմ առջև...»: Երկար չտարբերեր անոնց այս ձգտումը, զոր Բրիտանիոյ հիւպատոսարանին միջադէպը, տեղւոյն աւստրիական հիւպատոսին սպանութեան նկատմամբ չըլլած զրոյցներ, ինչպէս նաև Ալպանիա գտնուող ուրիշ աւստրիական հիւպատոսներու դէմ գործուած աւելի կամ նուազ հիմնաւոր բռնութիւններ բոլորովին կը ծանրացնէին: Վերջապէս, կացութիւնը քիչ չատ պարզուեցաւ երբ Զարն ու Աւստրիոյ կայսրը փոխանակեցին անձնական նամակներ, և առկախ խնդիրներու մասին գոյացուցին համաձայնութիւն մը, զոր Լոնտոնի Դեսպանախորհուրդը ընդգրկեց և աւելի դրական հիմի մը վրայ դրաւ: Այդ համաձայնութեան արդիւնքն էր Ալպանիոյ անկախութեան հարցը՝ Աւստրիոյ, մասամբ նաև Իտալիոյ թեւարկութեան տակ: Այս կերպով՝ անվիճար կը մնային Ադրիականի ծովեզերքները, և Գերման տարրը կերպովմբ վերարկնութիւն մը առացած

Սերպ պահակներ Էլպասանի մէջ

կ'ըլլար այն խոչոր առաւելութեանց դէմ, զորս Սլաւ տարրը ձեռք կը բերէր Պալքանեան պատերազմին հետեւանքով: Տէրութեանց համամասնութեամբ կատարուած այս կարգադրութեան առջև, Սերպիա սոսկուեցաւ տեղի տալ, ինչպէս Գարտատալ ալ, միեւնոյն պատճառներով, վերջ ի վերջոյ տեղի տուաւ Շքթորայի հարցին մէջ: Ազգովին անուցուած ըղձանքը՝ զոր պահ մը իրագործացնել կարծած էին՝ Տուրացոի բարձունքէն ողջունելով բազմացուած Ադրիականը, վերստին բանդագուշանքի մը վերածուեցաւ Սերպ ազգին համար: Մեծագոյն, սիրելագոյն արդիւնքը զոր կը յաւակնէր ձեռք բերել պատերազմի սկսած առեններն, պահ մը իրենց ժպտելէ վերջ՝ անդարձ կը խաւսէր այսպէս: Հիասթափուած Սերպերը այդ օրը միայն իրապէս զգացին իրենց կորուսաններուն և իրենց զոհերուն բովանդակ դառնութիւնը, որուն վրայ չէին խորհեր անգամ՝ դէպի Ադրիական իրենց յաղթական արշաւին մէջ:

Մանաստիրի մէջ ջախջախուելէ վերջ, Օսմ. Արեւմտեան բանակը

կը նահանջէր երկու ուղղութեամբ. մէկ մասը Բէանէ կը մեկնէր, և միւս մասն ալ կ'իջնէր Յօրինա։ Ինչպէս տեսանք արդէն, Սերպերը Բէանէն դրաւելով ցրուեցին այնտեղ հաւաքուած Օսմ. ոյժերը, կուռին ընթացքին սպաննելով նաև Ֆէյթի փաշան։ Աւելի բարեբախտ չեղաւ նաև Յօրինա նահանջող մասը։ Սերպ հեծելազօրքը չուտով գրաւեց այդ քաղաքը, և ապահովաբար Հէյդէնեներուն դանդաղութիւնն էր պատճառ եթէ Թուրքերը յաջողեցան ճաղոպրիլ այդ կէտին վրայէն։ Ճամփա փաչա, բանակին այս երկու մասերը կրցաւ միացնել Բէլմէթիի մօտ, մարանչելով արնաւէտ հրոսախուռմներու դէմ, որոնք կը ջանային անհնարին դարձնել այդ համախմբութիւնը, և առանձինն զօրնել ու թալլել Թրքական անջատ ոյժերը։ Բէլմէթիի Արնաւէտներն ալ չուզեցին Ճամփա փաչան ընդունիլ, առարկելով թէ Ալպանիա անկախ է այլևս և չուզեր Թուրք դիւնուոր, սակայն փաչան բռնի մտաւ քաղաք, պատռեց Ալպանական դրօշը և վերահաստատեց Օսմ. իշխանութիւն։ Ասոր վրայ՝ Ալպանացիք դիմեցին Հէյդէնեներուն, զոր Ճամփա փաչա յաղթականօրէն եա մղեց։ Միայն թէ՝ կասկածելով որ կրնան աւելի մեծ ոյժերով վերադառնալ, լքեց Բէլմէթին և սկսաւ յառաջանալ դէպի Վալօնա, իրենց հետ առնելով նաև Գարա Սաֆա փաչայի դիւնուորները, զոր փաչան չէր ուզեր պահել Պէրաթա, ուր հիւր կը մնար Պէրաթի նախորդ մէպուս Սպիզ փաչայի ապարանքը։ Ճամբու դրուած զօրքերուն հետ Պէրաթցին մեկնեցաւ նաև Արևմտեան բանակին ընդհանուր հրամանատար Ալի Բիզա փաչա։

Անկէ անդին՝ Օսմ. Արևմտեան բանակը կատարեալ մարտիրոսութեան մը ենթարկուեցաւ Ալպանիոյ տարամերժ ոտաններուն մէջ։ Հալածուած Սերպերէն, հալածուած նաև Ալպանացիներէն, ոտիպատեցաւ վաչկատուն կեանքի մը անցընել, զրկեալ ամէն բանէ, նոյնիսկ ուտելիքէ, հագուստէ ու դիզէ զրկուած։ Տեսակ մը ուրուական թափօր էր, կարծես նոր խուռած գերեզմանէն։ Դժբախտ բանակն ու իր դժբախտ հրամանատարները, պատռուած ու ամօթահար, իրենց ցաւը սփոփող ոչ ոք պիտի գտնէին Ալպանիոյ մէջ, որ սակայն դեռ քիչ առաջ «Օսմ. Գահուն ամէնէն թանկարժէք գոհարը» կը հռչակուէր, և որուն վրայ ամբողջ վեց դար ծածանած էր Օսմ. դրօշը։ Այդպէս լքուած, արհամարհուած ու հալածական, Արևմտեան բանակին բեկորները ողջ-մեռելի կեանք մը քաշքշեցին մինչեւ վերջնական հաշտութիւնը։ Հրամանատարները Ալպանիա մտած էին այն յոյսով թէ այնտեղ մանուանդ իրենց ցաւին սփոփանք և իրենց սկզբունքին զօրավիզ պիտի գտնեն, բայց մինչեւ այն ատեն Իսմայիլ Բէմալ պէյ վար առած էր օսմ. դրօշը, և անոր տեղ պարզած էր ալպանական ազգային դրօշը, Ալպանիան անկախ հռչակելով։ Ալի Բիզա փաչայի բանակին մնացորդները յաճախ աւելի անողորմ թշնամի մը պիտի գտնէին Ալպանացւոց՝ քան Դաշնակիցներուն մէջ։ Իրենց դերը, պատերազմներուն մէջ ալ չատ կասկածելի մնաց, և գրեթէ ամէն տեղ, ճակատամարտներու ընթացքին, իրենցմէ սկսաւ խուճապի ծնունդ տուող աղէտալի խառնակութիւնը։

—«Ալպանացիք, կը գրէր Իսմայիլ Մէհման պէյ հոկտեմբեր 11ին, ամէն վատութիւն գործեցին։ Էլպասանի զօրաբաժնէն նախ ոչ ոք ուզեց պատերազմի երթալ։ Յետոյ, 10,000 հոգիէն հազիւ 2700ը կարելի եղաւ հաւաքել, և այդ վիճակով ճամբայ եղաւ զօրաբաժինը։ Տիպրէէն և Մաթիէն 3000 կամաւորներ միայն գացին։ Իբէքի մօտ Պայրամ Սուբ և Բիզա պէյ հազիւ 500 հոգի կրցան հաւաքել, բայց ասոնք ալ՝ առաջին ընդհարումին ձգեցին փախան։ Ոչ միայն չէին կռուեր, այլ կը կողոպտէին զօրքերն ու ազռանները, ինչպէս նաև պաշարներն ու զինուորական

Սերպերը Տուրացօի բարձունքէն կ'ողջունեն Ադրիականը

մթերանոցները։ 70,000 մավզէր գրիթէ ամբողջութեամբ գողցած են Ալպանացիք, որոնք միւս կողմէ արգելք կ'ըլլային նիզամիէ զինուորներու գործողութեանց։ Երբ Սերպերը Բրիչթինայի մէջ անոգին թողուլ Արնաուէթ ապաննեցին, նոյն քաղքին զօրաբաժնէն հրամանատար Մէհմէտ փաշա չկրցաւ իր հրճուանքը զսպել. «Ասիկա Աստուծոյ կողմէ պատուհաս է Բրիչթինայինելուն, կ'ըսէր, որովհետև Արնաուէթները պատճառեղան մեր պարտութեան»։ Քիչ ետքը, փաշան հետևեալ հեռագիրը կը ղրկէր Սելանիկ. «Անէծք ազնիւ ցեղ կոչուած այս մարդոց. ամէն, ինծի թուրք զինուոր ղրկեցէք»։ Յայտնի կ'երեւար որ Արնաուէթ պահերէ ոմանք գաղտնի դաշնակցած էին Պալքանեան Զինակիցներուն հետ»։

Ճավիտ փաշայի բանակին մաս կազմող անձնաւորութիւնն մըն ալ կը գրէր հետևեալը. — «Արնաուէթները՝ Քումանովոյի ճակատամարտէն

եաքը իրենց ցոյց տուած բովանդակ վայրենութիւնն ու վատութիւնը կիրարկեցին ձավիա փաչայի բանակին դէմ։ Բանակին յետամնաց հիւանդ ու անկար զինուորները չարչարեցին ու սպաննեցին, և չրջակայ գիւղացիները ջարդեցին։ Մոնաուորտար Բէրմէթիի և Պէրաթի միջև՝ չաո զօրք սպաննեցին։ Սպաննուողներուն մէջ էր Թուրք զինուոր մը որ մէճիա մը կուտար Արնաութի մը՝ պատառ մը հացի փոխարէն։ «Քու բաժինդ հաց չէ, այլ դնդակ», ըսաւ Արնաութը և զարկաւ սպաննեց զինուորը։ Սահնակ ոճիրներ չաո գործուեցան։ Վերջէն՝ Արնաութները ուրիշ տեսակ վատութիւն մը պիտի գործէին, պաչար չատով ձավիա փաչայի բանակին, և ատոր համար իրենց խանութները փակելով։ Միայն քրիստոնեայ Ալպանացիները չմասնակցեցան այդ պօյքօթին, որովհետև իրենց ապրանքները հնդապատիկ, վեցապատիկ աւելի սուղ կը ծախէին։ Ձավիա փաչայի զինուորներուն մէջ հիւանդները խիստ չաո են, որովհետև անօթութենէ մնծապէս նեղուեցան և միշտ անբաւական մնալով միայն սուին։ Զօրքը ընդհանրապէս կը մնանէր եգիպտացորենի բունին խնչոցանքներուն խառնուած ալիւրով մը, և այդ պայմաններով չինուած հացն ալ լաւ չէր եփեր, որով առաջ կը բերէր ստամոքսի խանգարում, թանչք, ինչպէս նաև ուրիշ հիւանդութիւններ։ Հիւանդներուն թիւը յայտնի չէ, բայց սա պիտի որ բանակատեղին մէջ հաստատուած բոլոր հիւանդանոցները, ինչպէս նաև վալօնայի հիւանդանոցները լեցուն էին։ Հիւանդներէն չաոը կը մնանի, օրական 100 հոգի, որովհետև առողջապահական միջոցները չաո թերի են։ Զօրքին %0 90ը Անատօլիէն է, ու մնացեալ մասը Բալքանէն։ Անատօլցիներուն ցոյց տուած համակերպութիւնը պարզապէս հիանալի է»։

Այս անտանելի դրութենէն ազատելու համար՝ ձավիա փաչա միջոց մը փորձեց Եանինա ազատուանիլ, երբ քաղաքը չէր ինկած դեռ, բայց անոր պաչապանները մերժեցին զինքը ընդունիլ, վախնալով որ իր պարտուած զինուորները վնասութիւն կը տարածեն նաև բերդաքաղաքին մէջ։ Վերջէն՝ Սերպերը փորձեցին այդ յուսահատ բանակը անձնատուութեան մղել (*), և սկսան բանակցիլ ձավիա փաչայի հետ, բայց այդ բանակցութիւնները ելքի մը չյանգեցան։ Ապրիլի կիսուն, ձավիա փաչա վալօնայէն 5—6 ժամ հեռու՝ Ֆիէրիի մէջ հաստատուած էր։ Զէքի փաչա և իր զօրքերը կը գտնուէին երեք ժամ անդին՝ Թուքասը էքպէրը, իսկ Ալի Բիզա փաչայի զօրքերն ալ կէս ժամ անդին։ Երեք փաչաներն ալ մշտապէս հաղորդակցութեան մէջ էին իրարու հետ։ Միջոց մը կարծուեցաւ որ ձավիա փաչա կը քալէ վալօնայի դէմ, բայց չհեռացաւ Ֆիէրիէն, ապահովաբար միջազգային կնճռոտութիւն մըն ալ ինք յարուցած չըլլալու համար։ Քանի որ աէրութիւնները անկախ հռչակած էին Ալպանիան, Թրքական արչաւ մը Վալօնայի վրայ՝

(*) *Թուրք բանակէն զանազան հատուածներ պարբերաբար անձնատուր կ'ըլլային արդէն։ Այսպէս՝ դեկտեմբերի վերջերը (Ն. Տ.) Օխրիտայի լիճին հարաւակողմը գտնուող Բօկրատէցի սերպ պահակախումբին անձնատուր եղան 90 սպայ, 250 զինուորի հետ։*

աւելի տէրութեանց դէմ ցոյցի մը գոյնը կրնար առնալ, և ասիկա չատ յարմար ապացոյցն մը պիտի գործէր անանկ առնն մը ուր Բ.

Դաշնակցական վարչապետ Ալ Գասպրեզ

Դուռը տէրութեանց բարեհաճութեան կը կարօտէր հաշտութեան պայմանները քիչ չատ առնելի դարձնելու համար: Ցիէրլէն՝ ճամբան փաշա խնդրեց Ալպանիոյ առժամեայ կառավարութենէն որ թոյլ տայ իր բա-

նակին մէջ գտնուող Նիազի պէյի՝ Վալօնայի ճամբով Պոլիս վերադառնալու։ Ալպանիոյ առժամեայ կառավարութեան հաւանութեան վրայ, Նիազի պէյ որ իր սուղջութիւնը դարմանել տալու պատրուակով Պոլիս կը մեկնէր (*), անցաւ Վալօնա, և ապրիլ 16ին, ճիշտ չորեքշաբթի առտուն, դաւաճանօրէն սպաննուեցաւ իր պահպանութեան յատկացուած կէկա Արնաութներու կողմէ։ Ազատութեան համակրելի հերոսին սպանութիւնը, ճիշտ Նաղըմ փաշայի սպանութեան պէս, մեծ ցաւ պատճառեց Թուրքիոյ ամէն կողմը։

Սերպերը Ալպանիոյ ճիւներուն մէջ

1913 Մայիս 8ին՝ Իտալական Սիթօլօ Թերմին Թղթակիցը գնաց մինչեւ Ֆիէրի, մօտէն դիտելու համար այն սխալ ու ողորմելի վիճակը որուն ենթարկուած էր Օսմ. դժբախտ բանակը։ — «Բանի մը օրէ ի վեր, կը գրէր, հանդիսատես կ'ըլլամ Պալքանեան պատերազմին եղերական վերջաւորութեան, զոր կը ներկայացնեն տասնըհինգ փաշա, բանակած Ադրիականէն քիչ հեռու՝ Սէմէնիի ու Վիոզայի մէջտեղ, երեք բանակներու բեկորներէն գոյացած 25,000 զինուորներու ողբագին բազմութեան մը հետ։ Այս զինուորները՝ Բումանօվօի մէջ չախչախուելէ վերջ, ամբողջ Մակեդոնիան ու Ալպանիան անցան՝ չարունակ դարանները մէջ իյնալով, կոտորուելով և անլուր տառապանքներու ենթարկուելով։ Եանեայի մէջ(**) ու չուրջը պատերազմեցան, յետոյ, երբ քաղաքը գրաւուեցաւ Հէլլէններէն, քաշուեցան դէպի Ադրիական՝ Ֆիէրիի ու Պէրաթի մէջտեղի բարձունքները, որոնք բուսականութեամբ օժտուած

(*) Ըսուեցաւ թէ Նիազի պէյ կարեւոր պաշտօնաթուղթեր կը տանէր Պոլիս և թէ այդ թուղթերը ձեռք անցընելու համար կատարուեցաւ սպանութիւնը։

(**) Եանեայի մէջ պարտուած զինուորներէն ազատողներն ալ Սերպերէն պարտեզողներուն միացած էին։

ըլլալով հանդերձ՝ չէին կրցած անուցանել այն 20,000 զինուորներու բանակը, որոնցմով Յուլիոս Կեսար՝ 2000 տարի առաջ կը քալէր դէպի Թարաւա՝ Պոմպէոսի դէմ: Այն առենը, ինչպէս հիմայ, Պոմպէոսի նաւատորմը պաշարած էր Ադրիականի եզերքները, և կեսարի զինուորները պարտուեցան՝ որովհետև չուր չկար, ուտելիք չկար ու կլիման վատառողջ էր:

«Նոյն դրութեան մէջ է նաև Թրքական բանակը, 2000 տարի վերջ: Քանի մը վրաններ միայն ունի, որոնց տակ պատսպարուած են բարձրաստիճան սպաները: Զինուորները՝ վայկատուն Գնչուներու պէս՝ կը բնակին ցեխով ու ծառի ճիւղերով չինուած հիւղակներու մէջ. ուրիշներ առորերկրեայ ապաստանարաններ փորած և անոնց մէջ թաքնուած են խլուրդներու պէս: Տաճըհինգ փաչաներ՝ որպէս զի կարենան ամրապինդ յարաբերութեան մը մէջ պահել իրենց ցրուն ոյժերը, փոխանակ չըլակայ գիւղերէն մէկուն մէջ քիչ չատ հանգստանալէ առն մը բնակելու, փոքր բարձունքներու վրայ՝ իրենց զինուորներուն մօտ, բզիկ բզիկ եղած վրաններու տակ կ'ապրին, բաժնելով զինուորներու զրկումները, իրենց ներկայութեամբ քաջալերելով զանոնք և կարգապահութիւնը անվթար պահելով:

«Այժմէն կողմ կը տեսնուին ցնցոտիներ հագած զինուորներ, որոնք դաշտերու մէջ կը թափառին: Երբեմն կը հանդիպինք ձմեռուան ընթացքին անօթութենէ մեռած ձիերու կմախքներուն: Հակառակ անօթութեան ու ցուրտին առթած տառապանքներուն, թուրք զինուորները օրինակելի ընթացք մը ունեցած են ու կը շարունակեն ունենալ, պատմութեան մէջ բարոյական կարգապահութեան գրեթէ անդուգական օրինակ մը ընծայելով: Այդ զինուորները ոչ գողութիւն ըրին և ոչ ալ բռնաբարութիւն (*): Վալոնայի և Ֆիէրլիի մէջ ամէն կողմ հարցափորձեցի Ալպանացի և Յոյն երեւելիները. չերմագին ու անկեղծ գովեստ միայն կուտային այդ «բարբարոս» կոչուողներու ընթացքին վրայ: Եւ ոչ մէկ կողմէ բողոքի ձայն մը լսեցի: Ֆիէրլիի կարդ մը պէյեր միայն գանգատեցան թէ զինուորները քանի մը ծառ կտրած էին ձմեռը, տաքնալու և իրենց ապաստանարան չինելու համար: Ֆիէրլիցի բոլոր վաճառականները, մանաւանդ Յոյն, լաւ գործեր ըրին զինուորներուն հետ, կրկին գինով ապրանքներ ծախելով անոնց: Դաշտերուն մէջ տեսայ չատ մը հովիւներ որոնք ոչխարի բազմաթիւ հօտերու կ'առաջնորդէին. փորձեցի զանոնք հարցաքննել. պատասխանեցին թէ Թուրքերը միշտ վճարած էին իրենց գնումներուն փոխարժէքը, և գառնուկ մը անգամ գողցած չէին: Ցիշեցի թէ ես անձամբ Սելանիկի դռներուն առջև տեսած էի Պուլկարներ, որոնք իրենց գողցած հազարաւոր ոչխարները կը ծախէին հասը երկու ղրուշի: Թուրք սպաներն ու զինուորները միշտ լաւ վարուած են ժողովուրդին հետ, աչխատելով որ կարելի եղածին չափ նուազ նեղութիւն պատճառեն անոնց:

«Ճամբա փաչա հիւանդ էր և տենդ ունէր. յայտնեց թէ ո՛չ այն-

(*) Խօսքը Արնաութներուն համար չէ:

քան ֆիզիքապէս, որքան բարոյապէս ընկճուած է՝ պատերազմին ազէ-տալի ելքին հետևանքով: Յետոյ դանգատեցաւ՝ ըսելով. «Եւրոպա չատ անիրաւութիւններ գործեց մեզ նկատմամբ: Եւրոպական և ոչ մէկ կար-միր Խաչ եկաւ օգնելու օսմանցի վերաւորներու ու հիւանդներու, ո-րոնք սակայն դիմումեան արժանի մարդեր էին, և որոնք իրենց ուժաս-պառ վիճակին մէջ թէ՛ հացէ և թէ դեղէ զուրկ մնացին Ադրիականի եղերքներուն վրայ (*): Իսկ Ալի Րիզա փաշա կը բնակի խեղճուկ վրա-նի մը տակ, որուն մէջ չարժուն մահիճ մը, փոքր սեղան մը և երեք աթոռ միայն կը գտնուին. երեք ամէ ի վեր աս էր ընդհանուր հրա-մանատարին բնակարանը: Փաշան ըսաւ. «Միզճկինիա հանդարտ է թէ մինչև վերջը պատերազմը կատարեցինք. բայց ամէն բան մեզ դէմ եղաւ: Պատերազմը յանկարծակիի բերաւ մեզ՝ երբ կ'ուխտադէինք մեր

Ցոյն չէթէներու խումբ մը

զինուորական կազմակերպութիւնը լրացնելու: Քրիտացնակ ու Իսլամ տարրերուն միջև՝ բարոյական ձուլում մը իրականացած չէր դեռ: Կը կարծեմ որ եթէ երկու տարի ալ չարունակուէր սկսուած աշխատու-թիւնը, պատերազմը բոլորովին տարբեր ելք մը պիտի ունենար: Այդ պայմաններուն մէջ էինք, երբ միացեալ չորս թշնամիներ մեր վրայ յար-ձակեցան: Չորս օտար թշնամիներուն միացաւ նաև հինգերորդ մը, Ալ-պանացի տարրը, որ Ռումանօվօի մէջ մեծ խումբերով լքեց բանակը, սկզբնապատճառ դառնալով մեր պարտութեան»: Ալի Րիզա փաշա եր-կարօրէն պարզեց Օսմ. բանակին պարտութեան միւս պատճառները,

(*) Ծ. Հ. — Օտար կարմիր խաչեր սակայն եկան Պոլիս, և իրենց աջակցութիւնը, մանաւանդ քոլերային առթիւ, անմոռանալի պիտի մնայ. Անոնք առաւելապէս օժան-դակեցին Թրակիոյ մէջ գործող Օսմ. Արեւելեան բանակին:

ըսաւ թէ Օսմ. բանակը գլխաւորաբար Հէլլէն նաւատորմին գործունէութեան հետեւանքով չկրցաւ Փոքր – Ասիայէն իր զինուորները ազատօրէն փոխադրել: Պատմականը ըրաւ նաև Մակեդոնիոյ, Թուման-օվօի ու Մանաստիրի ճակատամարտներուն, ինչպէս նաև Եանեայի պաշարման, յայտնելով նաև այն կորուստները զոր տարափոխիկ հիւանդութիւններ պատճառած էին Օսմ. բանակներուն: Ի վերջոյ չնորհակալութիւն յայտնեց իտալական կառավարութեան համար, որ Հէլլէններու կողմէ Ադրիանոպի ծովեզերքներուն վրայ ի գործ դրուած պաշարման վերնալէն վերջ, մինակը ըլլալով, փոխադրանաւով մը մեծ քանակութեամբ դեղ ղրկած էր, ինչ որ Թանկագին աջակցութիւն մը եղաւ»:

Օսմ. Արեւմտեան բանակին այդ բեկորները, Բ. զինադադարէն վերջ, տակաւին հաշտութիւնը չկնքուած, մաս առ մաս նաւ դրուեցան Ադրիանոպի եզերքներէն: Զինադադարի պայմաններուն համաձայն, էն առաջ փոխադրուեցան հիւանդ զինուորները, որոնք միայն կրնային տարուիլ Պոլիս: Իսկ առողջները՝ որոնց թիւը 12,000ի կը մօտենար, պիտի տարուէին Պոլսէն հեռու, Կիլիկիոյ ծովեզերքները: Տակաւին այս զինուորներուն փոխադրութեան գործը չաւարտած, հաշտութեան նախապիծերը առաջադրուեցան Լոնտոնի մէջ, 1913 մայիս 17ին:

ՎԵՐՋ Գ. ՄԱՍԻՆ

Սերպ հետեւակազօրքը

Գ. ՄԱՍ

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՓՈԽԱԴԱՐՁ ՈՅԺԵՐԸ

Պատերազմի յայտարարութեան առթիւ Յունաստանի ժողովուրդը նուազ խանդավառ չէր քան Պալքանեան միւս գինակից Պետութեանց ժողովուրդները։ Այնտեղ ալ եկուոր տարրը, Մակեդոնիոյ փախստականները, մասնաւորաբար Կրէտացիք՝ որոնք նաւերով խումբ խումբ էլլադա կը փութային ամէն օր, ամէնէն աւելի հրճուանքով ողջունած էին պատերազմը, որուն յաջող ելքը, և անոր հետեւելիք ազգային ըղձանքներու պսակումը ամէն կերպով ապահով կ'երեւային իրենց։ Զարմանալի բան մըն է որ Թուրքիոյ գինուորական կարողութեան նկատմամբ՝ Թշնամի ազգերը աւելի լաւ ու խոր ծանօթութիւն ունէին քան բուն իսկ Թուրք ժողովուրդը, հետը ըլլալով նաև Թուրք վարիչ տարրերու մեծագոյն մասը։ Ասով Թերևս կարելի է բացատրել այն անխախտ ապահովութիւնն ու անպատճառ դէպի յաղթանակ դիմելու վստահութիւնը որոնցմով տոգորուած էր Դաշնակից Պետութիւններէն իւրաքանչիւրը և որոնք այնքա՛ն բարոյական կորով ներշնչեցին իրենց բանակներուն։ Ու պէտք չէ մոռնալ որ ներկայ պատերազմին մէջ՝ Պալքանեան Դաշնակցութիւնը իր ապչեցուցիչ յաղթանակները ո՛չ այնքան իր թնդանօթներուն կամ իր ռազմավարութեան եղանակներուն, որքան

(*) *Տեսնել՝ Պատկեր, էջ՝* 12. 40. 83. 94. 106. 108. 131. 203. 380. 445. 448. 523. 536. 545։ *Քարտէս, էջ՝* 22. 23. 49. 110. 129. 135. 163. 227. 292. 377. 389. 415. 473։ *Յաւելուած՝ Թիւ* 4։

իր պինուորները տոգորող այդ բարոյական անխորտակելի կորովին կը պարտի։

Գիտենք արդէն որ պատերազմի յայտարարութեան օրերուն եղաւ տարակոյսի պահ մը, որու միջոցին Յունաստանի մասնակցութեան նկատմամբ կասկածոտներ գտնուեցան։ Անհնարին բան մը կ'երեւար Յոյն տարրին և Պուլկար տարրին, դեռ քիչ առաջ իրար բզքտող այդ մահացու թշնամիներուն միջև ա՛և է խոր ու դրական մերձեցում։ Գիտենք տակաւին թէ Անդիա Մուխթար փաշայի դահլիճն ալ միջոց մը այս կասկածով լեցուած էր, և թէ պահ մը նոյն իսկ փորձեց Յունաստանը անջատել Պալքանեան Դաշնակցութենէն, անոր խոստանալով կրէտէն՝ իբր փոխարինութիւն իր ձեռնպահութեան։ Սակայն այս յոյսերը ցնդեցան դացին, երբ հոկտեմբեր 5ին Յունաստան փութաց իր կարգին պատերազմի յայտարարութիւն ընել, յարձակման հրամանն տալով իր բանակներուն։ Տարակոյսի յետին հետքերն ալ անհետացան այն օրը, ուր Եէորիոս Թագաւոր՝ դաշնակից վճռապահներու ուղղուած հեռևեալ չընդալից հեռագրով հռչակեց Յունաստանի մասնակցութիւնը պատերազմին.—

Այն պահուն ուր արքայական իշխանին հրամանատարութեամբ՝ բանակս կ'անցնի սահմանագլուխը, կը մտածեմ Ձեր Վեհափառութեան վրայ, եւ կ'ողջունեմ յանձին ամէն՝ բարեկամն ու զինակիցը։ Մեր օրհնոմս ժողովուրդները՝ մղուած միեւնոյն ազնիւ՝ հանախտհուրդ կը միանան անձնուիրութեան ու եղբայրութեան սեմականի կապերով։ Ու ամրապնդ միացած չորս ազգերուն աղօթքները, ջերմեռանդ թռիչքով մը կը բարձրանան դէպ ի Ամենակարողը, ամէն օրհնութիւնը հայցելով նոր Խաչակրութեան համար։ Իցի՛ թէ Տէրը՝ իր գթառատ ողորմածութեամբ պսակէ մեր բանակներուն միահողոյն ճիգը, դէպի յաղթանակ տանէ Օրհնոմսութեան սուրբ դատը, մեր հարազատհարուող եղբայրներուն փրկութեամբ։ Իմ ժողովուրդս, զինուորներս եւ դուն՝ Ձեր Վեհափառութեան, Պուլկար ազգին, Սերպիոյ եւ Յունաստանի ժողովուրդին ու Ձեր բազմաթիւ բանակին կ'ուղղեմ եղբայրական սիրոյ ողջոյնը։ Աչքերնիս յառած Խաչի խորհրդանշանին, մեզի նշանաբան ունենանք. — Սուրբ յաղթեցնես։

Միեւնոյն առեն՝ Եէորիոս Թագաւոր ժողովուրդին կ'ուղղէր հետեւեալ յայտարարութիւնը.—

Իմ ժողովուրդիս.

Խաղաղութեան պահպանման համար մեր ըրած ջանքերուն ձախողեցին վերջ, թէ՛ մարդասիրութիւնը եւ թէ իր նուիրական պարտաւորութիւններէն հանդիսակ հայրենիքին ու մեր գերեզ եղբայրներուն, կը տիրեն կատարութիւնը որ զենքի դիմելով վերջ մը տայ այն տառապանքներուն, զորս Թուրքիոյ Քրիստոնեաներէն կը կրեն դարերէ ի վեր, եւ անոնց համար ձեռք բերէ մարդկային իրաւունքներու ազատ ու ապահով կիրառութիւնը։

Էզդապա՝ զինեալ՝ այս նուիրական կռուին կը ձեռնարկէ Արեւելքի հարազատհարուած ժողովուրդներուն ազատութեան եւ իրաւունքին համար, հա-

մաձայնութեամբ իր դաշնակիցներուն որոնք նոյն զգացումներով տոգորուած են եւ հաւանական պարտաւորութիւններով կապուած են իրարու հետ:

Մեր ցաւակցին ու ծովային բանակը կատարեալ գիտակից է Ազգին եւ Բրիտանիոյ հանդէպ ունեցած պարտաւորութեանց: Յիշելով իր ազգային աւանդութիւնները, եւ հպարտ իր բարոյական գերազանցութեամբ, ան հաւատով կը նետուի կռուի վրայ, ուր իր արիւնով պիտի ձեռք բերէ հարստահարուողներու ազատութիւնը:

Էդուարդ՝ իր եղբայր դաշնակից Պետութեանց հետ՝ աւելի գնով պիտի հետապնդէ իր նուիրական նպատակը, Ամենակարողին օժանդակութիւնը հայցելով յանուն խաղաղակրութեան ձեռնարկուած իր արդար պայքարին համար:

Կեցցէ՛ Էդուարդ:

Կեցցէ՛ Ազգը:

Այս ոգիով հեռագիրներ կը փոխանակուէին նաև Յունաստանի և դաշնակիցներու դահլիճներուն, ինչպէս նաև Սէրպիոյ և պալքանեան միւս դինակիցներու Մարհրդարաններուն միջև: Ժողովուրդին խանդավառութեան օրինակը կուգար չաս բարձրէն, նոյն ինքն արքայական ընտանիքէն, որուն պատկանող տիկինները, իրենց գլուխը ունենալով Օլկա թագուհին, կ'օժանդակէին կարմիր Խաչի կազմակերպութեան, կը հաւաքէին նուէրներ, վիրաւորներու համար հագուստ և ուրիշ անհրաժեշտ առարկաներ կը պատրաստէին: Իրենցմէ չատեր հետեւեցան բանակներուն: Օտար երկիրներու մէջ ալ, թէ Յոյները և թէ եւրոպացի յունասէրներ ահագին գումարներ հանգանակելով Յունաստան ղրկեցին: Ամէնէն հսկայ գումարը հաւաքուեցաւ Բարիզի մէջ, ուր հանգանակութեան գլուխ կեցած էր ծանօթ հայասէր հրապարակագիր Պ. Հանրի Ռօշֆօր, հետեւեալ նամակին վրայ, որ կրկնապէս նշանակելի կը դառնայ՝ Վիքթօր Հիւկօի թոռան ստորագրութիւնը կրելուն համար:

27 Հոկտ. 1912

Սիրելի Ռօշֆօրս,

Գիտեմ թէ որքա՛ն կը սիրէիր մեծ հայրս, և թէ մեծ հայրս ալ որքա՛ն կը սիրէր քեզ: Ահա թէ ինչո՛ւ որոշեցի խորհրդակցիլ քեզի հետ՝ հանգանակութեան մը մասին, որուն կրնան մասնակցիլ հարուստ և աղքատ, և որ պիտի նպաստէ դարմանելու այսօր իմ հայրենիքս եղող երկրի մը համար ստացուած այնքան վէրքերը:

Եթէ Վիքթօր Հիւկօ մեռած չըլլար, ինք առաջինը պիտի ըլլար օգնութեան փութալու ազգի մը որ այնքան սիրելի էր իրեն. և ինծի համար մեծ ցաւ մըն է որ անիկա չպիտի տեսնէ յաղթանակը անոնց զորս չէր դադրած պաշտպանելէ:

Կը կարծեմ թէ անոր մեծ հոգին մխիթարելու լաւագոյն եղանակը, օսմանեան վայրագութեանց (*) զոհերուն մխիթարութեան հասնիլը պիտի ըլլայ: Ինչ ալ կարծիքդ ասիչէ՞, սիրելի Ռօշֆօրս:

Գիտես թէ որքան կը խորշիմ ռէքլամէն: Բայց պարագաներ կան որոնց միջոցին լռութիւնը մեղք է:

Բոլորովին քոյդ, սիրելի Ռօշֆօրս:

ԺԱՆ ՀՈՒԳՕ
(Ծնեալ Վիքթօր Հիւկօ)

(*) Ներկայ պատերազմին ընթացքին սակայն, դաշնակիցները յաճախ անհունապէս աւելի վայրագութիւն ու բարբարոսութիւն ցոյց տուին:

Ծերունի հրապարակագիրը հետեւեալ մակագրութեամբ հրատարակած էր այս նամակը. — «Եթէ Վիքթոր Հիւկօի յուղարկաւորութեան հետեւող հազարաւոր Բարիզցիներէն իւրաքանչիւրը իր նպաստը բերէ, բաւականաչափ դրամ պիտի գոյանայ բարելաւելու համար բոլոր Հէլլէն-

Կամաւոր Հէլլէնուհի մը

ներուն ճակատագիրը, և կարելի պիտի ըլլայ մաս մը բան ալ յատկացնել Պուլկարներուն, Սերպերուն ու Թարատաղցիներուն»։

Զինուորական կազմակերպութեան 1912 Յունուարի օրէնքին համաձայն, Յունաստանի մէջ ամէն մարդ զինուոր էր 20-54 տարեկանը, և կը ծառայէր երկու տարի գործօն բանակին մէջ, 10 տարի Ա. կարգի պահեստիներուն մէջ, 9 տարի Բ. կարգի պահեստիներուն, 7 տարի

քաղաքացիներուն և 7 տարի ալ քաղաքապահ պահեստիներուն մէջ։ Բուն գործօն բանակը կը բաղկանար չորս զօրաբաժնէ, իւրաքանչիւրը երեք մասի բաժնուած։ Զօրահանութեան հետեւանքով՝ դրօշի տակ կը կոչուէին նաև պահեստիներու մէկ քանի զօրաբաժիններ։

Իւրաքանչիւր զօրաբաժին կը բաղկանար հետեւեալ տարրերէն.—

Հետեւակազօրքի երեք զօրագունդ, իւրաքանչիւրը երեք վաշտով.

Էֆզօններու մէկ կամ երկու վաշտ.

Միթրայէօզներու դասակ մը.

Հեծելազօրքի զօրագունդ մը.

Թնդանօթաձիգներու զօրագունդ մը՝ ութ հրետաչարքով.

Ամրաչէններու վաշտ մը.

Սպասարկութեանց զօրախումբ մը.

Բժշկական կազմակերպութեան պատկանող խումբ մը։

Ֆրանսացի զօրավար Էյտուի հրամանին տակ գտնուող ֆրանսական սպայախումբ մը 1908էն ի վեր կը վարէր Յունաստանի բանակին կազմակերպութեան գործը ու կը մարզէր զինուորները։

Թնդանօթները ֆրանսական էին, Քրէզօթի արտադարձաններ, մեծ մասամբ 75 միլիմէթրնոց. հրացանները ալ Մայնլիխէր, 1903ի օրինակ, 6 մ/մ,5 տրամագծով։

Խաղաղութեան ժամանակ 50,000 հոգի զօրչի տակ պահող հէլլէն բանակը՝ զօրահանութենէն ետք կը հասնէր 135,000ի։ Պատերազմի անխուսափելիութեան առջև կատարուած վերջին ճիգ մը՝ այդ թիւը կրնար հասցնել մինչև 192,000ի։

Հէլլէն բանակին զօրահանութեան ձեռնարկուեցաւ 1912 Սեպտեմբեր 18ին, և լրանալուն պէս ակտիւ բանակներու համախմբութիւնը։ Երկու գործողութիւններն ալ կատարուեցան կատարեալ կանոնաւորութեամբ, և ամբողջովին լրացած էին մօտաւորապէս երկու չաբաթ վերջ, Հոկտեմբեր 4ին, պատերազմի յայտարարութենէն օր մը առաջ։

Կազմակերպուած այժերուն միացան նաև կամաւորներու աւելի կամ նուազ կարևոր խումբեր. ասոնց մէջ աչքի կը զարնէին Իտալիոյ Կարիպալտեաններուն, առաջնորդութեամբ Կարիպալտիի զաւկին՝ զօրավար Բիչիօթի Կարիպալտիի, և Թուռան՝ Պէրբինօ Կարիպալտիի։ Իսկ ամէնէն խանդավառներն էին Կրէտացի կամաւորները, համեմատաբար չատ աւելի կարևոր, որոնք պատերազմի յայտարարութենէն առաջ փութացած էին Յունաստան, մասնակցելու համար պայքարի մը, որուն յաջողութեան հետ կապուած էր իրենց վաղընջուց ազգային իտէալին,—մայր-հայրենիքին հետ միացման,—իրականացումը։ Ամերիկայի և Եգիպտոսի Հէլլէնները նոյնպէս կազմեցին կամաւորներու խումբեր, որոնք «Սրբազան Գունդ» անունը կը կրէին, և հետզհետէ Յունաստան կը հասնէին սպառազինուած։ Կիներ ալ մաս կը կազմէին կամաւորներու խումբերուն։ Միայն՝ Թուրքիոյ մէջ ապրող Հէլլէններն են որ ցոյց տուին վատութեան մօտեցող անտարբերութիւն մը, զոր Պ. Սթէֆան Լօզան երկարօրէն ու չատ ալ անողորմ կերպով ձաղկելու

պէտք տեսաւ, այնքան դայթակղեցուցիչ էր անոնց պարզած տեսարանը: Իր դործէն(*) կը քաղենք միայն հետեւեալ մասը.—«Եւրոպական և Ասիական Թուրքիոյ մէջ հաստատուած են աւելի քան 200,000 Յոյներ, որոնք իրապէս հպատակ են Հէլլէն թագաւորութեան. մի միայն Պոլսոյ մէջ 50,000 Հէլլէններ կը բնակին, Իզմիրի մէջ 30,000, Սելանիկի մէջ՝ 15,000: Այդ 200,000ին վրայ՝ ասնուազն 20,000ը զէնք բռնելու կարող մարդիկ են, ինչ որ ուժեղ զօրաբանակ մը կրնար կազմել: Բայց երբ պատերազմը յայտարարուեցաւ, անոնցմէ հազիւ հարիւր հոգի էլ ետ դարձան մեկնեցան, մայր-հայրենիքին կռուին մասնակցելու: Մնացեալները չէին ուզեր հեռանալ Թուրքական հողէն, զոր սակայն չէին վարա-

Սերպ պահեստներ

ներ տարաձերժ ու բարբարոս հալածելու: Առաջին օրերը՝ երբ լուր ելաւ թէ Թուրք կառավարութիւնը պիտի արտաքսէ հէլլէնահպատակները, բոլորն ալ խուժեցին Ֆրանսական դեսպանատունը, որ հէլլէն հպատակներու պաշտպանութիւնը ստանձնած էր պատերազմի միջոցին: Այդ 50,000 Հէլլէնները ընդունելու և մտիկ ընելու համար դեսպանատունը նեղ կու գար. յատուկ տուն մը վարձուեցաւ, որուն առջև՝ փոդոցին մէջ՝ Հէլլէններու բազմութիւնը երբեք չպակսեցաւ: Սմէնքն ալ կը պնդէին թէ տիպուած են ակամայ մնալու. բոլորն ալ յղանալու վրայ եղող կիներ, կաթնկեր տղաք, կամ իրենց պաշտպանութեան կարօտ ծերունիներ ունենալնին կը յայտնէին, հետևաբար, կը խնդրէին որ արտաքսման տոթիւ բացառութիւն մը ըլլայ իրենց համար: Սմէնէն աւելի իրար անցած էին օտարականներ առաջնորդողներն ու լումայափոխները. կը յաւակնէին թէ առանց իրենց՝ օտարականները չեն կրնար ապրիլ Պոլսոյ մէջ: Արդարև, ամէն մարդ դրեթէ թէ օտարականը նու իրականն է այս «պարկեշտ աշխատաւորներուն» համար. զինքը տոթտելու իրաւունքը միայն անոնց տրուած է.... Իւրաքանչիւր աղերսադիր՝ առանձինն խնդրի մը դուռ կը բռնար, անանկ որ Ֆրանսական դեսպանատունը տիպուած էր 50,000 խնդրի վրայ միանգամայն բռնակցիլ

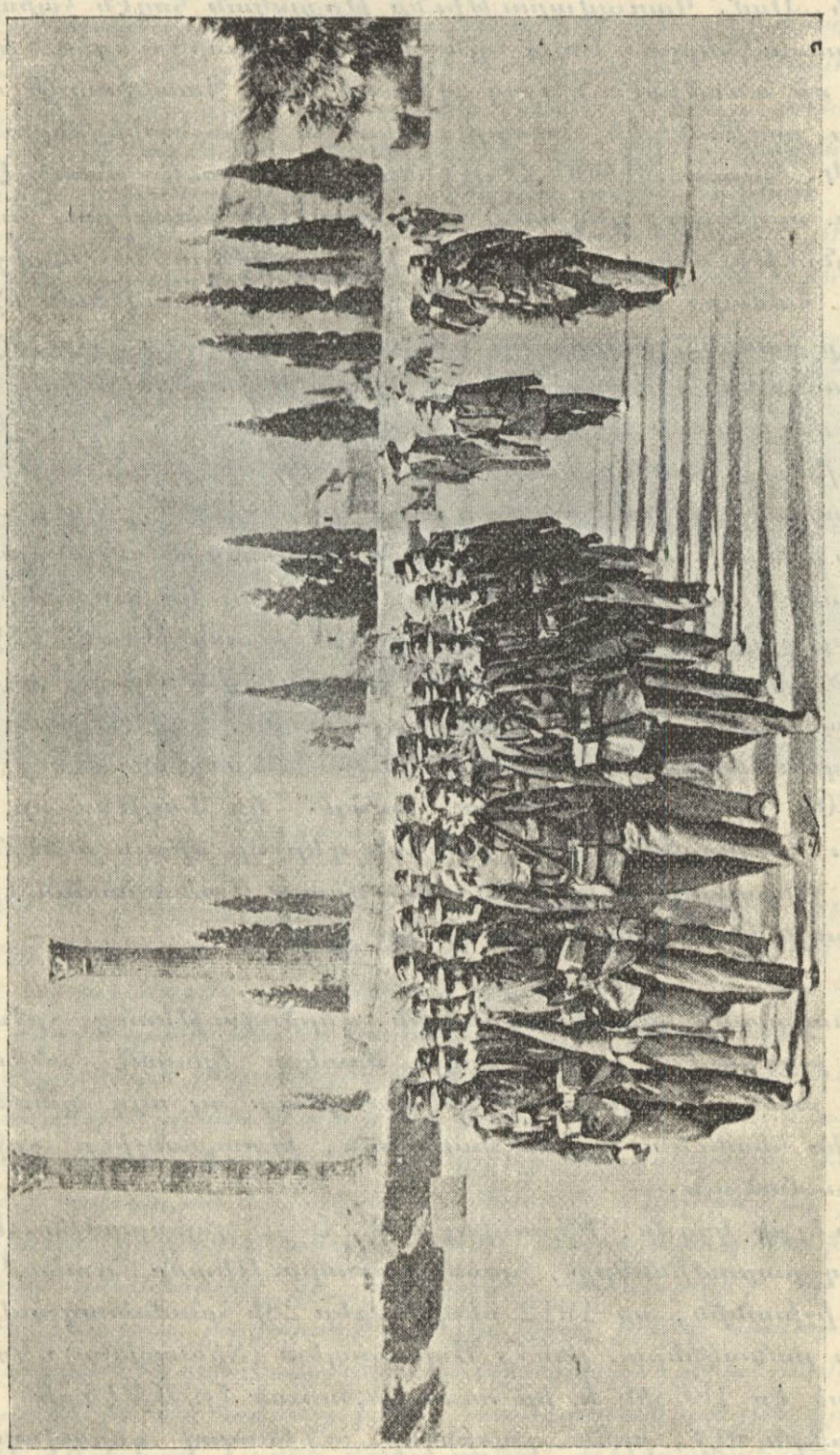
(*) Au chevet de la Turquie.

Բ. Դրան հետ։ Այս վրդովումն ու անհանգստութիւնը այն աստեն միայն դադրեցան, երբ Նորատունկեան էֆէնտի հանդիսաւորապէս յայտնեց թէ «բարեացակամութեան նոր ապացոյց մը աւելի ընծայած ըլլալու համար Եւրոպայի, Օսմ. կառավարութիւնը Թրքական հողէն չպիտի արտաքսէ հէլլէն հպատակները»։ Բայց այն աստեն ալ պարզուեցաւ ուրիշ տեսարան մը, որ առաջինէն նուազ պժգալի չէր։ Պատերազմի առաջին օրերուն՝ երբ յաղթանակի նժարը տակաւին դաշնակիցներուն կողմը չէր հակած, կ. Պոլսոյ 50,000 Հէլլէնները ծակուծուկ մտած էին, չէին ևրեւար, ու ամէն օր, գողտուկ կը տարածէին ջարդերու սարսափունակ տարաձայնութիւններ, ոմանց դուխը չարժելու և ուրիշներու սիրտը խռովելու համար։ Յետոյ, երբ Թրքական պարտութեան մը լուրը մայրաքաղաք հասաւ, բոլորն ալ դուրս ինկան իրենց տուներէն, քիչ առ քիչ տարածուեցան քաղաքին մէջ, ոմանք հասակնին ցցել Բերայի Մեծ Փողոցին մայթերուն վրայ, յաղթական ու գոռոզ երեւոյթով. անոնք կը հեգնէին պարտութիւնները այն երկրին որ զիրենք կը հիւրընկալէր, երեւակայական աղէտներու լուրեր կը հնարէին, կը խնդային, կ'երգէին, կը զուարճանային Թուրքերու պարտութեան օրերուն, և պարտուղներու վիշտը զուարճութեան առարկայ կը դարձնէին։ Պէտք էր մարդ ընել դիրենք. իրենց յաղթանակը պատմութեան մէջ նմանը չունէր. Մեծն Աղեքսանդր անգամ այդքան փառաւոր յաղթութիւններ չէր տարած։ Չեմ կրնար մոռնալ սա խօսքը, զոր Յոյն մը ինծի ուղղեց մեր դեսպանատան սրահին մէջն իսկ.—«Այսպէս պէտք է ընէք պատրաստ, 1870ի յիշատակը ջնջելու համար. կը մաղթեմ որ մեզ օրինակէք...»։ Պուլկարները չատ աննշան դեր մը միայն ունէին յաղթանակին մէջ. Սերպերը՝ աւելի աննշան. միայն Յունաստանն էր որ կը կռուէր. միայն Յունաստանն էր որ կը յաղթէր»։

Յունաստանի պատերազմական գործողութեանց չրջանակը երկու մասի կը բաժնուէր, և այդ երկու մասերը իրարմէ անջատուած էին Բէնատայի լեռնաշղթայով. յունական ոյժերն ալ այդ պատճառաւ բաժնուած էին հետեւեալ երկու մասերուն, իւրաքանչիւր չրջանակի պահանջին համաձայն.—

Արեւելքի կողմը, Թէսալիոյ մէջ, 5—6 զօրաբաժին (Ա., Բ., Գ., Դ., Ե. զօրաբաժինները), հրամանատարութեամբ գահաժառանգ Կոստանդին իշխանին, որ 1912 սեպտեմբեր 28ի հրամանագրով նշանակուած էր հէլլէն բանակներու ընդհ. Սպարապետ (Տիատոխոս)։ Կոստանդին իշխան ծնած էր 1868ին և իր ուսումը առած էր Աթէնքի զինուորական վարժարանին մէջ, իրեն դասընկեր ունենալով զօրավար Սարաւնճաքիսը։ Իշխանը՝ 19 տարեկանին գացած էր Գերմանիա, ուր տարի մը հետեւած էր Լայբցիկի համալսարանին և Սանքսոն զօրագունդի մը փորձերուն։ Յետոյ մտած էր բրուսիական արքայական գունդին մէջ։ 1889ին ամուսնացած էր Գերմանիոյ Վիլհելմ կայսեր քրոջը՝ Սոֆիա իշխանուհիին հետ, և երկիր վերադարձին՝ իբր տեղակալ ծառայած էր

հելլէն զօրադունդի մը մէջ, ամենաքաջ և չատ խիստ զօրականի մը՝ գնդապետ Մավրօմիխալիի հրամանին տակ(*)։ Մանաւոր յատկացում մը ստանալով, գահաժառանգը 1897ին կիւտաթաժնի զօրավար էր, և

Թէոդեմոպուլոս պլիւչ

ժողովուրդին պահանջմամբ կարգուեցաւ Սպարապետ։ Թեսալիոյ դրժբախտ պատերազմը քիչ չատ նահանջացուցած էր իր ժողովրդականու-

(*) Պատերազմի յայտարարութեան միջոցին այս զինուորականը զօրավար էր և հանգստեան կոչուած։

թիւնը։ 1902ի երեսփոխանական ընտրութեանց առեն որոշապէս փափաք յայտնուած էր որ Սպարապետի մնայուն պաշտօն մը հաստատուի, բանակէն դուրս ձգելու համար քաղաքական ազդեցութիւնները։ Սպարապետ նշանակուած էր զահաժառանգը, բայց գինուորական յառաջացմանց մասին իր fառնարիղային ընծայած դիւրութիւններն ու չնորհները ահագին դժգոհութիւն և հակառակութիւն յարուցած էին իրեն դէմ։ Պ. Վէնիզէլոս հնարը գտած էր սեղմելու իշխանին ընծայուած անձարձակ ազատութիւնը, բայց բանակին ընդհ. քննիչ նշանակուած ըլլալով, պատերազմի պարագային դարձեալ անոր կը վիճակէր Սպարապետութիւնը։ Այս անգամ, ինչպէս պիտի տեսնենք, Կոստանդին իշխան լիովին պահեց իր վրայ դրուած յոյսերը։

Իր սպայակոյտի պետն էր զօրավար Տանկլիս, ծնած 1854ին, և իր ուսումը առած նախ Աթէնքի, յետոյ Պէլճիգայի մէջ։ Զօրավարը նչանաւոր հանդիսացած էր Թուրքևհելլէն պատերազմին, իբր սպայակոյտի պետ Կրիպօվօի ճակատամարտին մէջ ուր յաղթանակը Հելլէններուն մնաց։ Կատարելագործած էր Շնայտէր-Բրէօզօ լեռնային թնդանօթը, և այդ նոր թնդանօզը որ իր անունը կը կրէ, կը գործածուէր ա՛յ միայն Յունաստանի, այլ նաև Ռուսիոյ ու Ռումանիոյ մէջ։

Յունական Արևելեան բանակին ընդհանուր բանակատեղին Լարիսայի մէջ էր։ Իր պաշտօնն էր յարձակիլ սահմանապուլախէն անդին գտնուող Թրքական Արեւմտեան բանակին դէմ, որուն վրայ պիտի քալէին նաև Պուլկարները, Սերպերը և Թարատաղցիք՝ հիւսիսէն, հիւսիս-արևելքէն և հիւսիս-արևմուտքէն։

Արևմուտքի կողմը՝ Եպիրոսի մէջ, զօրավար Սաբունճաքիսի հրամանատարութեամբ պիտի գործէր զօրաբաժին մը, որուն կ'աջակցէին Կրէտացի կամաւորները, ինչպէս նաև Կարիպալտեաններն։ Գործողութեանց նպատակակէտն էր Եանեան։ Այս արևմտեան զօրամասը՝ Եպիրոսի Հելլէն եղբայրներուն մարքն ջնջելու կոչուած էր յիշատակը այն դառն պարտութեան, զոր 1897ին նոյն կողմերը կրեցին Մանօս և Պօյարիս գնդապետները։ Նաւատորմին մէկ քանի նաւերը նոյնպէս պիտի աջակցէին Արևմտեան զօրամասին, գրաւելով Բրէվէզա նաւահանգիստը որ Եանեայի դէմ կատարուելիք գինուորական գործողութեանց յենակէտը պիտի դառնար։ Զօրավար Սաբունճաքիս՝ որուն կը վիճակէր Եպիրոսի բանակին հրամանատարութիւնը և որ չպիտի կրնար յաղթութեամբ պահել իր գործողութիւնները, Պալքանեան երկիրներու ամէնէն զարգացեալ գինուորականը կը նկատուէր։ Ուսումը առած էր նախ Աթէնքի գինուորական վարժարանին, յետոյ Վուլվիչի անգլիական գինուորական Ակադեմիային մէջ։ Մասնակցած էր Կրէտէի յեղափոխութեան, և 1909ին պետ նշանակուած էր ընդհանուր սպայակոյտին։

Թուրքերը՝ այդ կրկին չրջանակներուն մէջ ունէին 22րդ և 23րդ անկախ զօրաբաժինները. առաջինը համախմբուած էր Քօզանիի մէջ. երկրորդը՝ որ զօրացած էր բնիկ տարրերէ (մեծ մասամբ Արնաութ)

հաւաքուած պահեստիներու զօրաբաժնով մը, կը մնար Եանեա։ Անատոլցի բէտիֆներու ուրիշ զօրաբաժին մը որ Պոլսէն ծովու ճամբով Սեֆանիկ հանուած էր և դէպի Արևմուտք կը ղրկուէր, 1912 Հոկտեմբեր 7ին, պատերազմի յայտարարութենէն երկու օր առաք, ժամանած էր

Գահաժառանգ Կոստանդին իշխան և զօրավար Տանկլիս

Վէրիա, ուրկէ՝ այդ թուականէն սկսեալ՝ պիտի աշակցէր յունական գլխաւոր բանակին (Թէսալիոյ) դէմ կռուելու Թրքական այժերուն։ Այս վերջիններուն կը հրամայէր զօրավար Հասան Թահսին փաշա, 65 տարեկան ծերունի մը որ երբեմն հրամանատարն էր Եպիրոսի ոստիկան

զինուորներուն, և պատերազմի յայտարարութեան միջոցին ալ՝ Եանեայի վալի։

Եպիրոսի մէջ, ինչպէս Թէսալիոյ սահմանապլուխը, Թուրքերուն Թուական քանակութիւնը չատ աննշան էր, բաղդատմամբ իրենց դէմ եղած յունական ոյժերուն։ Եպիրոսի կողմը, հազիւ 15,000 հոգի էին, և Թէսալիոյ սահմանապլուխն ալ, Քօզանիի մէջ, մօտաւորապէս 20,000։ Թահսին փաշա փութացած էր այս վերջիններուն դլուխը անցնիլ, Եանեայի պաշտպանութիւնը Թողլով Վէհիպ պէյի, որ իր եղբօր՝ Էսատ փաշայի հետ, պատուաբեր դիմադրութիւն մը պիտի ընէր այնտեղ։

Ինչպէս ուրիշ ամէն կողմ, այստեղ ալ օսմ. ոյժերու կազմակերպութիւնը չատ անկարգ էր. չկար ո՛ևէ ապահարկութիւն՝ բանակներուն պարէնաւորման համար. բանակը զուրկ էր նաև բժշկական կազմակերպութենէ, և չունէր լեռնային թնդանօթներ, որոնք սակայն ամէնէն անհրաժեշտ զէնքերն էին նոյն շրջանակներուն մէջ մղուելիք կռիւներու համար։

Պատերազմի յայտարարութիւնը եղաւ Հոկտեմբեր 8ին, և նոյն օրն իսկ թշնամութիւնները սկսան միանգամայն երկու շրջանակներուն մէջ, մինչդեռ միևնոյն ժամանակ յունական նաւատորմիղն ալ կը սկսէր գործել թէ՛ Եգէական և թէ՛ Յոնիական ծովերուն մէջ։

Ինչպէս ըսինք արդէն, յունական Արեւելեան բանակը պաշտօն ունէր միանալու սերպական ոյժերուն, ձեռք ձեռքի ջախջախելու համար Օսմ. Արեւմտեան բանակը։ Իր յառաջխաղացութիւնը կարելի է բաժնել երկու շրջաններու։ Ա. շրջանին՝ սահմանապլուխէն անդին եւ մղելով Թահսին փաշայի բանակը, կը քալէր Սելանիկի վրայ, ինչ որ առաջին առթիւ չատ անհաչիւ չեղում մը պիտի երեւայ։ Սահմանապլուխը անցնելէ վերջ, յունական բանակը կրնար ուղիղ գծով մը չարունակել իր յառաջխաղացութիւնը և ուղղուիլ Մանաստիր, կամ անկէ վեր, մինչև Բէրլեբէ, օժանդակելու համար Սերպերուն, որոնք գրեթէ մինակնին կը կռուէին Օսմ. Արեւմտեան բանակին առաւարազոյն մասին հետ։ Եթէ Հէլլէնները այս յառակագծով յառաջացած ըլլային, Թուրքերը պիտի մնային երկու կրակի մէջ, և պիտի ջախջախուէին վերջնականապէս. դժուար թէ իրենցմէ մարդ ազատէր։ Սակայն հէլլէն զօհաւանգը չեղեցաւ այդ ճամբէն և դէպի Վարտար հակելով քալեց Մանաստիրի վրայ, միանգամայն թէ՛ քաղաքական, թէ՛ կրօնական և թէ ռազմական պատճառներու բերմունքով։ Սելանիկ՝ Եւրոպական Թուրքիոյ երկրորդ մայրաքաղաքն է, և անոր տիրացումը Հէլլէններուն աչքին ունէր քաղաքական մեծ նշանակութիւն, թէ՛ անոր համար որ աւելի քան 40,000 Յոյներ կը բնակին այնտեղ, և թէ մանաւանդ այն պատճառաւ որ Պուլկարները իրենցմէ առաջ կրնային անոր տիրանալ, եթէ իրենք յամենային։ Ցետոյ՝ Սելանիկ Օրթոդոքս Եկեղեցիին նախկին որբանոնն է, ինչ որ կրօնական տեսակէտով կը բացատրէ յունական բանա-

կին այն կողմ ուղղուիլը։ Վերջապէս՝ Սելանիկի դրաւումը ունէր ռազմական նշանակութիւն, որովհետև թէ՛ կը դիւրացնէր Մանաստիրի չըրջանակին մէջ գործող բանակներուն ծովու ճամբով պարէնաւորումը, և թէ միանգամ ընդմիշտ կը կտրէր այն կողմերը գործող Թուրք այժերուն յարաբերութիւնները ծովուն ու կ. Պոլսոյ հետ։

Երկրորդ չրջանին, յունական այժերը Սելանիկէն կը քալէին Մանաստիրը, ուր համախմբուած էին Սերպերէն պարտուած Օսմ. Արեւմտեան բանակին բեկորները, Զէքի փաշայի հրամանատարութեան տակ։ Ինչպէս տեսանք արդէն Սերպիոյ բաժնին մէջ, այս կողմէն յունական այժերը չկրցան իրական ազդեցութիւն մը ընծայել Սերպերուն, որովհետև իրենց ժամանումէն առաջ՝ Օսմ. Արեւմտեան բանակին գերագոյն դիմադրութիւնը չախչախուած էր Մանաստիրի առջև։

Կրէտացի կամաւոր մը

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԷԼԱՍՕՆԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Գահաժառանգ իշխանին բանակին մեծագոյն մասը (Ա., Բ., Գ. և Դ. զօրաբաժինները) համաքախմբուած էր Լարիսայի չուրջը, Թեսալիոյ դաշտին մէջ. միայն Ե. զօրաբաժինը կը մնար դէպի ասելի արեւմուտք, Թրիխալայի մէջ։ Թեսալիոյ դաշտը կը տարածուի մինչև Թուրքիոյ հին սահմանագլուխը, քերելով չատ բարձր լեռնաշղթայի մը կողերը։ Իր արեւմտեան կողմէն՝ դաշտը Էլասօնայի հովտէն բաժնուած է Ողիմպոս լերան և իր ճիւղաւորումներուն միջոցաւ, որոնք բնական պատուար մը կը ձեւացնեն Լարիսայի հիւսիսահողմը, և զորս անցնելու համար գահաժառանգը երկու ճամբայ միայն ունէր իր առջև։ Առաջմէ մէկը՝ Լարիսայէն Էլասօնա, և անկէ անդին ալ՝ Սէրֆիչէ կը տանէր, Մէլունայի կիրճին միջոցաւ. այս ճամբուն ընթացքին՝ կարելի էր օգտուիլ նաև ջորիով ճամբորդութեան յատուկ մէկ քանի անցքերէ, որոնցմէ Իլիաս վանքին անցքը և ուրիշ արահետներ կը յանգին Քաբրիտաի (Էլասօնիայի գետը) հովտին, և կամ այդ հովիտն ի վեր կը բարձրանան, ինչպէս Զամպուլիի արահետը։ Միւս ճամբան կ'ուղղուէր Եզեկեան, դէպի Ամպելիքա և Բլաթամոն, — անարժէք հին բերդ մը Սելանիկի ծոցին վրայ։ Մինչև սահմանագլուխ՝ այս ճամբուն կը հետեւի երկաթուղի մը, որուն երկարաձգումը Թրքական հողէն՝ Բ. Դուռը բնաւ չէր ուզած արտօնել, Սելանիկի ապահովութիւնը չվտանգելու համար։ Սահմանագլուխէն անդին՝ այս ճամբան կ'անցնի նեղ ներբանցք մը, ծովուն և Ողիմպոսի ժայռերուն մէջտեղէն, ու մինչև Քաթէրինի բացարձակապէս անյարմար է ո և է պատերազմական գործողութեան։

Գահաժառանգը ստիպուած էր ուրիշն ընտրել Լարիսա–Էլասօնա–Սէրֆիչէ ճամբան, սահմանագլուխը անցնելով Մէլունայի կիրճէն։ 1897ի

պարտութեան յաջորդող սահմաններու ճչդման առթիւ, սահմանագըլխուն այդ գիծին վրայ Թուրքերը ձեռք բերին խոշոր առաւելութիւն մը, իրենց վերապահելով բոլոր այն բարձունքները որոնք կ'իշխէին Մակեդոնիա առաջնորդող ճամբաներուն և անցքերուն։ Այս գերա-

Թուրք գերիներ Հելլէններուն ձեռքը

զանցութեան վրայ հիմնուելով, նոյն իսկ ամէնէն կարող մասնագէտներ՝ պատերազմի յայտարարութեան օրերուն տարակուսեցան Յոյներու յաջողութեան մասին, որովհետև Թուրքերը, իրենց զմայլելի դիրքերուն շնորհիւ, հոգ չէ թէ սակաւաթիւ բայց առկուն զինուորներով չատ դիւրաւ կրնային կասեցնել հելլէն բանակին յառաջխաղացութիւնը։ Բայց անոնք նոյն իսկ Մէլունայի կիրճը չպաշտպանեցին, գործելով անբացատրելի սխալ մը, որ մեկնակէտը եղաւ իրենց պարտութեան։ Գահաժա-

ռանդին սահմանագլուխէն անցած ատենը՝ Թրիխալա գանուող Ե. զօրաբաժինը սահմանագլուխը պիտի անցնէր Տիսքաթայի կողմէն, և անկէ պաշարողական չարժուամ մը ի գործ պիտի դնէր Թրքական ոյժերուն դէմ, եթէ այս վերջիններուն փորձէին դիմադրել Մէլունայի կիրճին մէջ։

Թէսալիոյ բանակը սահմանագլուխը անցաւ պատերազմի յայտարարութեան օրն իսկ, Հոկտեմբեր 5ին, բաժնուած երկու գլխաւոր թեւերու։ Ա. և Բ. զօրաբաժինները՝ որոնք ձախ թեւը կը կազմէին, Զամազուլիի ճամբով կը յառաջանային դէպի Մօլոկուսթա, իսկ աջ թեւը՝ Մէլունայի կիրճէն կը քալէր Էլասոնայի վրայ։ Երկու թեւերուն յարաբերութիւնները չխզելու համար՝ օժանդակ դումարտակ մը՝ Իլիաս վանքին անդքէն կ'ուղղուէր Կօլա, և անկէ անդին ալ՝ Վէլէնիքօն։ Այս կրկին թեւերը ո՛և է դիմադրութիւն չգտան իրենց յառաջխաղացութեան առջև. աջ թեւը՝ գիշերանց անցաւ Մէլունայի կիրճէն, գրեթէ առանց իսկ հրացանի հարուած մը արձակելու. ձախ թեւը նոյնպէս Զամազուլիի արահետին մէջ և աւելի առաջ՝ թշնամիի չհանդիպեցաւ։

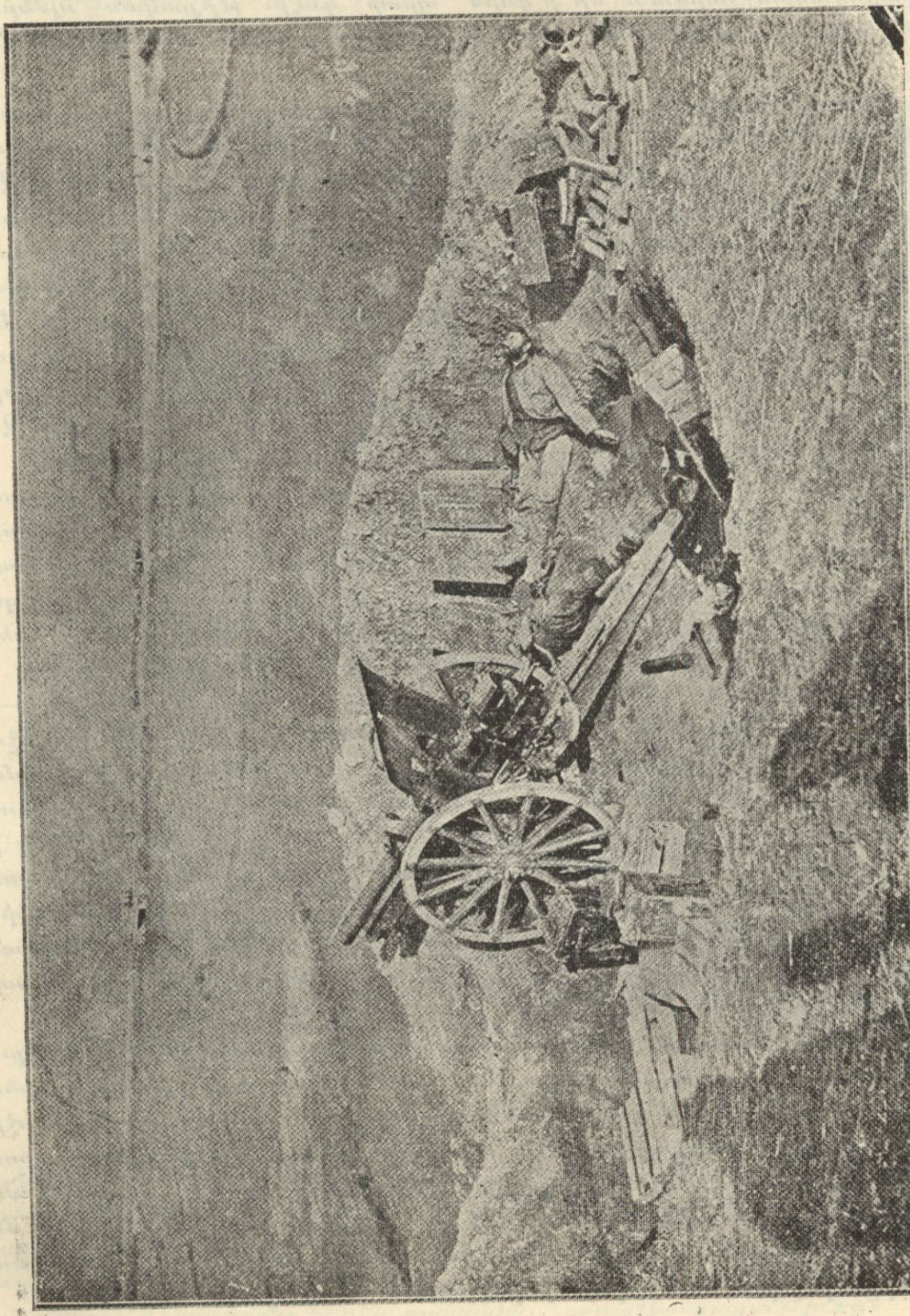
Երկու թեւերուն մէջ ալ խանդավառութիւնը մեծ էր։ Առաւօն՝ արշալոյսին տրուած էր յառաջխաղացութեան հրամանը. սպաները բսած էին զինուորներուն. «Պատրաստուեցէք Մակեդոնիա մտնելու», անանկ ատեն մը ուր արեւը նոր կը սկսէր յայտնուիլ. և ահա զինուորները, ի պատիւ ցերեկուան ատաղին՝ որուն յայտնութիւնը բարեգուշակ երեւցած էր իրենց, «Զիթօ՛»ներ թնդացուցած էին խանդավառութեամբ։

Այդ միջոցին՝ Թահին փաչա մեծ տատանքով կը յաջողէր 5—6 վաչտ և երկու հրետաչարք համախմբել Էլասոնայի մէջ, իբր յառաջապահ։ Թէ՛ լեռնուտ գետնին յարուցած դժուարութիւնները և թէ մատակարարութեան ու պարէնաւորման անկարգութիւնը չէին թոյլատրած իրեն որ աւելի կարևոր ոյժեր կեդրոնացնէ քալքին առջև։ Իսկ իր բուն բանակը, 15-20 վաչտ՝ երկու կամ երեք հրետաձիգ դասակով, կեդրոնացուցած էր Էլասոնայէն 15 քիլօմէթր հեռու դէպի աւելի հիւսիս, Յան Հաճի Զօկուի հիւսիսակողմը, պաշտպանելու համար Սարանտաբօրօսի բարձրադիր հովտին կիրճերը, նշանաւոր իրենց սեպ բարձունքներով ու ժեռուտ կողերով։

Էլասոնա թողուած յառաջապահ ոյժերը լաւ մը ամրացուցած էին քաղաքն ու Ալաթէբէ պզտիկ լեռը, և խրամներ փորած էին քաղքին արեւմտեան և արեւելեան կողմը գտնուող բոլոր բարձունքներուն չուրջը։ Թնդանօթները հաստատուած էին Բանայիա վանքին բարձունքը, որուն առջև տարածուած է 5-6 քիլօմէթր չրջագիծով դաշտ մը որ ոչ մէկ պատսպարութեան միջոց կրնար ընծայել յարձակողներուն. միայն մէկ քանի անտառակներ կը գտնուէին անոր արևելեան և հարաւ-արեւելեան կողմերը, ինչպէս նաև Ալաթէբէի վրայ։

Ցառնական բանակին աջ թեւը Մէլունայի մէջ անվթար գտաւ կիրճին հնօրեայ ամրոցն ու պահականոցը զորս Թուրքերը չէին քանդած

անգամ. յայտնի էր որ չատ աճապարանքով հեռացած էին անկէ։ Հոկտեմբեր 6ին՝ ձախ թևն ալ յառաջացած էր մինչև ալ Թևին հասած կէ-

Ռուս թնդանոթներ գրաւած էր պետրոգրատ։ Հայ զօրավարներ ալ կային անոնց մէջ

ալ, և ամբողջ Թէսալիոյ բանակին էր որ ճակատ կը կազմէր Էլասոնայի առջև, ուր ժամանելու համար հարիւր մեկ ֆռանկի անհրաժեշտ ընդհարում-

ներ և ապարդիւն հրացանաձգութիւններ ունեցած էին Թրքական վերջապահներու կամ յետամնաց փոքրիկ խումբերու հետ։

Ընդհարումը սկսաւ ցերեկէն ետք։ Յունական առաջին զօրաբաժինը ճակատէն յարձակեցաւ Թրքական դիրքերուն դէմ, ենթարկուելով Թուրք Թնդանօթներու կրակին, որ հակառակ չատ լաւ ուղղուած ըլլալուն, չկրցաւ մեծ արդիւնք մը տալ։ Ռումբերը կամ չէին պայթեր և կամ չատ բարձրէն կը պայթէին։ Հէլլէն Թնդանօթները չուտով արդէն լռեցուցին զանոնք։ Ա. զօրաբաժնին յարձակման միջոցին Բ. զօրաբաժինը ձախակողմէն յարձակում գործեց Թուրքերուն կողին վրայ,

Էֆզոններ

մինչդեռ Էֆզոններու գումարտակ մը որ արեւելքի կողմէն՝ Քարիքաշիէն և Քուքուլիի բարձունքներէն չտաւջացած էր, իր կարգին կը յարձակէր Թուրքերու աջ կողին վրայ, փորձելով կտրել անոնց նահանջը։ Թուրքերը սակայն տեղի տուին ու քաչուեցան, սակաւին այդ կրկին չարժուածները չզործադրուած։ Ընդհարումը տեւած էր չորս ժամ, և Յոյները դիչերանոց մտան Էլասոնա, ուր վեց հօճաներ՝ մինարէները ետած, անէծքներով և հրացանի հարուածներով ընդունեցին զանոնք, առիթ տալով ջարդի մը որուն զոհուեցան գրեթէ բոլոր չփախող Իսլամները։ Ա-մէնէն աւելի վայրագութիւն գործեցին չրջակայ գիւղերու յոյն բնակիչները, որոնք 1897ի բունութեանց վրէժը լուծելու համար քաղաքը մտան և ջարդէն վերջ քանդեցին կամ այրեցին բոլոր Իսլամներու բնակարանները։ Բովանդակ գիչերը՝ քաղաքը հակայ խարուհահանդէսի մը տեսարանը կը պարզէր մեկ ծայրէն միւսը,

Հէլլէններուն մուտքը Էլասոնա, տեղի տուաւ քրիստոնեայ բնակչութեան խանդավառ ընդունելութեան. կիներ, աղջիկներ, ծերունի-

նեը, վերջապէս քիչ մը ամէն մարդ, զանազան նուէրներով անոնց ընդառաջ կը փութային, կը համբուրէին զանոնք, յիմար ու աննպատակ աղաղակներով իրենց հրճուանքը կ'արտայայտէին։ Ընդհարման միջոցին բոլորն ալ ծակ ու ծուկ փախած էին վախերնուն, ջարդի մը հաւանականութենէն սոսկալով. Թուրքերը սակայն հեռացած էին առանց մարդու վնասելու, և հիմայ ջարդէն վախցողներն էին որ հէլլէն զինուորներուն ներկայթուենէն քաջալերուած, անխնայ կը կոտորէին իրենց Իսլամ դրացիները, որոնց վայնասունն ու ողբ ու կոծը անլսելի կը դառնար միանգամայն ամէն կէտերէ հնչող զանգակներու գանգիւններէն։

Էլասօնայի գրաւումը Յոյներուն արժեց 3 ապայ և 15 զինուոր մեռնել ու 100ի մօտ վիրաւոր։ Թուրքերուն կորուստը համեմատաբար աւելի էր։ Իրենցմէ 40 հոգի ալ գերի ինկան քաղքին չուրջը։ Հէլլէնները ձեռք անցուցին նաև հօթ թնդանօթ, զորս նահանջողները չէին կրցած փախցնել։

ՋՕՐ. ՐԻՉԻՕԹԻ ԿԱՐԻՊԱԼՏԻ

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՍԱՐԱՆՏԱԲՕՐՕՍԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Էլասոնիայի անկումէն վերջ, գահաժառանգ իշխանը չարունակեց իր յառաջխաղացութիւնը Թուրքերու գլխաւոր բանակին դէմ, համախմբուած Սարանտաբօրօսի մէջ։ Հէլլէն սպայակոյտը բաղմաթիւ զօրաթեւերու բաժնած էր իր ոյժերը. կեդրոնէն կը յառաջանար բանակին գլխաւոր մասը (Դ. և Ա. զօրաբաժիններ), որ կ'ուղղուէր Յան Հաճի Զօկուի և Սարանտաբօրօսի կիրճին դէմ։ Հոկտեմբեր 8ին՝ Յոյները մօտեցած էին Թրքական դիրքերուն, բայց ամբողջ այդ օրը անցաւ անշան կռիւներով՝ Թուրք վերջապահներու և հէլլէն յառաջապահներու միջեւ. հոկտեմբեր 9ին է որ երկու Թշնամի բանակները իրենց բովանդակ ոյժերով սկսան ճակատամարտը։

Հէլլէններուն դիրքը չատ նպաստաւոր չէր։ Սարանտաբօրօսի կիրճին հասնելու համար պէտք էր անցնիլ մեծ դաշտ մը որ դէպի Էլասոնայի հովիտը կ'իջնէ 7 քիլօմէթր երկարութեամբ հաճելի զառիթափով մը, մացառուտներով ու թփիկներով կէսկիտուած։ Դաշտին երկու կողմը չատ խոր փոսեր կան, որոնց ընծայած ապաստաններէն Հէլլէնները չէին կրնար օգտուիլ, որովհետեւ այդ փոսերը չատ սեպ և անմերձենալի կողեր ունին. եթէ անոնց մէջ մխրճուէին ալ՝ ճամբուն վրայ գտեղուած երկու Թնդանօթ կը բաւէր զիրենք բնաջինջ ընելու, որքան ալ բազմաթիւ ըլլային։ Այսպէս ուրեմն՝ կիրճին հասնելու համար, Հէլլէնները ստիպուած էին ճակատէն գարնել գայն, արձակ դաշտէն յառաջանալով։ Ճիշտ ատ էր որ ըրին։

Թուրքերը՝ բարձունքին վրայ՝ բռնած էին սքանչելի դիրքեր, որոնց չնորհիւ բովանդակ դաշտը կ'իյնար իրենց աչքին և իրենց Թնդանօթներուն կրակին տակ։ Գերման մարզիչները՝ Թնդանօթներուն գետեղման

համար լաւագոյն դիրքեր նչանակած էին իրենց դատիարակութեանց ընթացքին։ Բոլոր թնդանօթները գրեթէ թաղուած էին խոշոր պատըսպարան-խրամներու մէջ զորս մացառուտներ կը ծածկէին։ Դաշտին մէջ՝ այս ու այն կողմ բարձրացող ծառերու ուղղութեամբ կատարուած փորձերէ օգտուելով, կրնային չատ լաւ ճշդել իրենց թնդանօթներուն կրակը, եթէ երբեք պատերազմէն առաջ տեղի ունեցած փորձերը չէին մոռցած։ Նոյնքան լաւ պաշտպանուած էին նաև հետեւակազօրքին խրամները, որոնք փորուած էին թնդանօթներու մէջտեղուանքը։ Անառիկ դիրքի մը ամէն յատկութիւններով օժտուած էր ուրեմն Սարան-տաբօրօսի այդ կիրճը։

Ցոյները, ինչպէս ըսինք արդէն, ճակատէն յարձակեցան անոր վրայ։ Հետեւակազօրքը, առանց ապատելու թնդանօթներուն, որոնք տակաւին յարմար դիրքերու վրայ չէին դետեղուած, և որոնց կրակը կրնար իր յարձակումը դիւրացնել, առաջ խոյացան։ Հաղիւ հասցէագրով դետեղուած վեց դաշտային թնդանօթներ կը կրակէին Թուրքերուն վրայ, չատ լաւ նչանառութեամբ մը, որուն ապացոյցն էին ճակատամարտէն վերջ Թուրք խրամներուն մէջ գտնուած հէլլէնական ռումբի բեկորները։ Հակառակ ասկայն անոնց լաւ ուղղուած կրակին, Թրքական ռումբերը զարհուրելի աւեր գործեցին Հէլլէն չարքերուն մէջ, որոնք ստիպուած էին եօթ քիլօմէթր ճամբան կտրել առանց ա՛և է ապատանի։ Մարդիկ խումբ խումբ կ'իյնային իրենցմէ, ասկայն ապաններուն ցոյց տուած զմայլելի անձնուիրութեան չնորհիւ, վհատութեան նչան քնաւ չերեւցաւ իրենց մէջ, և երբեք չկասեցուցին յառաջխաղացութիւնը։ Տարակոյս չկայ որ եթէ դէպի առաջ իւրաքանչիւր ոտտումէ վերջ կանգ առնելով հողէ պատուարներ պատրաստէին, նուազ կորուստ պիտի ունենային, բայց Հէլլէնները կը փափաքէին կարելի եղածին չափ չուտ խորտակել Թրքական դիմադրութիւնը, օր առաջ ժամանելու համար Սելանիկ, վախնալով որ Սերպերը կամ Պուլկարները իրենցմէ առաջ կը գրաւեն բաղձացուած քաղաքը, Հէլլէնականութեան նչանաւոր որբանը։ Բազմաթիւ ապաներ զոհուեցան առակ այդ փութկոտութեան պատճառաւ։ Ամբողջ գիծին վրայ՝ երկու աղաղակ միայն կը լսուէր. «Էվնսրօ՛ս» (Յառա՛ջ), և «Ըաթի ֆօթիա» (Կրակին մէջ)։ Ու կը չարունակէին առաջ խոյանալ։

Թուրքերը՝ այդ անապատելի աւիւնին հանդէպ չուտով սահմռկեցան։ 1897ի դիւրին յաղթանակին յիշատակը չատ թարմ էր մանաւորաբար Թուրք սպաներու յիշողութեան մէջ. մոքերնէն անգամ չէին անցներ թէ Հէլլէնները, որոնք 15 տարի առաջ փախելէ զատ ուրիշ ոչինչ ըրած էին, կրնան այսպէս հրաչքով վերադտնել իրենց հերոսական նախնիքներուն դիւցազնութիւնը և մահերուն ամէնէն ապահովը արհամարհելով ճչմարտապէս դիւային յարձակում մը ի գործ դնել իրենց դէմ։ Այս անակնկալը իրենց բարոյական կորովը փճացուցած էր կարծես. իրենց կրակը կը տկարանար և հետզհետէ աւելի անկարգ կը դառնար։ Հէլլէնները կը մօտենային միշտ, այս անգամ աւելի արա-

գումեամբ. Թշնամիին լքումը բոլորովին աւելցուցած էր իրենց յանդգնութիւնը: Վերջին առիւնաւոր յարձակում մը, զոր ի գործ դրին վայրագ աւիւնով մը, զիրենք ալ դարձուց Թուրքերու զարհուրելի դիրքերուն: Իրիկուան ժամը 9ին՝ ամբողջ սարահարթը գրաւուած էր, Թուրքերը կատարեալ նահանջի մէջ էին, և կը քաշուէին դէպի իրենց բանակեաղը, այն յոյսով թէ կրնան սաստկութենէն յոգնած յաղթականները չափահ կրնան զիրենք հալածել և դէպի Սէրֆիչէ իրենց նահանջը խանգարել: Սակայն Ցոյները, սարահարթին տիրանալնուն պէս, առանց կենալու սկսան հալածել Թշնամին, դժուարին ճամբէ մը՝ որ ժեռուտ լերան մը կողին կը հետեի բազմաթիւ քիլոմէթր տեղ, և որուն զանազան դարձուածքները մեծ դիւրութիւն կ'ընծայէին Թուրքերուն, Հէլլէններուն հալածանքը կատեցնելու: Ճամբուն մէկ կողմը՝

ՁՕՐԱՎՈՐ ԷՅՏՈՒ
Կազմակերպիչ հելլէն բանակին

անմատչելի ժայռեր, միւս կողմը գահավէժ զառիթափեր, լոկ անցանելի արահետը կը մնար Հէլէններուն առջև: Եւ չատ հեչտ էր, նոյն իսկ թնդանօթի հարուածով, արգիլել լանջոց անցքը այդ փորձանաւոր ուղիէն: Թուրքերը լոկ ակար, գրեթէ ձեւական դիմադրութիւն մը ըրին միայն, և վերջ ի վերջոյ քաշուեցան, տեղի տալով Էֆզօններու դժուխային յարձակման առջև: Այդ դժուարին մասէն անդին՝ ճամբան կ'իջնէր դէպի գետակ մը և պզտիկ կամուրջ մը, որոնց միւս կողմը գտնուող դաշտի մը վրայ բանակած էին Թուրքերը: Իրենց փախուստին մէջ սակայն, չկրցան վերակազմուիլ՝ և չրջականները գտնուող ձեռնտու դիրքերէն օգտուելով նոր դիմադրութիւն մը փորձել: Ետեն ի խուռն սկսան քակել իրենց վրանները, դէպի Սէրֆիչէ (Սէրվիա) նահանջելու մտադրութեամբ:

Թուրք հրամանատարները եթէ չուզեցին դիմադրութիւնը չարունակել, պատճառը սա էր որ չատ վատնգաւոր դիրքի մը մէջ կը գտնուէին այդ միջոցին։ Հոկտեմբեր 8-9ի գիշերը՝ Հէլլէնական Ե. զօրաբաժինը՝ որուն կը հրամայէր գնդապետ Մաթիօպուլօ, Թրիխալայէն ճամբայ ելլելով, դեր գնդապետ Կէնատաիսի էֆզոններուն Ա. և Դ. վաշտերուն աջակցութեամբ յառաջացած էր մինչև Տիսքաթա, և բաւական լուրջ կռիւ մը վերջ գրաւած էր զայն։ Միևնոյն ատեն, Թուրքերու ձախ կողմը, գնդապետ Բօնտիանթօպուլօի հրամանատարութեան տակ գտնուող էֆզոններու ուրիշ վաշտեր գրաւած էին Վլախովազօն, այնտեղ բնաջինջ ընելով երկու Թուրք վաշտեր։ Այսպէս ուրեմն՝ Թուրք բանակը թէ ճակատին և թէ միանգամայն երկու կողերէն սեղմուելու վտանգին մէջն էր։ Այն արագ յառաջխաղացութիւնը զոր Ցոյները կատարած էին, իրաւամբ վախ կու տար Թուրք հրամանատարներուն թէ Հէլլէն բանակներու ձեւացուցած չրջանակը կրնայ մէկ պահէն միւսը բոլորովին սեղմել զիրենք և ստիպել նոր կռիւի մը, որուն մէջ ապահով կերպով պիտի պարտուէին։ Յոհեմութիւն էր ուրեմն նահանջել Սէրֆիչէ։ Այդ կողմէն ճամբան անվտանգ ու բաց էր. գոնէ այսպէս կը կարծէին Թուրք հրամանատարները։ Բայց ահա յանկարծ հետագօտիչներ լուր բերին թէ Հէլլէն զօրաբաժին մը՝ Սարանտաբօրօսի Արեւմտեան կողմէն լեռը անցած էր անանկ տեղէ մը ուր ոչ մէկ ճամբայ կամ անցք կը գտնուէր, և ուր ժայռերը գրեթէ անմերձենալի էին։ Թուրքերը բնաւ ուշադրութիւն չէին ըրած այն կողմը, որովհետև խաղաղութեան միջոցին կատարուած փորձերու ընթացքին՝ գերման մարզիչ սպաները վճռած էին թէ լեռը այդ մասէն բացարձակապէս անմատչելի է։ Բայց ահա ամբողջ զօրաբաժին մը անցած էր անկէ, և Վխթրիցայի հովիտը լքնելով կը քալէր Սէրֆիչէի վրայ։ Հէլլէնական Ե. զօրաբաժինն էր ատիկա՝ որ հեծելախումբի մը հետ դէպի ձախ հակելով մտած էր Վխթրիցայի վերին հովիտը, և Զապուրտօ վանքին հասնելով կը յառաջանար դէպի Սէրֆիչէ։ Այս լուրը չանթահարիչ ազդեցութիւն մը գործեց Թուրք բանակին վրայ։ Եթէ քիչ մըն ալ յամենային ու չաճապարէին Սէրֆիչէ փոխադրուելու, իրենց յարաբերութիւնները պիտի խզուէին այդ քաղքին հետ ու պիտի պաշարուէին, ինչ որ անձնատուութեան պիտի հարկադրէր զիրենք։

Այն ատեն,—կը գրէ Իղիւսթրասիօնի թղթակից Պ. Ժան Լէօն, որ իր կնոջը հետ հետևեցաւ յունական բանակներուն,—բովանդակ Թուրք բանակը խելայեղ խուճապով մը սկսաւ փախչիլ, տեղին վրայ ձգելով վրանները, պատերազմական իրերը, ռազմամթերքն ու թնդանօթները։ Կարևորագոյն մասը։ Քրուբի 24 արագահարուածներ, ամէնքն ալ նոր, մնացին այդպէս իրենց կառքերով ու ռումբի պահեստով, և ինկան Հէլլէններուն ձեռքը։ Ամէն մարդ կը փախչէր վազելով։ Շտապելու պատճառ ունէին արդէն, որովհետև յունական Ե. զօրաբաժինը հասնելու վրայ էր Սթէնաս Բօրթա (Նեղ Դուռ) կիրճին առջև, որ Սէրֆիչէէն հարիւր մէկ քանի քիլօմէթր հեռուն կը գտնուի, և կիրճին մօտերը գրեթէ

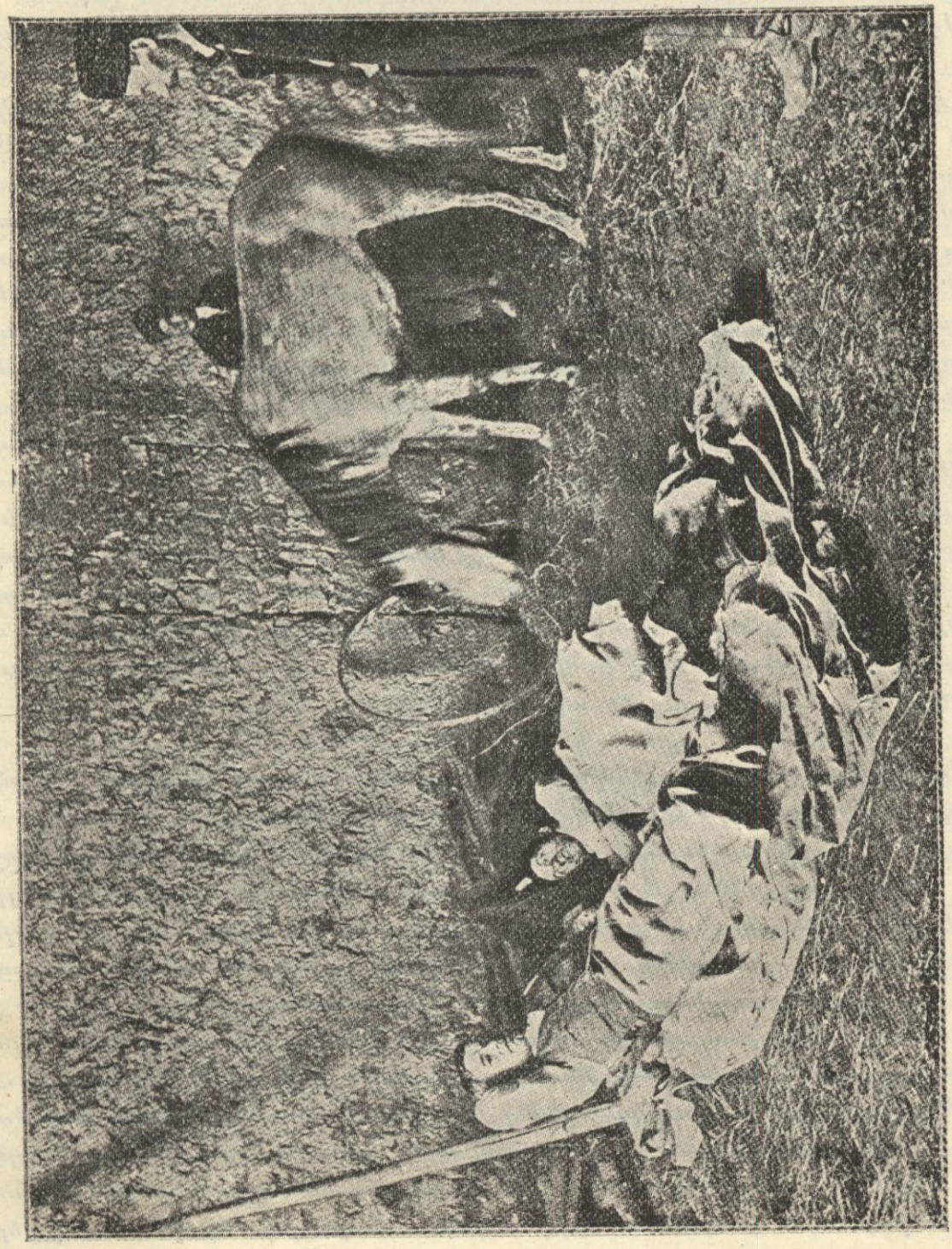
կողք կողքի եկած էր փախստական Թուրք բանակին վերջապահներուն հետ։ Այդ վերջապահ թրքական ոյժերը իմաստութիւնը ունեցան իրենց փախուստը ընդհատելու, և այնտեղ մղեցին բաւական լուրջ կռիւ մը, որ բանակին մնացեալ խոշոր բաժնին կարելիութիւն ընծայեց չարունակելու իր նահանջը։

Սարանտաբօրօսի յաղթանակը բաւական սուղ ժամց Հէլլէններուն. իրենց կորուստը եղաւ 18 սպայ և 169 զինուոր մեռեալ, 40 սպայ և 1037 զինուոր վիրաւոր։ Մեռնող սպաներուն մէջ կը գտնուէր նախկին հէլլէն վարչապետ Պ. Մավրօմիխալիսի եղբօրորդին՝ գնդապետ Քիրիաքուլիս Մավրօմիխալիս։ Թուրքերուն կորուստը նուազ չեղաւ, և չատ մեծ քանակութեամբ պատերազմական աւար Թողուցին Յոյներուն ձեռքը։—«Զորս օր ետք, կը գրէ Պ. Ժան Լէօն, անցանք այն ճամբէն ուր Թուրքերը աղէտի ենթարկուած էին։ Գրեթէ 12-15 քիլօմէթր տեղ՝ մեր ոտքը հողին չդպաւ։ Ամէն կողմ ձգուած էին վերարկուներ, անձրեւանոցներ, տաբատներ, արնքակապեր, գուլպաներ, ֆէսէր, վրանի կտաւներ, փոքրիկ վրաններ, ևայլն, ևայլն։ Աւդին՝ չրջուած անտուկներու մէջէն դուրս ինկեր են Թուրք զօրագունդի մը բոլոր պաշտօնական Թուղթերը. անդին՝ ռազմամթերքի անտուկներ, հարիւրաւոր ռումբեր, սպաներու պոչուսակներ՝ որոնց վրայ տակաւին փակած կը մնայ եւրոպական պանդոկներու պիտակը։ Զօրահանութեան առթիւ Եւրոպա գտնուող և աճապարանքով բանակ վերադարձող սպաներու պայուսակներ են։ Այդպէս, ամբողջ ճամբուն վրայ, զինուորները լքեր են ամէն բան որ կրնար նեղութիւն պատճառել և յամենայնի իրենց փախուստը»։

Սարանտաբօրօսի յաղթանակին իրիկունն իսկ՝ գահաժառանգ իշխանը իր ընդհանուր-բանակեսդը փոխադրեց Զէլլինթօս։ Յաջորդ օրը, 10 Հոկտեմբեր, զօրաբաժին մը անջատելով բանակէն, ղրկեց Քաթէրինիի վրայ։ Այդ զօրաբաժինը Ողիմպոսէն պիտի անցնէր, և Քաթէրինին գրաւելէ վերջ իր յառաջխաղացութիւնը չարունակելով պիտի քալէր դէպի Վարտար, ուր պիտի դիմէր նաև ինք, գահաժառանգը, և ուր պիտի մղուէր Սկրանիկի բախտը որոշող ճակատամարտը։

Բանակին մնացեալ մասը Հոկտեմբեր 10ի այդ օրը ճամբայ ելաւ Սարանտաբօրօսէն և իր կարգին սկսաւ ուղղուիլ Սէրֆիչէ։ Իր յառաջապահ մասը, որ կը բաղկանար Դ. զօրաբաժնէն, Սթէնաս Բօրթաս հասաւ ճիշտ այն միջոցին ուր Վիսթրիցայի հովտէն յառաջացած հէլլէն զօրաբաժինը կռիւ բռնուած էր Թուրք վերջապահներուն հետ։ Միանգամայն կողէն և ճակատէն յարձակման ենթարկուելով, Թուրքերը դադրեցուցին դիմադրութիւնը և քաշուեցան Սէրֆիչէ։ Թահսին փաշայի բանակը այդ միջոցին պարպած էր Սէրֆիչէն՝ զոր իր քայքայուած ոյժերը չէին կրնար պաշտպանել, և չարունակած էր նահանջը, օգտուելով այն Թանկագին ժամանակէն զոր իր վերջապահները՝ քաղքին առջեւ դիմադրելով և Հէլլէններու գրոհը կասեցնելով ընծայած էին

իբեն։ Այդ վերջապահներէն 700 հոգի չկրցան ժամանակին խուսափիլ, և գերի ինկան Սէրֆիչէի մէջ։ Գերիներէն ուրիշ ապահով էին, և առանցմէ մէկն ալ գնդապետ։ Ձոյները ձեռք ձգեցին նաև թնդանօթներ,

Ալ գրեթէ կատարեալ դահլիճաձեւ պէհլիւանի մշուշ վ

անոնք թուով հրացան, ուրիշ այլ և այլ զէնքեր, լքուած կառքեր, պաշար ու ռազմամթերք։

Մինչև Սէրֆիչէ՝ Թրքական 22րդ զօրաբաժինը վերջնականապէս քայքայուած էր և իր գրեթէ ամբողջ թնդանօթները, պատերազմական

իրերը, վրաններըը, ղէնքերն ու ռազմանիւթը ինկած էին Հէլլէններուն ձեռքը։

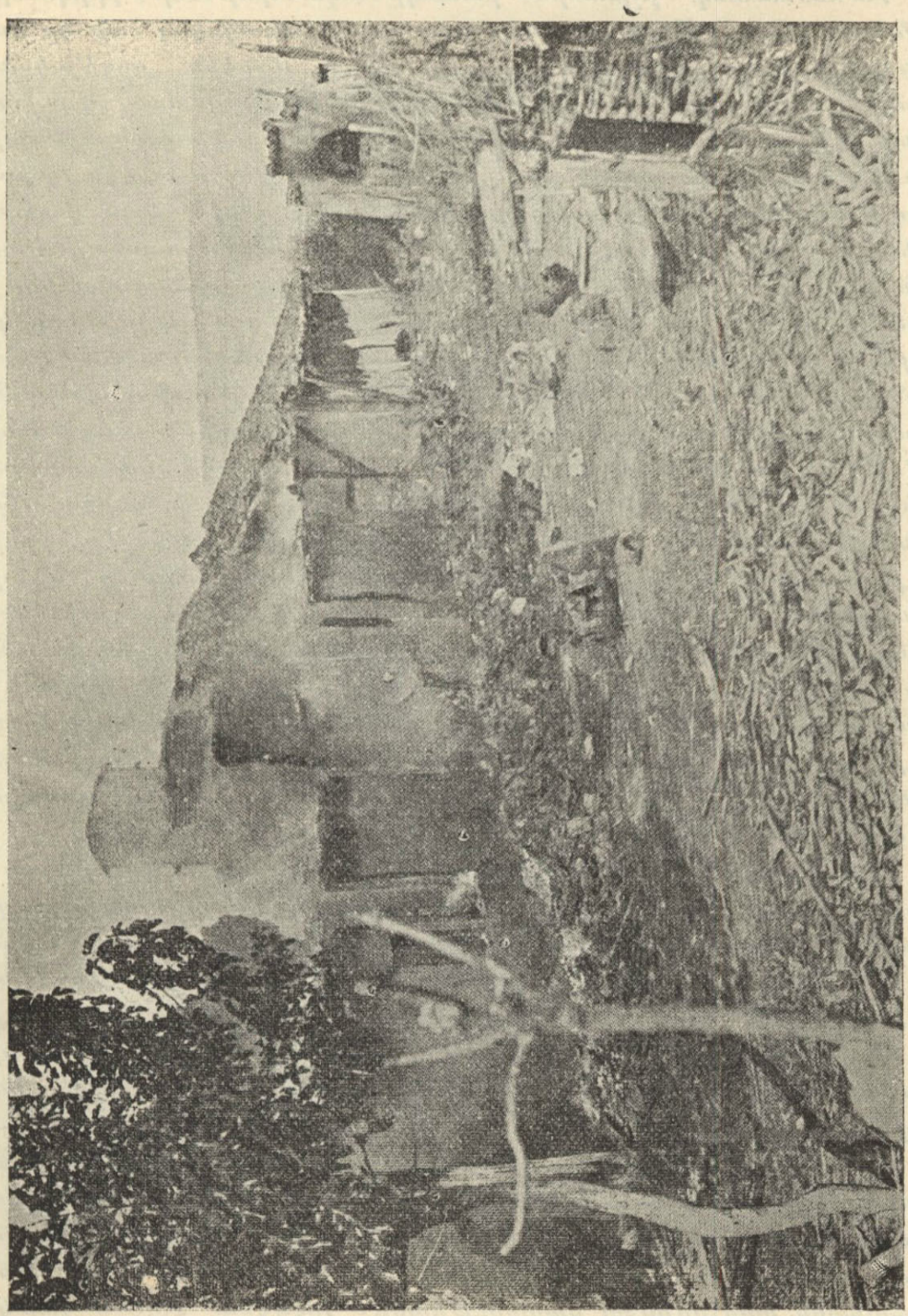
Գահաժառանգ իշխանին բանակը հոկտեմբեր 10ի իրիկունը, ուշ ժամանակ մտաւ Սէրֆիչէ, ուր չտա գտան անակնկալ մը կը սպասէր իրեն։ Այն փողոցը, ուրկէ քաղաք պիտի մանէին յաղթականները, երկու կողմին վրայ խճողուած էր ևօթանասունի մօտ գլուխներով, որոնց մէջ նաև կիներու, քահանաներու և տղոց գլուխներ։ Բոլոր Յոյն երեւելիներն ու քահանաները, որոնք բանտարկուած էին նախապէս, չարդուած էին Թուրք բանակին փախուստէն վերջ, կամ փախուստին առնն իսկ, ապահովաբար փոխարինելու համար Էլասօնայի Իսլամներուն չարդը, որուն ախտը մանրամասնութեանց արձագանգները մինչև Սէրֆիչէ հասած էին փախստականներու միջոցաւ։ Հէլլէնները կատաղութեան աղաղակ մը արձակեցին իրենց ազգակիցներուն դիակները տեսնելով, ու վայրենութեամբ խոյացան քաղքին փողոցներուն մէջ, անխնայ սպաննելով ամէն Իսլամ զոր կը յաջողէին ձեռք անցընել։ Բովանդակ Իսլամ թաղերը, և ամէն Իսլամի տուն՝ վայրկենաբար թալուեցան ու հրկիզուեցան։ Քաջալերուած Հէլլէններու ներկայութենէն, Յոյն բնակչութիւնը կամաց կամաց փողոցները ինկած էր, լքելով իր թաքստոցները, ու մինչդեռ իրմէ մաս մը յաղթականները կ'ընդունէր խանդավառ աղաղակներով և ուրախութեան ցոյցերով, ուրիշ մաս մը, բիրերով ու կացիններով զինուած, կը մատակցէր կատարուած չարդին ու թալանին։ Ամբողջ գիշերը ևևեցին հրճուագին ցոյցերը, զորս այրող Թուրք առներու ձևացուցած խարոյկը կը լուսաւորէր եղերական չողքերով։ Յոյն զինուորները, հրամանատարները իրր ազատարար կը համբուրուէին քիչ մը ամէն կողմ. և ամէն մարդ կ'ուզէր անպատճառ նուէր մը տալ անոնց։

Գահաժառանգը՝ Հոկտեմբեր 11ի օրը հանդիսաւ անցընել տուաւ իր զինուորներուն, որոնք իրենց արագ ու անդադար յառաջխաղացութեան պատճառաւ չափազանց յոգնած էին։ Յաջորդ օրը, Հոկտեմբեր 12, Սուլթօսի հնձելագունդը, առանց լուրջ դիմադրութեան հանդիպելու, գրաւեց Բօզանի (կամ Բօզիանի) գրեթէ զուտ յունաբնակ քաղաքը (27,000 բնակչով) որ Սէրֆիչէ-Մանաստիրը և Վէրիա-Քաստորիա քարաւղին ճիշտ կեդրոնը գտնուելով, ռազմական մեծ նշանակութիւն ունի։

Նոյն օրը, ձախ թեւին վրայ, գնդապետ Մաթիուբուլօի Ե. զօրաբաժինը՝ Տիսքսթայէն կը հակէր դէպի Կրէվէնա, և առանց դիմադրութեան կը գրաւէր այդ քաղաքը, որ երբեմն, Ժէօն-Թիւրք վարչութեան հրրորդ տարուան ընթացքին, նշանաւոր դարձաւ իր յոյն Մէտրապոլիտին խորհրդաւոր սպանութեամբ։ Կրէվէնա՝ 10,000 բնակիչ ունէր, մեծ մասամբ յոյն։

Ցունաստանի Եէորիոս թագաւորը, ընկերակցութեամբ Եէորիոս իշխանին, Հոկտեմբեր 2ին ժամանեց Էլասօնիա, Թրքական քաղքին գրաւումը նուիրագործելով։ Իր մուտքը քաղքին մէջ՝ տեղի տուաւ խանդա-

վառ ընդունելութեան մը և ուրախութեան արտայրաւ ցոյցերու։ Հելլէն թագաւորը Լարիսայէն վերջ յաջորդաբար այցելեց Սելանիկի գիծին

Ընդհանուր տեսարան մասին պատերազմի վնասուածի

վրայ գտնուող միւս բոլոր դրաւուած քաղաքները, ամէն տեղ ալ նոյն համակիր ընդունելութեան առարկայ դառնալով։

Տարակոյս չկայ որ Հելլէններու այս յաղթական արշաւանքը մեծ

բերկրութեամբ կ'ողջունէր Պոլսոյ Յոյն տարրին կողմէ։ Եւ Թրքական պարտութեան հետեւող չփոթութեան ու կէս-անիշխանական վիճակին մէջ զոր Պոլիս անցուց պատերազմին ընթացքին, Յոյները ոչ իսկ կը ծածկէին իրենց հրճուանքը։ Իրենց մամուլն ալ, հակառակ զինուորական գրաքննութեան, միշտ առիթը կը գտնէր մէկ կողմէ հելլէնական յաղթանակները խոչորցնելու, և միւս կողմէ ալ Թրքական պարտութիւնները մեծցնելու։ Թուրքերուն համար թշնամին լոկ դուրսէն չէր. ներսէն, իր սեփական հպատակներէն մանաւանդ կու գար դառնագոյն անախրելու թիւնը։

Յոյն ժողովուրդին այս արամադրութիւնը անդգալի դարձնելու, կամ մասամբ դարմանելու մտքով էր անշուշտ որ Յունաց Պատրիարքարանը պատերազմի առաջին օրերուն իր պաշտօնաթերթին միջոցաւ հրատարակեց հետեւեալ հաւատարմական յայտարարութիւնը, զոր նոյնութեամբ մէջ կը բերենք իբր պատմական վաւերագիր մը։—

Օսմ. Պետութիւնը պատերազմ՝ ի վեր՝ Պալքանեան կոչուած պետութիւններեն վեհուն դիմ, եւ երբ որ ի վեր ալ այդ բոլոր պետութեանց դիմ։ Բաղմախոյն օրաթերթերը կը ծանուցանեն պատերազմի յուրերը եւ վերջ ամենքս գիտենք թէ որքան աղիտաբեր են պատերազմներու հետեւանքները։ Մարդու եւ դրամի զոհողութիւնները, ժողովուրդները դժբախտ, կիները այրի եւ տղաքը որբ եւ անպաշտպան կը դարձընեն։ Պատերազմը ուզենք կամ չուզենք, միշտ պարտաւոր ենք մասնակցիլ անոր, եւ կրնանք մեր երկրին պատոյն եւ ազատութեան համար։ Կառավարութիւնը պարտականութիւն ունի դրկելու Օսմանցի Յոյները պատոյ դաշտը որ արիւնով կը ներկուի։

Իսկ վերջ որ պատերազմին հետու կը մնանք, պարտականութիւն ունինք հանդէպ անոնց որոնք անպաշտպան կը մնան գուցէ առժամաբար եւ գուցէ մշտնջենապէս։ Մենք պիտի ի մեր նմանները հանդէպ մեր ունեցած պարտքերը կատարենք, ըլլան Քրիստոնեայ եւ կամ ուրիշ կրօնքի։ Շատ կամ քիչ տաղով, մենք պիտի սփոփենք վիշտերը անոնց որ կը տառապին եւ պիտի արբենք յաղողներուն աչքերը։

Մեր Եկեղեցին, ամեն ժամանակ կը մաղթէ որ Աստուած խաղաղեցնէ պատերազմի ցանկացող ազգերը, որովհետեւ անիկա միշտ կ'ուզէ որ խաղաղ բնակին ոչ միայն քրիստոնեայ ազգերը. այլ Քրիստոնեաներն եւ ուրիշ կրօնք ունեցողները։ Եւ ահա թէ ինչու համար Եկեղեցին կ'ուսուցանէ Քրիստոնեաներուն այնպէս մը վարուիլ որ տեղի չտրուի գրգռութեանց, կռիւներու եւ տեւական կամ անցողական վէճերու, ինչ որ յանձնառարած է նաեւ առջի օր՝ խնամուն նախարարներէ բաղկացեալ խելացի կառավարութիւնը, խաղաղակիրք աշխարհին գնահատման արժանանալով։

Աստիկա մեր պարտքն է, ոչ միայն այսօրուան, այլեւ ամեն օրուան, ո՛չ միայն կառավարողներուն այլ եւ կառավարուողներուն: Միեւնոյն ժամանակ պետք չէ քնար մոռնալ անպաշտպաններն ու տառապողները: Մենք ամենքս ալ մասնաւոր զոհողութիւններ պետք է ընենք: Կատարելով մեր պարտքը, կ'աղերսենք Աստուծոյ որ պատերազմին վշտաւոր հետեւանքները նուազ դժնդակ ըլլան մեզի համար, ինչպես նաեւ՝ դիւրին դարմանելի:

Մինչդեռ այս քրիստոսաչունչ յայտարարութիւնը կը հրատարակուէր Պոլսոյ Պատրիարքարանին կողմէ, անդին՝ Թրիխալայի յոյն Մէտրոպոլիտը, քահանաներու լեզուն մը կազմած ու խաչը ճակտին, կը հետեւէր հէլլէն բանակին դործողութեանց, և զինուորներէն անհունապէս սեւի կատաղի թափով մը կը մատնակցէր կոխներուն:

Ճշմարիտ Յաչակրութիւն մըն էր որ տեղի կ'ունենար:

ՊԼԱՒԻՆՕ ԿԱՐԻՊԱԼԻՏԻ

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԵՂՆԻՃԷ - ՎԱՐՏԱՐԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Թուրք բանակը Սէրֆիչէէն նահանջած էր երկու ուղղութեամբ։ Մէկ մասը քաշուած էր դէպի հիւսիս՝ Բայլարի ճամբով, միւս մասն ալ դէպի արեւելք՝ Վէրիայի (Թարէֆէրիա) ճամբով։ Գահաժառանգը այս վերջին մասին պիտի հետեւէր, դէպի Սկրանիկ իր յառաջխաղացութիւնը չարունակելով, բայց ատոր համար անհրաժեշտ էին ղղուչական միջոցներ։ Հիւսիսի կողմը, Մանաստիրի մէջ, Թրքական կարեւոր ոյժեր համախմբուած էին այդ միջոցին և անոնք կընային իր կողին ապահովել, մինչդեռ ինք Սկրանիկի վրայ կը քալէր։ Այս պատճառաւ, դէպի Վէրիա յառաջանալէ առաջ՝ գնդապետ Մաթիօրուլօի ե. զօրաբաժինը ղրկեց հիւսիս, որպէս զի Մանաստիրի թուրք բանակին դէմ թուման մը ձեւացնէ, և դրաւէ Օսթրօվօի կիրճերը, որոնցմէ գահաժառանգը պիտի ստիպուէր անցնելու՝ երբ Սկրանիկի անկումէն վերջ Մանաստիրը պիտի փութար Սերպերուն ձեռք տալու համար։ Վերջէն պիտի հետեւինք այս ե. զօրաբաժնին գործողութեանց, որոնք սկիզբները ճչմարիտ ձախողուածք մը եղան և Թուրքերուն ընծայեցին մէկ հատիկ յաղթանակը ընդհանուր Պալքանեան պատերազմին մէջ։ Անկէ առաջ, կը հետեւինք գահաժառանգ իշխանին յառաջխաղացութեան։

Գահաժառանգին բանակը երկու անջատ մասերով կը քալէր դէպի Վէրիա։ Մեծ հասուածը կը հետեւէր Քասթանիայի ուղղակի ճամբուն, անցնելով Թրիքօթաւօսի կիրճերէն, իսկ սակաւաթիւ հասուած մըն ալ կը յառաջանար աւելի հիւսիսակողմէն, Քսէրօլիվազիի նեղ ապահովէն։ Թէ՛ այս հասուածը և թէ միւս խոշոր զանգուածը, իրենց յառաջխաղացութեան ընթացքին դիմադրութեան չհանդիպեցան. լոկ մանր մունր ընդհարումներ տեղի ունեցան հեղլէն յառաջապահներու և

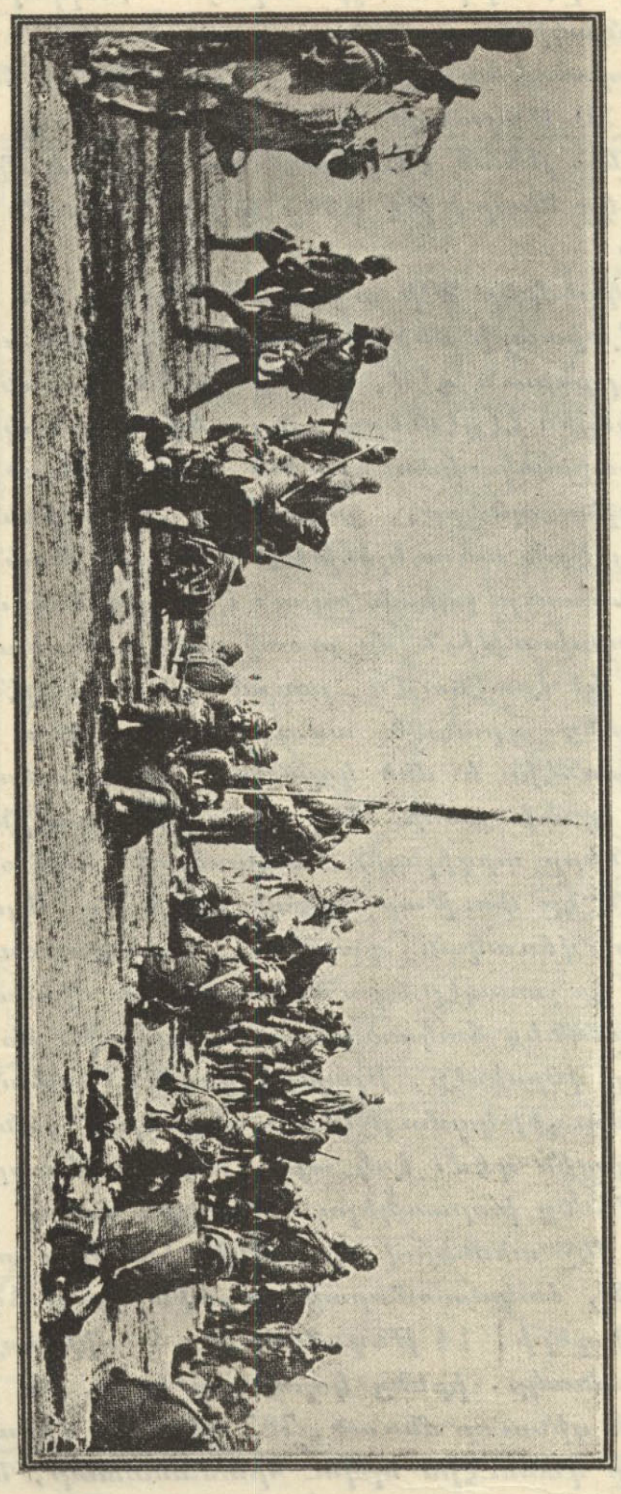
թուրք վերջապահներու միջև։ Հոկտեմբեր 15ին միայն քիչ չատ լուրջ բաղխում մը տեղի ունեցաւ Քաստամունիայի առջև, ուր Հելլէնները ձեռք ձգեցին պաշարաբարձ կարաւան մը։ Յաջորդ օրը, հոկտեմբեր 16, հելլէն բանակը, առանց կռիւի կը մտնէր Վէրիա, ուր տակաւին 8000 թուրք բնակիչ կը գտնուէր։ Առնք ժամանակ չէին ունեցած փախչելու, և ենթարկուած էին սարսափի մը զոր Էլասօնայի ու Սերփիչէի Իալաւներուն չարդերը չատ դիւրըմբռնելի կը դարձնէին։ Վախնալով որ հելլէն կառաւարներն ու զինուորները նոյն ծայրայեղութիւնները կը գործեն նաև Վէրիայի մէջ, չուտով պատգամաւորութիւն մը փութացուցին գահաժառանգին մօտ և հաւատարմութիւն յայտնեցին հելլէն իշխանութեանց, խնդրելով որ խնայուի իրենց կեանքին ու ստացուածքին։ Գահաժառանգը ապահովցուց պատգամաւորութիւնը թէ քանի՛ թուրք տարրը հանդարտ ու հնազանդ մնայ, այնքան հոգ պիտի տարուի իր հանգաստութեան, բայց վերջէն այդ թուրքերը չատ նեղութեանց ենթարկուեցան, կողոպտուեցան ու սպաննուեցան, և մաս մաս սկսան գաղթել կամ փախչիլ։ Հելլէն իշխանութիւնները՝ զգուշութեան համար կը զինէին իրենց գրաւած տեղերուն բոլոր Յոյները, անոնց տալով թուրքերէն գրաւուած մալզէրներ։

Վէրիայի գրաւմամբ՝ Օամ. Արևմտեան բանակին խոչորագոյն հատուածին,—Սերպերու դէմ գործող ոյժերուն, — յարաբերութիւնները վերջնականապէս կը խզուէին Սելանիկի հետ, որ իր պարէնաւորման գլխաւոր կայանն էր։ Գահաժառանգը, հելլէն բանակին համար պարէնաւորման աւժամնայ կայան մը հաստատեց Սելանիկի ծոցին վրայ, Լէֆթէրօխօրիի մէջ, զոր գրաւած էր ծայրագոյն ալ ակոզմի թևը, այն որ Սարանտաբօրօյի յաղթանակին յաջորդ օրը՝ հոկտեմբեր 10ին՝ դէպի Քաթէրինի ուղղուած էր։ Ողիմպոսի կիրճերուն մէջ մղուած մէկ քանի յաջող կռիւներէ վերջ, այդ թևը կաղմող զօրաբաժինը Քաթէրինի մատած էր ճիշդ ու ճիշդ Վէրիայի անկման օրը, հոկտեմբեր 16ին, երեք չորս ժամ տեւող ընդհարման մը մէջ խորտակելով զայն պաշտպանող թրքական գումարտակի մը դիմադրութիւնը։ Վերջէն, ինչպէս պիտի տեսնենք, այս զօրաթեւը վճռական կերպով մը միջամտեց Եէնիճէ-Վարտարի ճակատամարտին, յաղթանակը ապահովելով հելլէն բանակին։

Այս նախապատրաստութեանց միջոցին՝ հելլէն նաւատորմին պաշտպանութեամբ Քաստանտրա ցամաք հանուած գումարտակ մը իր կարգին Սելանիկի վրայ կը քալէր Բօլիչիրօսի և Կալաթիմթայի ճամբով։ Դէպի Սելանիկ կը փութային նաև Սերպերը Վարտարի, և Պուլկարներն ալ Սթրումայի ուղղութեամբ։

Վէրիայէն Սելանիկ տանող ճամբան չատ տաժանելի էր, և Հելլէնները ահաւոր դժուարութեանց ենթարկուեցան անոնց ընթացքին։ Գահաժառանգին բանակը պէտք է անցնէր Ալիաքմոն, Աքսիոս և Կալիքօս գետերէն։ Երկիրը մեծ մասամբ ծածկուած էր ընդարձակ ճախճախուտներով, որոնք ծանօթ են Եէնիճէի լիճ անունով։ Հեղեղանման

ու անընդհատաբար իջնող անձրեւներ ափիմի ծովու մը վերածած էին ամբողջ այդ կողմերը, որոնց վրայ գոյութիւն ունեցող թրքական ճամբաները, նոյն իսկ չոր վիճակի մէջ, շատ մեծ դիւրութիւն չէին ընծայեր բանակի մը անցքին համար։

Շոգի դիմումատուիչ զօնդամասի միատեղ պատկեր

Գահաժառանգը՝ իր բանակին վերջամասը ապահովելու և Գարա-Ազմաք գետը ճակատէն անցնելու անպատեհութենէն խուսափելու համար, Եէնիճէի լիճէն անցնելէ վերջ՝ բանակին մեծագոյն մասին չեղումմ մը ընել տալով ուղղեց դէպի Նիաուսթա, և հոկտեմբեր 17ին Վօտէնան գրաւելով սկսաւ յառաջանալ թրքական բանակին դէմ՝ որ համախմբուած էր Եէնիճէ-Վարատարի մէջ։ Ամբողջ ճամբուն ընթացքին՝ զօրաւարութիւնները բնաւ չդադրեցան Հէլլէններուն համար։ Անհրի տաժանքով կարելի եղաւ առաջ քշել հրետանին ու կառքերը։ Բանակը չատ արագ յառաջացած ըլլալով, չէր կրցած մօտաւոր յարաբերութեան մէջ մնալ պարէնաւորման խումբերուն հետ և կը նեղուէր անօթութենէ։ Ցերեկին անձրեւէն թրջած զինուորները կը սառէին գիշերը, այնքան սարսափելի էր ցուրտը։ Կարծես բոլոր տարրերը դաշնակցած էին՝ հէլլէն բանակին յառաջխաղացութիւնը յամեցնելու համար։ Սպաներուն ընծայած օրինակը սակայն մեծ ազդեցութիւն կ'ընէր զինուորներուն վրայ, որոնք առանց արտունջի կը տանէին այդ բոլոր նեղութիւնները ու զբօսանքը։ Գահաժառանգը ինքն իսկ կու տար չարքաշութեան օրինակը, շարունակ չփման մէջ մնալով զինուորներուն հետ։ Սելանիկի անձնատուութենէն երկու օր առաջ՝ զոհացած էր երկու պաքսիմատով՝ ո-

րանք դանուած էին Թուրք զինուորի մը կողմէ լքուած պայուսակի մը մէջ։

Եէնիճէ-Վարասարի առջև՝ Թահսին փաշա յաջողած էր համախմբել 30,000 զինուորներ, բաղկացած 22րդ զօրաբաժնին բեկորներէն, անատոլցի բէտիֆներու զօրաբաժնէ մը, Սթրումայի հովտէն՝ Պուլկարներու առջևէն խուսող և ե. զօրաբանակին պատկանող դումարտակներէ, ինչպէս նաև Սելանիկ քաղաքին պահակազօրքերէն։ Այս 30,000 հոգիին համար՝ Թահսին փաշա հազիւ 30 թնդանօթ ունէր։ Բանակեցողը հասատատուած էր Եէնիճէ։ Ձախ թևը յենած էր լիճին. դումարտակ մը՝ երկաթուղիին արեւելեան կողմը կը մնար, թէ գիծը և թէ ճամբուն կամուրջները պահպանելու համար։

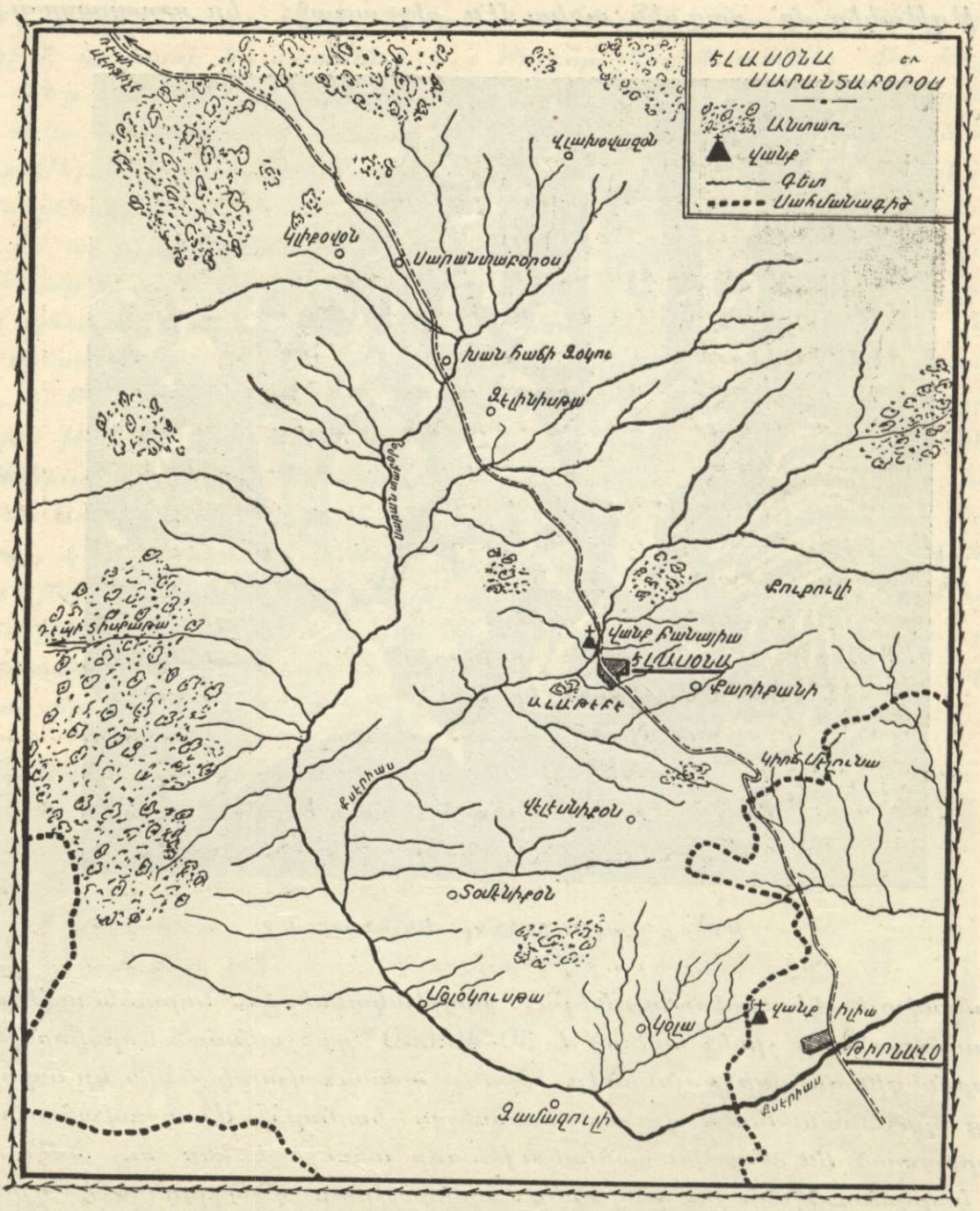
Ճակատամարտը սկսաւ Հոկտեմբեր 20ի առաւօն։ Հէլլէն Ա. և Դ. զօրաբաժինները յառաջացան Վարասարի մեծ կամուրջին վրայէն և առաւօ կանուխ յարձակեցան Թուրքերուն դէմ, որոնք ամենաբուռն դիմադրութիւն մը ըրին և խորտակեցին Հէլլէններու անդրանիկ յարձակումը։ Ներունի Թահսին փաշան՝ իր ապիտակափառ գլուխը բարձր բռնած, անձամբ կը քաջալերէր Թուրք զինուորները, յայտնելով չուրջիններուն թէ հակառակ Հէլլէններու թուական առաւելութեան, մինչև յետին կէսը պիտի կռուի և երբեք անձնասպան չպիտի ըլլայ։ Ընդհարումը տեւեց ամբողջ օրը, առանց զգալի փոփոխութիւն մը առաջ բերելու երկու բանակներուն մէջ։ Նիաուսթայէն և Վօսէնայէն յառաջացած Հէլլէնները չկրցան Թուրքերը հեռացնել իրենց դրաւած ամուր դիրքերէն։ Օամ. զինուորները չատ լաւ նչան կ'առնէին և մեծ կորուստ կը պատճառէին Հէլլէններուն։ Այս վերջիններն քանի քանի հեղ ուզեցին սուինաւոր յարձակում գործել, բայց սպաները արգիլեցին, ապատելով այն օգնական զօրաթևին որ Քաթէրինիէն կը փութար դէպի Եէնիճէ։ Այս զօրաթևը, որուն միջամտութիւնը վճռական դարձաւ, ճակատամարտին օրը հասած էր Կիտա, և անկէ կը չտապէր դաշնակցականդին միանալու։ Գիշերուան մօտ, վերջապէս ժամանեց ճակատամարտի դաշտին մօտ, և յաջորդ օրը, մինչդեռ կռիւը կը վերակսէր, Բլաթիի կողմէն՝ միանգամայն թէ ճամբուն և թէ երկաթուղիի կամուրջներէն անցնելով՝ յանկարծ յայտնուեցաւ Թրքական ձախ կողին դէմ։ Լոկ այս յայտնութիւնը բաւեց օամ. բանակին դիմադրութիւնը խորտակելու։ Թահսին փաշա՝ ինքզինքը պաշարուելու վտանգին մէջ տեսնելով, նահանջի հրաման տուաւ և աճապարանքով լքից Եէնիճէն, ճակատամարտի դաշտին վրայ ձգելով 2000 մեռեալ ու վիրաւոր, 500 գերի, 14 թնդանօթ և 4 միթրայէօզ։ Յոյներն ալ սուղ գնեցին յաղթանակը. իրենց կորուստը եղաւ 8 սպայ մեռած, 31 սպայ վիրաւոր, 150 զինուոր մեռած, 787 զինուոր վիրաւոր։

Մեռնող սպաներուն մէջ կը գտնուէին երկու հրամանատար, և վիրաւորներուն մէջ ալ երեք գնդապետ։ Սպաննուած էր նաև տեղակալ Եանաթօ որ զաւակն էր Աթէնքի զինուորական հրամանատար զօրավար Եանաթօի։ Վիրաւոր սպաներուն մէջ նչանաւոր էր հեծելազօրքի հաբրիւրապետ Մանօս, որուն եղբայրը, Քօնսթանթին, միևնոյն օրը, դրեթէ միևնոյն ժամուն վիրաւորուեցաւ Եպիրոսի մէջ, Բրէվէզայի առ-

ջև, ուր կը հրամայէր Կրէտացի կամաւորներու ջոկատի մը։

Եւ սակայն, հէլլէն բանակը Սելանիկի բանալին էր որ ձեռք կը ձգէր այդ արիւնալի ճակատամարտին մէջ։

Մինչդեռ Եէնիճէ-Վարտարի մէջ տեղի կ'ունենար այս ճակատամարտը որ Սելանիկի բախտը պիտի վճռէր, անդին՝ բուն իսկ Սելա-

նիկի մէջ, Թուրք ժողովուրդը կը սպասէր տանելիք հազարաւոր Հէլլէն գերիներու, որոնք գահաժառանգին հետ քաղաք պիտի բերուէին Թահսին փաշայի յաղթական բանակին կողմէ... Այնտեղ ալ պատերազմի յայտարարութիւնը ողջունուած էր մեծ խանդավառութեամբ, և Թուրք շրջանակները երբեք չէին դադրած վառան ու [ապահով մնալէ վերջնա-

կան արդիւնքին նկատմամբ, հակառակ անոր որ խուճապահար թուրք պինուորներ և փախստական գաղթականներ, որոնք ընդհանրապէս ցուրտէն ու անօթութենէ կը մեռնէին, Մակեդոնիոյ զանազան կողմերէն քաղաք կը խուժէին զարհուրանքի պատմութիւններով։ Յոյներն ալ իրենց կողմէ վատահ էին թէ անպատճառ Հէլլէն բանակը պիտի մտնէ Սելանիկ։ — «Բոլոր Հէլլէններն ու Օսմանցի Յոյները, կը գրէր Ֆրանսացի թղթակից մը՝ քաղքին անկումէն քիչ առաջ, կը պատրաստուին

Թուրք գաղթականներ Սելանիկի մէջ

արժանավայել կերպով ընդունելու յաղթականները։ Նորաձեւութեանց վաճառատուն մը չինել տուած է 30-40,000 դրօշակներ Եորկիոս Թագաւորին պինանչանի գոյներովը, որոնք պատեհ վայրկեանին կը սպասեն իրենց պահարաններէն դուրս հանուելու համար։ Անուշավաճառները պատրաստած են ահագին քանակութեամբ անուշեղէններ ու ամէն տեսակ կարկանդակներ ու գաղաններ, որոնց վրայ գծագրուած է գահաժառանգին պինանչանը։ Առիթ ունեցայ երթալու յունական վարժարան մը։ Աշակերտները Հէլլէնական Ազգային երգը կ'երգէին, որոնց ուզեցին կցել նաև «Մարսէյեզ»ը, անշուշտ ինծի հաճոյք մը պատճառելու համար, ու նաև ցոյց տալու համար թէ՝ Ֆրանսական պինուորական ասպետութիւնը օտար չէր Հէլլէն բանակներուն արագ յաջողութեան։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՍԵԼԱՆԻԿԻ ԱՆՁՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆԸ

Եէնիճէ-Վարատարի յաղթութեամբ՝ Սելանիկի կողմէ ամէն դիմադրութիւն այլեւս անհնար կը դառնար: Կարգ մը ուրիշ գործողութիւններ բոլորովին պիտի դիւրայնէին Մակեդոնիոյ մայրաքաղաքին առումը: Հէլլէն Թորփիլանաւ մը Սելանիկի ծոցին մէջ ընկղմած էր Թըրքական Ֆէթհի-Պիւլհիս յածանաւը՝ որուն թնդանօթներուն տակ կ'իյնային քաղքին արեւմտեան կողմի ճամբանները, որոնցմէ Հէլլէն բանակը պիտի յառաջանար, և որ միճապէս կրնար նեղել յոյն բանակը: Յետոյ՝ Ամէրօֆ զրահաւորէն և երեք Թորփիլահալածներէ բաղկացած Հէլլէնական նաւատորմիղ մը ամբակոծած էր Գարա Պուռնի ամրոցները: Միւս կողմէ՝ Սերպերը որոնց հեծելազօրքը հոկտեմբեր 23ին Տօյրանը գրաւած էր և հետեւակազօրքի գումարտակի մը հետ Սելանիկ կ'իջնէր Վարատարի ընթացքին հետեւելով, նոյ մղած էր Եէնիճէի մէջ պարտուած Թուրքերը որոնք այդ կողմէն կը փորձէին դէպի հիւսիս փախչիլ: Յետոյ Պուլկարները զօրավար Թէօտօրօֆի հրամանատարութեամբ կը հասնէին հիւսիսէն և հիւսիս-արեւելքէն, և իրենց հեծելազօրքը՝ հոկտեմբեր 22ին՝ Աբօսթօլարի մէջ միացած էր Հէլլէն հեծելազօրքին: Կար տակաւին Բաանտարայի նեղուցին մէջ ցամաք հանուած յունական Կալքիտեան զօրաթեւը որ Բօլխիրօսէն ու Կալաթխթայէն անցնելով և Մեծ Գարա Պուռնի ու Փոքր Գարա Պուռնի ամրոցներուն կռնակէն սպառնալով՝ իր կարգին կը քալէր Սելանիկի վրայ:

Այս պայմաններուն մէջ՝ Թահսին փաշա այլեւս ամէն դիմադրութիւն աւելորդ նկատեց, մատնուած դառն վհատութեան մը, որուն ընթացքին հազիւ թէ արձնամատութիւնը ունեցաւ քանդելու Վարատարի երկու կամուրջները, երկաթուղիի կամուրջը և Թօքչինի մօտէն անցնող

ճամբուն փայտէ կամուրջը։ Այս քանդման գործն ալ կատարուեցաւ չատ հապճէպով և անբաւական կերպով։

Բանակին վհատութեան յաջորդեց Սելանիկի խլամ և հրեայ ժողովուրդներուն վհատութիւնը. — «Զինուորներու և դասալիքներու սոսափիւնը խառնուելով, կը գրէր Պերլիներ Թակեպլաթի թղթակիցը, քաղաք կը խուժեն տխուր ու ողբալի դրութեան մը մէջ։ Թուրք բնակիչը թշնամիին կը սպասէ քաղքին փողոցներուն առջև, բայց հազիւ մէկ քանի հատ սպայ միայն կը դանուին զինուորներուն մէջ. մեծագոյն մասը թողած գացած են։ Բզիկ բզիկ եղած հագուստներով և կատարելապէս վհատած այդ դասալիքներուն ու փախստականներուն անվերջ տողանցքը միաք կը ձգէ Նաբոլէոնի Ռուսիայէն նահանջը։ Ամէն կողմ ձիու և մարդոց դիակներ կան։ Երէկ՝ յիսուն փախստականներ մեռան անօթութենէ ու ցուրտէն։ Քաղքին դրութիւնը չատ ողբագին բան մըն է։ Բացի զինուորներէն, Մակեդոնիայէն փախած աւելի քան 50,000 գաղթականներ խռնուած են փողոցներուն մէջ՝ իրենց ընտանիքներով։ Մարդ զարհուրագին տպաւորութեան մը կ'ենթարկուի թշուառութեան այդ թափօրները դիտելով։ Իրիկունը, արճճարաններու և գարեջրատուններու մէջ, կարելի է տեսնել փայլուն համազգեստով սպաներ, որոնք լքած են բանակը ու նստած առանց սուրի, մինչդեռ խեղճ զինուորները, կը մուրան և իրենց անօթութիւնը կը պոռան»։

Սելանիկի այդ օրերու դրութեան հաւատարիմ մէկ պատկերը գծած է նաև տեղւոյն Հայոց հոգեւոր հովիւ Թումխանեան քահանայ, որուն նամակէն կը քաղենք հետեւեալ մասերը (*). — «Քաղաքին հակայ զօրանոցները դատարկուած էին հակառակը 16էն ի վեր, ու Սելանիկի չքեղ պուլվառներուն և պռասպրիներուն մէջ հազիւ կը տեսնուէին ցանցառ թխուած սպաներ, որոնք երբեմն իրենց չքեղ համազգեստով քաղքին փառքը կը կազմէին։ Անցահման զօրանոցները մասի վրայ համրուած հայ զինուորներու հակազութեան թողուած էին։ Դադրած էր երթեւեկութիւնը հարիւրաւոր կառքերու, որոնց ձիերը զինուական վարչութիւնը գրաւած էր։ Հարիւրաւոր բեռնատար սայլեր նոյն բախտին վիճակուած էին, ու Սելանիկը, Մակեդոնիոյ այս յաւերժահարսը և Արչիպելագոսի թագուհին՝ լուած էր։ Այդ լռութիւնը անարկու կ'ըլլար գիշերուան մթութեան մէջ։ Անգործութեան վիճակի անտանելութիւն ամէն կողմ. պատերազմի ու մահուան ուրուականը կը թևածէր մթնոլորտին մէջ, ու յուսահատութեան մղձաւանջը ամէնուն մտքին մէջ։ Տեղական թերթերը, — որոնցմէ պուլկարականն ու յունականը դադարման դատապարտուած էին, — ձեռք ձեռք կը խլուէին, հակառակ իրենց արդահատօրէն պատկառելի սուտ ու յերիւրածոյ լուրերուն, որոնք՝ ըստ ծանօթ սիսթէմի՝ պարտեալին յաղթանակները կը վերագրէին, օր չանցած, ժամը չանցած հերքուելու պատրաստ, նոյն այդ լրագիրներուն միջոցաւ։ Անդորրութեան պահպանման համար թէև խիստ

(*) Հրատարակուած Ազատամարտի (Ռոպչամարտի) մէջ, 13 Դեկտեմբեր 1912։

էր ռազիկանական հակողութիւնը, բայց սկսան աւելնալ չարդի հաւանականութիւններ, միաքերու վրայ միշտ տիրապետող ըլլալով մոլեռանդութեան նախապաշարումները։ Հոկտեմբեր 25ին թնդանօթի հեռաւոր դղրդումները կ'արձագանգեն Սելանիկի մէջ։ Սարսափը տիրա-

Թուրք գերիներ քանտարկուած Սելանիկի մէջ

պետած էր ամէնուն վրայ։ Բայց տրշալոյսին՝ կը գանենք նաւահանգիստին մէջ խարխամած անգլիական ու ֆրանսական մարտանաւեր, որոնք ոչոխանքի խորունկ չունչ մը առնել տուին բոլոր Սելանիկցիներուն։ Հետզհետէ հասան աւստրիական, գերմանական, իտալական ու ռուսական մարտանաւեր։ Կեանքերը ապահովուած էին»։

Այս անսասպ ու վտանգաւոր դրութենէն խլսելու համար՝ Սելա-

նիկի քաղաքային իշխանութիւններն որ դիւանագիտական մարմինը ակամն խորհիլ քաղքին անձնասուութեան վրայ, նկատելով ու Թահսին փաշա այլևս անկարող էր ոչ միայն ընդհանուր դաշնակիցներու, այլ նոյն իսկ լոկ Հելլէններու յառաջխաղացութիւնը կասեցնելու։ Այս մտքով անդրանիկ քայլը առաւ Սելանիկի թաղապետութիւնը, երբ քաղքին բարձունքներուն վրայէն նահանջի մէջ տեսաւ Թուրք զինուորները։ Թահսին փաշա վերջ ի վերջոյ ինք ալ յարեցաւ անձնասուութեան գաղափարին. ոչ միայն ոյժ չունէր, այլ նաև թնդանօթն ու ռազմամթերքը կը պակսէին։

Այդ միջոցին՝ հելլէն բանակը կը յառաջանար Էնիճէյին՝ զոր բռնելու մէջ գտած էր։ Հելլէն ամրաչէնները գէշ սղէկ վկրանորոգած բլուրով կամուրջները, բանակը չուտով անցաւ Վարտարէն և հոկտեմբեր 23ին ժամանեց Թօրչին ուր գտնաժառանգը հաստատուեց իր բանակատը։ Ամբողջ ճամբուն ընթացքին հեղեղանման անձրևները չդադրեցան և յոյն զինուորները նեղուեցան ցեխէն, ցուրտէն ու նաև անօթութենէ։ Եւ սակայն կը կատակէին ըսելով. «Օրհնեալ ըլլաս, անձրև։ Երկինք անգամ կ'ուզէ որ Թուրքերը մաքուր ըլլան ձեռք ձգած աւերներս։» Այդ յառաջխաղացութեան ընթացքին ամէնէն ուշի ուժանք տպեց թնդանօթներու փոխադրութիւնը որ մնծապէս կը դժուարանար երբ հարկ կ'ըլլար զանոնք անցընել ափ յափոյ վկրանորոգուած կամուրջներէն։ Զինուորները՝ գիշերուան ընթացքին՝ գրեթէ ցեխի մէջ կը պառկէին։

Թօրչինէն անդին՝ հելլէն հնձելագունդը գրաւեց Եաճիլէրը, և անկէ մինչև Կրատօպօրի ու Այվալըի մէջտեղը իջնելով, հոկտեմբեր 23ի նոյն օրը Թուրքերը ևս մղեց իրենց դրաւած մէկ դիրքէն։ Անձնասուութեան բանակցութիւնները սկսան հոկտեմբեր 25ին և յաջորդ օրը միայն, իրիկունը ուշ ատեն, յանգեցան համաձայնութեան մը, զոր գտնաժառանգ իշխանը փութայ Յունաստանի նախարարապետ Պ. Վէնիզէլոսի հաղորդել հետեւեալ հեռագրով.—

«Երէկուան ամբողջ օրն ու գիշերը բանակը անցաւ Աքսիոսի կամուրջէն։ Երէկ գիշեր՝ Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Գերմանիոյ և Աւստրիոյ ընդհանուր հիւպատոսները՝ Սելանիկի զինուորական կառավարչին և Թահսին փաշայի ներկայացուցչին հետ մօտս եկան Թօրչինի բանակատը, քաղաքին ու բանակին անձնասուութեան մասին առաջարկներ ներկայացնելու։ Ինձմէ խնդրեցին որ Թուրք բանակը պահէ իր զէնքերը, խոստանալով չէզոք մնալ մինչև պատերազմին վախճանը։ Մերժեցի, անպայման պահանջելով զէնքերուն յանձնումը, սա գիջողութեամբ որ այդ զէնքերը ևս տրուին պատերազմին լրանալէն վերջ։ Ցետոյ՝ պատասխանի համար վերջնական պայմանաժամ որոշեցի տասուսան ժամը 6ը։ Առաուն՝ ժամը 5ին՝ Սելանիկի զինուորական կառավարիչը, ընկերակցութեամբ դիւանագիտական գործակալի մը, եկաւ ներկայացնելու առաջարկներ, որոնցմով սկզբունքով կ'ընդունէր զէնքերու յանձնումը, սակայն կ'ուզէր բացառութեան մը առարկայ դար-

ձընել նորավարժ զինուորներու մարզանքին ծառայող 5000 հրացաններ։ Իմ մերժմանս վրայ, անոնք երկու ժամուան նոր պայմանաժամ մը խնդրեցին՝ վերին հրամանատարին հետ հաւաձայնելու համար ու մեկնեցան։ Երբ այդ նոր պայմանաժամը լրացաւ, անոնք երեւան չէին եկած։ Այս պատճառաւ հրամայեցի բանակին յառաջ խաղալ, ինչ որ սկսաւ առաւուան ժամը 9ին։ Երբ մեր առաջին չարքերը մօտեցան Թըշնամիին յառաջապահներուն, ժամը իրիկուան $4^1/_2$ն էր։ Թահսին փաչա իսկոյն սպայ մը ղրկեց ինծի, նամակով մը, որով կը յայտարարէր թէ կ'ընդունի առաջարկուած պայմանները։ Հետեւաբար՝ դադրեցուցի յառաջխաղացութիւնը, և երկու սպայ ղրկեցի Թահսին փաչայի մօտ, որպէսզի զէնքերու յանձման և քաղքին անձնաւորութեան բրօթօքոլը ստորագրեն»։

Անձնաւոր կ'ըլլային նաև Գարապրունի ամրոցները։

Հելլէն զինուորները յաղթական մուտք գործեցին Սելանիկ՝ հոկտեմբեր 27ին։ 470 տարուան Օսմանեան տիրապետութենէն ի վեր՝ առաջին անգամ ըլլալով հելլէն բանակ մը պատմական Թեսաղոնիկէն կը մանէր։ «Օրը մեծ էր բովանդակ Հելլէնականութեան համար, որուն երազը կ'իրականանար, կը գրէ Թայմզի թղթակիցը։ Ոչ մէկ վաղեմի աթէնական բանակ Աթէնք վերադարձին այնքան աղմկալի խանդավառութեամբ ընդունուած է, որքան հելլէն բանակը Սելանիկի մէջ։ Առաւօն՝ քաղքին Յոյներն ու Հրեաներուն ալ կէսը դիմացին զօրավար Բլէոմէնէսի բանակատը։ Զօրավարը կայարանին մէջ հաւաստած էր իր բնակութիւնը։ Հոն իրեն միացաւ իր ապագակոյտի պետ Նեկրոբոնաէ հազարապետը։ Յոյները խմբովին կը փութային հրամանատարին ձեռքը համբուրել և զանազան առարկաներ կը բերէին օրուան հերոսին, որովհետեւ՝ ի բացակայութեան զահաժառանգին՝ զօրավարը ժողովուրդին սիրելին եղած էր։ Տաս օրէ ի վեր օսմ. բանակին մէջ ապրող մը երբ յանկարծ հելլէնական զօրքերուն մէջ կը մանէ, զգալի տարբերութիւն մը կը գտնէ։ Յունաստանի զօրքերը կոկիկ են, մաքուր վրայ դլխով, խնամուած մարդու պէս։ Թնդանօթները կը ծփային մաքրութենէն, հեծելազօրքը պակաս բան մը չունէր, և 15,000 հետեւակազօրքը, փոքրիկ բայց աչխոյժ և արիւն դէմքով մարդոցմէ կազմուած, ուրախ զուարթ էր իր տաքուկ հագուստներուն մէջ։ Սելանիկ հանդիսական երեւոյթ առած է, և թրքական դրօշին տեղ ամէն կողմ կը ծածանի հելլէնականը։ Ամէն մարդ հելլէնական գոյնով ժապաւէններ կը կրէ։ Յերեկէն եաքն էր որ իմացուեցաւ հելլէն զօրքին մուտքը։ Էֆզոններու հեծելազունդը կեդրոնական փողոցին մէջ երեւալուն պէս, ուրախութեան ահագին աղաղակ մը փրթաւ ամէն կողմէ։ Ծաղկազարդ պատշգամներու վրայէն գեղանի Հելլէնուհիներ աչնանային վարդեր կը նետէին վարէն անցնող հերոսներուն և Զիրօ աղաղակները օդը կը ճեղքէին։ Բազմութիւնը այնքան կը սեղմէր զօրքերը որ ասոնք դժուարութիւն կը քաշէին ամբոխին խիտ չարքերուն մէջէն նոյնիսկ զատ

զաւ անցնելու։ Հէլլէն ազգաներ երեւալուն պէս՝ ժողովուրդը ոտքի կ'ելլէր, և Զիթօ կ'աղաղակէր միաձայն։ Զինուորութիւն ընող պատերազմիկ քահանայ մը ճառ մը խօսեցաւ, պերճախօս կերպով պատմութիւնը ընելով ճակատամարտներուն։ Գլուխները արդէն իսկ չատ տաքցած էին երբ հէլլէն ժողովրդական–պուէտ Մացուքաս սեղանի մը վրայ ելլելով՝ հայրենասիրական բանաստեղծութեան այնպիսի հեղեղ մը հոսեցնել սկսաւ որ իր ունկնդիրներուն խուռներամ բազմութիւնը կեցցէ, Ազատ պոռալէն ձայնը մարեցուց։ Հէլլէն արիւնը բորբոքած էր, և ատենաբան ատենաբանի հետէն բեմ բարձրանալով՝ ա՛լ աւելի կը հրահրէին խանդավառութիւնը, մինչեւ որ ամբոխը աննկարագրելի ցնծութեան մը մէջ բոլորովին մոռցաւ ինքզինքը։ Մօտ օրերս դպրարանն գտատպարտուած յոյն թերթ մը նոյն օրը կը վերակէր հրատարակութիւ, իր առաջին էջը հէլլէն դրօշով զարդարած, և կրկնապատիկ ու եռապատիկ գնով կը ծախուէր։ Յաղթական բանակի մը իր բնաւայրը վերադարձը չէր ասիկա, այլ Թշնամի մայրաքաղաքէն եաքը առաջին եղող քաղաքը կատարուած մուտքն էր։ Ազմկարար ցուցասէրներէն հազարաւորներ ֆէսակիր Օսմ. հպատակներ էին, որոնք Թշնամիին կը խընդակցէին։ Ցուցարարներուն մէջ կային հարիւրաւոր Հրեաներ, զոր Թուրքերը միշտ իրենց հպատակներուն էն նուաստագրիները նկատած են։ Իսլամները իրենց տան մէջ փակուած էին և եղածին վրայ կարծիք չէին յայտներ։ Բանի մը Օսմ. պինուորներ տպին անդին կը չքջէին աննպատակ, առանց ուշադրութիւն ընծայելու իրենց Թշնամիներուն ցնծութեան։ Եւ քաղքին մէջ՝ դեռ պինեալ Թուրք ոստիկաններն էին որ կարգ ու կանոնի պահպանման կը հսկէին...»։

Սմէն կողմ նոյնն էր տեսարանը։ Աւասրնէ մինչև իրիկուն՝ ամբողջ ժողովուրդը, քիչ մը ամէն կրօնքէ, ցեղէ, տարազէ ու սեռէ, ընդարձակ քարափին երկայնքը հատաքուած էր և կը սպասէր գահաժառանգին մուտքին։ «Խրիսթօս ալևկսի (Քրիստոս յարեաւ), Գուրդուղտուր (Փրկուեցանք), կը պոռային չատեր։ «Կեցցէ՛ անմահ Հէլլէնականութիւնը», «Ազատ ենք վերջապէս», «Կեցցէ՛ մեր բանակը», «Կեցցէ Յունաստան» կ'աղաղակէին ուրիշներ»։ Կային որ կը հարցնէին իրարու. «Կ'երազե՞նք արդեօք, իրօ՞ք Սկանիկ յունական քաղաք դարձաւ»։ Խանդավառութիւնը մեծ էր մասնաւորաբար Օրթոտոքս եկեղեցիին մեծագոյն սուրբերէն մէկուն՝ Այ Տիմիթրիի տօնախմբութեան պատճառաւ որ Սկանիկի գրաւման կը զուգադիպէր, և զոր տօնեցին համանուն պատմական մզկիթին մէջ, որ այդ առթիւ դարձեալ եկեղեցիի վերածուեցաւ։ Օր մը առաջ՝ տեղական Թուրք թերթերը տակաւին կը ծանուցանէին թէ Վարտարէն անդին՝ մինչև 8 ժամուան տեղ, ոչ մէկ Հէլլէն զինուոր մնացած է։ Իսկ Եհնի Սար և Թուրան չէին վարաներ իրր պաշտօնական լուր հրատարակելու թէ «Հէլլէն գահաժառանգ բրէնս կոստանդին գերի ինկած է 10,000 Հէլլէն զինուորներով ու 30 թնդանօթներով, և թէ յաջորդ օրը Սկանիկ պիտի բերուի»։ Կոստանդին իշխան յաջորդ օրը իրօք Սկանիկ մտած էր, բայց իրր յաղթական՝ և

գլուխը անցած 12,000 Հէլլէն զինուորներու։ Իսկ Թուրք զինուորները, աւելի քան 25,000 հոգի, ամբողջովին անձնատուր եղած էին ու զինաթափ կ'ըլլային տակաւ։ Եւ զէնքերնին յանձնող այդ զինուորները աւելի թարմ գոյն, ամուր կազմուածք և արի երեւոյթ ունէին քան քաղաք մտնող յաղթականները, որոնք յոգնած էին պատերազմելէ և տաժանելի յառաջխաղացութիւններէ։

Սելանիկի անկումէն բաւական առաջ, Օսմ. կառավարութիւնը Պոլիս բերել տուած էր Ապտիւլ-Համիտ Բ.ը որ իբր աքսորական կը մնար նոյն քաղաքը, իր բնակութեամբ համբաւաւոր դարձած Ալաթինի վիլլային մէջ։ Տեղափոխութիւնը կատարուեցաւ Պոլսոյ զեմման զնապանատան պահականաւին՝ Լօրըլայի միջոցաւ, որպէս զի ճամբուն ընթացքին Հէլլէն նաւատորմը ոևէ փորձանք չբերէ զլխուն։ Հէլլէնները՝ պինուռբական հիւանդանոցի վերածեցին Ալաթինի վիլլան։

Հիւանդարանի վերածուեցաւ նաև Օսմ. Յուսաս թնդանօթակիրը զոր Հէլլէնները գրաւած էին Սելանիկի նաւահանգիստին մէջ, մանր մունր ուրիշ նաւերու հետ։

Հէլլէն գահաժառանգը, քաղաք մտնելուն պէս հրատարակեց հետեւեալ յայտարարութիւնը. —

Հիմնի բանակին նպատակին ու խնդութեան բերումնէն, Հիմնի նուիրական ու մեծագոյն արիւնը առաջորհի թափեցիմ Մակեդոնիոյ մայրաքաղաքը գրաւելու համար։ Այս պայմարը ընդունեցի մարդկային ազգերուն անձնական ու խաղաղարբական իրաւունքները պաշտպանելու եւ պահպանելու մարդասիրական նպատակով։ Հետեւաբար կ'երաշխաւորեմ թէ Սելանիկ մտնելով անոնք բոլոր բնակիչներուն, առանց կրօնքի ու ազգի խտրութեան, կեանքը, ինչքն ու պատիւը պիտի պահպանեմ։ Սակայն իբրեւ օրինակ այդոց պիտի պատժեմ անոնք որ հանրային անդորրութիւնը խանգարելու եւ կամ Հիմնի կառավարութեան օրհնիներուն ու հրամանիներուն անսաստելու համարձակին։ Հանրային ապահովութեան պահպանման համար պաշարման վիճակ կը յայտարարեմ գնոր տնօրինութիւն։ Պաշարման վիճակին մասնաւոր տրամադրութիւնները պիտի հրատարակուին։ Հետեւաբար վստահ եմ որ ժողովրդեան եւ խաղաղ բնակիչներուն անհնիքը կարելի եղածին չափ պիտի օգնեն հրամանիներուս գործադրութեանը եւ անդորրութիւնը ապահովելու մասին նպատակիս յաջողութեանը։»

Քիչ ետքը հրատարակուեցան նաև պաշարման վիճակի հետեւեալ տրամադրութիւնները, զորս մունետիկներ ծանուցին բովանդակ ժողովուրդին. —

1. Առանց կրօնքի և ազգի խտրութեան՝ ամէն մարդու անձին, ապրանքին ու ստացուածքին դէմ ո՛և է արարք արգիլուած է։

2. Բացարձակապէս արգիլուած է խանգարել հանրային անդորրութիւնը։

3. Արգիլուած է հրազէն պարպել։

4. Արգիլուած է Օսմ. զինուորներէն զէնք կամ ռազմամթերք գնել։

5. Ժամը 4ուկէսէն վերջ (Ը. Թ.) վաճառատուները պէտք չէ բաց մնան, և ժամը 5½էն (Ը. Թ.) ետք ոչ ոք պէտք է դտնուի փողոցները։

6. Օսմ. դատարանները դադրած և անոնց տեղ յունական դատարանները հաստատուած են։

Վերոյիշեալ հրամաններուն չհնազանդողները պիտի յանձնուին պատերազմական ատեանին։

Իսկ Յունաստանի դատական գործոց նախարար Պ. Բաքիվան որ Սելանիկի կառավարիչ նշանակուած էր, հետեւեալ թուրքերէն յայտարարութիւնը հրատարակեց քաղաք ժամանելէն վերջ։

Յունաստանի թագաւոր Եւորիոս Ա.ի անունով.

Հիմնի կառավարութեան ներկայացուցիչ պատակալ նախարարը կը յայտարարէ թէ Սելանիկ եւ շրջակայքը գրաւուած են Հիմնի զինուորներուն կողմէ։

Յունաստանի եւ դաշնակից պետութեանց զինուորներուն դիւցազնական ջանքերուն եւ թափուած թանկագին արիւնին շնորհիւ ձիշդ հիմայ բռնակալութենէ ազատուած այս երկիրը գալուս հանար երջանիկ եմ։

Շատ դարերէ ի վեր սովորական եղած հարստահարութեան եւ անկանոնութենց վերջ տալու հանար, եւ անխոհեմ բռնակալ ժողովուրդին ազատութիւն պարգեւելու նպատակով, առաջին միտքս պատերազմի եղաւ Օսմ. կառավարութեան դէմ։ Որովհետեւ ձշմարիտ ազատութիւն ըղձալու հանար անհրաժեշտ պայման է որ միեւնոյն կառավարութեան տակ ապրող ժողովուրդները իրարու հաւասար ըղձան կատարելապէս, զինուորին փառով ու հանբաւով սկսուած գործը ի գլուխ հանելու հանար՝ խաղաղութիւնը Տերութեան մը արժանի զօրաւոր եւ անկողմնակալ վարչութիւն մը պիտի հիմնուի։

Ժողովուրդին ընդունելի պահանջումները նկատողութեան առնուելով, առանց ազգի եւ կրօնքի խտրութեան տեղացիներուն մէջ գտնուած կարող անձերը գործածելով, հարկ եղած պաշտօնութիւնները պիտի հաստատուին վարչական գործողութենց բարւոք ընթացքին հանար։

Կը խնդրենք որ իւրաքանչիւր ոք հնազանդի կանոններուն եւ տրուած հրամանագիրներուն, եւ պաշտօնեաները իրենց պարտականութիւնը ի գործ դրած ատենին օրինազանցութիւններ չընեն, եւ ժողովուրդին հանդիստ անկողմնակալութենամբ եւ ընդհանրապէս իրենց հայր շարժին։

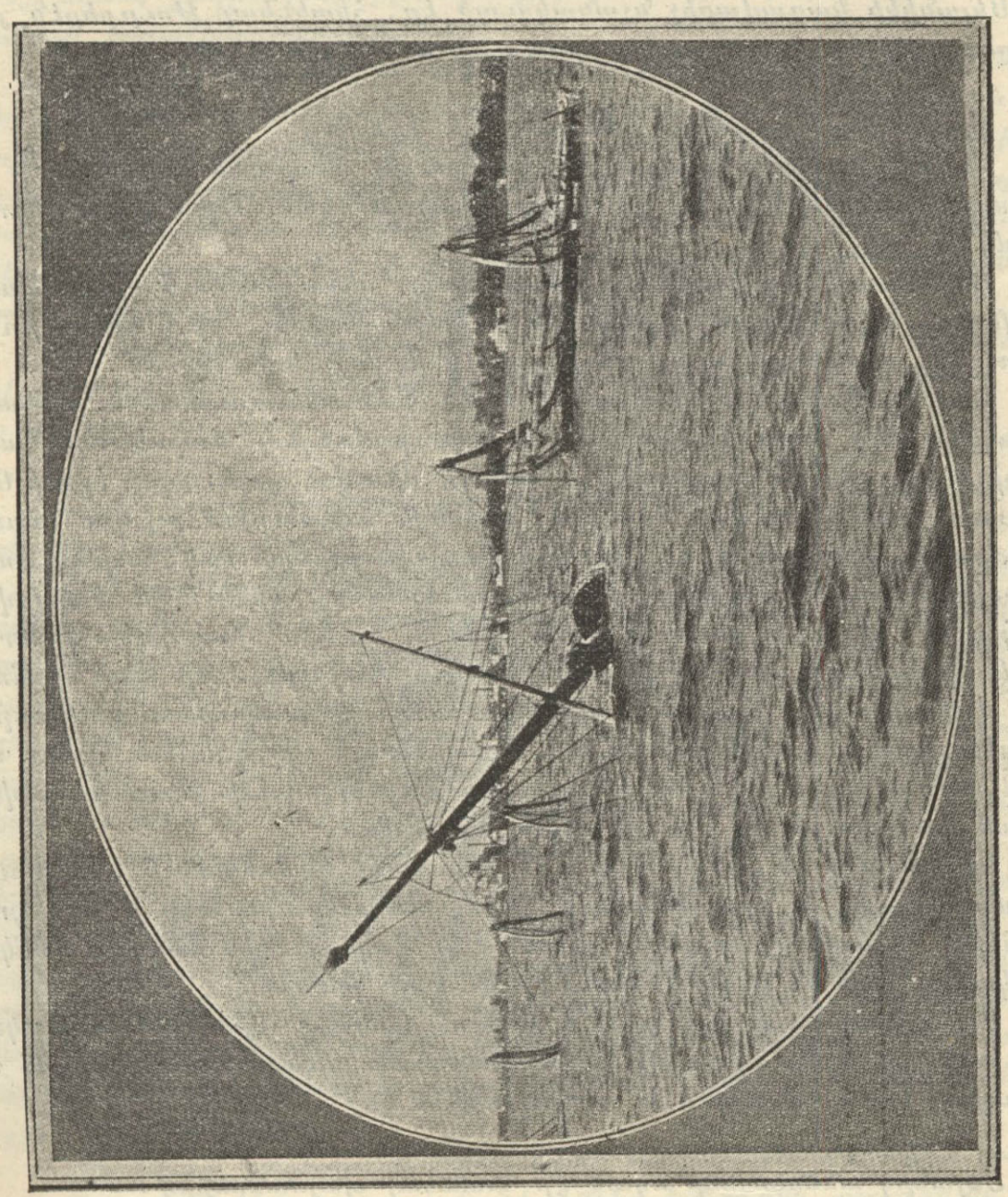
Բոլոր խառն տարրերը պիտի ի իրարու հանդիստ վիճքին եւ յարգանք ցոյց տան, եւ վստահ ըղձան թէ այսօրուան ազատութենան վիճակին մէջ կատարեալ հաւասարութիւն եւ արդարութիւն կայ։

Սելանիկ անձնատուր եղած էր հետեւեալ պայմաններով.—

1. Օսմանցի սպաները պիտի պահեն իրենց սուրը։
2. Օսմանցի զինուորները ալ պիտի արձակուին Օսմ. սպաներուն կողմէն։
3. Ո՛չ Օսմ. սպաները, ոչ ալ զինուորները՝ պատերազմական գերի չպիտի ներկայուին։
4. Թէ՛ Թահսին փաշան և թէ սպայակոյտի յանձնաժողովը, ինչպէս նաև ամբողջ Օսմ. զօրքը Գարա Պրունի մէջ կամ չէզոք տեղ մը պիտի բնակին։ Միայն թէ՛ երբոր ուզեն իրենց ընտանիքին քով վերադառնալ, այլևս պատերազմին չմասնակցելու երդմամբ՝ հանգստաւէտ կերթալով պիտի ղրկուին իրենց տեղերը։
5. Ցոները պիտի կնքեն Օսմ. բանակին ռազմամթերքն ու զէնքերը, և պիտի պա-

հեն՝ մինչև որ վերջ գտնեն հաշտութեան բանակցութիւնները, խաղաղութեան կնքումէն վերջ՝ այդ ղէնքերը պիտի յանձնուին Օսմ. կառավարութեան։

6. Դարա Պրունի ամրութիւնները պիտի յանձնուին Յոյներուն, բայց յանձնումէն առաջ՝ թնդանօթները պիտի վերածուին անպործածելի վիճակի, օսմ. զինուորներուն կողմէ։

Դէպ Սպեռ հիմնուած «տէշլիմ-ի-էֆէնտի» կամուրջը

7. Օսմ. կուսակալէն սկսեալ մինչև ամենաանշան պաշտօնեան ազատ պիտի մնան։

8. Մինչև որ յունական կառավարութիւնը ստանձնէ քաղաքին բռնկանութիւնը, պէտք է ժանտարմաները մնան իրենց պաշտօնին մէջ. նոյն երբ յունական կառավարութիւնը փոխել ուզէ, անոնց ղէնքերը չառնելու պայմանով, զանոնք պէտք է պաշտօնանկ ընէ։

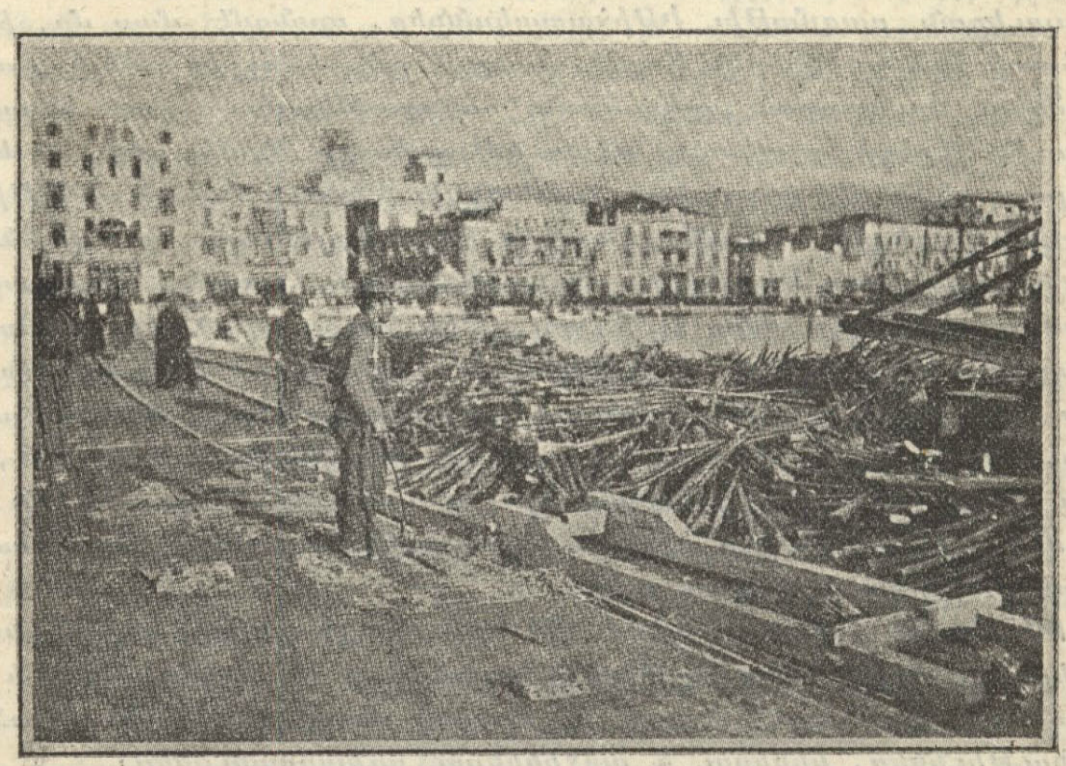
9. Օսմ. զինուորներուն զէնքնկէցութեան և արձակման գործողութիւններուն պէս, յունական բանակին Սելանիկ մուտքն ալ մէկ քանի օրուան մէջ և կամաց կամաց տեղի պիտի ունենայ։

10. Օսմ. զինուորներէն մաս մը Գարա Պրունի մէջ պիտի բնակեցուին, և Սելանիկի կառավարութեան ծախքովը, ինչպէս նաև թաղապետութեան յատկացուածական նպաստովը պիտի հոգացուի անոնց ապրուստը։

11. Ապրուստին հոգացումը պիտի սկսի այն թուականէն, երբ տեղի ունենայ դիմումը։

12. Ժանտարմաներն ու ոստիկանութեան պաշտօնեաները պիտի կրնան կրել իրենց զէնքերը։

13. Ցունական բանակին ընդհ. հրամանատարը վճռական հրաման մը պէտք է տայ, որպէս զի հրոսախումբերուն կողմէ նախատինք կամ յարձակումներ չգործուի մերզինաթափ զինուրներուն ո՛չ միայն ապրանքներուն ու կալուածներուն, կամ գիւղացիներուն, անոնց անասուններուն ու գոյքերուն դէմ։

Սելանիկի մէջ Ցոյներուն դրաւած հրացանները

14. Պէտք է վճռական հրաման մը տրուի որ յարգուին տեղական սովորութիւնները, ինչպէս նաև քնակչութեան կրօնքները։ Բոլոր կրօնքներուն պատկանեալ դատարանները պէտք է մնան և շարունակեն իրենց պաշտօնը։

15. Մաքսային վարչութիւնը պիտի գործէ ըստ առաջնոյն, ցնոր տնօրինութիւն։ Նոյնպէս անփոփոխ պիտի մնան Հանրային Պարտուց և Ծխախոտի Ըժիթի վարչութիւնները։

16. Այս պայմանները պիտի գործադրուին Ցունական կառավարութեան պատասխանատուութեան և երաշխաւորութեան տակ։

Եւ սակայն, այդ պայմաններէն չատերը մնացին լոկ թուղթի վրայ։ Մանաւորապէս Իտալիներու և Հրեաներու ո՛չ ինչքը, ոչ ալ կեանքը յարգուեցաւ։ Քաղքին դրաւումէն քիչ ետքը, խորհրդաւոր պարագաներու մէջ պայթեցաւ Սելանիկի Զէյթունլըք վառօդարանը որ կը գտնուէր հեռաձիգներու և հակաղօրքին յատկացուած զօ-

բանոցին մօտ։ Պայթման միջոցին 600 յոյն հեծելազօրք կը գտնուէին զօրանոցին մէջ, տասը հատ ալ վառօդարանին մէջ։ Ամենքէ տասնըհինգը մեռան և երեսուն հոգի ալ վիրաւորուեցան։ Գանդուեցան նաև չրջակայ չէնքեր։ Լուր եղած ըլլալով թէ Թուրք պինուորներ պայթեցուցած են վառօդարանը, մեծ խուճապ ու խառնաչփոթութիւն ծագեցաւ քաղքին մէջ, և սկսաւ չարդ մը որուն զոհուեցան բաւական թուով Իսլամներ ու Հրեաներ, և անոնց հետ ալ, սխալմամբ, հայ պինուոր մը։ Հէյլէն իչխանութեանց անտարբերութեան վրայ՝ տեղական ոստիկան պինուորներու ֆրանսացի հրամանատարները դժուարաւ յաջողեցան կարգ կանոնը վերահաստատել։ Այս դէպքին պատճառաւ ձերբակալուեցան բազմաթիւ Իթիհատականներ, որոնցմէ մաս մը, ինչպէս Իթիհատի հիմնադիրներէն Տոքթ. Նազըմ պէյ և ուրիշ աւելի քան 300 Իսլամներ Ցունաստան դրկուեցան հակոդութեամբ։ Ձերբակալուեցաւ ակաւին Սէրէզի հռչակաւոր մէպուս Ալպանացի Տերվիչ պէյ, որ երբեմն Խորհրդարանին մէջ ապտակած էր Իսմայիլ Քեմալ պէյը, և որ Իթիհատի ամենէն ազդեցիկ անդամներէն մէկն էր։ Հէյլէնները չատ դառն խաղ մը խաղացին նաև Սելանիկի բեռնակիրներուն պետին, Համբաւաւոր Քէրիմ աղայի, որ հակահէյլէն պօյքօթին հոգին եղած էր և զոր Օսմ. կառավարութիւնը բանական միջոցներով հարկադրած էր պօյքօթը բառնալու, որովհետև այդ մարդով եղած պաշտօնական հրամաններու անգամ կարեւորութիւն չէր ընծայեր։ Հէյլէնները խնայեցին իր կեանքին, բայց երկու ձեռքը մէյմէկ հէյլէնական դրօշ տալով, էշով պտտցուցին քաղքին մէջ, իւրաքանչիւր քայլի ստիպելով որ «կեցցէ՛ Ցունաստան», «Ապրի՛ Ցունաստան» պոռայ։

Թէ՛ Հէյլէն պինուորները և թէ նաև Պուլկարները՝ գործեցին զարհուրելի բռնութիւններ, ճչմարիտ հալածանքի մը, կեղեքման և ալան թալանի ենթարկելով Իսլամ ու Հրեայ բնակիչները։ Տեղի ունեցան սպանութիւններ, կիներու և աղջիկներու բռնաբարութիւններ։

Քիօղնիշկ Զայրունկի թղթակիցը հետեւեալ մանրամասնութիւնները հաղորդեց գործուած ծայրայեղութեանց մասին. — «Սելանիկի Ա.յա Սոֆիա մզկիթին վրայ կը բարձրանայ Խաչը(*)։ Կեդրոնի կամարին մեծ պատուհանին վրայ գտնուող 12 առաքեալներու պատկերները և քովընտի պատուհանի մը վրայ գտնուող Աստուածածնայ և Ցիսուս մանուկի պատկերները ցոյց կուտային թէ Իսլամները դարերէ ի վեր պահպաններ են Քրիստոնէութեան այդ խորհրդանշանները։ ... Նոր աչխարհակալները Խաչը բարձրացուցին, բայց ո՞ւր են քրիստոնէութեան և մարդկութեան նչանները։ Խաչը գթութեան խորհրդանչանն է, բայց Պուլկարներն ու Ցոյները արիւնով արատաւորեցին զայն։ Հարիւրաւոր պա-

(*) Այս մզկիթը նախապէս եկեղեցի էր և Թուրք տիրապետութենէն վերջ իսլամ աղօթատեղիի վերածուած։ Սելանիկի մէջ եկեղեցիի վերածուեցան նաև, բացի Այ Տիմիդրիէն, Գասըմիէ Ճամի, Խորթաճի Սուլթան, Իսմայիլ փաշա, Իքի Շէրիֆէլի, և Սուլթան Մուրատ մզկիթները։ Վերջին երեքը անուանուեցան Ս. Քաթէրինա, Ս. Միխայիլ և Ս. Տավիտ։

բազմաներ գիտեմ որոնց ընթացքին հէլլէն և պուլկար զինուորները, քօմիթէճիներէ սաստկորդուելով, Իսլամներու և երեւելիներու տունը մտած և եղածն ու չեղածը թալած, կոտրած և ոչնչացուցած են։ Անոնք չարչարեցին մարդերը, կիներ ու տղաք։ Կիներ ու աղջիկներ պղծեցին քիչ մը ամէն կողմ։ Երջանիկ էին այն գոհերը որոնք աչքերնին փակեցին՝ սանոց իրենց ընտանիքներուն ախուր դրութիւնը տեսնելու։ Բազմաթիւ գիակներ գտնուեցան, որոնց ողնայարը կոտրած էր բիրի հարուածներու տակ։ Շղթայակապ աղգականներու աչքին առջեւ պղծուեցան և նահատակուեցան պզտիկ տղաք ու աղջիկներ։ Տան մը մէջ գտնուեցան բազմաթիւ թուրք կիներ և աղջիկներ, բոլորովին մերկ. ամէնքն ալ բռնաբարուած էին։ Այս թշուառները ժամերով առանց մնունդի մնացեր էին. զինուորներ կեցած էին դրան առջեւ, և ոչ մէկուն թոյլ կու տային ներս մտնել։ Հէլլէն սպաներ անդամ մասնակցեցան Իսլամ կիներու բռնաբարման։ Այդ միջոցին՝ 60–70,000 Հէլլէն և Պուլկար զինուորներ կային քաղքին մէջ. 20,000 ալ դուրսը։ Այս թիւէն դատելով կարելի է երեւակայել թէ գործուած բարբարոսութիւնները ինչ զարհուրելի համեմատութեան մը հասան։ Զէնըմկեց Օսմ. զինուորները, անձնատուութեան պայմաններուն համաձայն, պիտի կերակրուէին Յունաց կողմէ. բայց այդ դժբախտ գերիներէն չատերը մնուան անօթի։ Մեծ թուով գաղթականներ մնուան սուինահար, կամ սուած, և անոնցմէ չատերուն ինչքերը գողցուեցան։ Սելանիկի մօտ գտնուող գիւղի մը բոլոր մարդիկը, ծեր կիներն ու տղաքը ջարդուեցան Պուլկար չէթէներու կողմէ։ Անոնք պզտիկ տղաքը կը սպաննէին սա առարկութեամբ թէ մնծնալով կրնան թուրք դառնալ և իրենց անիծեալ թշնամիներուն թիւը աւելցնել»։

Ահա նաև Թայմզի թղթակցին հաղորդած մանրամասնութիւնները.— «Ցաւալի է որ Յոյներուն Սելանիկի դրաւման յաղթանակը անկարող ենք մնծապէս գնահատել։ Անտարակոյս յանձնառու եղած էին ժողովրդին գործողութեան մը, սակայն կրնային աւելի արժանաւոր կերպով գործադրել։ Երբ Սելանիկի գօնաքին վրայ թրքական դրօշը կը ծածանէր, քրիստոնեայ և միւսլիման հաւասարապէս ապահովութեան մէջ էին։ Հիմայ սակայն այս ամէնը փոխուած է, այնքան փոխուած որ վերջին օրերու բոլոր վիրաւորման, կողոպուտի և յափշտակութեան մանրամասնութիւնները կրնան Թայմզի քանի մը էջը լեցնել։ ... Ջինաթափ կարծուած Թուրքերուն քով մէկ քանի զէնքեր գտնուիլը աւելի եղաւ որ բոլոր Իսլամները խուզարկուին, ինչ որ Յոյն զինուորներուն համար չարժաւոր դարձաւ ցաւալի ծայրայեղութեանց։ Ընդհանրապէս Թուրքեր և բազմաթիւ օսմանցի Հրեաներ միեւնոյն գործողութեան ենթարկուեցան։ Ոտքերնէն մինչև գլուխնին կը խուզարկուէին՝ ոչ թէ մէկ, այլ վեց անգամ։ Խուզարկման պատճառը միայն զէնքը չէր. շատ Իսլամներու ժամացոյցները, քսակներն ու արժէքաւոր առարկաները կողոպտուեցան։ Ընդդիմութեան ո՛և է նշանի կը պատասխանուէր բռնութեամբ։ Քաղքին անկման գիշերը, երկու բանակներու զինուոր-

ներն ալ սկսան աւարառութեան։ Տուներ և խանութներ թալանեցան։ Հարուստ scholiեի Թուրք մը՝ որմէ սուինի ծայրով 2000 ոսկի կը պահանջուէր կեանքին փոխարէն, դրամի տեղ կնոջը բոլոր զոհարեղէնները տուաւ։ Կողոպտուած տուներէն մէկն ալ բրիտանական հիւպատոսարանի գաւազանի տունն էր. 10 ոսկիի արժէքով առարկաներ գողցան անկէ։ Գործողութեան սովորական մէթոտը սա էր. — Տեղական վարիոց դասակարգի Յոյներ զինուորներուն մօտանալիչ կ'ընէին կարեւոր տուները, որոնց թալանման միջոցին իրենք ալ կողոպտուին կը մասնակցէին։ Գլխաւոր զոհերը եղան Հրեաները։ Յատնական մամուլին սկսած հակահրէական խաչակրութիւնը զինուորներուն մէջ ալ տարածուեցաւ, և սաոր հետեւանքով բազմաթիւ Հրեաներ բռնութեան ենթարկուեցան ու կողոպտուեցան։ Զինուորներէն ոմանք՝ իրենց «հայրենասիրական» եռանդը ծայրայեղ աստիճանի մը մղելով, սկսած են զուարճանալ՝ Թուրք գերիներու ֆէսին վրայ կասի՛ով խաչ գծելով, ինչ որ բացարձակ դեհկութիւն է»։

Այդքանով չէր յրանար սակայն իսլամ զինուորներու ենթարկուած մարախրոսութիւնը։ Անձնատուութեան պայմաններուն հակառակ, անոնք քաղքին բոլոր կէտերուն վրայ, ինչպէս փոխադրութեանց միջոցին, ամենավայրագ նախատինքներու և բռնութեանց կ'ենթարկուէին ո՛չ միայն Հէլլէն զինուորներու, այլ նաև յոյն ժողովուրդին կողմէ։ Սելանիկի ոստիկան-զինուորներուն հրամանատար Ֆրանսացի գնդապետ Ֆուլօնի մէկ տեղեկագիրը կը յայտնէր թէ իր հրամանին ենթակայ 2000 ոստիկան-զինուորները թէև պատերազմական գերի չնկատուեցան և իրենց զէնքերը չառնուեցան, բայց վրանին դանուող յետին արժէքաւոր առարկան՝ դրամ, ժամացոյց, մատանի, եայլն՝ կողոպտուեցան Հէլլէն զինուորներու կողմէ։ Ոչինչ կը յարգէին այս վերջիններս, երբ կողոպուտի հոտը կ'առնէին։ Նոյն իսկ Ֆրանսական հպատակներ կողոպտեցին, ինչպէս կը յայտնեն քաղքին Ֆրանսական ընդհ. հիւպատոս Պ. Ժուալէնի կողմէ Ֆրանսայի Պալսոյ դեսպանատան ուղղուած հեռագիրներ։ Ֆրանսական դրօշ կրող նաւաձիգ չոգենաւի մէջ մտնող բոռ մը Թուրք զինուորներ նոյնպէս կողոպուտի փորձի մը առարկայ դարձան, թէև քիչ մնաց որ այդ փորձը չատ սուղի նստէր իրենց։ Ֆրանսական Պրիհիխ մարտանաւը իսկոյն հատուցում պահանջեց Ֆրանսայի դրօշին դէմ եղած այդ անարգանքին համար, և վերջնագիր մը տալով պատրաստուեցաւ թնդանօթի ոյժով գոհացում ձեռք բերելու։ Հէլլէնները, տեսնելով որ խնդիրը կը կնճռոտի, իսկոյն փութացին գոհացում տալ, և Մարսիլեզը նուագելով ողջունեցին ու պատուեցին Ֆրանսական դրօշը։

Ֆրանսացի կին մը՝ Տիկին Մառի-Անթուանէթ Սիմոն որ տաս տարիէ ի վեր Սելանիկ կը բնակէր, դրանը առջևէն տեսած էր չորս Թուրք զինուորներ որոնք հինգ օրէ ի վեր բերանին բան դրած չըլլալով, ողջ մեռելներու պէս կը քաշկռտուէին փողոցին մէջ։ Հացը չատ հազուագիւտ էր այդ միջոցին, և Ֆրանսուհին հազիւ օրուան մը բաւելու չափ հաց ունէր տունը։ Հակառակ սակայն ատոր, իր ունեցած քիչ մը հացը

կուտայ անօթի զինուորներուն, որոնք խելայեղութեամբ կը յափշտակեն այդ իրապէս երկնառաք անուշդը։ Բայց խեղճերը չեն կրնար ուտել, որովհետև Հէլլէն ապայ մը, եղածը տեսնելով, կը վազէ կուգայ, հացը կը խլէ զինուորներուն ձեռքէն, և կը յանդիմանէ Ֆրանսուհին՝ Թուր-

Դաշնակից զինուորները՝ զբօսանքի համար՝ խաչ կը գծեն խլամ զինուորներու ֆէսին վրայ

քերը կերակրելուն համար։ Ուրիշ ապահեր և Յոյներ իրաւունք կուտան իրեն. և իբր պատիժ՝ խմբովին կը քարկոծեն Ֆրանսուհիին ապակիները։ Երբ այս վերջինը բողոքելու համար հիւպատոսարան կը դիմէ, հիւպատոսը կը յայտնէ իրեն թէ առաւօտնէ մինչև իրիկուն այդ կարգի հարիւրաւոր բողոքի դիմումներ կ'ըլլան իրեն։

Շրջակաները՝ նոյնն էր դրութիւնը։ Եէնիճէի մէջ որուն մօտերը

տեղի ունեցած էր վերջին ճակատամարտը, Հէլլէն զինուորները, Թալանը դիւրացնելու համար, հրդեհած էին ամբողջ չուկան և Իպահներու բոլոր բնակարանները։ Զինուորներուն հետ ձեռք ձեռքի կողոպուտին մասնակցած էին նաև տեղացի Յոյները։ Ծրանատացի միսիոնար մը որ ականատես եղած է, կը գրէ Թէ «հարուստները նոյնքան բուռն Թափով Թալանին մասնակցեցան, որքան աղքատները։ Էն քիչ կողոպտողները 25 ոսկիի չահ ըրին. բայց մինչև 500 ոսկի ձեռք բերողներ գտնուեցան։ Թալանի սէրը այնքան բուռն էր որ կիրակի օրը՝ մի միայն երկու հոգի կը գտնուէին եկեղեցին. միւսները բոլոր աւարառութեան մէջ էին։» Թուրքերու տուները Թալլելէ վերջ, Սկևռնիկի մէջ ըրածնուն պէս՝ սկսան Թալլել նաև քրիստոնեայ տուները. անոնցմէ ետքն ալ՝ չրջակայ գիւղերը։ Ով որ Օրթոտոքս Յոյն չէր, անպատճառ կը կողոպտուէր։ Փողցան նաև Պուլկարի մը 86 ոչխարները։

Զինուորներուն օրինակը վարակիչ կը դառնար նաև ոչ պատերազմիկներուն։ Պօկատանչիի մէջ քրիստոնեայ բնակիչները Թալլեցին Թուրք տուները, և կիներու զարդերը իլեցին այնքան վայրագութեամբ որ օղերը յաճախ պատռած տաննին՝ ականջներու փերթը մնկատղ կը հանէին։ Յետոյ բանաբարեցին բոլոր կիներն ու աղջիկները։

Դարձեալ Պօկատանչիի Քրիստոնեաները՝ Սթօյաքօվօի Յոյներուն միացած՝ խուժեցին Քօպրէկօվօ, և մինչդեռ իրենցմէ մաս մը Թալանի անձնատուր եղած էր, ուրիշ մաս մը կը բռնաբարէր կիներն ու աղջիկները, սուանց խնայելու նաև անոնց՝ որոնք քրիստոնեայ էին, Թէև ոչ օրթոտոքս Յոյն։

Բայանօվօի բոլոր Թուրք կիներն ու աղջիկները՝ բռնաբարուելէ վերջ՝ սպաննուեցան խժդժօրէն. միայն ինը հոգի ազատեցան անոնցմէ։

Տօլնիքօրօի մէջ ոչ մէկ Թուրք ազատեցաւ ջարդէն։ Վասլիի մէջ՝ նոյնպէս։ Քալինօվօի մէջ տասերկու Թուրքեր սպաննուեցան, իսկ Քուքուչի մէջ՝ ամէն օր միջին հաշուով 10 Թուրք կը մորթուէր ղբօսանքի համար։

Մինչև դեկտեմբերի վերջերը այս ալան Թալանը կը չարունակուէր տակաւին. անկէ ետքն ալ չպիտի դադրէր։ Թալանիչները առաւելապէս Հէլլէններ էին։ Հակառակ անձնատուութեան պայմաններուն, Թալանի ելած էին նաև հէլլէն իշխանութիւնները։ — «Տասնեակ հազարաւոր Թուրք զինուորներ, կը գրէ Թուխմանեան քահանայ, հետզհետէ տարուեցան կալթիաի կամ կղզիները, իսկ բարձրաստիճան սպաները՝ Աթէնք։ Երկու հազարէ աւելի եղող Թուրք ժանտարմաներն ալ որոնց կը հրամայէր Պօման փաչա, Գուշ Ատայի ճամբով Թուրքիա վերադարձուեցան՝ անձնատուութեան պայմաններուն համաձայն։ Հազարաւոր մուհաճիրներ դարձեալ կը հանուին քաղաքէն, փոխադրուելով իրենց բնակավայրերը կամ քաղաքէն մէկ ժամ հեռուն գտնուող սիպտակ ազատակին չրջականները, վրաններու տակ(*)։ Յունական իշխանութիւնը «ման-

(*) Ծ. Հ.— Փոխադրութեանց ընթացքին այդ գաղթականներէն կարևոր մաս մը սպաննուեցան չէթէներէ. շատերը կողոպտուեցան, և անհամար կիներ ու աղջիկներ վերստին բռնաբարուեցան։

*բախոյղ հոգածութեամբ» կը պարպէ բոլոր գինուորական մթերանոց-ները, և անոնց պարունակած իրերը նաւերով կը փոխադրէ Ամէնք։ Մինակ գինուորական արհեստանոցին գոյքերը,—կաչի, գերձան, կերպաս, մեքենայ, եայլն,—կ'ըսուի թէ 100,000 օսմ. լիրայի արժէք մը կը ներկայացնէին, Թողունք զօրանոցներու մէջ տարիներէ ի վեր դիզուած մթերքները՝ հին թէ նոր, արժէքաւոր կամ անարժէք։ Ինչպէս կը հաւաստեն Թուրք իրազեկ գինուորականներ, Պալքանեան գաշնակիցներու դրաւած պատերազմական աւարը,—յոկ «պոչտոնապէս» դրաւուածը,—կ'արժէ չատ աւելի քան անոնց ըրած պատերազմի բոլոր ծախքերը։ Զկայ թիւն ու հաշիւը այն կողոպուտներուն, որոնք թէև այլևս ցանցառ, բայց մինչև այսօր մեծ ճարտարութեամբ կը կատարուէին օր ցերեկով, չուկաներուն և մանաւանդ թրամվէյներու մէջ, և դիչերներն ալ հրեայ, մասնաւորապէս Թուրք թաղերու մէջ։ Կողոպտողներն էին գինուորականներ, կամ գինուորականի համազգեստով ծպտուած տեղացի սրիկաներ՝ որոնք սպառնալիքով ամէն ուզածնին կ'առնէին։ Այս մասին ընդհանրապէս կ'ամբաստանուի յոյն գինուորը, բայց պէտք է ըսել որ բուն հեղինակները, կամ առնուազն առաջնորդները՝ առաւելապէս տեղացի Ցոյներն են։ Շատ մը Հրեայ և shoնlդ առներ, ճարահատ, եւրոպական այս կամ այն տէրութեան և կամ պուլկարական դրօշ քաշած են։ Ուրիշներ՝ Պուլկարներու պաշտպանութեան տակ անցած են՝ այդ առթիւ չահատակութիւններէն զերծ մնալու համար։»

Բաղդատմամբ Թուրք գինուորներուն՝ բախտաւոր եղան Սելանիկի մէջ գերի ինկած հայ գինուորները։ Ինչպէս գրեթէ ամէն տեղ, Սելանիկի մէջ ալ անոնք մնացին ազատ և զերծ բռնութենէ, և կամ բանտարկուելէ վերջ՝ յոկ տեղոյն Հայոց հոգևոր հովիւ Թուխմանեան քահանայի միջամտութեամբ ազատեցան բանտարկութենէ, նոյն իսկ հակողութենէ։ Հէյլէն կառավարութիւնը բուն իսկ Ամէնքի մէջ նոյնքան բարեացակամ չեր եղած Հայոց նկատմամբ։ Հոկտեմբերի վերջերը՝ 50է աւելի Հայեր որոնք Ամերիկայէն կու գային, Ամէնքի մէջ բանտարկուած էին իբր լրտեսներ Թուրք կառավարութեան։ Այդ Հայերուն ազատման համար Պոլսոյ մէջ Պատրիարք և Վարչութիւն դիմումներ ըրին Ֆրանսական դեսպանին, իրաւամբ առարկելով որ բանտարկուածները ո՛և է յարաբերութիւն չեն ունեցած Թուրք կառավարութեան հետ, քանի որ ուղղակի Ամերիկայէն կուգային։ Այս դիմումները երկար չաքաթներ մնացին ապարդիւն։ Սելանիկի մէջ սակայն, հէյլէն հրամանատարները, և անոնցմէ աւելի պուլկար հրամանատարները, ո՛չ միայն բարեացակամ գտնուեցան հայ գերիներուն նկատմամբ, այլ նաև գրամական նուէրներ ըրին անոնց։ Այդ գերիներէն 500 հոգի, չնորհիւ Թուխմանեան քահանայի ջանքերուն, կրցան զբաղում գտնել զանազան կողմեր։ Ոմանք մեկնեցան Ռոտոսթօ, Իզմիր, Տէտէաղաճ. ուրիշներ աշխատեցան Իզվորի հանքերուն մէջ, և 150 հոգի ալ տեղաւորուեցան Այնօրօզի ռուսական վանքը, ուր կը ստանային օրական մէկ ֆրանք, անուղղ ու

գինի, և բնակութեան վարձք ալ չէին տար։ Բայց Սերպիոյ զանազան կողմերէն և պատերազմի ուրիչ վայրերէն հետզհետէ բազմախումբ հայ գերիներ կը հասնէին Սելանիկ, և դժուար կ'ըլլար անոնց ամէնուն ալ պէտքերը հոգալ։ Սելանիկի Միջազգային Բարեգործական Ընկերութիւնը, հայ տիկնոջ մը՝ Տիկին Մաւի Մինասեանի միջնորդութեան վրայ՝ սկիզբները օրական 100 և վերջերն ալ օրական 50 օխա հաց յատկացուցած էր անոնց։ Զանազան կողմերէ ալ նուէրներ կը հասնէին, բայց միշտ անբաւական՝ բազդատմամբ գերիներու կարօտութեան։ Սելանիկի Հայոց Աղքատախնամն ալ, որ նոր կազմուած էր, բաւական աջակցութիւն ընծայեց այդ դժբախտներուն։

Պուլկարներուն մուտքը Սելանիկ

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՍԵԼԱՆԻԿ՝ ԿՈՒՍԱԽՆՁՈՐ

Սելանիկի անկումը ծնունդ տուաւ ծանր կնճռոտութեան մը, որովհետեւ Հէլլէններն ու Պուլկարները սկսան վիճիլ իրարու հետ՝ քաղքին անկման պարագաներուն վրայ: Երկու դաշնակիցներէն իւրաքանչիւրը իրեն կ'ուզէր սեփականացնել Թուրքերը անձնատուութեան հարկադրած բլլալու պատիւը, հետեւաբար նաեւ քաղաքը գրաւելու իրաւունքը: Դաշնակիցներէն երկուքը՝ Յունաստան, Պուլկարիա եւ Սերպիա՝ հաւասարապէս կը տենչային Օամ. կայսրութեան այդ երկրորդ մայրաքաղաքին տիրացման: Յունաստան պատմական ներա կապերով զօրաւած էր Սելանիկի. Պուլկարիա նոյնպէս. իսկ Սերպիա հեռուէն հետաքրքրութիւն մը կը տածէր Սելանիկով ծովու անցք մը ապահովելու իրեն, եթէ երբեք Աւստրիոյ պահանջմանց վրայ Աղրիատիկի ճամբան փակուէր իր առջեւ: Բուն վէճը սակայն աւելի Պուլկարներուն եւ Յոյներուն մէջ տեղի կ'ունենար, եւ երկու մրցակից ազգերու յաւակնութեանց տարամերժութեան առջեւ՝ Սերպերը ձայն ձուն չէին հաներ: Բացի պատմական, ցեղագրական կապերէն, երկուքն ալ խոշոր չահեր ունէին Սելանիկի մէջ: Յունաստան չէր կրնար Պուլկարիոյ մօկանին տակ թողուլ 40,000 Յոյները որոնք հոն կը բնակէին: Պուլկարիա ալ նոյն նկատումներով չէր կրնար Յունաստանի հպատակ դարձած տեսնել աւելի քան 20,000 Պուլկարներ որոնք նոյնպէս Սելանիկ կը բնակէին: Վերոյ քաղաքը իր հարստութեամբ ու փարթամութեամբ չափէն աւելի հրապուրիչ էր յաղթականներուն ախորժակը գրգռելու համար:

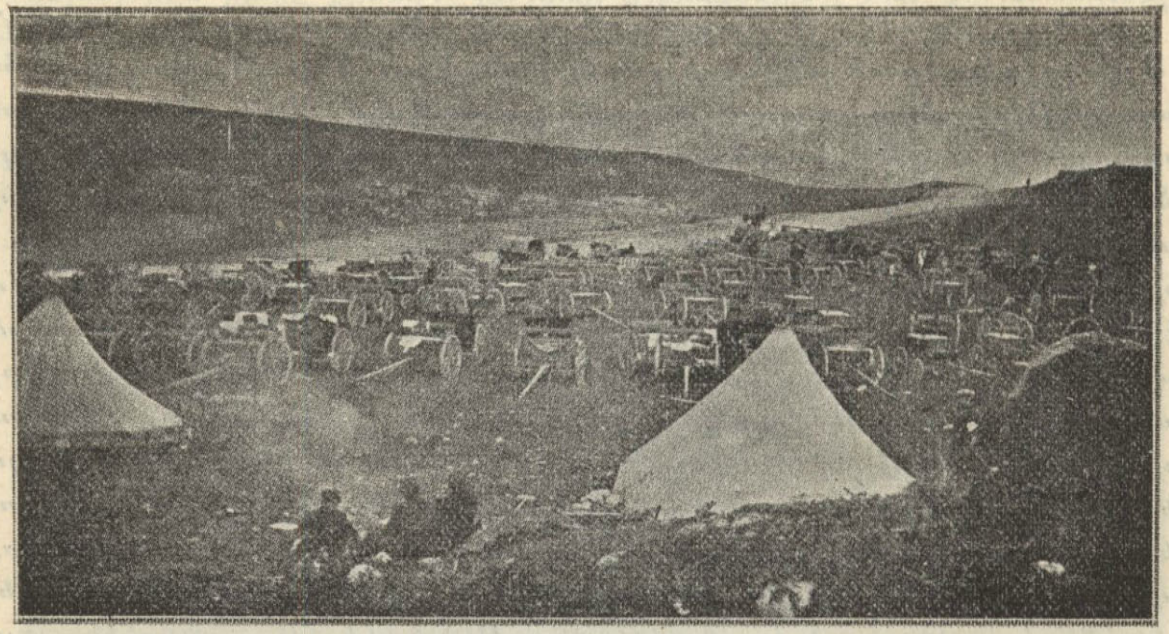
Պատմական, ցեղագրական նկատումներէն առաջ, երկու մրցակից ազգերը նախ աչխարհակալութեան իրաւունքի տեսակէտը մէջտեղ դրին, և անոր հիման վրայ սկսան վիճիլ իրարու հետ:

Ահա թէ ինչ կ'ըսէր Պուլկար սպայակոյտը։—

«Մակեդոնիոյ բանակ կոչուած պուլկար բանակը երեք թեւի բաժնուած յառաջացաւ։ Ա. Աջակողմեան զօրաթեւը քալեց Շթիպ-Սթրումնիցա-Տօյրան-Ռուքուչ ճամբով՝ Սելանիկի վրայ։ Բ. կեդրոնի զօրաթեւը քալեց Բորոֆ-Սելանիկ ճամբէն։ Գ. Ձախակողմեան զօրաթեւը հետեւեցաւ Ռուբէլ-Տէմիր Հիսար-Օռլիաք կամուրջ Նէկովան գիծին և անկէ գնաց դէպի Սելանիկ։ Հետեւակազօրքի զօրաբաժին մը, որ իբր պահեստի կը ծառայէր, Նէվրոքոբ-Սէրէզ ճամբով կ'երթար դէպի Սելանիկ։ Մակեդոնիոյ բանակին քորաէսին վրայ երբ ակնարկ մը նետուի, անմիջապէս կը տեսնուի թէ բոլոր այս չարժումը Մակեդոնիոյ բանակին մէկ կանոնաւոր և խորհրդածեալ յարձակողականն էր դէպի Սելանիկ, զոր կ'ուզէր գրաւել։ Ասկէ զատ, բանակին նպատակն էր վնասել Մակեդոնիոյ Թրքական գլխաւոր ոյժերը, մինչեւ Վարտարի եզերքը, անոնց յաղթել և մինչեւ Վարտար ամբողջ երկիրը մաքրել։ Իչման Պորիս և Քիրիլլոս՝ ընկերակցութեամբ Զօրավար Ռուչօ Բէթրօֆի և Թէօտօրօֆի, Բարիզի դեսպան անղակալ Սմանչիօֆի ու իրենց հետեւորդներուն, կը գտնուէին ձախ զօրաթեւին հետ ուր հանդիպեցան Սէրէզի զօրաբաժինէն Թրքական չոկատներու՝ յաջորդաբար Պարաքօի, Քրուբնիքի, Ռուբէլի, Տէմիր Հիսարի մէջ և զանոնք ետ մղեցին։ Հոկտ. 26ին այս զօրաթեւը հասաւ Կիւվէզնէ, Սելանիկէն 15 քիլօմէթր հեռու դէպի հիւսիսարեւելք։ Հնձելազօրքը հետազօտութիւն կատարեց և ծանոյց որ Այվալըի, Արաքլըի և Լայնայի բարձունքներուն վրայ ամուր թշնամի ոյժեր կը գտնուին։

«Երբ զօրաթեւը գիշերը ուշ ատեն չարունակեց իր չարժումը՝ յաջորդ օրը յարձակողականի անցնելու համար միջոցներ ձեռք առնելու նպատակաւ, Հէլլէն հնձելազօրքեր ներկայացան Զօրավար Թէօտօրօֆի և անոր ծանուցին թէ Հէլլէն բանակին ամուր մասը անցած էր Վարտարի կամուրջէն և կը յառաջանար դէպի Սելանիկ, յաջորդ օրը յարձակելու համար անոր վրայ, և թէ Հէլլէն հնձելազօրքը ղրկուած էր կտրելու համար Թուրքերուն նահանջը դէպի Սէրէզ։ Պուլկար զօրաթեւին հրամայող զօրավար Պաչէֆ յաջորդ առաւօտ կանուխ յարձակեցաւ։ Հոկտեմբեր 26ին Թուրքերը չէին ուզեր անձնատուր ըլլալ, բայց երբ գիտցան որ Պուլկար զօրքը Սելանիկէն 10 քիլօմէթր միայն հեռու կը գտնուի, երկու մասի բաժնուեցան։ Մէկ մասը որոշեց անմիջապէս անձնատուր ըլլալ Հէլլէններուն, իսկ միւս մասը որոշեց ամէն պարագայի մէջ չարունակել դիմադրութիւնը։ Այս վերջին մասն է որ գրաւեց Այվալըի, Արաքլըի և Լայնայի բարձունքները։ Հոկտ. 27ին առաւտեան ժամը 7ին Թուրքերը կրակ բացին Պուլկար յառաջապահներուն դէմ։ Բաւական կռիւ մը սկսաւ որ տեւեց վեց ժամ։ Թուրք զօրքը խառիւ ետ մղուեցաւ և Սելանիկէն մինչեւ 3 քիլօմէթր տեղ հետապնդուեցաւ։ Ժամը 3ին առաւօտը Պուլկար զօրաթեւին ամուր մասը արդէն հասեր էր և սկսեր էր պատրաստութիւն տեսնել քաղաքին վրայ յարձակելու համար։ Ժամ մը ետքը բանակատեղ լուր հասաւ որ Թուրք բանակին

մէկ մասը, այսինքն անձնատուր ըլլալ ուզող մասը, արդէն ստորագրեր է Հէլլէններուն հետ քաղաքին անձնատուութեան պայմանները։ Պուլկար յառաջապահներուն գլխամասը, տեղակալ Տիմիթրի Սթանչիօֆի առաջնորդութեամբ, արդէն մտեր էր քաղաք, առանց ոևէ հետք գըտնելու Հէլլէն բանակէն։ Տեղակային ընդ առաջ եկաւ Հասան Թահսին փաչա և անոր ցոյց տուաւ Հէլլէններուն հետ կնքուած անձնատուութեան պայմանին պատճէնները։ Այն ատեն Պուլկար զօրքին և Պուլկար իշխաններուն զարմացած աչուըներուն առջեւ Թուրքերը երկու կառավարութեամբ դրկեցին դէպի Վարոսար, Սելանիկ բերելու համար Հէլլէն երկու վաչտ, Հէլլէն գահավառանգին հետ։

Թուրքերուն լքած թնդանօթները Սարանտաօրօսի մէջ

«Այսպէս՝ Հոկտ. 27ի իրիկունը Սելանիկ մտան կառավարութիւն ըներուած Հէլլէն երկու վաչտերը, և Պուլկար յառաջապահ հեծելավաչտ։ Ուրեմն ակներև է թէ Պուլկար բանակը Սելանիկի դռները հասաւ մէկ քանի կռիւ մղելէ ետքը և իր ներկայութիւնը վճռական ազդեցութիւն ունեցաւ քաղաքին անձնատուութեան վրայ։ Պուլկարները կրնային դիւրաւ գրաւել քաղաքը և եթէ այսպէս չըրին, պատճառը այն էր որ ուզեցին յարգանք մը ընել իրենց դաշնակիցներուն, Հէլլէններուն, որոնց հետ թուրք հրամանատարը կնքեր էր անձնատուութեան պայմանագիրը, հակառակ անոր որ Հէլլէնները տակաւին Վարոսարի եղերքը կը գտնուէին։ Հէլլէն գահաժառանգ իշխանը աւելի տարեց ըլլալով, անոր կ'իյնար առաջին անգամ Սելանիկ մտնելու պատիւը, և իշխանը քաղաք մուտք գործեց հոկտեմբեր 28ին։ Ահա թէ ինչո՛ւ համար Հէլլէն գինուորական իշխանութիւնները ուրացան քաղաքին և անուանեցին Հէլլէն գինուորական կառավարիչ մը, և այսպէս պիտի չարունակուի բնականաբար մինչև այն վայրկեանը, ուր վերջնապէս պիտի կարգադրուի

քաղաքին վիճակը։ Նոյն օրը, հոկտեմբեր 27ին, Պուլկար 10 վաչտ և հրետաձիգներու խումբ մը մտան քաղաք, Հէլլէն զօրքերու միացեալ մասին հետ։ Պուլկար բանակը, որ առժամապէս կը բաղկանար 60,000 հոգիէ, հաստատուեցաւ Սելանիկ և չրջակայքը, և պիտի սպասէ հրամաններուն իր սպարապետին, Պուլկարներու Ջարին, երթալու համար հոն, ուր գինք կը կանչեն անհրաժեշտ պէտքերը այս նուիրական պատերազմին, բնականաբար մէկ քանի վաչտ ձգելով Սելանիկի մէջ՝ իբր պահակազօրք»։

Իր կողմէ՝ Մակեդոնիոյ Պուլկար բանակին հրամանատար զօրավար Թէօտօրօֆ ալ հետեւեալ պաշտօնական տեղեկագրով ծանուցած էր Սելանիկի անկման պարագաները(*).—

«Հոկտ. 26ին (Հ. Տ.) առաւօտեան ժամը 4ին կր գտնուէի Կիւվէզնէ և Այվալը գիւղերուն միջև, ի դլուխ բանակիս։ Մեր հեծելազօրքը հետաղօտութիւն մը կատարած միջոցին յարձակում կրեց Թչնամի հրետաչարքի մը կողմէ և պատասխանեց։ Ձիւդ այդ վայրկեանին Հէլլէն հեծելազօրքին հրամանատարը ինծի գալով հաղորդեց թէ Հէլլէնները վաղը յարձակում պիտի դործեն։ Որոչեցին յաջորդ օրը համախումբ յարձակում դործել և Հէլլէն հրամանատարը ինծի խոստացաւ անմիջապէս մեր որոչումը հաղորդել իր վերին հրամանատարին՝ Յունաստանի դահաժառանգ իշխանին։ Իմ բանակս սկսաւ յառաջանալ ընդդէմ Թըրքական դիրքերուն՝ Այվալրիի և Լայնայի միրոզ բարձունքներուն վրայ, յարձակումի չարքերով։ Թչնամին մեր հետեւակազօրքին դէմ բացաւ Թնդանօթի և հետեւակազօրքի բուռն կրակ մը։ Մեր Թնդանօթները լուռ Թեան դատապարտեցին Թչնամի հրետանիները և մեր հետեւակազօրքը հարկադրեց Թուրք հետեւակազօրքը՝ Թողուլ իր դիրքերը։ Հրամայեցի Թչնամին հալածելու, և կը մօտենայինք Սելանիկի։ Այդ միջոցին Հէլլէն դահաժառանգ իշխանը ինծի զեկոյց Թէ Թուրքերը իրեն անձնատուր եղած են։ Թէև ես չէի ստորագրած անձնատուութեան դիրը, և ծանօթ չէի անոր պայմաններուն, բայց համակերպեցայ մեր զինակցին՝ Հէլլէն գահաժառանգին այս զեկոյցին՝ ու բանակս կեցուցի Սելանիկէն երեք քիլօմէթր անդին։ Հէլլէնները կը գտնուէին իմ բանակիս ետին, Վարտարի վրայ, 17 քիլօմէթր անդին։ Իմ հեծելավաչտերէս մէկը մտաւ Սելանիկ։ Գտնուած տեղէս կրնայի տեսնել որ Թուրքերը Սելանիկ կը դառնան զէնքերով ու բեռներով։ Կրցայ տեսնել նաև որ Սելանիկէն մեկնեցան կառավաներ դէպ ի Վարտար, բերելու համար Հէլլէն երկու վաչտ։ Հէլլէնները իրենց գտնուած դիրքէն բնաւ չէին կրնար մէկ օրուան մէջ հասնիլ Սելանիկ, որովհետև ստիպուած էին Վարտարի վրայ առժամաբար չինուած անբաւական կամուրջէ մը և չատ գէշ ու անձրեւներէն ողողուած ճամբէ մը անցնիլ։ Երբ իմ բանակս միայնակ կը կռուէր Սելանիկի առջև, Հէլ-

(*) Բիւօի պուլկարական զօրաքաժնին վերին հրամանատարը, հոկտեմբեր 29ին կը հեռագրէր Ֆէրտինանտ Ջարին. «Այսօրուընէ սկսեալ՝ Սելանիկ Ջերդ վեհափառութեան մականին տակ կը գտնուի»։

լէններըը 17 քիլօմէթր հեռուն գտնուելով հանդերձ՝ Թուրքերուն հետ նուաստացուցիչ պայմաններով բանակցութեան սկսեր էին, ու այսպէս Թուրքերը մեր բանակին կողմէ պարտուած ըլլալով հանդերձ, անձնատուր եղան Հելլէններուն, որոնք նպաստաւոր պայմաններ չնորհած էին։ Արդէն պայմանները ծանօթ են ձեզի։ Ահա թէ ինչպէս, Պուլկար բանակին մէկ մասը մասամբ Սելանիկ, մինչ միւս մասը կը մտնէր Հոկտեմբեր 28ին, Հելլէններուն հետ միասին։ Հոկտեմբեր 29ին՝ Պօրիս և Ֆիրիլլոս իշխանները, պինուորական նուագախումբի առաջնորդութեամբ, մտան քաղաք, իրենց հետերնին առնելով երկու վաչաեր և հեծելախումբ մը որոնք հանդիսական դրօշ պարզած էին։ Ժողովուրդը խանդավառ ընդունելութիւն ըրաւ իրենց։ Պուլկար իշխանները՝ մեր գահաժառանգէն աւելի տարեց եղող Հելլէն գահաժառանգին հանդէպ յարգանքի ցոյց մը

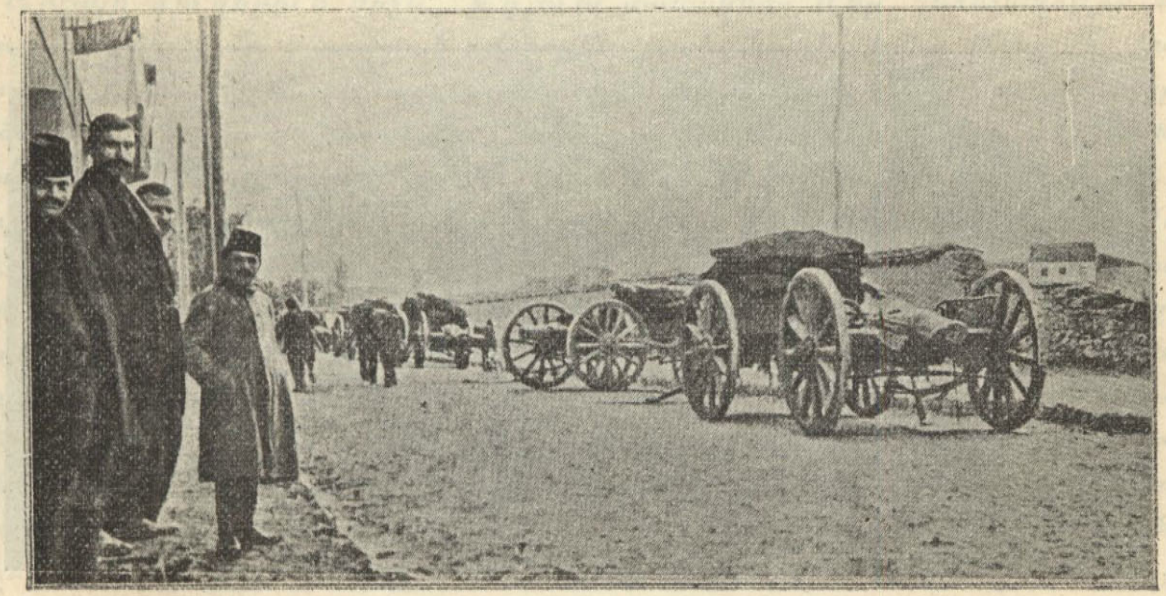
Թուրք փախստականներ վրաններու տակ

բրած ըլլալու համար միայն անկէ օր մը ետք մտան Սելանիկ։ Այս է ճշմարտութիւնը՝ Սելանիկի պրուժման մասին։ Մենք քաղաք մտանք պէն ի ձեռին. իսկ Հելլէնները մտան առանց կռուի, օգտուելով այն ճակատամարտին արդիւնքէն՝ ուրկէ յաղթական ելած էինք»։

Ահաւասիկ նաև հելլէն սպայակոյտին պատասխանը՝ զոր խմբագրած է գահաժառանգ իշխանին հրամանատարութեան ատկ գտնուող Թէսալոնիկի բանակին սպայակոյտի պետը, զօրավար Տանկլիս.—

«Հոկտ. 24ին մեր բանակատեղին մէջ ընդունեցինք մեծ տէրութեան մը հիւպատոսին նամակը, ուր ըսուած էր թէ քաղաքին անձնատուութեան համար խորհրդակցութիւններ կատարեր են վերին հրամանատար Թահսին փաշա և տէրութեանց հիւպատոսները։ Այս տեղեկութիւնները կը համաձայնէին ուրիշ տեղեկութեանց որ ստուած էին չատ հաւատալի աղբիւրէ և ցոյց կուտային թէ հոկտ. 19—20ի եէնիճէի պարտութեան հետեւանքով Թրքական բանակը բոլորովին կազմալուծուած էր և ան-

կարող էր ամենափոքր դիմադրութիւն մը իսկ ընել։ Հոկտ. 24ին և 25ին հէլլէն բանակը, որ կը բաղկանար վեց զօրաբաժինէ, անցաւ Վարտարէն և քալեց Սելանիկի Թրքական բանակին դէմ։ Հոկտ. 25ի իրիկունը երբ տակաւին ո և է տեղեկութիւն չկար որ Պուլկար բանակը կը մօտենար, Ֆրանսայի, Իտալիոյ և Անգլիոյ հիւպատոսները, ընկերակցութեամբ Սելանիկի զինուորական կառավարիչ Շէրիֆ փաշայի, ներկայացան բանակատեղ և առաջարկեցին քաղաքին և Թրքական բանակին անձնատուութիւնը Հոկտեմբեր 25—26ի գիշերուան համար։ Թանէին փաշա իրր վերին հրամանատար՝ Շէրիֆ փաշան, ու Գարաքիքէչէն՝ իրր մանաւանդ ներկայացուցիչ զրկից անձնատուութեան պայմաններուն վրայ բանակցութիւն կատարելու։ Հէլլէն գահաժառանգը

Սելանիկի մէջ լքուած Թուրք թնդանօթներու անցքը

չընդունելով անոնց պայմանները, Հոկտ. 26ին առաւուտեան ժամը 6ին հրամայեց ընդհանուր յարձակում գործել Թրքական բանակին դէմ, որ գրաւած էր Կալիքոսի արեւելակողմեան դիրքերը, մինչ միեւնոյն ժամանակ հեծելազօրքի զօրաբաժին մը պաշտպանական չարժում մը իրր գործ կը դնէր Վաթիլիքոնի և Տավալիի կողմէն դէպի Պոլճա։ Այս չարժումը վերջացած էր Հոկտ. 26ի ցերեկին։

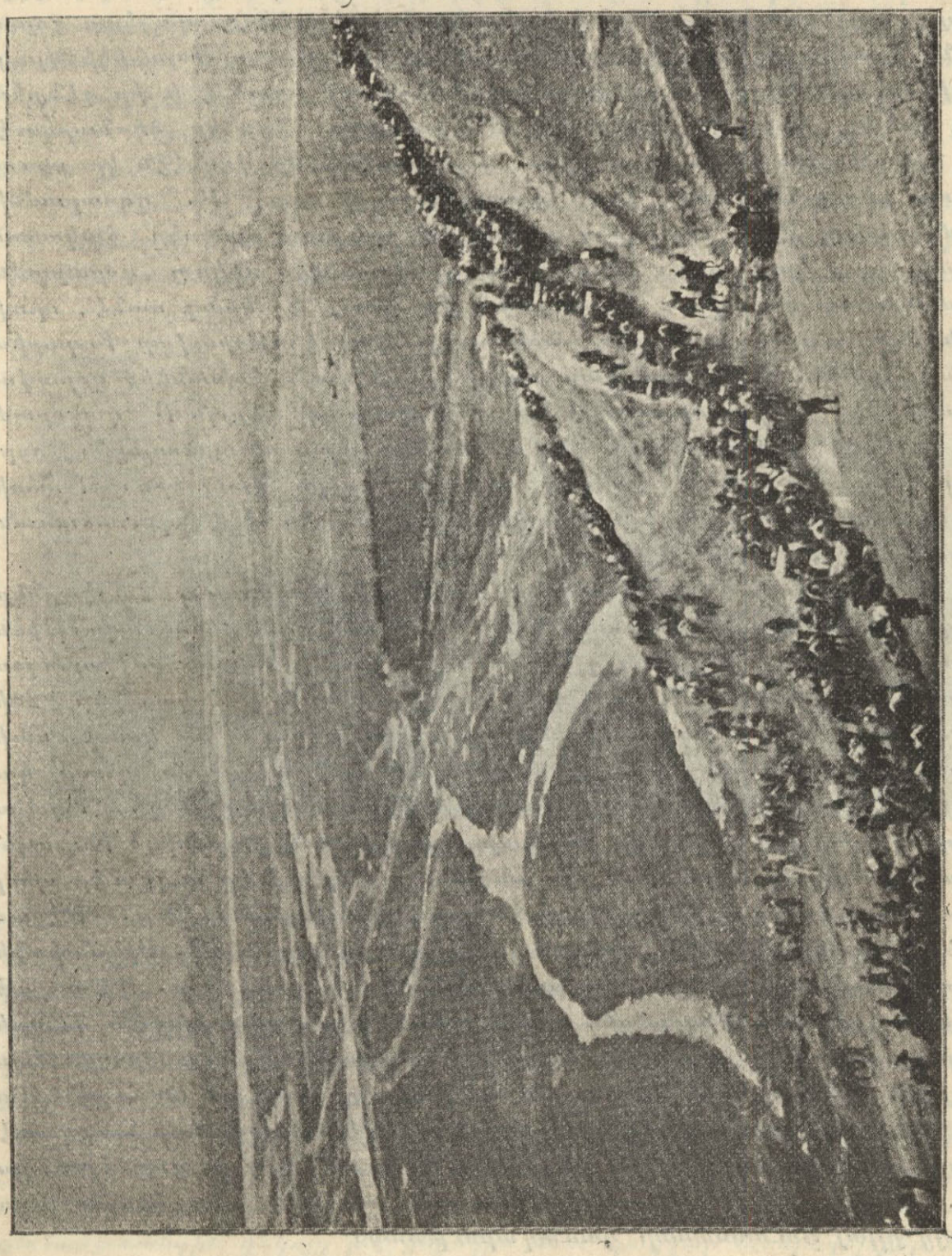
«Թանէին փաշա այսպէս հարկադրուեցաւ ճակատամարտը տակաւին չսկսած ընդունիլ հէլլէն բոլոր պայմանները՝ բանակին և Քարապուռնի անձնատուութեան մասին։ Փիչ եաքը եկաւ հեծելազօրքի սպայ մը որ գահաժառանգին զեկոյց թէ ցերեկին մօտ պուլկար հեծելազօրքեր երեւցեր են Աբօսթօլար, Սելանիկէն 30 քիլօմէթր անդին։ Անոր հրամայող սպան ծանուցեր էր հէլլէն սպային թէ գիշերը պիտի անցըներ Ճիւրտինօ, Սելանիկէն 25 քիլօմէթր անդին և թէ հեծելազօրքէն 15 քիլօմէթր անդին, այսինքն Սելանիկէն 45 քիլօմէթր հեռուն, կը գտնուէր Պուլկար զօրաբաժին մը։ Իրապէս այս զօրաբաժինը Հոկտեմբեր 26—27ի

դիչերը անցուց Կիւվէզնէ, Սելանիկէն 30 քիլօմէթր հեռու։ Նոյն դիչերը ատորագրուեցաւ թուրք բանակին անձնատուութեան բրօթօքոլը և մեր զօրաբաժնին մէկ մասը դրաւեց երկաթուղիի կայարանը։ Նոյն իրիկունը, հէլլէն գահաժառանգ իշխանը նամակով մը զեկոյց պուլկար զօրաբաժնի հրամանատարին թէ անօգուտ է որ յառաջանայ Սելանիկի վրայ, քանի որ այնտեղ գտնուող բանակը անձնատուր եղած է և իր զէնքերը վար դնելու վրայ է։ Հոկտեմբեր 27ի առաւօն երբ կը ձեռնարկուէր այս գինադադարութեան, պուլկար զօրաբաժինը Կիւվէզնէէն կը յառաջանար դէպի Սելանիկ։ Երբ հասաւ Պալճայի մօտ, Բ. զօրաբաժնին հրամանատար Զօր. Քալարիս տեսաւ թէ պուլկար բանակը ճակատամարտի չարք կը կազմէ։ Զօրավարը գրաւորապէս զեկոյց զօրաբաժնի հրամանատար զօրավար Թէօտօրօֆի թէ պէտք է կանգ առնէ, որովհետև թուրք բանակը արդէն անձնատուր եղած է։ Զօրավար Քալարիսի նամակը յանձնուեցաւ պուլկար սպայի մը որ զայն փոխանձեց զօրավար Թէօտօրօֆի։ Հակառակ ատոր, պուլկար զօրքերը անցան Բ. զօրաբաժնին դիծերէն, և թնդանօթի հինգ կամ վեց հարուած արձակեցին թուրք գինուորներուն վրայ, որոնք գինադադարի բլլալու վրայ էին։ Թահին փաշա անցած պարձածը իմանալով, բազոք ուղղեց հէլլէն գահաժառանգ իշխանին։

«Հէլլէններուն կողմէ եղած նոր զեկոյցի մը վրայ, Պուլկարները կանգ առին Ակվայր։ Հոկտեմբեր 27ի ամբողջ օրը գինադադարութիւնը չարունակուեցաւ։ Սելանիկ դրաւուած էր գնդ. Քոնդանդինօպուլոսի էվզոն զօրապետին և Շրջ. զօրաբաժնին կողմէ։ Հոկտեմբեր 28ին Պուլկարները չարունակեցին իրենց յառաջխաղացումը և կանգ առին քաղաքէն մէկ քանի քիլօմէթր անդին։ Պուլկար սպայ մը գնաց կառավարական պաշտօնատունը և արտօնութիւն խնդրեց ընդհ. սպայակոյտի պետի օգնականէն որ Պուլկար բանակը մտնէ Սելանիկ։ Գնդապետ Տուամելիա դիտել տուաւ որ այս խնդրանքը պէտք էր ուղղուէր պուլկար զօրավարին կողմէ հէլլէն գահաժառանգ իշխանին։ Զօր. Թէօտօրօֆ՝ ընկերակցութեամբ Բարիզի Պուլկար դեսպան Պ. Սթանչիօֆի, որ պատեհ ատեն է Պուլկար բանակին մէջ, և որ Զօր. Թէօտօրօֆի կ'ընկերակցէր իբր թարգման, նաև հէլլէն գահաժառանգէն խնդրեց ունկնդրութիւն մը որ չնորհուեցաւ այն բացատրութեան վրայ թէ Պուլկարները կ'ընդունին որ քաղաքը դրաւած են Հէլլէնները, և ոչ թէ երկու բանակները համախառնմբ, և թէ Պուլկարները պարզապէս հիւրասիրութիւն կը խնդրեն գէշ օդէն նեղուած երկու վաչտերու համար։ Հէլլէն գահաժառանգը պատասխան դրաւ նաև որ այս հիման վրայ զեկոյց ըլլայ Ճաննատանի կառավարութեան։

«Պ. Սթանչիօֆ խնդրեց գահաժառանգէն պուլկար զօրավարին յանձնարարել որ եթէ հէլլէն կառավարութիւնը մերժմամբ պատասխանէ, ինք (գահաժառանգը) պիտի թողու որ երկու պուլկարական վաչտեր քաղաք մտնեն, 10 ժամ վերջ մեկնելու պայմանաւ։ Միևնոյն ժամանակ զօրավար Թէօտօրօֆ Պ. Սթանչիօֆի միջոցաւ յայտարարեց գա-

հաժառանգին թէ պուլկարական երկու վաշտերը, Սևրանիկ գանուած առեղնին ենթակայ պիտի մնան հէյլէն հրամանատարին, և թէ ամէն օր

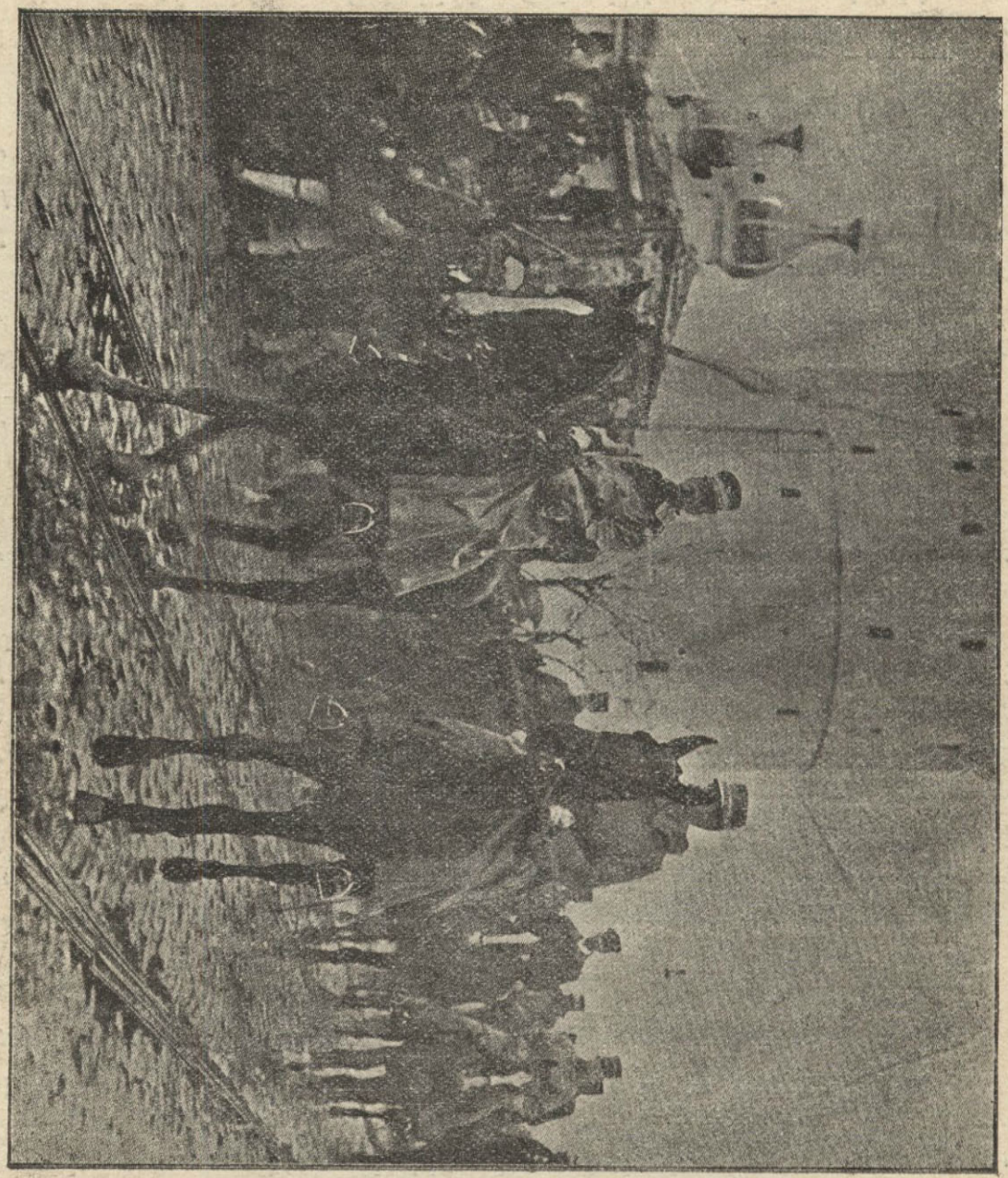

Պուլկարներուն դարձեալ յարձակումը Սևրանիկի վրայ

սպայ մը պիտի դրկեն անոր մօտ՝ առանալու համար սպայակոյտի պետ զօրավար Տանկլիսի օրակարգը»։

Ո՞րն էր ճշմարիտը այս հակասական և դրեթէ ամէն տողի մէջ իրար հերքող հաւաստումներուն։

Տարակոյս չկայ որ Հելլէնները Թաւրին փաչայի դէմ իրենց մղած յաջորդական կռիւներուն չնորհիւ բոլորովին ջախջախած էին Սելանիկի պաշտպանութեան յատկացուած Թրքական բանակը, գրաւած էին անոր թնդանօթներուն մեծագոյն մասը, և եէնիճէի յաղթութեամբ զոր տարած էին, Սելանիկի անկումը իրենց ձեռքը՝ այլևս լոկ օրերու խընդիր մը կը դառնար։ Սելանիկ բերդաքաղաք մը չէ, և նոյն իսկ զօրաւոր բանակ մը, յամաքի կողմէն, չի կրնար զայն պաշտպանել ա՛յնպէս, ինչպէս կրցան պաշտպանուիլ Եանեան, Լարիսէն կամ Ճքօտրան։ Միւս կողմէ, Սելանիկ ենթակայ էր հելլէն նաւատորմին ռմբակոծութեան, ու դործելով այդ նաւատորմիղը, ծովուն ամբ ըլլալով, ո՛չ միայն անհնար դարձուցած էր Պոլսէն օգնական ոյժերու ժամանումը, այլ նաև հելլէնական դումարտակ մը յամաք հանած էր Բաստանարայի ծոցին մէջ, Սելանիկը կռնակէն զարնելու համար։ Այս ամէն պինուորական միջոց-

Հելլէն զէնարտ պինուորներ Սելանիկի մտնելէն

ները չատ իսկ էին Թահսին փաշայի վհատած, քայքայուած, և ամէն տեսակ օգնութենէ զրկուած բանակը անձնատուութեան հարկադրելու, կամ վերջնապէս ջարդ ու փշուր ընելու համար: Հետեւաբար՝ Հէլլէնները կրնային յաւակնիլ թէ առանց Պուլկարներուն միջամտութեան ալ Սելանիկ պիտի իյնար իրենց ձեռքը:

Ուրիշ բան թէ Մակեդոնիոյ Պուլկար բանակն ալ, առանց Հէլլէններուն աջակցութեան, պիտի կրնար գրաւել Սելանիկը: Խնդիրը հոն է սակայն որ եթէ Հէլլէններու գահաժառանգը փոխանակ Սելանիկի վրայ քալելու, իր բանակը ուղղէր դէպի Մանաստիր, Թահսին փաշան ազատ ձգելով Սելանիկի չուրջը, Պուլկարները պիտի կրնայի՞ն այդքան արագութեամբ մօտենալ Սելանիկի: Զարմանալի թէատրօ՛ք՝ Պուլկարներու ամէնէն արժանի ռազմիկներէն մէկն է, և իր խօսքն ալ՝ թէ ինք ղէն ի ձեռին մտաւ Սելանիկ, քաղքին անմիջապէս մօտը կռուելով Թրքական ոյժերուն հետ, բնաւ տարակոյս չի վերցներ: Սակայն այն ոյժերը որոնց դէմ կռուեցաւ, Հէլլէններուն կողմէ Եէնիճէի մէջ քայքայուած, անկէ առաջ ալ՝ Սարանտաթօրօսի մէջ ու Վէրիայի առջև դարձեալ Հէլլէններէն պարտուած Օսմ. բանակին բեկորներն էին: Հէլլէնները՝ Սելանիկի բախտը վճռող կռիւները մինակնին մղած ըլլալով, բնական է իրաւունք ունէին մինակնին ալ բանակցութեան մտնելու իրենց առ պարտուած բանակին հետ, և իրենց հաճոյ թուած պայմաններով կնքելու անձնատուութեան բրօթօքոլը:

Պուլկարները՝ Ա.յվալըի կողմէն, Սերպերն ալ Ավրաթ-Հիսարի կողմէն, Թուրք բանակը զօրեղ ցանցի մը մէջ առած ըլլալով, Թահսին փաշայի համար անկարելի դարձած էր ա՛և է դիմադրութիւն: Սակայն պէտք չէր մոռնալ որ առանց պուլկար և սերպ ոյժերուն միջամտութեան ալ Թահսին փաշա չպիտի կրնար պաշտպանել Սելանիկը, քանի որ Հէլլէնները Եէնիճէի վճռական յաղթանակին մէջ՝ հիմնովին քայքայած էին իր բանակը, որուն միացած էին նաև Վարտարէն ու Սթրումայէն՝ Սերպերուն ու Պուլկարներուն առջևէն խուսող Մակեդոնիոյ Թրքական ոյժերուն մնացորդները:

Հոկտեմբեր 29ի առաւօտն՝ Եէորիոս Թագաւոր ժամանեց Սելանիկ, ուրկէ մէկ քանի ամիս վերջ դադաղով մը դուրս պիտի հանուէր: Թագաւորը՝ իր համանուն զաւկին, Ալիս իշխանուհիին և Թիկնապահներուն հետ կիսայէն մեկնելով, Վարտարի կամուրջէն անցած էր հետիոտն, հեղեղանման անձրեւի մը տակ, և մանաւոր կառախումբով հասած էր Սելանիկ: Ճամբուն վրայ վիրաւոր զինուորներ տեսնելով, կեցնել տուած էր կառախումբը, և վակոններու մէջ առած էր գանոնք: Գահաժառանգ իշխանը, միւս իշխաններն ու Սելանիկի Մէտրոպոլիտը կայարանին մէջ ընդառաջ գացած էին բարձրաստիճան սպաներու հետ: Երբ Թագաւորը իջաւ կառախումբէն, նուագախումբը հնչեցուց արքայական քայլերգը: Այնտեղ՝ էֆզոններու վաշտին զօրանոցը դիտելէ վերջ, Թագաւորն ու գահաժառանգը ձիով մտան քաղաք: Հակառակ անձրեւին՝

հազարաւոր մարդիկ լեցուած էին փողոցներուն մէջ և խանդավառ ցոյցերով կը յայտնէին իրենց հրճուանքը։ Տուները հէլլէնական և Պալքանեան Պետութեանց դրօշակներ պարզած էին։ Թաղաւորն ու գահաժառանգը ձիով մտան քաղաք, մինչդեռ թնդանօթի հարուածներ կը գոռային։ Բազմաթիւ մարդիկ ծաղիկներ կը ափսէին արքայական թափօրին և անցած ճամբաներուն վրայ։ Ժողովուրդը թագաւորին հետեւեցաւ մինչև Պանք տ'Օսիանի անօրէն Հաճի Լազարօսի տունը, ուր պիտի իջևաներ, և ուր դրուած տոմարի մը մէջ իրենց անունները արձանագրեցին օտար հիւպատոսներն ու օտար մարտանաւերու հրամանատարները։ Կատարուեցաւ գոհաբանական մաղթանք, և դիչերը մինչև ուշ ժամանակ խրախճանութիւնները չարունակուեցան քաղքին ամէն կողմը։

Մէլունայի կիրճը

Նոյն օրը քաղաք մտած էին պուլկար արքայական իչխանները՝ պուլկար զօրաբաժնի մը գլուխը անցած, ինչպէս նաև սերպ զօրագունդ մը։

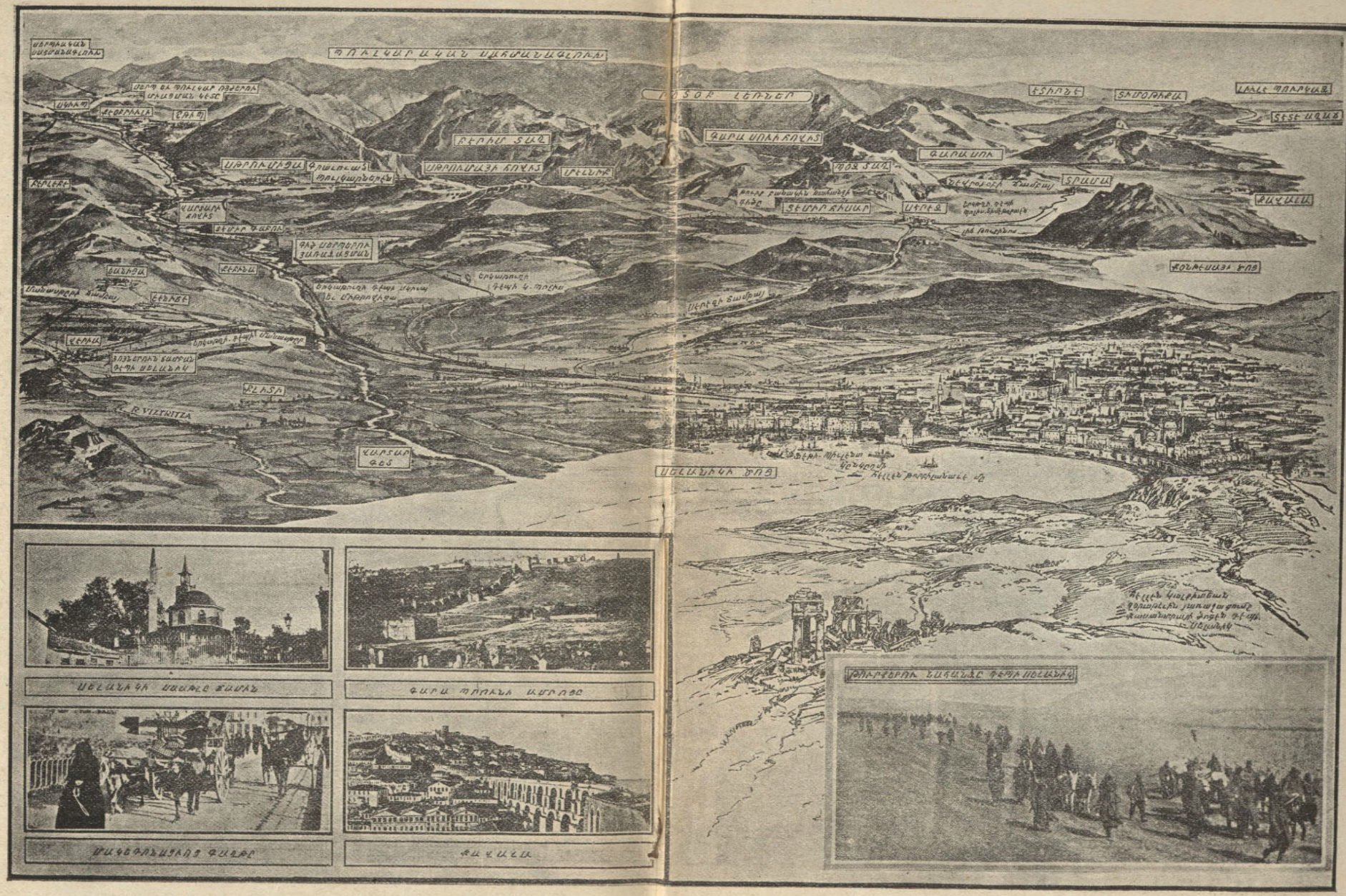
Քաղաք մտնելէն երկու օր վերջ՝ Հէլլէններու թագաւորը՝ քաղաքապետ Պ. Արկիրօպուլօսի պաշտօնական հրաւէրով՝ ունկնդրութեան ընդունեց Սելանիկի Հայոց հոգեւոր հովիւ Թուխմանեան քահանան։ «Գլխաբաց, ոտքի վրայ, և բոլորովին առանձինն դիս ընդունեց ժպտուն դէմքով, կը դրէր նոյն ինքն Թուխմանեան քահանայ։ Ջեռքը սեղմեցի և յանուն Հայ գաղութին բարի գալուստ մաղթեցի։ Համակրութիւն յայտնեց հանդէպ Հայ ազգին, յիշատակելով անոր կրած տառապանքները։»

Հէլլէնները Սելանիկի մէջ գերի բռնած էին 25,000 օսմանցի զինուոր և 1000 սպայ, ու ձեռք ձգած էին 70 թնդանօթ, 15,000 հրացան, 2000 ձի, ինչպէս նաև զինուորական մթերանոցներու մէջ կու-

տակուած ահագին քանակութեամբ ռազմամթերք և պատերազմական իրեր։ Բայց այս ուարէն աւելի՝ քաղաքական մեծ նշանակութեամբն էր որ Սելանիկի անկումը անսահման հրճուանք և խանդավառութիւն առաջ բերաւ բովանդակ Հէլլէն աշխարհին մէջ։ Ուրախութեան հակայ ցոյցեր տեղի ունեցան Աթէնքի մէջ, Յունաստանի գրեթէ ամէն կողմը, Կրէտէի, կղզիներուն, ինչպէս նաև արտասահմանի բոլոր հէլլէն գաղութներուն մէջ։ Գահաժառանգ իշխանը ստացաւ անհամար չնորհաւորական հեռագիրներ, որոնցմէ առաջինը ղրկած էր Գերմանիոյ Վիլհէլմ կայսրը, որուն քոյրը ամուսնացած է Հէլլէն գահաժառանգին հետ։

Գերի բռնուած օսմ. սպայակոյտին անդամներէն մէկը հետեւեալ կերպով բացատրած էր իրենց պարտութեան պատճառները՝ Ժուռնալի Թղթակցին. — «Մեր զօրագունդերու կազմութիւնը գէշ էր։ 800 հոգիէ բաղկացած վաշտին մէջ 150 զինուորներ միայն կային մարզուած, այսինքն գործօն բանակէն. մնացեալները Բ. կարգի ըէսիֆներէ ու կամաւորներէ բաղկացած էին, այսինքն՝ կամ թերի մարզուած և կամ բնաւ չմարզուած զինուորներէ։ Այս վերջին տարրերն են որ խոյս տուած են խորանկէցներուն կրակէն և հէլլէն հրեաններին հիանալի ընդանօթաձգութեան առջև։ Սոխպուած էինք մեր զինուորներուն վրայ պահակներ դնել, որպէս զի արդիլեն անոնց փախուստը։ Յետոյ, մասնակարաորական ճիւղերը այնքան գէշ կազմակերպուած էին որ մենք, սպայակոյտի սպաներս, ս'չ թէ լոկ զինուորական չարժումներով կը զբաղէինք, այլ նաև անօթի մնացող զինուորներու պէտքերով։ Որովհետև մեր զինուորները անօթի կը մնային, հակառակ դիզուած ահագին մթերքներուն, որոնք մեր ձեռքը չէին հասներ։ Աւելցուցէք ասոր նաև մեր զինուորներուն ու ընդանօթներուն թուական նուազութիւնը, մասնաւորաբար լեռնային ընդանօթներու պակասը։ Յոյները չատ լաւ լեռնային ընդանօթներ ունէին, ինչ որ մնծապէս նպաստեց իրենց՝ կըռճերու մէջ մղուած կռիւներուն ատթիւ։ Յետոյ, ամօթ կը զգամ ձեզի խոստովանելով որ մինչդեռ յոյն սպաները կը յառաջանային, յամառօրէն կը քալէին մեր կրակին դէմ, մերիններէն չատերը, առաջին առիթէն օգտուելով կը փութային փախչիլ։»

Սելանիկի գրաւման ընթացքին՝ հէլլէն նաւատորմին կողմէ ցամաք հանուած զօրամասեր յաջորդաբար գրաւեցին Կալքիտեան թերակղզիին բոլոր նշանակելի կէտերը, ինչպէս Բասանտրան որ հռչակաւոր է իր պղինձի հանքերով, Թրիքօթամօսը, Բարիյասը, Ա.ֆնօրօզը (Աթօս լեռ), Լաւլն։ Այս վերջինը համբաւաւոր է իբր Օրթոտոքսութեան ամէնէն նշանաւոր ուխտատեղիներէն մէկը։ Ա.ֆնաեղ կը գտնուին 21 վանք, որոնց 17ը յունական, մէկը ռուս, մէկը պուլկար, մէկը սերպ և մէկն ալ ռումանական են։ Վանականներու ամբողջական թիւն է 7432, որոնցմէ 3496ը ռուս են, 3276ը յոյն, 307ը պուլկար, 286ը ռումէն, 16ը սերպ։ Պատերազմի օրերուն՝ Աթէնքէն ուղղուած հեռագիր մը կը հաւաստէր թէ 51 Հայ Լուսաւորչական վանականներ ալ կը գտնուէին

Պալճեանի Պատերազմ. — Յաւելուած թիւ 12. — Տպագր. Օ. Սրգուման

այնտեղ։ Ա.ինօրօզի վանքերուն ամբողջութիւնը կը կազմէ տեսակ մը հանրապետութիւն։ Թուրք կառավարութիւնը դարերէ ի վեր կը պահպանէր այն ազատութիւնն ու առանձնաշնորհումները զորս Ա.ինօրօզի վանականները կը վայելէին Բիւզանդիան կայսրերու ժամանակէն, և որոնք բարոյապէս անկախ դարձուցած էին զանոնք Պոլսոյ Պատրիարքէն։ Սովորաբար՝ Բ. Դուռը գայմագամ մը և մէկ քանի ոստիկաններ կը պահէր այնտեղ։ Կիներու մուտքը՝ Սրբազան լերան չրջափակին մէջ, բացարձակապէս արգիլուած ըլլալով, թէ՛ գայմագամը և թէ ոստիկանները կ'ընտրուէին ամուրիներէ։ Ոչ մէկ կին կրնար, հոգ չէ թէ ուխտի համար Ա.ինօրօզ մտնել։ Վանական կանոնադրութիւնը լերան մուտքը կ'արգիլէր նաև զանազան կենդանիներու։

Հէլլէն և Սերպ գահաժառանգները
Մանասթըրի մէջ

ԳԼՈՒԽ Է.

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գիտենք արդէն որ Հէլլէններու գոնաժառանգ իշխանը՝ Վէրիայի վրայ քալելէ առաջ՝ գնդապետ Մաթիօպուլօի հրամանին տակ դրեր է զօրաբաժինը զրկած էր Էպիր հիւսիս, այն կողմերը համախմբուած Թրքական ոյժերը կասեցնելու համար, ինչ որ իրեն միջոց պիտի ընձայէր կատարեալ ապահովութեամբ Սելանիկի վրայ քալելու։

Գնդապետ Մաթիօպուլօ, այդ պաշտօնը կատարելու համար, իր ոյժերուն մնծագոյն մասով ուղղուած էր Էպիր հիւսիս՝ Բօսնաօի ճամբով, իրեն նպատակակէտ ունենալով Բայլարը, զոր գրաւեց հոկտեմբեր 16ին, կորնգնելով 350 հոգի, որոնցմէ 100ը մնռեալ։ Այս Հէլլէնները մնծ մասամբ վիրաւորուեցան կամ ապանուեցան Թուրք կամաւոր խումբերու կողմէ, որոնց մէջ նշանաւոր դարձաւ Պէքիր պէյի խումբը, և որ Կրէվէնայի մէջ ու շրջակաները երկար ժամանակ կռուեցաւ, ըզգալի կորուստ պատճառելով Հէլլէններուն։ Ե. զօրաբաժնին մնացեալ փոքր հատուածը կը յառաջանար իր ձախակողմէն, Կրէվէնա – Բաստօրիա ճամբէն։ Մէկ քանի Պուլկար հրոսախումբեր կ'ոչնչակոչէին այս վերջին հատուածին։ Այդ հրոսախումբերուն մէջ կը գտնուէր նաև նշանաւոր պուլկար հրոսապետ Զաքարտիեվի խումբը, որ երբեմն այնքան կատաղի կռիւներ մղած էր նոյն կողմերը գործող յոյն չէթէներու հետ։ Ժամանակները փոխուած էին, և հերուան թշնամիները ձեռք ձեռքի կը մարտնչէին հիմայ «հատարակաց թշնամիին» դէմ։

Զօրավար Մաթիօպուլօի զօրաբաժինը, Բայլարի գրաւման օրն իսկ, իրիկունը ուշ ժամանակ, նոյն քաղքին և Նալպանտքէօյի մէջտեղ հանդիպեցաւ Թուրք վերջապահներու, որոնք Բաթրօվահիայի սարին վրայ դիրք բռնած էին, և դիչերուան ընթացքին կորովի յարձակում մը

դործեցին հէլլէն ոյժերուն դէմ։ Յարձակումը ձախողեցաւ. Հէլլէնները դիւրաւ եւս մղեցին Թուրքերը, որոնք փութացին նահանջել՝ 100ի մօտ մեռեալ ու վիրաւոր ձգելով։ Արշալոյսին, Թուրքերը օժանդակ զինուոյն ելով նոր յարձակում մը կատարեցին եւ սկսան կտրճատեւ բայց ամենակատաղի կռիւ մը, ուրկէ դարձեալ Հէլլէնները ելան յաղթական։ Երկու ժամուան յուսահատ մարտնչումէ մը վերջ, Թուրքերը դարձեալ նահանջեցին, Հէլլէններու ձեռքը ձգելով եօթ թնդանօթ, 200 ռմբակիր եւ թնդանօթաքարշ կառք, բազմաթիւ պերիներ, երեք դրօշ եւ մեծ քանակութեամբ պատերազմական իրեղէններ։ Յոյներն ալ բաւական կորուստ տուին այդ ընդհարման մէջ. այնտեղ ծանրապէս վիրաւորուեցաւ նաեւ տեղակալ Մավրոմիխալիս, հանճարեղ նշանաւոր ընտանիքէն, որուն անդամներէն չատերը ինկած են Հէլլէններու անկախութեան պատերազմներուն մէջ, հերոսաբար կռուելով (*)։

Հոկտեմբեր 17ին, Նաւպլիոնէն մեկնելէ վերջ, գնդապետ Մաքրիւբալօ չարունակեց իր յառաջխաղացութիւնը, և Սօրօվիչ հասնելով ուղղուեցաւ Բիրլի Տէրպէնտի կիրճերը, որոնցմէ չիտակ Պանիցայի վրայ պիտի քալէր։ Հոկտեմբեր 21ին ալ կէս իսկ նոյն քաղքին մօտերն էր, դէպի հարաւային կողմ, երբ դէմ առ դէմ եկաւ թրքական ոյժերու հետ որոնց անձամբ կը հրամայէր Ճաւիտ փաշա։ Այս վերջիններուն կողմէ կատարուած զօրեղ յարձակում մը Հէլլէնները եւս մղեց մինչեւ Սօրօվիչ, ուր գնդապետ Մաքրիւբալօ գէշ ալէկ վերակազմեց իր զօրաբաժինը։ Հէլլէնները հազիւ 6000 հոգի ունէին այդ ատեն, գրեթէ ամէնքն ալ յոգնած զժուարին ճամբորդներու վրայէն կատարուած յառաջխաղացութենէ մը վերջ. իրենց ռազմամթերքն ալ անբաւական էր, և պաշարի նեղութիւն կը քաշէին։ Իսկ Ճաւիտ փաշա, ունէր քան 10,000 զինուորներ ունէր իր հրամանին տակ։ Առանց մոռցած Լէնի նաեւ Սէրֆիչէէն նահանջած թուրք բանակէն մէկ քանի հազարներ, մօտաւորապէս 2000 հոգի։ Գնդապետ Մաքրիւբալօ՝ հակառակ իր ոյժերուն թուական զգալի նուազութեան, ամբողջ երկու օր դիմադրեց Ճաւիտ փաշայի։ Հոկտեմբեր 23ի առաւօտն սակայն, սիրոյ թնդանը մշուշէն օգտուելով, Ճաւիտ փաշա առաջ մղեց խորամանկեցները, որոնք հարիւր մէթրի չափ կրցան մօտենալ հէլլէնական մարտակոյներուն. ասոնց մէջ գտնուող պահակներէն չատեր սեպան Թուրքերը, բայց մշուշին մէջ անոնց խաւի համազգեստը չփոթեցին Հէլլէն զինուորներու տարազին հետ ու կտրծեցին մէկ իրենց զէնքի ընկերներն են։ Այդքան մօտէն՝ Թուրք խորամանկեցները յանկարծ զարհուրելի կրակ մը բացին Հէլլէններուն վրայ, որոնք յանկարծակիի

(*) Տեղակալ Մավրոմիխալիսի եղբայրը՝ գնդապետ Մավրոմիխալիս ալ նոյնպէս ծանրապէս վիրաւորուած էր Սարանտաբօրօսի ճակատամարտին մէջ։ Գնդապետը մահացու կերպով խոցուած ըլլալով, իր մօտ փութացած զինուորական բժիշկը կ'աշխատէր զինքը ապահովցնելու, ըսելով որ վախու բան չկայ։ Գնդապետը որ գիտէր մեռնելիքը, և արդէն քիչ ետքը հոգին պիտի աւանդէր, հետեւեալ պատասխանը տուած էր զինուորական բժիշկին «Հազարապե՛տ, ձեզի կ'արգիլեմ վախ խօսք ընել Մավրոմիխալիսի մը»։

դալով խուճապի մատնուեցան և սկսան փախչիլ, կառնի դաշտին վրայ թողլով իրենց վրաններըը, պաշարը, ինը թնդանօթ և զանազան պատերազմական իրեր։ Գնդապետ Մաթիօպուլօ դժուարաւ կրցաւ համախմբել իր զինուորներուն երկու երրորդ մասը։ Միւսներնները անհետ կոտորուեցան։ Իր բախտէն, Թուրքերը չհալածեցին պարտուած զօրաբաժինը, և գնդապետը միջոց ունեցաւ նահանջելու մինչև Գարադաճի բարձունքը. Ցզանիէն 15 քիլօմէթր հեռուն, դէպի հիւսիս, ուրկէ քիչ ետքը, օգնական զինուորներ առանալով, պիտի վերակռէր իր յարձակողական ընթացքը։

Հելլէններուն մուտքը Սելանիկ

Ճաւիտ փաշայի ապստամբութեան պ'ոա Բէմզի պէս՝ իտալական Սէֆօլօ Թերթին Թղթակցին յայտնեց վերջէն թէ Սօլօվիչի յաղթութենէն ետք փաշան մտադիր էր քակել Թեսալիոյ առհմանապլուխը և տակն ու վրայ ընել ռազմական յաստակապիծը հելլէն բանակին որ դեռ Վարտարը անցած չէր, և պիտի առիթաւէր Սելանիկի արշաւանքը կասեցնելով ետ դառնալ՝ իր սեփական երկիրը պաշտպանելու համար։ Սակայն Զէքի փաշա որ Մանաստիրի մէջ պիտի կռուէր, աւելի պատրաստ նկատած էր Ճաւիտ փաշայի Մանաստիրը նկարագրութիւնը, և այսպէսով կարելի չէր եղած այդ յանդուգն ծրագիրը գործադրել։

Եթէ Ճաւիտ փաշա իրօք գործադրէր իր որոշումը, շատ հաւանական է որ Սելանիկ Հելլէններուս ձեռքը չիյնար։ Բայց Մակեդոնիոյ մայ-

բաքաղաքը առով կրկին չպիտի խաղար, որովհետև Սօրօվիչի ճակատամարտէն օր մը առաջ՝ հէլլէն գահաժառանգը եկեղեցի մէջ վերջնապէս ջախջախած էր Սերանիկի պաշտպանութեան յատկացուած Թահին փաշայի բանակը։ Եթէ Հէլլէնները առանց Սերանիկի վրայ քալելու, վերադառնային իրենց առմանաղլուխը՝ ձավիտ փաշայի դէմ, տարակոյս չկայ որ Պուլկարները պիտի գրաւէին Սերանիկը, Սերպերուն հետ, կամ անոնցմէ առաջ։

Ինչ որ ալ ըլլայ, Սօրօվիչի յաղթանակը ներկայ պատերազմին ա-

Մակեդոնացի խլամ գաղթականներու տխուր վիճակը

մէնէն մխիթարական անցքերէն մէկն է Թուրքերուն համար։ Մղուած բոլոր ճակատամարտներուն մէջ՝ միակ յաղթանակն է առիկա զոր կրցան տանիլ պալքանեան ընդարձակ ռազմադաշտին վրայ։

Սերանիկի դրաւումէն վերջ, հէլլէն սպայակոյտին մէջ պահ մը խընդիր եղաւ Թրակիոյ պուլկար բանակին աջակցելու համար հէլլէնական կարեւոր ոյժի մը առաքումը, քանի որ գահաժառանգ իշխանը իր գործը լրացուցած էր և Սերպերն ալ յաղթանակներու չարքով մը վճռական պարտութեան մը մատնած էին Օսմ. Արեւմտեան բանակին գլխաւոր հատուածը։

Դաշնակիցներէն իւրաքանչիւրը իր գործը լրացնելէն վերջ պարտաւոր էր օգնութեան փութալու տակաւին կռուելու վրայ եղող դիւանակից ազգին կամ ազգերուն։ Հէլլէն սպայակոյտը այս հիման վրայ կը մտածէր այդպէս Թրակիա զօրք դրկել։ Սակայն մտադրութիւնը գործադրութեան չդրուեցաւ, որովհետև Պուլկարները շատ փութկոտ չէին երեւար Հէլլէններու աջակցութիւնը վայելելու մասին։ Յորմէ հետէ

Ցոյն և Պուլկար բանակները Սելանիկ կը գանուէին, գրեթէ ամէն օր բաղխումներ տեղի կ'ունենային երկու ազգերու պատկանող զինուորներուն միջև, և սպաները մեծ դժուարութեամբ կը յաջողէին ծանրագոյն դէպքերու առաջքը առնել։ Դժուար թէ զինուորական կարեւոր գործողութեանց ընթացքին կարելի ըլլար կողք կողքի միեւնոյն նպատակին սեւեռուած պահել երկու անհաշտ, և հակառակ իրենց զինակցի հանգամանքին՝ իրար խորապէս ատող ազգերու այդ զաւակները։

Բոլոր այս նկատումներով, Հէլլէններու դահաժառանգը լաւագոյն համարեց վերադառնալու պատերազմական սկզբնական ծրագրին, և քալելու դէպի Մանաստիր, ուր Մակեդոնիոյ Թրքական ոյժերուն զանազան բնակորներէն բաղկացած 50,000 հոգինոց բանակ մը ձեւացուած էր, և ուր Սերպերը պիտի մղէին իրենց վերջին ճակատամարտը(*)։ Ցոյները ատկայն, չատ ուշ պիտի հասնէին Մանաստիր, երբ Սերպերը չատած էին ճակատամարտը։

Դահաժառանգը Սելանիկէն ճամբայ ելաւ Նոյեմբեր 2ին։ Իր բանակը կը բաղկանար հինգ զօրաբաժիններէ, որոնք երեք մասի բաժնուած կը յառաջանային Վարտարի հովտին արեւմտեան կողմը եղերող լեռնուտ երկրամասէն։ Այդ երեք հատուածներէն մէկը կը գանուէր Վօտէնա, միւսը Կրամաթիքօ (Վօտէնայէն 20 քիլօմէթր հեռու դէպի հարաւ-արեւմուտք), և երրորդն ալ Բօլանի։ Այս վերջին մասը Սօրօվիչի մէջ ձավիտ փաշայէն պատուած գնդապետ Մաթիօրուլօի Ե. զօրաբաժինն էր, վերակազմուած և օգնական ոյժերով զօրացած։ Հէլլէն բանակները յարձակողականի պիտի սկսէին միեւնոյն ժամանակ, Օսթրօվօի լիճին թէ՛ հիւսիսային և թէ հարաւային կողմէն։

Շարժումը սկսաւ Նոյեմբեր 2ի օրն իսկ։ Յաջորդ երկու օրերու ընթացքին կռիւներ տեղի ունեցան Վլասօվայի, Քաթրանիցայի և Բօմանոյի մէջ, միանգամայն թէ՛ Հիւսիսի, թէ կեդրոնի և թէ Հարաւի բանակներուն կողմէ։ Վլասօվայի մէջ՝ դահաժառանգին ոյժերուն աջ թեւը պարտութեան մատնոց Թրքական տասնեակ մը վաշտեր, որոնք ճակատամարտի դաշտին վրայ թողուցին 800 մեռեալ և 1000ի մօտ վիրաւոր։ Հէլլէնները յաղթեցին տակաւին իրենց թնդանօթներուն չնորհիւ, որոնք անխնայ կոտորեցին Թրքական ոյժերու կեդրոնը։ Քաթրանիցայի կռիւը՝ պարզ յառաջապահներու ընդհարում մըն էր։ Աւելի լուրջ բան մը եղաւ Բօլանիէն 20 քիլօմէթր հեռուն՝ Բօմանօի մէջ մղուած կռիւը, որուն ընթացքին դնդապետ Մաթիօրուլօի Ե. զօրաբաժինը Սօրօվիչի իր պարտութեան վրէժը լուծեց, հինգ ժամուան բաղխումներէ վերջ եաս մղելով Թուրքերը։ Այս վերջիններն ունեցան հազարի մօտ մեռեալ ու վիրաւոր և երկու թնդանօթ թողուցին Հէլլէններուն ձեռքը։ Նոյեմբեր 13ի և 14ի այդ օրերուն, ինչպէս նաև յաջորդող երկու օրերու ընթացքին, զարհուրելի սաստկութեամբ ձիւն ու անձրեւ տեղաց,

---

(*) Թրակիա դրկուեցաւ միայն Սելանիկ դտնուող պուլկարական ոյժերուն մեծագոյն մասը, հէլլէն փոխադրանաւերու միջոցաւ, զորս կը պաշտպանէին մարտանաւեր

խանգարելով և յամեցնելով պատերազմական գործողութիւնները ու Հէլլէններու յառաջխաղացութիւնը։

Նոյեմբեր 16ին՝ թրքական նոր դիմադրութիւն մը չախչախուեցաւ հիւսիսի կողմը՝ Կօրնիչօվօի կիրճերուն մէջ, ուրկէ գահաժառանգ իշխանը իր յառաջխաղացութիւնը չարունակելով յաջորդաբար գրաւեց Պանիցան, յետոյ անկէ 10 քիլօմէթր հեռու դէպի հարաւ-արեւմուտք գտնուող Նէկօվանին, և սկսաւ քալել Ցլօրինայի վրայ։ Այնտեղ համախմբուած էին իր յառաջացումը կասեցնելու աշխատող մէկ քանի թրքական վաշտեր, որոնք Մանաստիրի առջև պարտուած օսմ. բանակին կը պատկանէին։ Վերջին ճակատամարտ մը տեղի ունեցաւ նոյեմբեր 17ի և 18ի օրերուն՝ Ցլօրինա-Զապրտանի ճակատին վրայ, մինչդեռ քանի մը մղոն անդին՝ Մանաստիրի առջև, Օսմ. Արեւմտեան բանակը իր հոգեվարքը կը լրացնէր Սերպերու սեղմումին տակ։ Այս վերջիններուն պատկանող դիւմարտակ մը հետեւակազօրք և հեծելազօրքը արդէն իսկ միացած էին Հէլլէններու այ թևին, Ցլօրինայի առջև, ուր կռիւը չատ կարճատև եղաւ։ Թուրքերը փախան դէպի արեւմուտք։ Իրենց վերջապահներուն պատկանող խումբ մը չրջապատուեցաւ Բիզօաէնիի կիրճին մէջ ու գերի ինկաւ։ Ցոյները այդ կիրճին մէջ ձեռք անցուցին մեծաքանակ ռազմամթերք և 20 թնդանօթ։ Այս գործողութեամբ՝ Մանաստիրի անձնատուութենէն խուսափած Օսմ. Արեւմտեան բանակին յետին հատուածն ալ կը ցրուէր, և գոնեպան անջատ խումբերու բաժնուած, կը քաշուէր Ալպանիոյ լեռները։ Եթէ Հէլլէնները ստեղի արագընթաց ըլլային իրենց յառաջխաղացութեան մէջ, ինչպէս եղած էին դէպի Սկիւնիկ քալած առաններն, տարակոյս չկայ որ պիտի կրնային մասնակցիլ Մանաստիրի ճակատամարտին։ Այդ պարագային, թէ՛ ճակատամարտը նուազ ճիգ ու զոհ պիտի արժէր, և թէ ոչ ոք պիտի կրնար խուսափիլ Արեւմտեան բանակէն։ Զէքի փաշայի կազմակերպած ոյժերը կա՛մ պիտի փճանային և կամ գերի պիտի իյնային իրենց բոլոր հրամանատարներով։ Պէտք չէ մոռնալ սակայն որ օդին դէչութիւնն ալ, մասնաւորաբար ձիւնի զարհուրելի փոթորիկները, մեծ դեր ունեցան Հէլլէններու դանդաղութեան մէջ։

Ցլօրինայի անկումէն վերջ՝ երկու դաշնակիցները մասնաւոր չոկատներ կազմեցին՝ լեռներու մէջ ցրուած օսմ. զինուորները հալածելու համար։ Քաստորիա՝ զոր Հէլլէնները պարպած էին Սօրօվիչի պարտութենէն առաք, Նոյեմբեր 16ին նորէն գրաւուեցաւ։ Արդէն հէլլէն չէթէները միշտ կրցած էին մնալ այդ քաղքին հարաւակողմը։ Իրենցմէ մէկը, որուն կը հրամայէր հրոսապետ Կրիթարիս, Հոկտեմբեր 31ին, Քաստորիայէն 10 քիլօմէթր հեռուն՝ դէպի հարաւ-արեւելք՝ Սմիքսիի կամուրջին մօտ պարտութեան մատնած էր թուրք չոկատ մը և զայն հալածած էր մինչև Քրուբիսթա։

Հէլլէնները՝ օսմ. ցրուած ոյժերը հալածեցին մինչև Բիզօաէնի։ Մակեդոնիոյ պատերազմը լմնցած էր իրապէս, և այդ հալածանքն ալ աւելի քաղաքական հետեւանքով, քան ռազմական անհրաժեշտութեան բեր-

մունքով կ'ըլլար։ Գահաժառանգ Կոստանդին իշխան՝ իր այժերէն մինակ Գ. Ե. և Զ. զօրաբաժինները թողուց Մակեդոնիա, զօրավար Տամիանոսի հրամանին տակ, ու Բ. և Դ. զօրաբաժիններուն հետ վերադարձաւ Սեղանիկ, ուրկէ ծովու ճամբու զանոնք պիտի փոխադրէր Եանիայի առջև, ուր զօրավար Սարուճաքիս կը կռուէր առանց մեծ յաջողութեան։

Յունաստան չատորադրեց Նոյեմբեր 20ին Զաթալճայի առջև կնքուած զինադադարը, և Լոնտոնի մէջ կատարուելիք հաշտութեան բանակցութեանց մասնակցելով հանդերձ, նախընտրեց չարունակել պատերազմը։ Այս կարգադրութիւնը՝ զինադադարի պայմաններուն կամ կնքման դէմ դժգոհութեան ցոյց մը չէր, ոչ ալ դաշնակիցներուն միջև գոյութիւն առած անհամաձայնութեան մը արդիւնքը, ինչպէս պահ մը կարծուեցաւ։ Զինաթափ չըլլալով՝ Յունաստան միշտ փակ կը պահէր ծովու ճամբաները թուրք նաւատորմին առջև, հետևաբար անհնար կը դարձնէր զինադադարի օրերուն Թրակիոյ ռազմադաշտին ահմանուած թրքական թարմ ոյժերու փոխադրութիւնը։ Յունաստանի զինաթափ չըլլալը ռազմական անհրաժեշտ պահանջ մըն էր դաշնակիցներուն համար։ Թուրքիա թէև բողոքեց ատոր դէմ, և Լոնտոնի հաշտութեան բանակցութեանց սկսուած միջոցին չուզեց բանակցիլ նաև հէլլէն պատուիրակներու հետ, առարկելով որ Յունաստան չէ ատորադրած զինադադարը, բայց յաղթական դաշնակիցները վերջ ի վերջոյ կրցան ընդունիլ տալ իրենց տեսակէտը։ Բ. Դուռը ստիպուեցաւ ճկիլ, և Լոնտոնի մէջ՝ հէլլէն պատուիրակներն ալ մասնակցեցան հաշտութեան բանակցութեանց, որոնք արդէն ապարդիւն պիտի մնային։

Մակեդոնիա մնացած հէլլէնական ոյժերը, որոնց կը հրամայէր զօրավար Տամիանոս, Դեկտեմբերի սկիզբները յարձակողական գործողութեանց սկսան, ցրուելու համար այն ոյժերը զորս Ճաւիտ փաշա, — Օսմ. Արեւմտեան բանակին լաւագոյն զօրավարը, — յաջողած էր կազմակերպել Կօրիցայի մէջ։ Հէլլէնական Ե. և Զ. զօրաբաժինները Ֆլօրինայէն ու Գ. զօրաբաժինն ալ Քասթօրիայէն՝ ուղղուեցան Կօրիցա։ Ֆլօրինայէն մեկնող զօրաթեւը որ հիւսիսակողմէն կը յառաջանար, Պիքլիսքայի մէջ եա մղեց Թուրք յառաջապահներու խումբ մը և Զանկանի կիրճերէն անցնելով, Ճաւիտ փաշայի բանակին մեծագոյն հատուածին դէմ յարձակեցաւ Բլէսի մօտ, Կօրիցայի հիւսիսակողմը։ Հէլլէնական Ե. զօրաբաժինը դիրք բռնած էր Թուրք բանակին ճակտին դէմ, և Զ. զօրաբաժինն ալ անոր ա՛յ կողին դէմ։ Հակառակ իր աննպաստ դիրքին, Ճաւիտ փաշա բաւական զօրեղ դիմադրութիւն մը ըրաւ, բայց ստիպուեցաւ տեղի տալ՝ երբ Քասթօրիայէն ճամբայ ելած հէլլէնական Գ. զօրաբաժինը՝ Մօրօվօ լերան ձիւնածածկ արահետներէն անցնելով՝ սպառնաց կռնակէն զարնել և պաշարման ցանցի մը մէջ առնել զինքը։ Հաղարի մօտ մեռեալ ու վիրաւոր, 200 գերի և երեք թնդանօթ ձգելէ վերջ, Ճաւիտ փաշա փութաց նահանջել, միշտ աչքառելով որ իր նահանջին մէջ Եանիայի ճամբան փակ պահէ Հէլլէններուն առջև։ Այս

վերջիններըՙ որոնք Կօրիցայի ճակատամարտին մէջ 8—900 մեռեալ ու վիրաւոր ունեցած էին, չարունակեցին հետապնդել Թուրք բանակը, և Քիարիի լեռներուն կիրճերուն մէջ չրջապատելով գերի բռնեցին Թրքական վերջապահ խումբ մը։

Ճավիտ փաշա, իր նահանջը չարունակեց այն միակ ճամբէն որ Կօրիցայէն Եանիա կը տանի, և անվտանգ ժամանեց Լիասքովիք, ուրկէ իջաւ մինչեւ Եանիայի մօտերը։ Այդ ճամբուն վրայ իրեն միացան Մանասթըրի ճակատամարտէն խուսափած զանազան Թուրք զօրախումբեր որոնք իրմէ առաջեր ուղղութեամբ փախած էին, ինչպէս նաև ահագին թուով Ալպանացի կամաւորներ, զորս Սերպերն ու Հէլլէնները վանած էին իրենց գրաւած վայրերէն։

Ճավիտ փաշա ուզեց իր խառնաիխնթոր այժերով Եանիա մանել, սակայն բերդաքաղաքին պաշտպան հրամանատարները չուզեցին ընդունիլ պարտուած բանակի մը այդ բեկորները, վախնալով որ անոնց ողորմուկ ու վհատած երեւոյթը կը խաթարէ իրենց հրամանին տակ գտնուող զինուորներուն բարոյական կորովը։

Թեսալիոյ և Մակեդոնիոյ Հէլլէն ապայտկոյտին կողմէ հրատարակուած վիճակագրութիւն մը ցոյց կուտար թէ պատերազմի սկզբնաւորութենէն մինչեւ 1912 դեկտեմբեր 19, Թեսալիոյ բանակը մղեր է 40 մեծ ու պզտիկ կռիւներ, կորուցնելով 15,000 հոգի, որոնց մէջ բազմաթիւ սպաներ։

Սելանիկի մէջ Հէլլէններուն գրաւած հրացանները և ռազմամթերքի սնտուկները

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԵՊԻՐՈՍԻ ԲԱՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հելլէնական Արեւմտեան բանակը որ զօրավար Սաբունճաքիսի հրամանատարութեան տակ կը գտնուէր, կը բաղկանար գլխաւորապէս պահեստի տարրերէ եւ Կրէտացի ու Կարիպալտեան կամաւորներէ։ Իր ամբողջ խոշոր թնդանօթ՝ միայն չորս հատ հին Կրուբներ (105նոց) ունէր։ Իր անդրանիկ գործողութեանց նպատակն էր Արթայի հարուստ դաշտը պաշտպանել Թրքական հաւանական ասպատակութեանց դէմ, և գրաւել Բրէվէզան որ Եանիայի դէմ գործելու ատեմանուած ոյժերուն պարէնաւորման կայանը պիտի ըլլար։

Զօրավար Սաբունճաքիս յարձակողականի անցաւ հոկտեմբեր 5ին, պատերազմի յայտարարութեան օրն իսկ, Արթայի մօտէն անցնելով համանուն գետը։ Արթայէն անդին՝ Եանիա տանող ճամբան կ'անցնի Քէբօվունօի ժեռուտ լերան արեւմտեան կողերէն, կը մերձենայ Քամուզատէսի լիրճը՝ հարաւակողմէն Քիաֆայի և հիւսիսակողմէն ալ Սթրիվայի բարձունքներուն մէջէն, յետոյ՝ Ծիլիրիատայի բարձունքէն կ'անցնի Քացիքօպազարի կիրճէն, ու վերջապէս, դէպի աւելի հիւսիս, կը մանէ Բէնաէրիկատիայի կիրճը որ պաշտպանուած է հին ամրոցով մը։

Իսկ Բրէվէզա նաւահանգիստը հսկուած է ծայրագոյն կէտին վրայ այն Թերակղզիին, որ արեւմուտքէն կը փակէ Արթայի ծոցը։ Թերակղզիին մուտքին վրայ կը գտնուին Կրիպօվօի աւերը, և ամէնէն նեղ մասին վրայ ալ՝ Նիքօպոլիսի բարձունքները։

Զօրավար Սաբունճաքիս անմիջապէս սկսաւ յառաջխաղալ դէպի արեւմուտք, Բրէվէզայի վրայ, և ուղղուեցաւ Կրիպօվա լերան դէմ՝ որ նաւահանգիստին բանալին է, և ուր ամրացած էին Թուրքերը։ Այս

չարժումը պաշտպանելու համար, զօրավարը դէպի հիւսիս ուղղեց մաս մը զօրք, որոնք Քամուզաաէսի վրայ չարք մը յարձակումներ ի գործ դրին, այն կողմերը համախմբուած թրքական ոյժերուն կողմէ Բրէվէզայի ընծայուելիք ո՛և է օգնութիւն անհնար դարձնելու համար։

Հոկտեմբեր 6ին, հէլլէնական զօրագունդ մը՝ լեռնային թնդանօթներու երկու հրետաչարքով, յարձակեցաւ Կրէպօվօի վրայ և յաջողեցաւ այնտեղ ամրացած թուրք ոյժերը դէպի Բրէվէզա մղել։ Յաջորդ օրը առաջն, Թուրքերը վերադարձան նոր ոյժերով, և իրենց կարգին Հէլլէնները ետ մղելով, նորէն տիրացան Կրիպօվօի։ Օր մը ետք, հոկտեմբեր 8ին, Հէլլէնները դարձեալ տիրացան լերան, երկրորդ անգամ մըն ալ Թուրքերը դէպի Բրէվէզա վանելով, բայց 9ին, իրենք ալ չկրցան տոկալ նոր հակայարձակման մը և լեռը դարձեալ մնաց Թուրքերուն։ Վերջապէս, հոկտեմբեր 10ին, Հէլլէնները վերջնականապէս գրաւեցին լեռը։

Համանման անցքեր տեղի կ'ունենային նաև Քամուզաաէսի առջև, ուր հէլլէնական զօրաթեւեր կը կռուէին՝ Եանիայէն Բրէվէզա ղրկուելիք թրքական ոյժերը կասեցնելու համար։ Հէլլէնները նախ հոկտեմբեր 7ին յաջողեցան գրաւել Քամուզաաէսի կիրճը, բայց նոյն գիշերն իսկ՝ Թուրքերը՝ մութէն օգտուելով՝ կատաղի հակայարձակմամբ մը նորէն տիրացան կիրճին և Հէլլէնները մղեցին Քիաֆայէն անդին։ Գինովցած յաղթանակէն, թուրք ոյժերը ճակատամարտի ձեռնարկեցին Քիաֆայի ու Արթայի միջև, և ամբողջ երեսուն ժամ տեւող կռիւէ մը վերջ պարտուելով, նահանջեցին՝ Հէլլէններուն թողլով Քիաֆան ու Քամուզաաէսը։ Այս յաղթութեամբ, զօրավար Սաբունճաքիս կը տիրանար Եանիայէն Արթայի դաշտը առաջնորդող երկու ճամբաներէն անոր որ ամէ կողմը կը գտնուի, ու Քամուզաաէսի կիրճէն անցնելով, ուղիղ Արթա քաղաքը կ'իջնէ։ Չախակողմը սակայն կար նաև ուրիշ ճամբայ մը որ Փիլիբիատայի վրայէն կ'իջնէր Լուբօս, և անկէ՝ ուղիղ գծով մը, առանց Կրիպօվօ լեռնէն արգիլուելու, կը յանգէր Նիքօպօլիս (հին Բրէվէզա) ու Բրէվէզա։ Հէլլէնները, այդ ճամբան ալ փակելու համար, դէպի ձախ հակեցան, և Հոկտեմբեր 13ի իրիկունը գրաւեցին Փիլիբիատան, Բանատանատայի կամուրջն ու Լուբօսը, և այս կերպով ամէն յարաբերութիւն խզեցին Եանիայի ու Բրէվէզայի միջև։

Զօրավար Սաբունճաքիս, առանց այլևս յամլնալու, սկսաւ իր յարձակողականը Բրէվէզայի դէմ։ Կրիպօվօն գրաւող Հէլլէնները յառաջանալով, հոկտեմբեր 20ին յարձակեցան Նիքօպօլիսի թրքական դիրքերուն վրայ։ Իրենց ոյժը կը բաղկանար 2600 կանոնաւոր զինուորէ, 2500 կամաւորներէ և 300 կրէտացիներէ, որոնք իրենց հետ ունէին երկու թնդանօթ, ինչպէս նաև միթրայէօզի երկու խումբեր։ Իսկ թրքական ոյժերը կը բաղկանային 350 կանոնաւոր զինուորներէ, 152 Ալպանացի պաշտպօզուքներէ և 50 ասիկաններէ։ Բրէվէզայի հարաւային կողմը՝ Մէնիքայի առջև գտնուող հէլլէն մարտանաւեր, ինչպէս նաև ծովածոցին մէջ կեցած երկու թորփիլանաւեր միևնոյն ժամուն կը ռմ-

բակոծէին Նիքօպոլիսը։ Թուրքերը տաս ժամուան դիմադրութենէ մը վերջ, նահանջեցին Բրէվէզա, 41 վիրաւոր ձգելով Նիքօպոլիսի մէջ, զոր Հէլլէնները գրաւեցին, խորտակելով Թրքական ամրութիւնները։ Հէլլէն մարտանաւեր խաւօրէն պաշարած էին նաւահանգիստը պատերազմին սկզբնաւորութենէն իվեր, որով կարելի չէր դուրսէն ո՛և է օգնութիւն ակնկալել։ Նիքօպոլիսի անկումէն վերջ, Հէլլէններու կողմէ եղած յարձակման ապառնալիքի մը վրայ, Բրէվէզայի իշխանութիւնները որոշեցին անձնատուր ըլլալ։ Նահանգին թարգման Սալաէտտին պէյ՝ անգլիական, ռուսական և աւստրիական հիւպատոսներուն հետ Նիքօպոլիս երթալով, աւորագրեցին անձնատուութեան պայմանագիրը, և հետեւեալ օրը, 22 հոկտեմբեր, Հէլլէնները Բրէվէզա մտան յաղթականաբար։ Բոլոր Օսմ. պետութիւնները, Արեւմտեան պաշտպանքներն ու ռուսական պետութիւնները հակողութեամբ Բաթթաս զրկուեցան։ Նոյն դիշերը, հէլլէն պետութիւններ, մանաւորաբար Կրէտացի կամաւորներ, աւարառութիւններ գործեցին քաղքին մէջ։ Տեղւոյն երեւելիներէն Լիմին աղայի 2750 մէճիտիէն յափշտակուեցաւ։ Ֆէթթահ պէյ սպանուեցաւ և տունը կողոպտուեցաւ։ Վաճառականաց Պարուխի կնոջ գոհարեղէնները գողցուեցան, և բոլոր իսլամական տուները թալանուեցան։ Կրէտացիք անխնայ խոշտանգեցին Ֆէյս կրողները։ Պօանոցի գաղթականներ որոնք նոր բերուած էին այն կողմերը, յետին ունեցածնին վրայ տուին այդ աւարառութեանց ընթացքին։ Քաղքին օսմ. պաշտօնեաներուն ծանուցուեցաւ թէ ազատ են մնալու կամ մեկնելու. միայն բարձրաստիճան պաշտօնատարներուն, ուսուցիչներուն և հեռագրական պաշտօնեաներուն ազդարարուեցաւ որ անմիջապէս մեկնին քաղաքէն։ Մէկ քանի քրիստոնեայ երեւելիներ, ինչպէս Թօլա, Զաքա, Քոքօնի, իրենց Իսլամ բնակակիցներուն մեծ ծառայութիւններ մատուցին, զանոնք պաշտպանելով կրէտացւոց խոշտանգումներէն։ Իթիհատի քլիւպին պատկանող Խալիլ պէյ, որ քաղաքապետ էր, պահեց իր պաշտօնը։ Նաւահանգիստին մէջ՝ Թրքական նաւ ըլլալով՝ միայն երկու ինքնաշարժ չոգենաւակներ կային, զորս Թուրք պետներ ընկղմած էին՝ տակաւին հէլլէն զինուորները քաղաք չմտած։

Բրէվէզայի անկումէն անմիջապէս վերջ՝ զօրավար Սաբունճաքիս իր ոյժերը ուղղեց դէպի Եանիա։ Երկիրը չատ յարմար չէր զինուորական գործողութեանց համար, և սկիզբները մանաւանդ, անձրեւային ու մշուշոտ օդերը բոլորովին անտանելի դարձուցին յառաջխաղացութեան դժուարութիւնները։ Հէլլէններու թուական ոյժն ալ չատ աննշան էր բաղդատմամբ Եպիրոսի մէջ գտնուող Թրքական բանակին։

Հոկտեմբեր 23ին, 25ին և 26ին, զօրավար Սաբունճաքիս յաջորդաբար յարձակեցաւ Բէնեէբիկաոիայի կիրճերուն դէմ, որոնց չուրջը ամրացած էին Թուրքերը։ Առաջին երկու օրերու ընթացքին, Թուրքերը յաղթականօրէն և պատուաբեր կերպով մը դիմադրեցին, սակայն չկրեցան տակաւ Հոկտեմբեր 26ի յարձակման, ու տեղի տալով քաշուեցան

Նահիա։ Այդ նահանջով՝ Թուրքերը կը լքէին բերդաքաղաքին հարաւային կողմը գտնուող բովանդակ լեռնուտ չրջանակը, Բէնաէբիկատիայէն և իր ամրոցէն սկսեալ մինչեւ բերդաքաղաքին յառաջացեալ ամրութեան գիծերը որոնք պաշտպանուած էին վիշանիի ամրոցին թնդանօթներով։ Այդ ամրոցին կրակին տակ կ'իյնային նաև Բէնաէբիկատիայի ճամբուն այն անցքերը՝ որոնք հիւսիսի կողմէն Նահիա կը յանդին։

Քանի մը օր վերջ, Հոկտեմբեր 31ին, խառն տորթերէ բաղկացած հէլլէնական զօրագունդ մը, որուն մաս կը կազմէին նաև կոմս Սլիք-

ՉՕՐԱՎԱՐ ՍԱՔՈՒՆՃԱՔԻՍ

Հրամանատար եպիրոսի բանակին

անդր ու Բօմայի հրամանին տակ գտնուող կարիպալտեաններըը, յաջողեցաւ յառաջանալ մինչեւ Նահիայի արեւելեան և հիւսիս-արեւելեան չրջանակը, ուր ութ ժամուան կռուէ մը վերջ գրաւեց Մէցօվօն և համառն ամրութիւնը։ Թուրքերը այս կռուին մէջ ունեցան 40 մեռեալ, և 80 գերի թողուցին հէլլէններուն ձեռքը։ Տաս օր վերջ, Նոյեմբեր 10ին, հէլլէնական նոյն զօրագունդը Մէցօվօյի արեւմտեան կողմը պարսութեան մատնեց Թրքական վաշտ մը, որ Մէցօվօի պաշտպաններուն օգնելու համար ղրկուած էր Նահիայէն։ Այս յետամնաց օգնականները 100ի մօտ մեռեալ ձգելով նահանջեցին Նահիա։

Այսպէս ուրեմն՝ Նոյեմբերի կիսուն մօտ, զօրավար Սաքունճաքիս Նահիայի ամրութեանց առաջին գիծերուն դէմ հասած էր իր բանակով։

Եանիա ամենաղօրաւոր բերդաքաղաք մըն էր, հաստատուած հա-մանուն լիճին հարաւ-արեւմտեան կողմը։ Մէկ քանի բերդեր, աւելի ճիշդը՝ ամրութիւններ, որոնք չատ յարմար դիրքերու վրայ հաստատուած էին լիճը չրջապատող բարձունքներուն վրայ, չաճախ աւելի քան 1000 մէթր բարձրութենէ մը կը պաչտպանէին քաղաքը, իրենց կրակին տակ անմերձենալի պահելով չրջակայ բոլոր կիրճերն ու ճամբաները։

Այդ ամրութիւնները բաժնուած էին հետեւեալ կերպով. —

1. — Մէկտ կարաիքու և Միքրօն կարաիքու գիւղերուն մէջ, եա-նիայէն 9 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ դէպի հիւսիս-արեւմուտք, երկու անջատ ամրութիւններ, որոնք կէս ժամուան ճամբով մը բաժնուած էին իրարմէ։

2. — Ամրութիւն մը Սաուօվիցա գիւղին մէջ, եանիայէն 7 քիլօ-մէթր հեռու դէպի արեւմուտք։

3. — Երեք մարտկոց, — բաղկացած 9 ս/մ տրամագծով ինը, 12 ս/մ տրամագծով չորս թնդանօթներէ և չորս միթրայէօզներէ, — հաստատուած էին Տուրութիա կամ Բէրիսթէրիաս վանքին մօտ, եանիայէն չորս քիլօմէթր հեռու դէպի հարաւ-արեւմուտք։

4. — Վեց մարտկոց, — բաղկացած 9 ս/մ տրամագծով ինը, 12 ս/մ տրամագծով տասերկու, 15 ս/մ տրամագծով երկու թնդանօթներէ, 7,5 ս/մ տրամագծով չորս լեռնային թնդանօթէ, և ութ միթրայէօզէ, — հաստատուած էին Վիզանի գիւղին ամրութեան մէջ, եանիայէն 10 քիլօմէթր հեռու դէպի հարաւ-արեւելք։

5.—Երկու մարտկոց, բաղկացած 7,5 ս/մ տրամագծով տասերկու լեռնային թնդանօթներէ, — հաստատուած էին Եանիայի լիճին ծայրը, Կասթրիցա վանքին մօտ, քաղքէն չորս քիլօմէթր հեռու դէպի հարաւ-արեւելք։

6. — Միակ մարտկոց մը, — բաղկացած 9 ս/մ տրամագծով եր-կու թնդանօթներէ, — հաստատուած էր Եանիա կղզիին մէջ։

7. — Միակ մարտկոց մը, — բաղկացած 9 ս/մ տրամագծով եր-կու թնդանօթներէ, — հաստատուած էր Բարամա գիւղին մէջ, եա-նիայէն երեք քիլօմէթր հեռու դէպի հիւսիս-արեւելք։

8. — Միակ մարտկոց մը, — բաղկացած 9 ս/մ տրամագծով վեց թնդանօթներէ, — հաստատուած էր Մանթա-Նիքօլայի բլուրին վրայ, եանիայէն 15 քիլօմէթր հեռու դէպի հիւսիս-արեւելք։

Ամրութեանց ամբողջութիւնը կը ներկայացնէր 128 թնդանօթներով օժտուած 21 մարտկոց։ Թնդանօթները բաժնուած էին հետեւեալ կեր-պով. — 73 կաոր 9 ս/մ տրամագծով, 16 կաոր 12 ս/մ, երկու կաոր 15 ս/մ, 25 կաոր 7,5 ս/մ, և 12 միթրայէօզ, որոնց գրեթէ ամէնքն ալ, իրենց դրաւած դիրքերուն չնորհիւ, կրնային իրար խաչաձեւող կրակ մը ուղղել, եանիայի դաչտին յանդող բոլոր ճամբաներուն վրայ։ Այդ ամրութեանց դէմ թշնամին զգալի ակարութեան մէջ կը մնար անոր համար որ չրջակայ լեռնուտ երկիրը՝ թնդանօթներու զե-տեղման յարմար ոչ մէկ դիրք կ'ընծայէր։ Ափ յափոյ ամրութիւնները

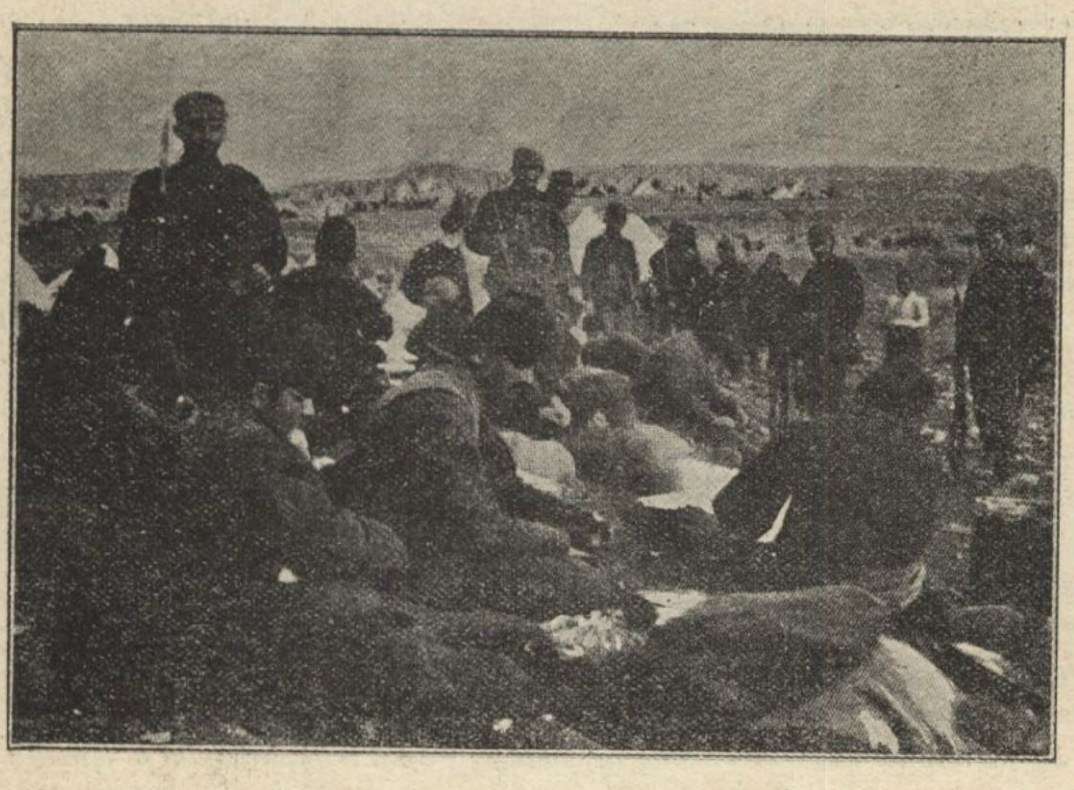
դուռս պաշտպանները պիտի կասուցանէին այս ու այն կողմ, դիւրաշարժ կրնային քանդուիլ Ճանիան պաշտպանող մարտկոցներէն մէկուն կամ միւսին կողմէ։ Լճոնային թնդանօթներն ալ չէին կրնար վնասել անոնց, որովհետեւ երբէք չպիտի կրնային իրենց առաջդութեան չափով մօտենալ։ Եթէ Հէլլէնները յաջողեցան քիչ չատ թնդանօթ զետեղել Ճանիայի ամրութեանց շուրջը, օդը հանելով ռազմամթերքի ամբարանոցներ, և մանաւանդ խորտակելով Վիլանիի թնդանօթներէն մէկ քանին, ապահովաբար Թուրք հրետանիներու անփորձութիւնն էր պատճառը։

Վիլանի՝ Ճանիայի ամրութեանց ամէնէն կարեւորն էր, և նոյն ինքն Ջոն սէր Կօլց փայլա կասուցանել տուած էր զայն, Բրէվէզա-Ճանիա ճամբուն իշխելու համար։ Ամրոցին չինուելէն վերջ՝ փայլան դարձեալ աչքէ անցուցած էր զայն, և այդ քննութենէն վերջ խորհուրդ տուած էր Թուրքերուն որպէս զի Սանթա-Նիքօլայի մէջ ալ ամրութիւն մը հաստատեն, իշխելու համար Մանօլիասայի հովտին մուտքի ճամբուն, որ վերծ կը մնար Վիլանիի թնդանօթներուն ազդեցութենէն, և հետեւաբար՝ թշնամիին ձեռքը կրնար թնդանօթի աքանչելի կայան մը դառնալ նոյն իսկ Վիլանիի դէմ։ Գերման մարշալախաին խորհուրդը գործադրուած էր դեռ մէկ քանի ամիս առաջ։ Թուրքերը՝ Սանթա-Նիքօլայի մէջ կասուցուած ամրութիւնը օժտած էին 9 մ/մ տրամագծով վեց թնդանօթներով, որոնք չատ նեղութիւն պատճառեցին զօրավար Սաքունճաքիսի։

Ճանիան կը պաշտպանէին երկու արժանի գինուորականներ, Էսատ փայլա և իր եղբայրը՝ Վէհիպ պէյ։ Զարմանալի զուգադիպութեամբ մը՝ Էսատ փայլա Պէրլինի գինուորական Ակադեմիին մէջ դասընկերը եղած էր Հէլլէններու գահաժառանգ իշխանին, որուն անձնատուր պիտի բլլար աւելի վերջը։ Փայլան անդամակցած էր նաև Ջոն սէր Կօլց փայլայի ապստամբական։ Խաղաղութեան ժամանակ, Ճանիայի մէջ կը մնար Օսմ. 23րդ անկախ զօրաբաժինը։ Զօրահանգութեան օրերուն՝ այդ զօրաբաժնին վրայ աւելցած էր նաև տեղական տարրերէ կազմուած բէտիֆներու զօրաբաժին մը։ Աւելի ետքը, քաղաք մտած էին նաև Մակեդոնիոյ դանազան կողմերէն՝ Սերպերուն կամ Հէլլէններուն առջեւէն փախչող աւելի կամ նուազ կարեւոր զօրախումբեր, ինչպէս նաև բազմաթիւ Ալպանացի պաշըպօզուքներ։ Այս վերջիններուն, ինչպէս նաև տեղացի Ասնաուտ բէտիֆներուն, փորձանք պիտի դառնային բնակչութեան պաշտպաններուն դլխուն, դասալիք բլլալով, կամ վհատութիւն առաջ բերելով օսմ. գինուորներուն մէջ։

Զօրավար Սաքունճաքիսի բանակը, այն վիճակին մէջ ուր կը գտնուէր Նոյեմբերի կիսուն՝ երբ դէմ առ դէմ կացար Ճանիայի յատաջացեալ ամրութեանց հետ, բնական է չէր կրնար ընկճել ո՛չ այդ ամրութիւնները, ոչ ալ Ճանիան պաշտպանող բանակը։ Նոյն իսկ Սերանիկի ճամբով իրեն օգնութեան փութացող Բ. և Դ. զօրաբաժիններուն ժամանումէն

վերջ, իր բանակը բացարձակապէս անբաւական էր բերդաքաղաքը խիստ պաշարման մը ենթարկելով, անոր պաշտպանները սովի միջոցաւ անձնատուութեան հարկադրելու։ Հակառակ հէլլէն բանակին ներկայութեան, Եանիա փիչ մը ամէն կողմէ կը պարէնաւորուէր և օգնութիւն կը սպասար։ Իր յարաբերութիւնները չէին խզուած Արեւմտեան բանակին հետ։ Նոյն իսկ Մանասթըրի աղէտալի ճակատամարտէն վերջ, ճակատի փոչայի հետ հաղորդակցութեան մէջ էր, և Ալպանիոյ զանազան

Թուրք գերիներ Հէլլէններուն ձեռքը

կողմերէն, ինչպէս նաև ծովու ճամբով պաշար ու ռազմամթերք կը սպասար։

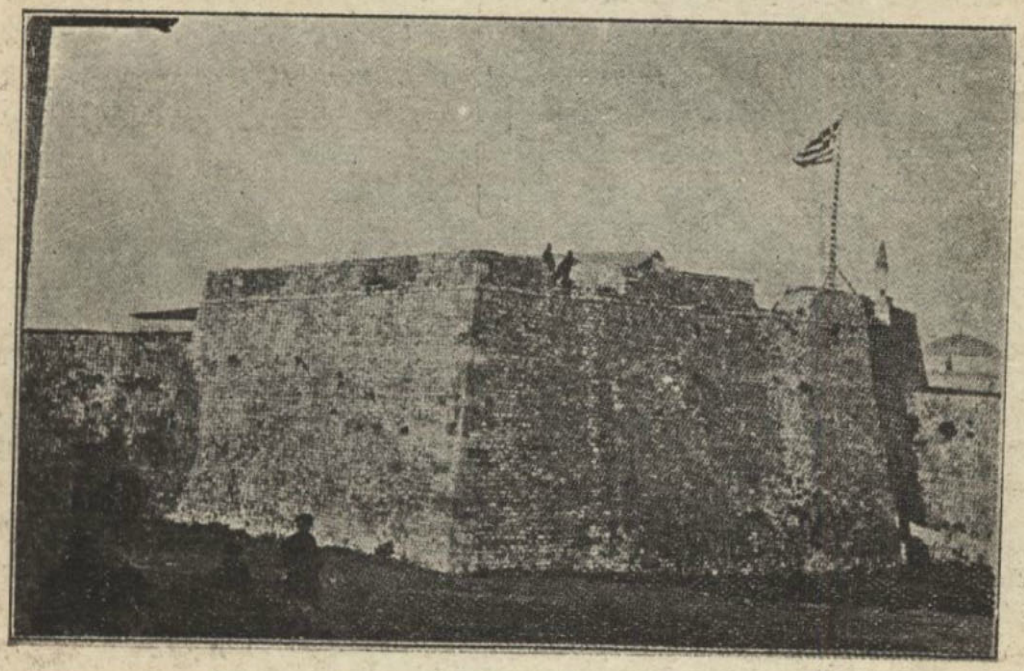
Զօրավար Սարաւնճաքիս՝ յամառքային պաշարման անկարելիութիւնը մտածմամբ դարմանելու համար, աշխատեցաւ գտնել ծովուն և Եանիայի յարաբերութիւնները խզել։ Նոյեմբեր 24ին, հէլլէնական արշաւախումբ մը որ զօրագունդէ մը, հրետանիով զօսակէ մը և միթրայէօզներու խումբէ մը կը բաղկանար, ցամաք հանուեցաւ Սանթա-Քուարանթա, որ Փօրֆու կղզիին հիւսիսային ծայրին հետ դէմ առ դէմ կը գտնուի։ Անկէ այդ հէլլէնական զօրաթեւը ուղղուեցաւ Տէլվինօ, մինչդեռ իրեն զուգահեռ ընթացող կամաւորները՝ դէպի ափերի հիւսիս հակելով՝ կը դրաւէին Արկիւրօքաստրօն։ Թուրքերը սակայն պարտութեան մատնեցին այս արշաւախումբը, որ դէպի ծով ետ մղուելով ստիպուեցաւ նաւ մտնել ու հեռանալ։

Աւելի յաջող գործողութիւն մը կատարուեցաւ Նոյեմբեր 26ին՝ Եանիայի արեւելակողմը։ Կոմս Ալեքսանդր տի Բօմայի հրամանին տակ գտնը-

ւող Կարիպալեան կամաւորները՝ այն կողմէն յարձակում գործելով, յաջողեցան Թուրքերը եւ մղել Տրիաքօսի բարձունքէն, և նոյն լեռը գրաւելէ ետք յառաջացան մինչեւ Եանիայի լիճին եզերքը: Չօրավար Սաբունճաքիսի բանակին ազ թեւը, Տրիաքօսի գրաւման վրայ յաջողեցաւ առաջանալ մինչեւ Սիրաքու, մինչդեռ ձախ թեւը կազմող զօրախումբը մը կը գրաւէր Բարամիթիան, Եանիայի հարաւ-արեւմտեան կողմը:

Երկու թեւերուն այս քիչ շատ նշանակելի յաջողութեանց փոխարէն, Հէլլէն բանակին կեդրոնը որ Վիզանիի դէմ ճակատած էր, շատ դանդաղ ու տաժանելի յառաջխաղացութիւն մը միայն կը կատարէր, և ան ալ չափազանց ծանր կորուստներու ենթարկուելով: Նոյեմբեր 28ին և 29ին՝ զօրավար Սաբունճաքիս ընդհանուր յարձակում գործեց այդ կողմէն: Դէպի արեւելք՝ Քօխօրցիի բարձունքներուն վրայ հաստատուած դաշտային թնդանօթներու 5-6 հրետաչարք կը պաշտպանէին այդ գործողութիւնը, որուն մէջ մեծագոյն բաժինը կը վիճակէր Բ. զօրաբաժնին: Յոյներուն նպատակն էր գրաւել Էմին Աղա դիրքը, զոր կը պաշտպանէին Թուրքերը և որ մեծ օգտակարութիւն պիտի ունենար Վիզանիի դէմ կատարուած գործողութեանց մէջ: Նոյեմբեր 28ի ամբողջ օրը անցաւ թնդանօթի մրնտամարտով մը, որուն մէջ մեծ օգտակարութիւն ունեցան Հէլլէններուն Քրուբի չորս խոշոր պատչարման 105նոց թնդանօթները: Թուրքերը, խոշոր թնդանօթներէ զուրկ ըլլալով, չէին կրնար ո՛և է վնաս պատճառել այս կողմէն, բայց իրենց դաշտային թնդանօթները ծանրապէս կը հարուածէին ձախակողմէն գործող Բ. զօրաբաժինը: Պէտք էր անպատճառ լռեցնել զանոնք, բայց Հէլլէնները չատ հեռու էին այդ արդիւնքը ձեռք բերելէ, որովհետեւ տեղեկութիւն չունէին թշնամիին բուն դիրքերուն նկատմամբ: Իրիկուան կողմ սակայն զօրավար Սաբունճաքիսի բանակեալը ժամանեց յոյն գիւղացի մը, որ Թուրք գիծերուն մէջէն գողտուկ անցնելով, երեք ժամուան ճամբայ կտրած եկած էր, թանկագին տեղեկութիւններ բերելով Թրքական դիրքերու մասին: Չօրավար Սաբունճաքիս իսկոյն գիւղացիին ցոյց տուած կէտերուն վրայ ուղղեց իր խոշոր թընդանօթները: Արդիւնքը չատ վճռական եղաւ, որովհետեւ Թուրք թընդանօթները անմիջապէս լռեցին: Յաջորդ օրը, Բ. զօրաբաժինը կրկնեց յարձակումը: Թուրքերը բաւական զօրեղ դիմադրութիւն մը ըրին, բայց Էֆզոններու գումարտակ մը որ մինակը 200 մեհեալ ու վիրաւոր ունեցաւ, յաջողեցաւ ընկճել զանոնք, յաղթանակը ապահովելով: Թուրքերը փութով լքեցին Էմին Աղա դիրքը, և իրենց հետազային մէջ ժամանակ չգտան տանելու Քրուբի ութ դ՝ինչիկ արագահարուած թնդանօթներ, որոնցմէ երկուքը միայն չէին վնասուած: Էմին Աղայի դիրքին գրաւումը յաջողութիւն մըն էր Հէլլէն բանակին համար: Անոր չնորհիւ՝ կարելի էր քիչ մը աւելի խստացնել Վիզանիի դէմ կատարուող գործողութիւնները: Այս նկատումով է անշուշտ որ Թուրքերը յաջորդաբար մէկ քանի հեղ փորձեցին զայն եւս առնել, դիշեր ցերեկ կատարուած յարձակումներով, բայց չյաջողեցան:

Մինչդեռ զօրավար Սաբունճաքիի բանակին կեդրոնի մասը Իմին Աղան կը գրաւէր, կոխիներ տեղի կ'ունենային նաև ամէն թևին վրայ։ Նոյեմբեր 28ի առաւօտն, Օսմ. բազմաթիւ զինուորներ ետ մղեցին կօսաքրիցա լերան չուրջը բանակած Հէլլէնները, և դարձեալ մեծ ոյժերով յարձակեցան Կարիպալեանններուն վրայ, որոնց կը հրամայէին զօրավար Բիչիքիի Կարիպալդի և գնդապետ կոմս Ալեքսանդր ոի Րօմա, և որոնք սպիպո եցան նահանջել մինչև Նիքօթամօսի գիծը, 100 մեռեալ ձգելով կռիւին վայրը, և լքելով Տրիկքօսի կիրճը։ Ընդհարման միջոցին վիրաւորուեցաւ նաև Կարիպալեաններու ապայակոյին պետ հազարա-

Հէլլենական դրօշը Րէվէզայի քերդին վրայ

պետ Պարտօրուօս, բայց իր պաշտօնը չլքեց։ Յաջորդ օրը, Կարիպալեաննները չարունակեցին կռիւը։ Հազարապետ Պարտօրուօս երկրորդ անգամ ըլլալով վիրաւորուեցաւ։ Իրեն հետ վիրաւոր ինկաւ նաև զնդապետ Ալեքսանդր ոի Րօման, որ սրտակորով քաջութիւն մը ցոյց տուաւ, և զոր զօրավար Կարիպալդի փութաց վարձատրել, ճակատամարտի դաշտին վրայ իսկ գնդապետութեան բարձրացնելով։ Իրեն յաջորդեց Կարիպալդիի թոռը՝ Պէբբինօ Կարիպալդի, որ յաջողեցաւ գրաւել Գամպէր Աղա կամուրջը։ Կարիպալեաննները ամբողջ օրը չարունակեցին կռիւը, և նախ 200, յետոյ 50 հոգի ալ կորսնցնելով յաջողեցան խորտակել Թուրքերու յարձակումը և վերստին գրաւել Տրիքօսի կիրճը։ Կռուին ընթացքին սպաննուեցաւ Բօրֆուի նախկին երեսփոխան և Ծոյն յայտնի բանաստեղծ Լաւրէնտիոս Մապիլիս, որ իբր մարտիկ մասնակցած էր կրէտական բոլոր ապստամբութեանց։

Իմին աղա դիրքէն օգտուելու համար, Հէլլէն ամրաչէնները սպիպուած էին փայտերով ու գերաններով սակ ճամբայ մը չինել պղտոր քլրակներու ստորոտէն, և ապիկա՝ ցեխին մէջ ու անձրեւին

տակ։ Ցետոյ քակած էին թնդանօթներն ու անոնց կազմածները, և կտոր կտոր, գինուորներու միջոցաւ, դիրքին կատարը բարձրացնելէ վերջ, վերահին իրարու ապուցած էին։ Դիւրին գործ չէր եղած ասիկա։ Անձրեւը միշտ կ'իջնէր այդ փոխադրութեան միջոցին, և Հէլլէն ամրաչէններու կառուցած փայտէ ճամբան ծածկուած էր լպրծուն ցեխով մը։ Եթէ մէկ հոգի սահէր ու իյնար իր փոխադրած ծանր թնդանօթի կտորով, կրնար իրեն հետ քշել բոլոր եռեւէն յառաջացողները։ Այս պատճառաւ, ասիպուած էին քալել կամաց կամաց, չափուած, եղանակաւորուած քայլերով, զորս ենթասպայ մը կը ճշդէր։ Այս կերպով, միակ թնդանօթի մը կտորները փոխադրելու համար, անհրաժեշտ էին 20 մարդիկ, որոնք իրենց կարելիք երկու քիլօմէթր ճամբուն վրայ պէտք էին միշտ արթուն և ուշադիր քալել, կը հասկցուի թէ ի՛նչ տաժանքով։ Նոյնքան դժուար եղած էր նաև ռազմամթերքի փոխադրութիւնը. մէկ մարդ մի՛միայն երկու ռումբ կրնար հանել այդ ճամբէն վեր, և այս տաժանքը տեղի կ'ունենար անընդհատ հրացանաձգութեան ու միթրայէօզներու դժոխային կրակին տակ։

Էմին Աղա դիրքին գրաւուելէն վերջ, Վիզանիի առջեւ կատարուած պատերազմական գործողութիւնները դարձան տեսակ մը մշտակայ տեղատուութիւն երկու բանակներուն միջեւ։ Հէլլէնները կը յարձակէին ամրացնել դիծի մը դէմ, և իրենց հետեւակազօրքը կը գրաւէր զայն. բայց անա իակոյն կը միջամտէր Թուրք հրեաանին, և Հէլլէն հետեւակազօրքը կը ստիպուէր նահ քաշուիլ։ Ցետոյ դարձեալ նոյն գործողութիւնը կը կրկնուէր, և այսպէս անվերջ։ Այս տեսակ կռիւներ երկու կողմին ալ մեծ կորուստ կը պատճառէին, բայց մինչդեռ Հէլլէնները միշտ կրնային դուրսէն օգնութիւն ստանալ, Թուրքերը այլեւս յոյս չէին կրնար դնել ո՛և է իրական օգնութեան վրայ։ Զօրավար Սաբունճաքիս՝ մէկ ամսուան ընթացքին՝ Աթէնքէն ու Սելանիկէն ստացած էր աւելի քան 12,000 օգնական զինուորներ, բայց մինչեւ որ հիւանդ կողմը՝ Կօրիցայի չրջականները գանուող զօրաբաժինները եանիա չիջնէին, իր ունեցած ոյժերով չէր կրնար իրականացնել բերդաքաղաքին ամրողջական պաշարումը։ Բոլոր Թրքական ամրութիւնները, ինչպէս տեսանք արդէն, չատ լաւ ապահովինուած էին, և Թուրք թնդանօթները անհայեցնի գերազանցութիւն մը ունէին հէլլէն թնդանօթներուն վրայ։ Իրենց հրետաձիգներն ալ ընդհանրապէս չատ լաւ մարզուած էին և ուսումնասիրած էին ռումբերու տարողութիւնը այն զանազան կէտերուն դէմ, որոնցմէ կրնային յառաջանալ Հէլլէնները։ Ցաճախ 3-4000 մէթր հեռաւորութիւններէ կը յաջողէին մաթեմաթիքական ճշդութիւն մը տալ իրենց արձակած ռումբերուն։

Ուրիշ դժուարութիւն մը՝ Հէլլէններուն համար, վիրաւորներու փոխադրութիւնն էր։ Ցեղուա ու լպրծուն գետնին, և անհնաւանապէս աւելի լպրծուն բարձունքներու վրայէն, անոնց փոխադրութիւնը կը դառնար ամենատաժանելի գործողութիւն մը թէ՛ վիրաւորներուն և թէ՛

նոյն ինքն փոխադրողներուն համար։ Պատգարակիները կը սահէին գրեթէ իւրաքանչիւր քայլի, և այդ կերպով առաջ եկած ցնցումը բոլորովին կը սառակացնէր ցեխաթաթաւ վէրքերու անասելի կսկծանքը։ Ճամբի աղապահներու, հնձեցանքներու անընդհատ տողանցք մը կը բարձրանար անոնց կարած ճամբաներուն երկայնքը. քիչ մը ամէն կողմէ՝ վիրաւորները կը պոռային. «Բանպիտալու» (Ազատուածածինա), անոր գթութիւնը հայցելով. ուրիշներ՝ աւելի գործնական կը նկատէին անոր և բոլոր սուրբերուն հայհոյելով։ Շատեր կը մեռնէին ճամբաներուն վրայ,

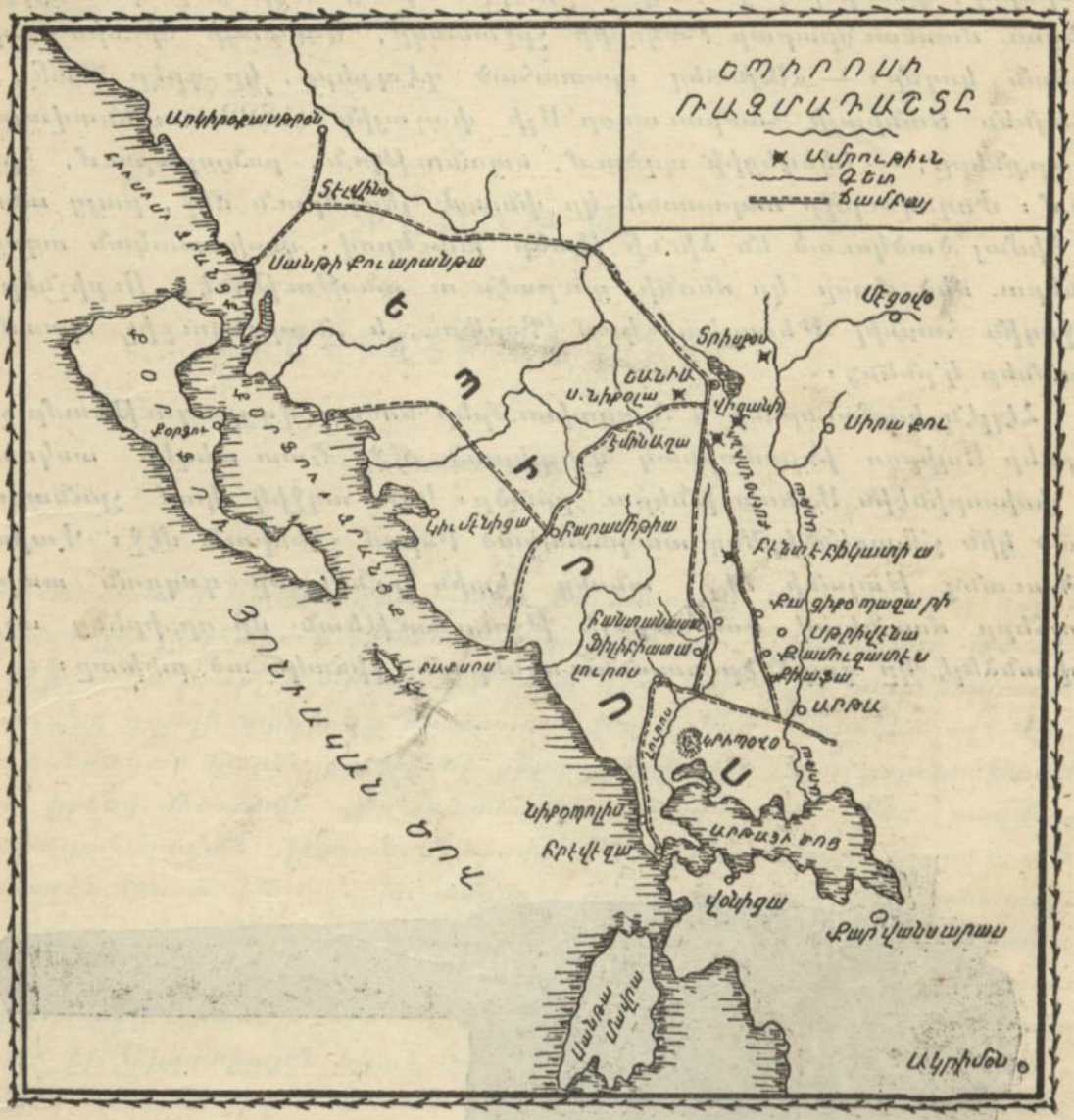

ԶՕՐԱՎԱՐ ՍՈՒԹՕՍ

Հրամանատար հեծելազօրքին

և տեղն ու տեղը՝ հապճեպով փորուած փոսեր իսկոյն կ'ընկլուզէին անոնց տակաւին գաղջ մարմինը։ Յետոյ փայտէ խաչ մը այդ փոսերուն կառուցը, վրան ալ լակոնական՝ բայց էապէս պերճախօս վերտառութիւն մը, — «Ինկար հայրենիքին համար», — և անծանօթ մնալու սահմանուած հերոս մը աւելի կ'անյայտանար։ Այս բոլոր ցաւի ու տառապանքի տեսարանները, մանաւանդ մղուած ապարդիւն և բազմապոհ կռիւները բնական է տակաւ առ տակաւ կը խաթարէին պաշարողներու բարոյականը։ Երկու ամիսէ աւելի ժամանակ կար որ կը կռուէին քեր-

դաքաղաքին չուրջը, և տակաւին անոր ոչ մէկ կէտը կրցած էին ընկճել կամ գրաւել։ Հէլլէն ապաններու ցոյց տուած անձնազոհութիւնը, ինչպէս նաև անոնց մասնակցութիւնը պարզ պինուորներու տուայտանքին ու զրկումներուն, ստիճան մը կը զօտեկռնդէին սակայն հիասթափուած բանակը։ Անյաղթ էր նաև ամբողջ Հէլլէն ազգին համար

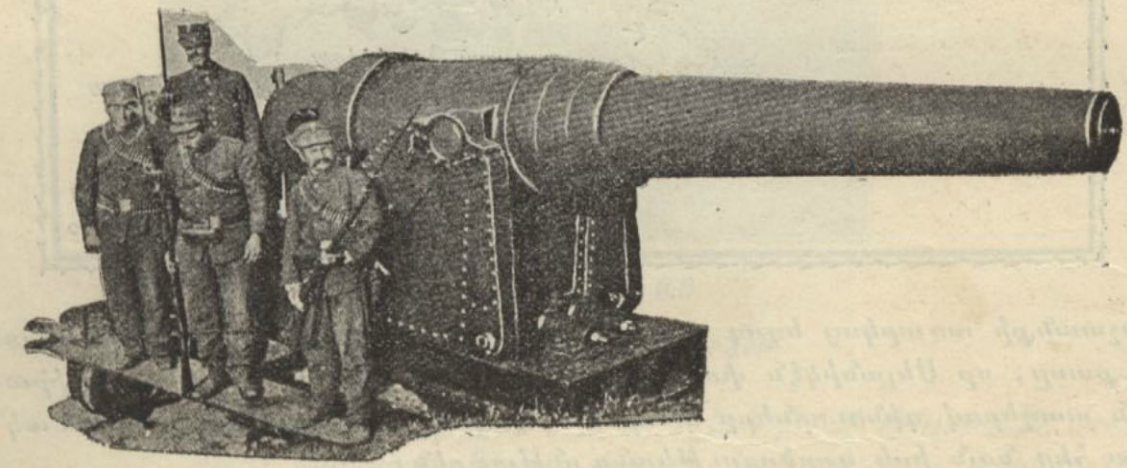
պաշտանքի առարկայ եղող ժողովրդական երգիչը, բանաստեղծ Մատթոքասը, որ Սկանդիկէն փութացած էր Եպիրոս, և իր հայրենասիրական տաղերով պինուորները կը քաջալերէր ու կ'արիացնէր չարունակ, չատ հեղ նոյն իսկ գործողութեանց ընթացքին։

Վիզանիի դէմ կատարուած այդ գործողութեանց առթիւ՝ Թշնամի դիրքերուն նկատմամբ չատ թանկագին տեղեկութիւններ կը հաղորդէին հէլլէն օդանաւորդներ՝ ինչպէս տեզակալ Մօնթուսիս Նօթարաս, և այլն, որոնք չատ անգամներ Թռան Եանիայի ու Վիզանիի վրայ։ Տեզակալ Մօնթուսիս անգամ մը ձեռքէն վիրաւորուեցաւ, Թուրքերուն կողմէ արձակուած չրաբնէլի կտորէ մը, ուրիշ անգամ մըն ալ՝ Թուրքերը ծակծկե-

ցին իր օդանաւը առանց սակայն անոր սաւառնումը կասեցնել կարենալու։

Նոյն թուականներուն՝ Արնաւութ և բնիկ Իսլամ տարրերէ բաղկացած հրոսախումբեր՝ Եպիրոսի զանազան կողմերը կ'ասպատակէին, այրելով, աւերելով, քանդելով յունական չէնները։ Իրենց ծայրայեղութեանց զոհ ուեցաւ մանաւորաբար Բակօրիի չրջանակը, Եանիայի հիւսիս-արեւելեան կողմը։ — «Ա.յնտեղ պատահած դէպքերը, կը գրէր Թան, կը յիշեցնեն Եանիայի համբաւաւոր Ալի փաշային (1822) ամենավայրագ արարքները, — եկեղեցիի պղծում, սպանութիւն, բռնաբարում, հրկիզում։ Ժողովուրդը ապաստան կը փնտռէ լեռներուն մէջ, բայց անոնք ալ հիմայ ծածկուած են ձիւնի թաձր խաւերով. փախստական տղոց և կիներու մեծ մասը կը մնանի ցուրտէն ու անօթութենէ։ Ուրիշներ կը յաջողին հասնիլ Թեսալիա, կամ Քօրֆու, և ընդվզեցուցիչ պատմութիւններ կ'ընեն»։

Հելլէն կամաւորներ և հրոսախումբեր նուազ վայրագութեամբ չէին գործեր Եպիրոս իսլամաբնակ վայրերուն մէջ։ Շատ տեղեր՝ տոկոսովը կը փոխարինէին Արնաւութներու ըրածը։ Կոյս աղջիկ կամ չբռնաբարուած կին չմնացին իրենց ասպատակած Իսլամ չէներուն մէջ։ Վարպետ մանաւանդ Թալանի մէջ, անոնց յետին ունեցածը գողցան տարին, խեղճերը մատնելով զարհուրելի թշուառութեան մը որ իրենց աչքին նախանձելէ կը դարձնէր սպաննուողներուն վիճակուած բախտը։

Վիզանիի առջեւ՝ հելլէնական խոշոր (105նոց) թնդանօթ մը

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԵԱՆԻԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Գահաժառանգ Կոստանդին իչխան Յունուար 11ին առանձնից Եպիրոսի բանակին ընդհանուր հրամանատարութիւնը։ Մինչեւ այդ թուականը՝ Վիզանիի և չրջակայ ամրութեանց դէմ կռիւները չարունակուած էին, առանց զգալի արդիւնք մը տալու։ Թուրքերը, հասկնալով Վիզանիի կենսական կարեւորութիւնը բերդաքաղաքին պաչտպանութեան համար, իրենց մեծագոյն ոյժը այնտեղ կեդրոնացուցած էին, բազմաթիւ արագահարուած թնդանօթներով։ Բէնեէբիկաթիայի գրաւումէն վերջ արդէն Էասա փաչա(*) իր ամբողջ ուչադրութիւնը կեդրոնացուցած էր այդ ամրութեան վրայ, և փութով այնտեղ քաչուած էր, վախնալով որ Հէլլէնները, պաչտպողական չարժումով մը, կը կարենն իր յարաբերութիւնները Եանիայի հետ։ Վիզանի քաչուելէն վերջ, Օամ. բանակը զօրացած էր Ալպանիայէն եկած 5-6000 րէսիֆներով, որոնց կը հրամայէր ձէլալ պէյ։ Ֆայիզ և Ֆուատ պէյերն ալ մէկ քանի հազար զինուոր բերած էին Մանաստիրէն։ Եանիա կը գտնուէր նաև Օամ. Արեւմտեան բանակին ընդհ. հրամանատար զօրավար Ալի Րիզա փաչա, որ քաղքին անձնատուութենէն վերջ, զինուորներուն մէկ մասով յաջողեցաւ հեռանալ պաչարման գիծէն և անցնիլ Ալպանիա։

Հէլլէն գահաժառանգը իր ոյժերը բաժնած էր երկու բանակամասերու։ Առաջին մասը, որուն կը հրամայէր զօրավար Սարունճաքիս, կը կազմէր աջ թեւը, և կը բաղկանար Զ. ու Ը. Զօրաբաժիններէն, ինչպէս նաև Բաբաքիրիագիի խառն գումարտակէն։ Երկրորդ մասը, որուն կը հրամայէր զօրավար Մօսքօպուլոս, կը կազմէր ձախ թեւը, ու

(*) Զշփոթել Շքօտրայի հետ պաչտպանին հետ։

կը բաղկանար երեք զօրաթեւերէ, հետեւեալ բաժանումով։ Ա. Զօրաթեւին մաս կը կազմէր Դ. զօրաբաժինը։ Բ. զօրաթեւին մաս կը կազմէին Լիֆզօններու երկու վաշտեր, հետեւակազօրքերու 17րդ զօրագունդէն մէկ վաշտ, հետեւակազօրքերու 3րդ և 15րդ զօրագունդերը։ Գ.

Սէլանիկի կառավարիչ Պ. Արկիրօպուլօ և տեղւոյն հելլէն Մէտրապոլիտը

զօրաթեւին մաս կը կազմէին 9 վաշտեր և երկու լեռնային հրետաչարք։ Իսկ կեդրոնը կը կազմէր Բ. զօրաբաժինը, հետեւակազօրքի զօրագունդով մը և գրաւած էր Բրէվէզա-Եանինա ճամբան։

Յունուարի սկիզբը առատ ձիւն տեղացած ըլլալով, հելլէնները ամենազարհուրելի չարչարանքներու ենթարկուած էին, և հրամանատարները ստիպուած էին անգործ անցընել։ Թէ՛ այդ նեղութիւնները, թէ՛ զրկանքները և թէ մանաւանդ անգործութիւնը տակաւ կը սկսէին վհատութիւն առաջ բերել հելլէն չարքերուն մէջ։ Գահաժառանգ իշխանը մէկ քանի հեղ կարդապահութիւն, քաջութիւն և համբերու-

թիւն յանձնարարեց իր բանակին, յայտնելով թէ յարձակման ծրագիր մը պատրաստելու վրայ է, և թէ յարմար առենին պիտի մղուի գերադոյն ու վճռական կռիւը, որ բերդաքաղաքին անկման պիտի յանգի։

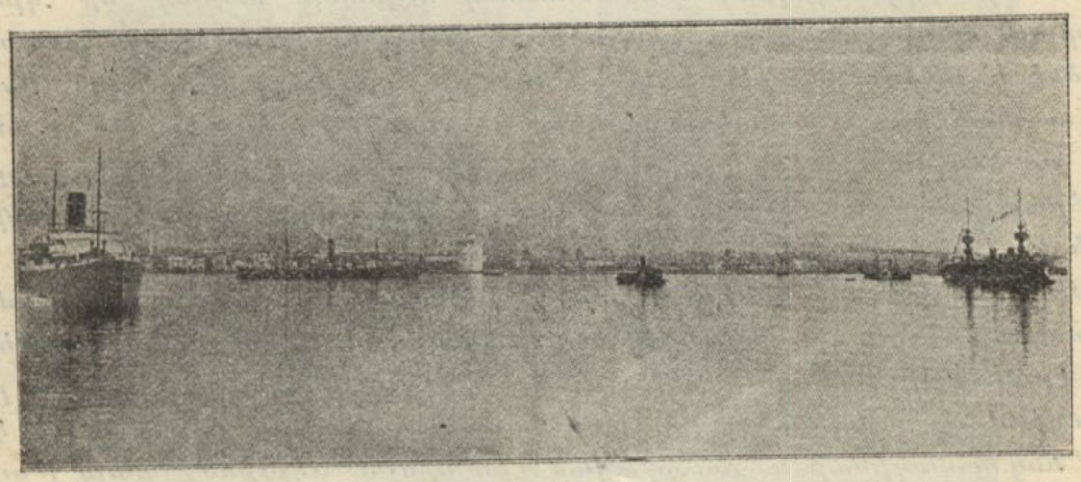
Եւ սակայն, պարբերական մանր մունր կռիւներ չէին պակսեր, և Հէլլէնները աստիճանաբար կը սեղմէին պաշարման գօտին, մանաւորապար Վիզանիի ամրոցին շուրջը։ Յունուար 15ին՝ ընդհարման մը միջոցին ռումբէ մը վիրաւորուեցաւ հէլլէնական Ե. զօրաբաժնին հրամանատար գնդապետ Մաթիօպուլօ։ Նոյն օրը գնդապետ Ասամիտիս օդանաւով խուզարկու պտոյտ մը ըրաւ Վիզանիի վրայ և վեց պայթուցիկ ռումբ նետեց անոնց։ Ուրիշ չորս պայթուցիկ ռումբեր ալ նետեց ռուս կամաւոր օդանաւորդ Սաքէֆ։

Փետրուարի սկիզբը, գահաժառանգ իշխանը նամակ մը ղրկեց Եանիայի պաշտպան էսատ փաշային, հրաւիրելով զայն որ քաղաքը յանձնէ և անօգուտ արիւնահեղութեան մը պատճառ չդառնայ։ Էսատ փաշա հետեւեալ պատասխանը ղրկեց Կոստանդին իշխանին.—«Կը տեսնեմ որ ձեր հրամանին տակ գտնուող զինուորական ոյժը գերազանց է իմ հրամանիս տակ գտնուածէն, բայց հայրենիքիս և ազգիս պատիւը ինծի կը հրամայէ որ մինչեւ վերջին չունչս կռուիմ։ Հետեւաբար, կը մերժեմ ձեր առաջարկը»։ Քաղաքը, հակառակ հէլլէններու պաշարման խստութեան, այդ թուականին տակաւին ծովու հետ յարաբերութեան մէջ էր Սանթի Քուարանթայի միջոցաւ, որուն կապուած էր շատ լաւ խճուղիով մը։ Հէլլէնները, ինչպէս տեսանք, անգամ մը գրաւած էին այդ նաւահանգիստը և յառաջացած էին մինչեւ Տէլվինօ, բայց Թուրքերը յաջողած էին եւս մէկ գտնել, և սոխակի որ նորէն նաւ վերադառնան ու հեռանան։ Փետրուար 18ին այդ փորձը կրկնուեցաւ, այս անգամ աւելի մեծ ոյժերով։ Հէլլէնական տասնըմէկ փոխադրանաւեր՝ մօտաւորապէս 6000 զինուոր ցամաք հանեցին այնտեղ, բայց այս օգնական ոյժերը ոչ մէկ ազդեցութիւն ունեցան Եանիայի բախտը վճռող կռիւներուն վրայ, որովհետեւ գահաժառանգը յաջորդ օրն իսկ սկսաւ գործադրութեան դնել իր ծրագիրը։ Պատրաստուած յատակագծին համաձայն, Եանիայի պաշտպանները պիտի խաբէին թէ ալ թեւին կողմէն պիտի կատարուի յարձակումը, մինչդեռ այդ միջոցին իրենց ձախ թեւն էր որ Վիզանիի թնդանօթներէն խուսափելով, Եանիայի վրայ պիտի քալէր։

Փետրուար 19ին, բոլոր պատրաստութիւնները լրացած ըլլալով, գահաժառանգը ընդհանուր յարձակման հրաման տուաւ առաւօտեան կանուխ։ Հէլլէն սպայակոյտը հաստատուած էր Լմին Ագա։ Ինչպէս ըսինք արդէն, հէլլէնական ձախ թեւը պիտի դառնար Վիզանիի հետեւէն, պիտի գրաւէր Ջուքայի բարձունքը, և այնտեղէն ալ Ս. Նիքօլա ու Տուրթիա ամրութիւնները, և Վիզանիի ամրոցը իր ալ կողմը թողլով պիտի քալէր չիտակ Եանիա քաղաքին վրայ։ Այդ միջոցին, զօրավար Սաքունճաքիսի հրամանատարութեան տակ գտնուող ալ թեւը, Էօթէրաքիի բարձունքէն, զոր կը գրաւէր, պիտի յարձակէր Վիզանիի դէմ,

այս վերջնին պաշտպանները զբաղեցնելով հելլէնական ձախ թեւը իր չարժման մէջ ազատ ձգելու համար։ Իսկ հելլէնական բանակին կեդրոնի մասը կազմող Բ. զօրաբաժինն ու հեծելազօրքի զօրագունդը, Քանէթայի բարձունքէն պիտի յառաջ խաղային, միշտ հետեւելով Բրէվէզա-Եանիա ճամբուն, որուն ալ կողմը կ'իյնար Վիզանին, և այդ ճամբէն պիտի օժանդակէին թէ՛ ձախ և թէ՛ ալ թեւերու գործողութեանց։

Փետրուար 19ի առտուն սկսած կռիւը թնդանօթի զարհուրելի մենամարտ մըն էր, որ տեւեց ամբողջ օրը, և որու միջոցին լոկ Հելլէնները աւելի քան 10,000 ռումբ արձակեցին։ Գլխաւոր յարձակումը կատարեց հելլէնական ձախ թեւը, դէպի բերդաքաղաքին արեւմտահողմը, Մանօլիասա-Ս. Նիքոլա-Սատովիցա ճակտին վրայ։ Շնորհիւ

Սելանիկի նաւահանգիստը

իրենց թնդանօթներուն, որոնք Թուրքերը բռնադատեցին անչարժ մնալ խրամներուն մէջ, Հելլէնական ձախ թեւը բաւական դգալի յառաջդիմութիւն կատարեց այդ առաջին օրուան ընթացքին, և գրաւեց Մանօլիասան, տիրելով բովանդակ համանուն լեռնաշղթային, և գերի վարելով Թրքական ամբողջ վաշտ մը իր բոլոր խորամանկեցներով ու վեց թնդանօթով։ Գիշերը, մինչև լոյս, ռմբակոծութիւնը չարունակուեցաւ, և հելլէնական ձախ թեւը, առանց զգալի առնելու, աւելի յառաջացաւ, պատրաստուելով յաջորդ օրուան յարձակման։ Փետրուար 20ին պիտի իրագործուէր Հելլէն ապագակոյտին պատրաստած յառակագծին ամէնէն կենսական մասը, ձախ թեւին գործողութիւնը, մինչդեռ Հելլէնական ալ թեւը՝ աջակողմէն, և կեդրոնն ալ Բրէվէզա-Եանիա ճամբէն, կը զբաղեցնէին Վիզանիի պաշտպանները, ծածկելով անոր չարժումները։ Այս ծրագիրը յաջողեցաւ կատարեալ ճշդութեամբ։ Հելլէնական ալ թեւն ու կեդրոնը՝ իրենց այժմէն կարեւոր մասեր անջատելով ղրկեցին ձախ թեւը զօրացնելու, և մնացեալ մասով յարձակեցան Վիզանիի դէմ։ Ալ թեւը ունէր 105նոց երկու և 75նոց 11 թնդանօթ, իսկ կեդրոնը՝ 105նոց չորս թնդանօթ, ուրիշ չորս խոշոր թնդանօթներ, և 75նոց բազմաթիւ հրետաչարքեր։ Բոլոր այս թնդանօթները զար-

հուրելի կրակ մը բացին Վիզանիի ամրութեանց դէմ։ Հետեւակազօրքն ալ կը մասնակցէր գործողութեան, յաջորդական յարձակումներով։ Վիզանիի պաշտպաններուն բովանդակ ուշադրութիւնը այս կրկին յարձակմանց վրայ կեդրոնացած էր, և անդին, հէյլէնական ձախ թեւը ազատօրէն գլուխ կը հանէր իրեն վիճակուած գործը։

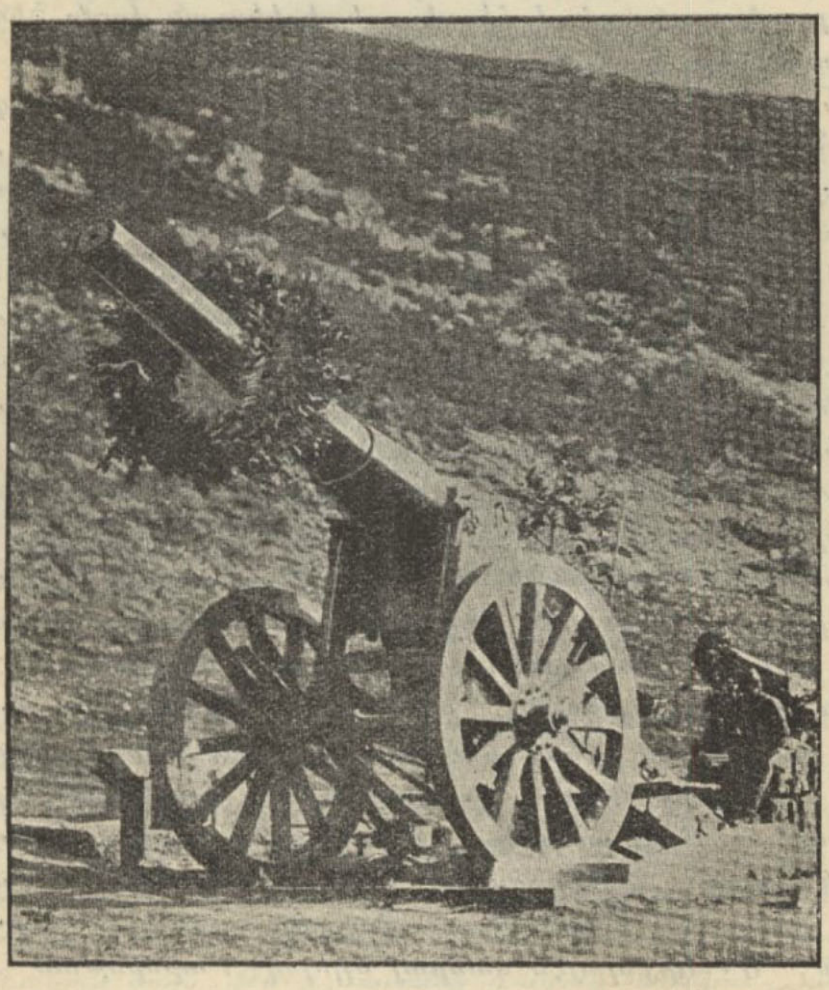
Փետրուար 20ի առաւն, ժամը 7ին, հէյլէնական ձախ թեւը կազմող երեք զօրաթեւերէն Գ.ը դրաւեց Զուքայի բարձունքը, համառուն վանքն ու ամրութիւնը որ անձնատուր եղաւ 30 հոգիով և պաշարման չորս թնդանօթով։ Զուքայէն, Գ. զօրաթեւը բաժնուեցաւ երկու մասի։ Մէկ մասը բարձրացաւ դէպի հիւսիս, և իրիկուան ժամը 5ին Տուրութիւի ամրութիւնը գրաւելով ուղղուեցաւ աւելի հիւսիս, Սարօվիչի ամրութեան դէմ։ Իսկ միւս մասը՝ Զուքայի բարձունքէն չեզելով իջաւ դէպի Ս. Նիքօլա ամրոցը, և զայն չրջապատեց հիւսիսէն, մինչդեռ Մանօլիասայէն մեկնող Բ. զօրաթեւը կը չրջապատէր հարաւէն։ Նոյն օրը, իրիկուան ժամը 3ին, այս զօրաթեւը գրաւեց Ս. Նիքօլան, ձեռք ձգելով 19 թնդանօթ, և թրքական ճակատին դիծը խզելով։ Երեք ժամ վերջ՝ հէյլէնական ձախ թեւին մաս կազմող Ա. զօրաթեւը կը դրաւէր Վօտիվիսթան, առիթ ընծայելով կեդրոնի զօրամասին պատկանող հեծելազօրքերուն որ իրենց յառաջխաղացութիւնը չարունակեն դէպի Եանիա, Վիզանին իրենց ետին ձգելով։ Մանօլիասայի և Ս. Նիքօլայի բարձունքներէն, Թուրք զօրքը սկսած էր անկարգօրէն իջնել, աւելի ճիշտը փախչիլ, գերի չիյնալու համար։ Անոնք պահ մը փորձեցին համախմբուիլ Աքսիսթայի կողմը և վերակազմել իրենց չարքերը, սակայն հէյլէնական լեռնային թնդանօթները խանգարեցին այդ համախմբումը։ Թուրք գինուորները, Հէյլէններու ռումբերուն տակ, չարունակեցին իրենց նահանջը, որ տակաւ փախուստի մը երեւոյթը առացաւ, ուղղուելով դէպի Եանիա։ Բազքին հարաւակողմը անոնց ընդ առաջ եկան ուրիշ Թուրք զօրքեր, որոնք փորձեցին տրտիլել զանոնք և խուճապահար տարրերը վերակազմել, բայց իրենց ջանքերը ձնացին անպտուղ։ Հարիւրապետ Բաբավասիլիոնի հրամանատարութեան տակ գտնուող էֆզոններու վաչտեր որոնք Բ. զօրաթեւին կը պատկանէին, Ս. Նիքօլայէն ճամբայ ելլելով՝ Բաբախթան գրաւեցին, և իրիկուան ժամը վեցին հասան Եանիա քաղքին առջեւ։ Մօտէն անոնց կը հետեւէր կեդրոնական զօրամասին պատկանող հեծելազօրքը, հրամանատարութեամբ զօրավար Սութօսի։

Մինչդեռ հէյլէնական ձախ թեւը այսքան ճշդութեամբ կը յաջողցնէր իրեն բաժին ինկած ծանր գործը, Մէցօվօէն յառաջացող Բաբաքիրիասի խառն դումարտակը որ հէյլէնական աջ թեւին մաս կը կազմէր, և որուն մէջ կը գտնուէին Կարիպալտեաններն ու Կրէտացի կամաւորները, Արիաովիցօէն, Տրիխէնիքօէն ու Լիաբիէն Թուրքերը ետ մղելով, գրաւեց Տրիաքօի և Քօնտօվրաքիի բովանդակ չրջանակը։

Այսպէս ուրեմն, փետրուար 20ի այդ օրուան իրիկունը՝ Եանիան պաշտպանող բոլոր ամրութիւններն ալ ինկած էին, բացի Վիզանիէն

որ կը յամառէր դիմադրել, թէեւ բոլորովին անոյժ կերպով։ Հէլլէնական բանակին կեդրոնը ձախ կողմէն և աջ թեւին պատկանող Զ. զօրաբաժինն ալ աջ կողմէն սեղմօրէն պաշարած էին զինքը։ Իսկ Բաբադիրիազիի խառն գումարտակն ալ որ մինչեւ Կաթերիցա իջած էր, կը սպառնար կտրել իր յետաքերութիւնները՝ Եանիայի հետ։

Կացութիւնը այս էր Փետրուար 20-21ի գիշերը, երբ Եանիայի մէջ գումարուեցաւ պատերազմական խորհուրդ մը, որուն ընթացքին էսատ փաշա յայտնեց թէ քաղաքը պաշտպանող բոլոր ամրութիւնները ինկած

Եանիայի առջեւ՝ յաղթականներուն կողմէ պահուած հէլլէնական թնդանօթ մը

են և ռազմամթերքն ու պաշարը սպառած է. յայտնեց տակաւին թէ զինուորներէն չատերը հիւանդ են և թէ հազիւ մէկ քանի հազար հոգի պատերազմելու վիճակի մէջ կը գտնուին։ Սպաները միաձայն որոշեցին անձնատուութիւն, ապերդ արիւնահեղութեան առաջքը առնելու համար։ Այն առեն՝ էսատ փաշա դիմեց Ռուսիոյ, Ֆրանսայի, Աւստրիոյ և Ռումանիոյ հիւպատոսներուն, որպէս զի գրեն Հէլլէն գահաժառանգին թէ քաղաքը անձնատուր կ'ըլլայ։ Հիւպատոսները, այդ դիմումին վրայ, խմբագրեցին հետեւեալ նամակը, ուղղուած Հէլլէն գահաժառանգին. —

Բարձրապատիւ Տէր,

Ստորագրեալներս, հիւպատոսներ Ռուսիոյ, Գրանսայի, Աւստրիոյ եւ Ռումանիոյ, յարգանօք Ձերդ Բարձրութեան կը ներկայացնենք հետեւեալ պարագան:

Ն. Վսեմութիւն Էսատ փաշա, հրաւանաւատար Օսմ. կայս. գինուորներուն, առեղծուած արիւնահեղութեան տեղի չտալու համար մեզի պաշտօնի յանձնեց միջամտելու, դիւրացնելու համար խաղխի անձնատուրիւնը:

Կը խնդրենք Ձերդ Բարձրապատուութենէն որ բարեհաճի դադրեցնել տալ կրակը: Էսատ փաշա արդէն տուած է այս տեսակ հրաման մը:

Ստորագրեալներս վճռապէս երաշխաւորես պիտի ունանք Ձերդ Բարձրապատուութեան, եթէ բարեհաճի իրենց ծանուցանել իր որոշումը, մասնաւոր բանաւոարներու միջոցաւ:

(Ստորագրութիւններ)

Առաւօն կանուխ՝ Էսատ փաշա պաշտօնեայ յանձնեց իր հօրեղբօրորդին՝ Բէտֆ փաշային, և իր թիկնապահին՝ Թալէաթ պէյի, որ Յունաց փոխ-մէարապոլիտին հետ, նիւ պատանեներուն նամակը տանին հէյդէն ընդհ. բանակատը, հաստատուած էր Ալպայի մէջ: Հիւ պատանեներուն հաւատամքը թէ Էսատ փաշա կրակը դադրեցնելու հրաման տուած է արդէն, չատ ճիշտ էր, որովհետեւ այն պահուն ուր վերոյիշեալ դիմումը տեղի պիտի ունենար, Վիզանիի ամրոցին թնդանօթները անձնատուր կ'ըլլար հետեւեալ պարագաներուն մէջ:

Առաւօն կանուխ՝ Թուրք մարտիկները անխնայ կրակ տեղացուցած էին հէյդէնական ազգ թեւին վրայ, սակայն էֆղաններըը, հակառակ ամէն բանի, յաջողած էին մօտենալ ուրթխանց դիմադրուն և խորտակել մարտիկները չրջապատող երկաթեայ փշապատ թելերը: Թուրքերու կրակը անպատասխանի չէր մնար. հէյդէն թնդանօթներն ու հետեւակազօրքը նոյնքան ահաւոր կրակի մը ենթարկած էին Թուրք մարտիկոցները: Ցանկարծ այս վերջիններըը լսեցին և յայտնաւեցաւ սպիտակ դրօշ պարզած բանագնաց մը որ հէյդէնական չարքերը անցնելով ուզեց տեսնուիլ հրամանատարին հետ: Այդ յառաջացնալ դիրքերուն վրայ դըտնուող հէյդէնական զօրամասերուն հրամանատար դեր-զնդապետ Եուսնու փոխանց ընդունիլ Թուրք բանագնացը, որ իրեն յանձնեց Վիզանիի ամրութեան հրամայող դեր-զնդապետ Ֆուատ պէյի հետեւեալ կարճ ու յստակ նամակը.—

Կը ցաւիմ որ ինծի զրացուեցաւ Հակատարարտի դաշտին վրայ իյնալու բախտը: Հիմայ հրաւանի ստացայ յանձնելու իմ հրամանիս տակ գտնուող բերդը: Պատրաստ եմ կատարելու այդ հրամանը:

Այն ատեն՝ սպիտակ դրօշներ պարզուեցան երկու ատեք և կրակը դադրեցաւ: Հէյդէն ամրոցէն զօրքերու տեղակալ Զաբարոս պաշտօնատարացաւ Թուրք յառաջապահ կայանը տանելու դեր-զնդապետ Եուսնուի պատասխանը: Ֆուատ պէյ, ամրութեան տանէն կը ապաստէր: Երբ տեսաւ հէյդէն բանակին պատուիրակը, ողջունեց զայն գերման լեզուով

և ըսաւ.—«Պատրաստ եմ յանձնելու աուրա։ Կը ցաւիմ որ հարկադրուած եմ չչարունակել դիմադրութիւնը, բայց կը հնազանդիմ պատերաս հրամանին։ Կը յուսամ որ այս վայրկեանէս սկսեալ կը դադրինք թշնամիներ ըլլալէ»։ Տեղակալ Զաբարաս անմիջապէս ձեռքը, և մերժեց անոր աուրը առնել։ Յետոյ, Վիզանիի քաջարի պաշտպանին յանձնեց զեր-գնդապետ Եուանուի հետեւեալ պատասխանը.—

Բաջաբար կռուեցաք։ Մեզի պատիւ կը հաւատարիմ որ այս տեսակ հակառակորդներ ունեցանք։ Բախտը ի նպաստ մեզի վճռեց։

ԱՀՄԻՏ ԹԼՒՖԻԴ ՓԱՇԱ

Եէնիճէ-Վարտարի ճակատամարտին մէջ՝ Թրքական 22րդ զօրաբաժնին հրամանատարներէն

Վիզանիի թնդանօթներէն չատերը անգործածելի դարձած էին հէլլէնական ռումբերէն։ Սպառած էին նաև աննդհէլէնները, ռումբերն ու ամէն տեսակ ռազմամթերքը։ Անձնատուութենէն փիչ առաջ, Հէլլէնները սկսան վնասթափ ընել ամրութիւնը պաշտպանող Օսմ. զինուորները։ Հէլլէն սպաներն ու զինուորները, գիտնալով որ իրենց հակառակորդները մեծ զրկումներու ենթարկուած էին, իրենց քով եղած հացերը, պանիրներն ու պահածոները տուին անոնց։ Թուրքերը չատ գոհացուցան Հէլլէններուն այս ընթացքէն, և Ֆուատ պէյ հեռագիր մը ուղղելով գահաժառանգ իշխանին, յանուն իր հրամանին տակ գտնուող զինուորներուն չնորհակալութիւն յայտնեց։

Այդ միջոցին՝ Եանիայի հիւպատոսներուն հաւաքական նամակը՝ էմին Աղայի մէջ կը ներկայացուէր գահաժառանգ իշխանին, որ կէս ժամուան տեսակցութեան մը ընթացքին յայտարարեց Էսատ փաշայի քանագնացներուն թէ կը հաւանի կրակը դադրեցնել, պայմանաւ որ

Էսաա փայա անպայման անձնասուր ըլլայ։ Այս կարգադրութիւնը ընդունելով, անմիջապէս խմբագրուեցաւ հետեւեալ բրօթօքօլը, զոր ստորագրեց նաեւ Էսաա փաշա. —

Ա.—Եանիա խաղաղի ու բերդերը անձնատուր կ'ըլլան Հէյհի բանակին։

Բ.—Այսօր բերդախաղաղիի վրէ զեւուող զօրը պատերազմական գերի է։

Գ.—Պատերազմական առարկաները, զինքերը, դրօշներն ու ձիերը նոյնութեամբ պիտի յանձնուին Հէյհի բանակին։

Դ. — Սպաները, զինուորները, վիրաւորներն ու հիւանդները կ'ենթարկուին պատերազմական օրէնքին։

Ամէնէն առաջ Եանիա մտան զօրավար Սուբհօսի հրամանատարութեան տակ գտնուող երեք դիմադրական հեծելազօրք, քաղքին նախորդ հիւպատոս Պ. Ֆօրէսթիէի հետ որ կառավարիչ նչանակուած էր, մինչեւ զօրավար Սուբհօս ալ կը գառնար վինուորական հրամանատար։ Յանուն Էսաա փաչայի, վէհիպ պէյ քաղաքը յանձնեց հէյլէն զօրավարին, որ հաւատիք ընծայեց իրեն և հոգեւոր պետերուն իբ առանց ցելի ու կրօնքի խտրութեան՝ բոլոր բնակիչներուն կեանքն ու ինչքը պիտի պահպանուին։ Նոյն օրը իբ և միջոց մը խաղաղութիւն ծագած էր քաղքին մէջ և անձնատուութեան պայմաններուն տեղեակ Յոյն բնակիչները սկսած էին թալանի, սակայն զօրավար Սուբհօս չտուաւ պաշտպանութեան վիճակ հրատարակելով առաջը առաւ անկարգութեանց, և անդրաժչեա կարգադրութիւններ ըրաւ քաղքին պարէնաւորման համար, որովհետեւ պաշարը կը պակսէր։

Հէյլէն գտնաժառանդը յաջորդ օրը միայն յաղթական մուտք գործեց Եանիա։ Արշալոյսին իսկ բովանդակ քաղաքը ոտքի վրայ էր։ Զօրքն ու ժողովուրդը կառավարական պաշտօնատան հրապարակը հաւաքուած, անդադար կը սպասէին գտնաժառանգ իշխանին մուտքին։ Ուրախութեան աղաղակներ կ'արձակուէին դրօշազարդուած պատշգամներէն ու փողոցները խուռներամ բազմութիւն լեցուած էր։ Երբ Բնդանօթի հարուածները ծանուցին կէսօրին մօտ՝ գտնաժառանգին ժամանումը, խելայեղ խանդավառութիւն մը տիրեց ամբոխին մէջ։ Հէյլէն բանակին պետը, շրջապատուած Անտէ, Հրիսթօֆօրոս, Եէորիոս և Ալեքսանդր իշխաններէն, Զօր. Տանկլիէ և ամբողջ սպայակոյտէն, անցաւ կառավարական պաշտօնատան հրապարակէն, ուր ժողովուրդը դինքը ծածկեց ծաղիկներով ու դափնիներով։ Թափօրը ուղղուեցաւ դէպի Մայր եկեղեցի, ուր գոնտրանական պաշտօն կատարեց Եանիոյի Մէտրոպոլիտը, շրջապատուած ուրիշ երկու Մէտրոպոլիտներէ։ Արարողութենէն ետքը Գտնաժառանգը գնաց գաւառական պաշտօնատուն, ուր ընդունեց հոգեւոր պետերը և քաղաքին երեւելիները։ Իշխանուհի Մարիա, Էլէնա և Ալիս նոյն առաւօն ժամանեցին Եանիա։ Օսար հիւպատոսներէն միայն իտալականն ու աւստրիականը ընդ առաջ չէին գացած Կոստանդին իշխանին։ Անոնց բացակայութիւնը սակայն ոչ իսկ աչքի զարկաւ, որովհետեւ ամէնուն միտքը գրաւուած էր գտնաժառան-

դին կատարած յաղթական մուտքով և Հէլլէն դինուորներու ներկայութեամբ, որոնք անհամատարած կը թուէին 600 տարիներու սիրապետութեան մը յիշատակները մատնելով դաշնակիցներուն։ «Թափօրին անցնելէն ետքը, կը գրէր Թանի Թղթակիցը, տեսայ Թուրք պահակազօրքի մը դիակը, դեռ նոր նոր կտոր կտոր եղած. թոքերը կ'երեւային և աղիքները դուրս թափած էին։ Ըսին թէ գահաժառանգին վրայ պօմպա նետել ուզած պահուն ձերբակալուելով կտոր կտոր եղած էր տեղն ու տեղը։»

Հացի պատրաստութիւնը հէլլէն բանակին մէջ

Գահաժառանգը մերժեց ընդունիլ էսատ փաշայի և բոլոր Թուրք պաշտօնեաները, ցոյց տալու համար թէ խորապէս կը դնահատէ անոնց քաջութիւնը, և այդ առթիւ ըսաւ էսատ փաշայի. «Հերոսանեբուն սուրը չառնուիր»։

Եանիա քաղաքը կառուցուած է համանուն լիճին եզերքը. ունի ժեռուտ ասրաւանդ մը որուն վրայ կը գտնուի Վենետիկեան ամրոց մը։ Այդ ամրոցին մէջ, ժայռի մը վրայ չինուած են երկու մզկիթ, լիճէն 40 մէթր բարձր։

Թանի Թղթակիցը որ այցելած էր Վիզանին, օտար դինուորական կցորդներու հետ, հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ զայն. — «Եանիայէն 10 քիլօմէթր տեղ երթալէ ետք կը հասնինք ճամբուն այն մասը՝ որ դէպի Վիզանի կը տանի։ Օսմ. բանակատեղիներու հետքեր և զանազան առարկաներ կան։ Ամէն կողմ դիակներու կը հանդիպինք։ Երեք քառորդ ժամ քալելէ ետք կը հասնինք Վիզանիի աշակոզմի ծայրին մարտկոցը, որ առժամեայ բան մըն է, հողով լեցուած պարկերով ու տա-

կառներով։ Հէլլէնները այդ մարակոցը քանդած են, չորս թնդանօթներէն երկուքը խորտակելով. ամէն կողմ կան արիւնի հետքեր։ Զինուորական կցորդները կը դովէին նշանառութեանց ճշդութիւնը։ Հետզհետէ այցելեցինք այդ տեսակ տասնի չափ մարակոց (ընդամէնը քսանըմէկ հատ) և ամէն կողմ միևնոյն քանդումը տեսանք։ Ռումբի ու գընդացիրի կտորները կը վխտային. կարծես պողպատէ անձրեւ տեղացած էր։ Ցետոյ գացինք Մեծ Վիզանիի գագաթը (վասն զի լեռնակոյտը չատ խորունկ հովիտով մը երկու մասի բաժնուած է՝ Մեծ ու Փոքր Վիզանի)։ Տեսարանը չատ գեղեցիկ է։ Գագաթին ծայրը կան երեք մեծ մարակոց՝ քսան թնդանօթի համար. նախնական ձեւով չինուած են. նկուղները լեցուն են ռումբերով։ Այդ մարակոցները չատ անյարմար տեղ մը չինուած են ու մէջտեղը մեռցած, որով չատ նեղութեան հէլլէն թնդանօթներէն։ Մարաւոցին հրետանին Բրուսի կարճ թնդանօթներէ կը բաղկանայ, 150 միլիմէթրոց, 1876ին չինուած, սակայն 75 միլիմէթրոց նորերը ալ կան։ Այս սքանչելի դիտարանին բարձունքէն, ուրկէ կը տեսնուի ամբողջ պատերազմի դաշտը, նկատել կ'ըլլամ զինուորական քննադատութեան։ Հէլլէն ձախ թեւին խուժուժը յանկարծակիի բերած էր Թուրքերը, որոնք չէին նպատրեր մէկ բանակ մը կրնայ Օլիցքայի շրջը պատնել, երկու դիշեր ձիւնին մէջ քանակիլ, Զուքայի բարձունքները հասնիլ և զիրենք դէպի դաշտը քշել։ Հէլլէնները նախիայի կիրճը բռնելով, Վիզանիի նահանջի գիծը կտրեցին։ Գահաժառանգին յաջողութեան պատճառն էր իր վատահութիւնը երեքուկէս ամիսէ ի վեր ձմռուան խստութեան ենթարկուած զինուորներուն տոկունութեանը վրայ։ Մեծ Վիզանիէն անցանք փոքր Վիզանի։ Հոն Օսմ. ամրոցները ահագին են։ Ամէն կողմ մարակոցներ, ելեկտրական լուսարձակներ, փշաւոր երկաթէ թելերով ցանցեր՝ վեց մէթր խորութեամբ և եռին խրամատներով, որոնց վրայ տախտակներ կան. նաև բոլոր ձորակներն ու անցքերը փակուած են թելերու երկրորդ ցանցով մը։ Հէլլէնները քնաւ այդ կողմէն պիտի չկրնային անցնիլ, ո՛րքան ալ մարդկային զոհ տային, բայց հէլլէն թնդանօթները ամէն բան քանդած էին։ Երկրորդ անգամ Մեծ Վիզանի կը վերադառնանք։ Ուղղակի մինչեւ հէլլէն գիծերը կ'երթանք, Փոքր Վիզանիի դիմացը։ Թշնամի գիծերը իրարմէ անջատող 300 մէթրի հեռաւորութիւնը անցնելով, աչքի առջեւ կը բերենք յարձակումը։ Այս կողմն ալ բոլոր ամրութիւնները քանդուած են։ Յարձակման առաջին օրը Հէլլէնները 10,000 ռումբ արձակած էին, և յարձակման օրն ալ՝ 18,000։ Այս ռմբակոծութեան պատճառն էր թշնամիին ուշադրութիւնը ուրիշ կողմ դարձնելով անկէ ծածկել պատշարոզական չարժումը։ Ծրագիրը կատարելապէս գաղտնի պահուած էր։ Այս էր պատճառը որ Հէլլէնները յանկարծակիի բերին թշնամին։ Առաւօն՝ Եանիայի փողոցները կը թափուին և հազարաւոր գերիներու ժամանումը կը տեսնեմ Բասթրիցայէն ու Վիզանիէն։ Շատ արգահատելի վիճակ մը ունին. կարծես մահամերձներ են։ Չեն կրնար ուղիղ կենալ, ծռած կը քալեն և ամէն քայլի իյնալու պատրաստ։ Հէլլէն զին-

ուրնները արտասովոր մարդասիրութեամբ մը կը վարուին։ Քաղաքապետարան կը մտնեմ. հոն կան 1,500ի չափ Օամ. ապաներ(*), որոնք աւելի լաւ վիճակի մէջ են և նեղուած ըլլալու երեւոյթ մնաւ չունին։ Հրամանատարին արտօնութեամբ գացինք Էսատ փաշայի մօտ, որ իր անփական տունը կը բնակի, վանդի Եանիցայի է. 25 տարիէ ի վեր բացակայած ըլլալով, տունը խարխլելը է։ Պարզ սենեակի մը մէջ կ'ընդունի մեզ։ Էսատ փաշա յաղթանդամ ու գեղեցիկ մարդ մըն է, սպիտա-

Եանիցայի մէջ դրաւուած հրացանները

կախաւն մօրուքով. ծանր և ուղիղ նայուածք մը ունի՝ գիտունի նայուածք մը. կատարեալ գինուորականի տիպար մըն է, կը խօսի ֆրանսերէն ու գերմաներէն։ Եղբայրը՝ Վէհիպ պէյ՝ ընդդիմութեան հոգին, ուզած էր ամէն բան փճացնելէ առքը միայն անձնատուր ըլլալ։ Էսատ փաշա, որ չատ բարեսիրտ անձ մըն է, դիմադրեր է։ Վէհիպ պէյ աւելի փոքր է իր եղբօրմէն. դիրուկ է, չատ կորովամիտ ու խիստ։ Էսատ փաշա ըսաւ թէ իրր գինուոր իր պարտականութիւնը ըրած է և կը յուսայ թէ մինչեւ վերջին տատիճանը կատարած է։ Բժշկապետին ու թուրք բժիշկին հետ այցելեցինք չորս հիւանդանոց, որոնց երեքը ապայի և մէկն ալ գինուորի։ Շատ կանոնաւոր չէին. պաշարներ բաժնեցինք»։

Փետրուար 23ին՝ հէլլէն գահաժառանգ իշխանը ունկնդրութեան

(*) Ծ. Հ. — Եանիցայի մէջ դերի ինկած Օամ. սպաներու. թիւը 800 էր։

ընդունեց Էսատ փաչան և անոր եղբայրը՝ Վէհիպ պէյը, որոնք չնորհաւորեցին զինքը։ Եանիայի հրեայ հասարակութեան ներկայացուցիչները, գահաժառանգին այցելելով, ուրախութիւն յայտնեցին քաղքին գրաւման համար, և Հրեաներուն անձնուիրութեան ի նշան, զինքը հրաւիրեցին Սինակոկին մէջ կատարուելիք գոհաբանական պաշտօնին, որ տեղի կ'ունենար ի յիշատակ Հէլլէններու քաղաք մտնելուն։ Եանիայի Հրեաները, ամենամեծ մասամբ, հէլլէնախօս են։ Իշխանը ընդունեց այս հրաւէրը։ Յետոյ այցելեց Ալի փաչայի չիրմին, որ կը գտնուի Եանիայի լիճին բերդին մէջ։ Համբաւաւոր փաչան վատութեան մը զոհ երթալով, այնտեղ ապաննուած էր՝ ամբողջ երկու տարի թուրք բանակներուն դիմադրելէ վերջ։ Նոյն օրուան իրիկունը ջահավառնացուիին կատարուեցաւ ժողովուրդին կողմէ և թափօրը անցաւ գահաժառանգին բնակարանին առջևէն։ Թափօրին մաս կը կազմէին աւելի քան 10,000 հոգի, որոնց մէջ կը գտնուէին բազմաթիւ Իլլամիներ ու Հրեաներ։ Եանիայի մէջ, մեծ էր խանդավառութիւնը։ Բնակիչները կը համբուրէին զինուորները և իրար կ'ողջագուրէին՝ ըսելով. «Քրիստոս յարեաւ»։ Գահաժառանգ իշխանը բանակին ուղեց հետեւեալ յայտարարութիւնը.—

Սպաներ, ենթասպաներ, զինուորներ,

Եանիայի առումը նոր եւ փայլուն յաղթանակ մը կ'աւելցնէ ձեր փառաւոր յաջողութեանց վրայ։ Կտրեր անցնելէ ետք բովանդակ Մակեդոնիան, եւ խորտակելէ ետք բշնաւոր երկու բանակ, դուք իրր կնիք ձեր յաջողութեանց, գրաւեցիք բերդաքաղաք մը որ անառիկ կը նկատուէր։

Դուք աննկուն զոհողութիւններու, զրկումներու եւ տաժանքներու տոկացիք ձեր յաջութեան հաւասարող յարատեւութեամբ մը եւ նոր յաղթանիշեր աւելցուցիք մակեդոնական յաղթանիշերուն. 100 բնդհանօք եւ նոր բանակ մը՝ իր պետերով, դրօշներով ու ռազմանիւթերով՝ ուր ձեռը կը գտնուին։

Ձեր դրօշները պսակուեցան նոր փառքով, եւ ամբողջ ազգը կը հիանայ ձեր նոր յաջողութեան վրայ։

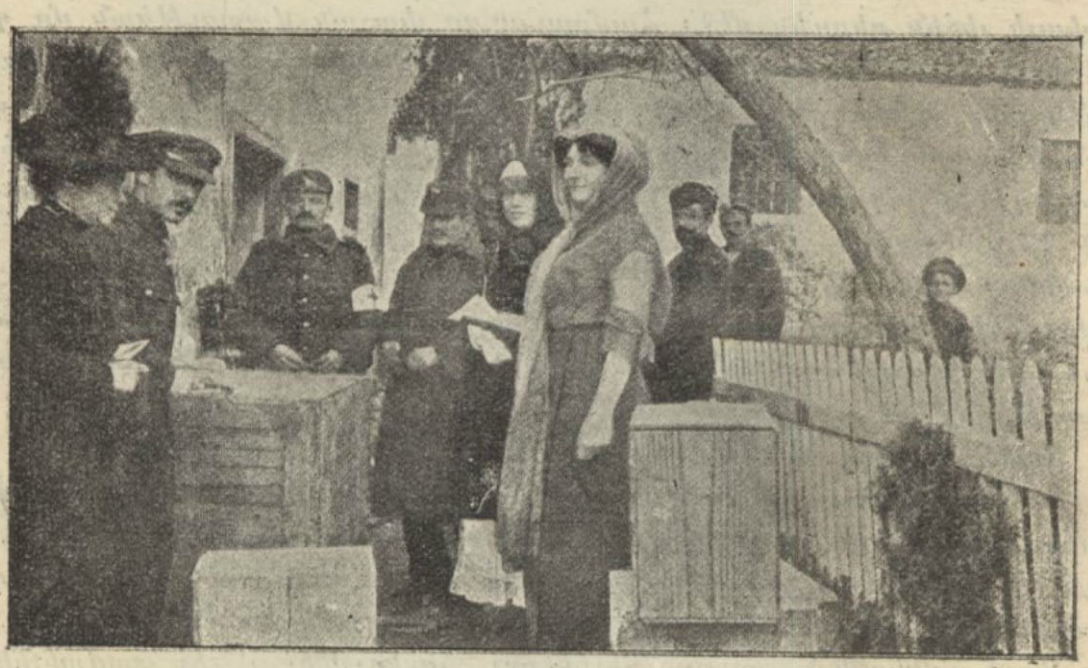
Ու ես ի գուրս որ այս տեսակ բանակի մը կը հրամայեմ, ձեզի կ'ուղեմ բոլոր շնորհաւորութիւնները։

Ուրիշ յայտարարութեամբ մը որ բովանդակ Եպիրոսի ժողովուրդին ուղղուած էր, գահաժառանգ իշխանը երաչխաւորեց իւ ամէն մարդ, առանց կրօնքի ու ցեղի խտրութեան, պիտի վայելէ պատիւ, ստացուածքի և կեանքի ապահովութիւն։

Յաջորդ Կիրակի օրը՝ իշխանուհի Ալիա՝ Անտէ իշխանին հետ այցելեց Եանեայի պատմական լիճն ու կղզին։ Ամբողջ ժողովուրդը իր կառքին հետեւեցաւ։ Շատ յուզիչ ընդունելութիւն մը եղաւ նաև հետզհետէ քաղաք մտնող Հէլլէն զինուորներուն։ Դիշերը, մինչև ուշ ժամանակ, քաղքին ամէն անկիւններէն կը լսուէին երգեր ու զաւակական չարաբաններ։ Եանիա գտնուող բոլոր կառավարական պաշտօնեաները պաշտօնէ հանուեցան։ Միայն հոգեւոր պետերը մնացին իրենց պաշտօնին գլուխը, բոլորն ալ հաւատարմական արարողութեանց նախագահելով։

Ուշագրաւ էր մանաւանդ Իտալիոյ Միջին կողմէ, գահաժառանգին ներկայութեան կատարուած հպատակութիւն յայտնելու կրօնական արարողութիւնը, որ խստօրէն քննադատուեցաւ Պոլսոյ մէջ, Թանիրի կողմէ։

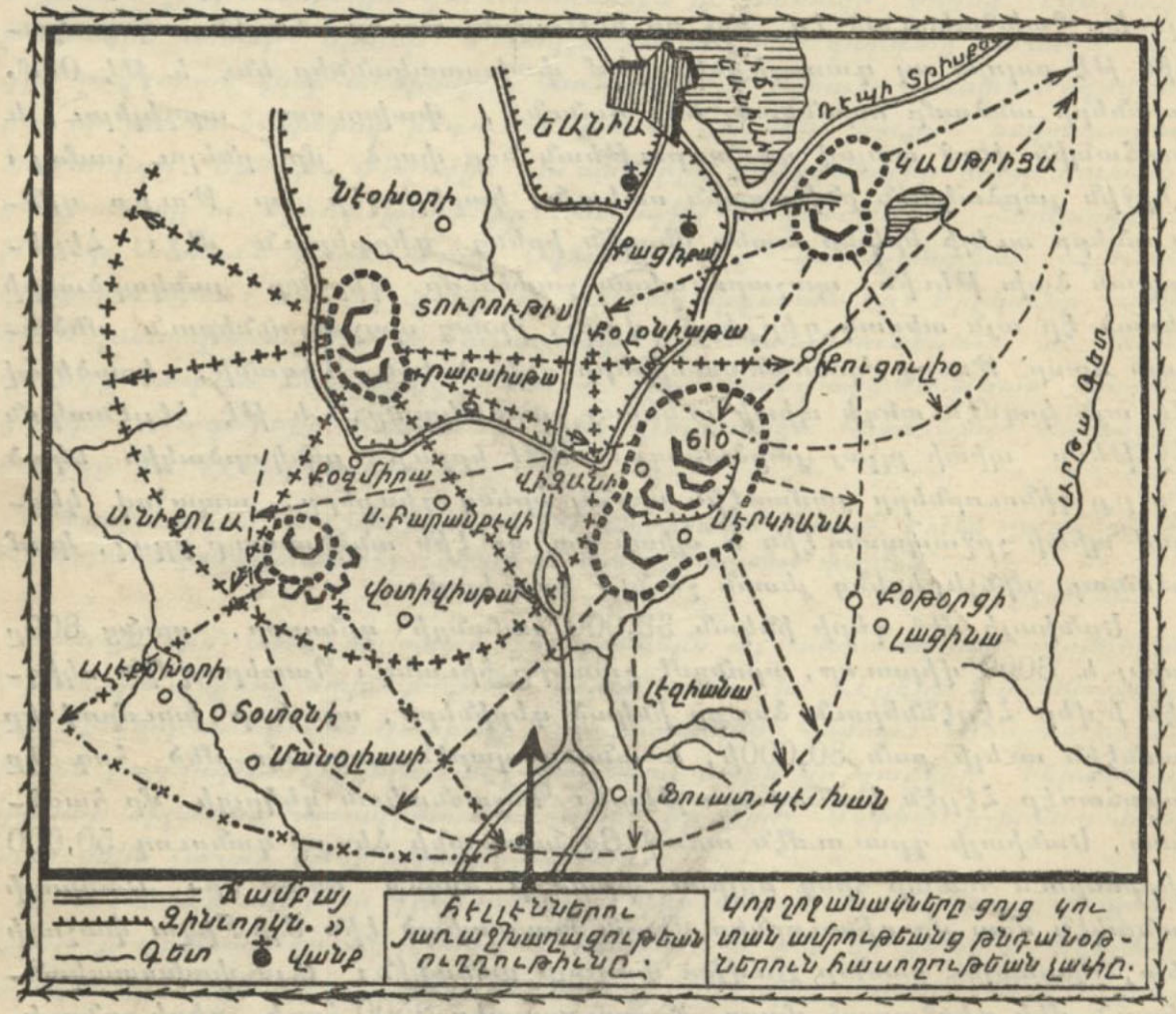
Հէյլէն բանակին Ֆրանսացի մարզիչ զօրավար էյտու, Թանի Թըրքիոյին հետ ունեցած մէկ տեսակցութեան ընթացքին, հետեւեալ կերպով գնահատեց Եանիայի առումը. —«Իբր Ֆրանսացի և Յունաստանի

Հէյլէն իշխանուհի Մարիա՝ կարմիր խաչի անդամներուն հետ՝ Եանիայի ապչու

որդեգիր՝ չեմ կրնար ծածկել ուրախութիւնս։ Եանիայի առումը էական նշանակութիւն ունեցող դէպք մըն է Պալքանեան պատերազմին մէջ, թէ՛ իր կարեւորութեանը և թէ՛ իր ունենալիք հետեւանքներուն պատճառաւ։ Դաշնակիցներուն կողմէ պաշարուած երեք քաղաքներէն (Եանիա, Իոիրնէ, Շքօտրա) առաջին անգամ ինկաւ Եանիա, որ բնական լաւագոյն պաշտպանողական դիրքերը ունէր, ու չորս տարիէ ի վեր զօրեղապէս ամրացուած էր գերման սպաներու կողմէ, որոնք զայն դրեթէ անառիկ կը նկատէին։ Թրքական բերդերուն խօսքը չեմ ըներ, որովհետեւ բաղմիցս պրուած է արդէն անոնց կարեւորութեան և ռազմական մեծ նշանակութեան մասին. սա միայն կրնամ ըսել թէ, բաղդատմամբ անոնց, Հէյլէն բանակին ձեռքը գտնուած մյոցները սակար էին։ Հէյլէնները ունէին 48 դաշտային թնդանօթ, 24 լեռնային թնդանօթ և պաշարման թնդանօթներու երեք հրեաստաւոր։ Պոլ ծորութեանց սկիզբը այսքանն ալ չկար. յաջորդաբար եպիրոս եղած առաքումներով է որ կարելի եղաւ այդքան թնդանօթ դոյացնել։ Մինչդեռ Թուրք հրեաստնին գերազանց էր թէ՛ թիւով, թէ մեծութեամբ և թէ իր գրաւած դիրքերով։ Անոնց չափազանց գերակշռութիւնը փոխարինուեցաւ

Հելլէններու հիանալի նշանառութեամբ, և համազարկի դրութեան անթերի գործադրութեամբ: Հիանալի են նաև Հելլէն զինուորին տոկունութիւնն ու արժէքը: Եւրոպայի, և մինչեւ իսկ Յունաստանի մէջ չեն պիտեր թէ պաշարող զօրքը, ձմրան պատճառաւ, որ այս տարի չատ խիստ էր բարձրադիր վայրերու մէջ, զարհուրելի նեղութիւններ կրեց: 800 Հելլէն զինուորի ոտքերը սառեցան, և մեծ մասամբ անդամահա-

Եանիայի ամրութիւնները

տութեան պիտի ենթարկուին: Երկու ամիս չարունակ զօրքը տենդագին գործունէութեան մը մէջ մնաց և անընդհատ յարձակումներ մղեց: Սակայն որքան ալ սարսափելի ըլլայ կորուստներու թիւը, ցաւելու չէ, որովհետեւ Հելլէն բանակը ձեռք անցուց 33,000 գերի, աւելի քան 100 թնդանօթ, էսատ փաշան, և չորս զօրավար»:

Հելլէնները դաժինեպատակներով պճնեցին 150նոց իրենց խոշոր թընդանօթները որոնք այնքան մեծ դեր մը խաղացած էին Փետրուար 19ի և 20ի ռմբակոծութեանց ընթացքին: Եանիայի դաշտը ծածկուած էր դիակներով: Սկզբան չատ էին որ ճամբան տեղ տեղ դոյուած էր առանոնցմէ: Շատերը ծանրապէս վիրաւորուելով դեռնաքարշ դէպի քաղաք ուղղուած և ճամբան մեռած էին, որովհետեւ չատ թիերի էր Թուրքերուն բժշկական կազմակերպութիւնը: Մեծ զօրանոցի մը մէջ 2000

մահամերձներ ձգուած էին, և Հէլլէնները չկրցան զանոնք ճամբայ հանել, որովհետև չէին կրնար քալել. հետզհետէ կը մնային խեղճերը։ Երկար առեն կարելի չեղաւ թաղել Եանիայի դաշտին, մանաւորապէս ճահճախառնուածներուն մէջ ինկած Թուրք զինուորներու դիակները։ Ընդհանրապէս խումբ խումբ, միակ համազարկի մը հետեւանքով մնուած էին։ Իսկ քաղքին մօտ ինկած գրեթէ բոլոր Թուրք զինուորներու գլուխը չախչախուած էր, ինչ որ ենթադրել տուաւ հէլլէն սպայակոյտին թէ բոլորն ալ դասալիքներ կամ փախստականներ են, և թէ Օսմ. սպաները անձամբ սպաննած են զանոնք, փախուստը արգիլելու, և խուճապին վերջ տալով դիմադրութեան նոր փորձ մը ընելու համար։ Վերջին յարձակման ընթացքին սակայն, կարելի չէր որ Թուրք զինուորները աւելի երկար առեն մնային իրենց դիրքերուն մէջ։ Հէլլէնական ձախ թեւին պաշարողական չարժումը գիրենք յանկարծակիի բերած էր այն տեսակ դիրքերու վրայ, որոնց պաշտպաններուն մեծագոյն մասը՝ Թուրք հրամանատարները գրկած էին Վիզանի, կարծելով թէ այն կողմէն տեղի պիտի ունենայ յարձակումը, և թէ հէլլէնական աջ թեւը պիտի ըլլայ յարձակողը։ Եթէ երբեք յանկարծակիի եկած Թուրք զինուորները յամառէին պահել իրենց դիրքերը, ապահով կերպով պիտի չրջապատուէին և պիտի ստիպուէին անձնատուր ըլլալ, կամ փճանալ, մինչև իրենց յետին զունչը կռուելով։

Եանիայի մէջ գերի ինկան 33,000 օսմանցի զինուոր, որոնց 800ը սպայ և 6000 վիրաւոր, որոնցմէ չատերը հիւանդ։ Պատերազմին սկիզբէն ի վեր Հէլլէններուն ձեռքը ինկած գերիները, այս նոր խումբով կը հասնէին աւելի քան 80,000ի, և անոնց պարէնաւորումը մեծ հոգ կը պատճառէր Հէլլէն կառավարութեան։ Պաշտօնական զեկոյցի մը համեմատ, Եանիայի գրաւումէն առաջ Յունաստանի ձեռքը գտնուող 50,000 գերիներուն համար հինգ միլիոն ֆրանքի ծախք եղած էր։ Եանիայի բանակէն մաս մը զինուորներ միացան խուսափած էին Ալի Բիզա փաչայի հետ, միանալու համար Ճալիա փաչայի բանակին։ Այս վերջիններուն մէկ վերջապահ մասը, մօտաւորապէս 2500 հոգի, գերի բռնուեցան հէլլէն հեծելազօրքին կողմէ։ Միւսները, վերջնականապէս ազատելէ առաջ, բաւական նեղուեցան Սանթի Քուարանթա ցամաք հանուած Հէլլէն զինուորներուն կողմէ։

Եանիայի առման լուրը աննկարագրելի և մեծավայելուչ խանդավառութիւն մը առաջ բերաւ Աթէնքի մէջ։ Լուրը հասած առաւօտուն, ինքնաբերաբար և յանպատրաստից կազմուած թափօրներ սկսան չրջիլ փողոցները։ Մարդիկ ուսամբարձ կը տանէին փողոցներուն մէջ տեսնուող նոր ապաքինած էֆզօնները, որովհետև Եպիրոսի կռիւներուն մէջ ամէնէն աւելի քաջութիւն ու տոկունութիւն ցոյց տուած էին լեռնային գործողութեանց յատկացուած այդ վաշտերը։ Ցերեկէն ետք, Խորհրդարանին նիստը յատկացուեցաւ Եպիրոսի մէջ տարուած յաղթանակին։ Պ. Վենիզէլոս՝ երեսփոխաններուն և ներկայ խուռներամ

ժողովուրդին մոլեգին ծափահարութեանց մէջ կարդաց Եպիրոսի Հէլլէն բանակին վճռական յաղթանակը ծանուցանող հեռագիրը, որ ստորագրուած էր գահաժառանգին կողմէ։ Նախարարապետը յետոյ կարդաց Եանիայի անձնատուութեան բրօթօքոլը, զոր նոյնպէս գահաժառանգ իշխանը հաղորդած էր։ Ընդդիմադիր բոլոր կուսակցապետները ճառեր խօսեցան և չնորհաւորեցին գահաժառանգն ու բանակը, իրենց այս յաղթանակին համար։ Երեսփ. ժողովին նախագահը կարդաց գահաժառանգին ուղղուած չնորհաւորական հեռագիր մը՝ յանուն Երեսփ. ժողովին, ինչ որ բուռն ծափերով ընդունուեցաւ։ Նիսաէն եաքը՝ նախարարաց Խորհուրդը, Երեսփ. ժողովին դիւանները, ընդդիմադիր բոլոր կուսակցապետները ու երեսփոխանները, ահագին բազմութեան ընկերակցութեամբ հետիոտն գացին Մայր Եկեղեցի ուր գոհաբանական պաշտօն կատարուեցաւ։ Ամբողջ քաղաքը դրօշազարդուած էր։ Իրիկունը, ամէն կողմ լուսավառութիւն և ջահագնացութիւն տեղի ունեցաւ, ու ժողովուրդը ազատ ասպարէզ տուաւ իր խանդավառութեան պոռթկումին։ Թագաւորը Փետրուար 21ին Սելանիկէն հետեւեալ հեռագիրը ուղղեց Պ. Վէնիզէլոսի. —

Փառք Աստուծոյ, մեր բանակին նոր յաղթանակին համար։ Խորին յուզումով կը շնորհաւորեմ կառավարութիւնը։ Հպարտ եմ ազգային այս նոր փառքով.

ԵԼՈՐԻՈՍ

Նոյն օրը՝ Աթէնքի օտար դեսպաններն ալ անհատաբար այցելեցին արտաքին գործոց նախարար Պ. Քօրօմիլասի, և Հէլլէն կառավարութիւնը չնորհաւորեցին Եանիայի յաղթանակին համար։ Շնորհաւորութեան բազմաթիւ ցոյցերու մէջ դարձեալ աչքի կը զարնէր Գերմանիոյ կայսեր սիրազեղ հեռագիրը, ուղղուած իր քրոջ՝ Սօֆիա իշխանուհիին՝ ամուսնին չահած յաղթանակին համար։

Սելանիկի մէջ, որ գրաւուելէն ի վեր տեսակ մը երկրորդ մայրաքաղաք դարձած էր Հէլլէններուն համար, և ուր կը բնակէր Եէորիոս թագաւոր, խանդավառութիւնը նուազ չէնդալից չեղաւ։ Հէլլէն բանակին մուտքէն ի վեր այդ ատիճան ուրախութեամբ արբչիւ ամբոխ մը չէր տեսնուած քաղքին մէջ։ Արեւն ալ կարծես մասնակից էր ուրախութեան. մէկ քանի չաբաթ տեւող ձիւնէն ու ցուրտէն եաք, յանկարծ սկսած էր գարնանային օդ մը, որով ամէն բան նպաստեց ցնծութեան ցոյցերուն ազատօրէն արտայայտման։ Լուրը քաղքին մէջ տարածուեցաւ փետրուար 23ին, ցերեկին մօտ, երբ արդէն թագաւորը վեց ժամէ ի վեր իմացած էր, և Օլկա թագուհին ալ կը պատրաստուէր Եպիրոս՝ իր յաղթական զաւկին մօտ մեկնելու։ Ժողովրդական հրճուանքը արտայայտուեցաւ ամրճանակի և հրացանի հարուածներով, որոնք կ'արձակուէին ամէն կողմէ։ Շուտով խումբեր կազմուեցան փողոցներուն մէջ. «Կեցցէ՛» կ'աղաղակուէր չարունակ. կարծես հրաչքով, զինուորական ու քաղաքային նուագախումբեր երեւան եկան ու սկսան հնչեցնել հայրենասիրական երգեր։ Թնդանօթի 21 հարուածներ պաշտօնապէս ընդիրագործեցին յաղթանակին հանդէսը։ Վաճառատուները

փակուեցան և բարձր պաշտօնատարները փութացին կառավարական պաշտօնարանը, իրենց չնորհաւորութիւնները մատուցանելու։ Թագաւորը, որ նոր դարձեր էր իր բնակարանը, ի պատիւ Օսմանօճիներուն երեքշարիւրամեակին կատարուած զոհաբանական պաշտօնին ներկայ ըլլալէ հաքը, ընդունեց այցելուները, և բարձրօրէն արտայայտեց իր մեծ ուրախութիւնը՝ իշխան Գօնզագանդինի հետագրին վրայ։ «Եանիայի սուլտանը, ըսաւ Եորկիոս Ե., մեծ դէպք մըն է։» Թագաւորը չնորհաւորութիւններ ուղղեց Հելլէն զօրքին քաջութեանը համար, զոր անձնական ցոյց տուաւ թշնամի դիրքերուն վրայ տարուած յարձակումներուն առեն։ Ի վերջոյ Թագաւորը փափաք յայտնեց որ ներկէկէն հաքը զոհաբանական պաշտօն կատարուի։ Քաղաքին մէջ փողոցները խիտ ու խիտ մարդ լեցուած էր և «կեցցէ»ներ, հրթիռի ու նռնազի ձայներ միայն կը լսուէին։ Մարդիկ իրարու թև կը մանէին և զիրար կը համբուրէին։ Անցնող զինուորները երկար ծափահարութեանց առարկայ կ'ըլլային և ծաղիկներ ու շաքարներ կը նետուէին անոնց վրայ։ Շատ տուներ Հելլէնական խաչոր դրօշակներ պարզած էին։ Նաւահանգիստին մէջ գըտնուող մարտանաւերն ու առևտրական նաւերը պարզած էին իրենց մեծ դրօշը։ Դաշնակից զինուորները, միացած Հելլէն զինուորներուն, ցոյցերուն մասնակցեցան։ Մասնաւորաբար դիտուեցաւ որ չատ սիրալիր վերաբերում կ'ունենային իրարու հանդէպ Հելլէններն ու Սերպերը։ Սերպ սպաներն ու զինուորները դրեթէ ամէնքն ալ հելլէնական փոքր դրօշներ կը կրէին իրենց լամբակին վրայ եւ յունական երգեր կ'երգէին։ Ժամը 3½ին զոհաբանական պաշտօն կատարուեցաւ Ս. Մինայի եկեղեցիին մէջ, ի ներկայութեան Թագաւորին, Թագուհիին, Նիքօլա իշխանին, բարձր պաշտօնատարներու և դաշնակից երեք բանակներուն բարձրաստիճան սպաներուն։ Երբ արքայական ընտանիքը մտաւ եկեղեցի, ներկաները բուռն կերպով ծափահարեցին ու աղաղակեցին. «Կեցցէ Թագաւորը, կեցցէ Գահաժառանգ իշխանը»։ Գիչերը ամէն կողմ լուսավառութիւն կատարուեցաւ։ Զահաղնացութիւն ըրաւ անդին բազմութիւն մը որ առնուազն 10,000 հոգիէ կը բաղկանար, անդադար աղաղակելով. «Կեցցէ Թագաւորը, կեցցէ Գահաժառանգ իշխանը»։

Հասկնալու համար Հելլէն ժողովուրդին խնդայեղ ուրախութիւնը Եանիայի անկման վրայ, պէտք է յիշել մ'չ միայն ձեռնարկին առած անսահման դժուարութիւնները, այլ նաև այն նշանակութիւնը զոր բերդաքաղաքը ունէր Հելլէն ոգիին համար։ Եանիա՝ ամբողջ ԺԵ. դարու ընթացքին, և մինչև 1821ի ապստամբութիւնը, Պոլսոյ հետ եղաւ Հելլէնականութեան մտաւոր ու առևտրական ոստանը(*)։ Եանիա Հելլէն աղ-

(*) Եանիա քաղաքն էր որ 1821ին՝ աղդային իշքը տուաւ յունական ապստամբութեան, ժողովուրդը մեծ մասամբ Քրիստոնեայ է։ Անկէ շատեր՝ պաշարման գործողութեանց ընթացքին, թանկագին լրատուներ եղան Հելլէն բանակին համար։ Վէհիպ պէյ անոնցմէ երեքը կախաղան բարձրացուց իբր լրտես։

Եանիա ծնած է նաև նշանաւոր Հելլէն բարերար Պ. Ավերոֆ, որուն նուիրած համանուն մարտանաւը այնքան վճռական դեր մը խաղաց ներկայ պատերազմին մէջ։

ՆԱՀԱՆՋ ՕՍՄ. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ

Պալճեանեան Պատերազմ. — Յատիլուած թիւ 13. — Տպագր. Օ. Սրգսեանի

դին տուաւ անոր ամենամեծ վարպետները, ամենամեծ քանդակագործները, ու ամենամեծ քարոզիչները։ Շրջակայ Եպիրեան գաւառները, մանաւորաբար Սուլի, Յունաստանի կ'ընծայէին իր ամենամեծ ռազմիկները։ 1829ի դաշնագիրները Եանիան դուրս ձգեցին Յունաստանի թագաւորութենէն, որով տաս տարին անգամ մը յեղափոխութիւններ կը ծագէին։ Պերլինի դաշնագիրը թէև ուզեց այդ ըրկանքը փոխարինել, սակայն տարը վերաբերող տրամադրութիւնը քնաւ չգործադրուեցաւ, ինչ որ աւելի արծարծեց Եպիրոսի մէջ գոյութիւն ունեցող անհամբերութիւնը՝ օր առաջ Մայր Հայրենիքին միանալու մասին։ Ատոր ալ հետեւանքը եղաւ 1881ի հէլլէնական զօրահանութիւնը, բայց Եւրոպա նաւային ցոյցով մը դարձեալ պատ քաշեց այդ բաղձանքին առջև։ 1897ի պատերազմին նպատակն ալ Կրէտէի չափ Եպիրոսն էր։ Արդէն Եպիրոս՝ Յունաստանի համար հիւսիսի Կրէտէ մըն է։

Բոլոր հէլլէն գաղութներուն, ինչպէս դաշնակից երկիրներու մէջ ալ, մեծ խանդավառութեամբ ողջունուեցաւ Եանիայի անկման լուրը։ Սերպիոյ Բէթար թագաւորը, Պուլկարիոյ Ֆէրտինանտ Զարը, Գարատաղի Նիքօլա թագաւորը, ինչպէս նաև երեք դինակից Պետութեանց դահլիճներն ու Խորհրդարանները սիրալեզ հեռագիրներով չնորհաւորեցին Հէլլէն բանակին յաջողութիւնը։ Ամէնէն աւելի խանդավառ ցոյցեր տեղի ունեցան Զէթինեէի մէջ։ Ահաւոր բազմութիւն մը մեծ վայելուչ ցոյցեր կատարեց Հէլլէն դեսպանատան առջև, աղաղակելով. «Կեցցէ՛ Յունաստան, մեր դաշնակիցը, կեցցէ՛ Հէլլէններուն թագաւորը»։ Հէլլէն դեսպանը երեւեցաւ պատշգամէն և ջերմագին չնորհակալութիւն յայտնեց ժողովուրդին, իր երկրին հանդէպ ցոյց տուած համակրութեանը համար։ Ժողովուրդը երկարօրէն ծափահարեց դինքը. և նոյնքան խանդավառ ցոյցեր կատարեց նաև Սերպիոյ ու Պուլկարիոյ դեսպանատուններուն առջև։ — «Եւ հիմայ, կարգը մերի», կը պոռային ժողովուրդէն չատեր, ակնարկելով Շքօտարայի որ նոյնպէս պաշարուած էր պատերազմին սկզբնաւորութենէն ի վեր, ու կը չարունակէր դիմադրել։

Յաւի տեսարաններ

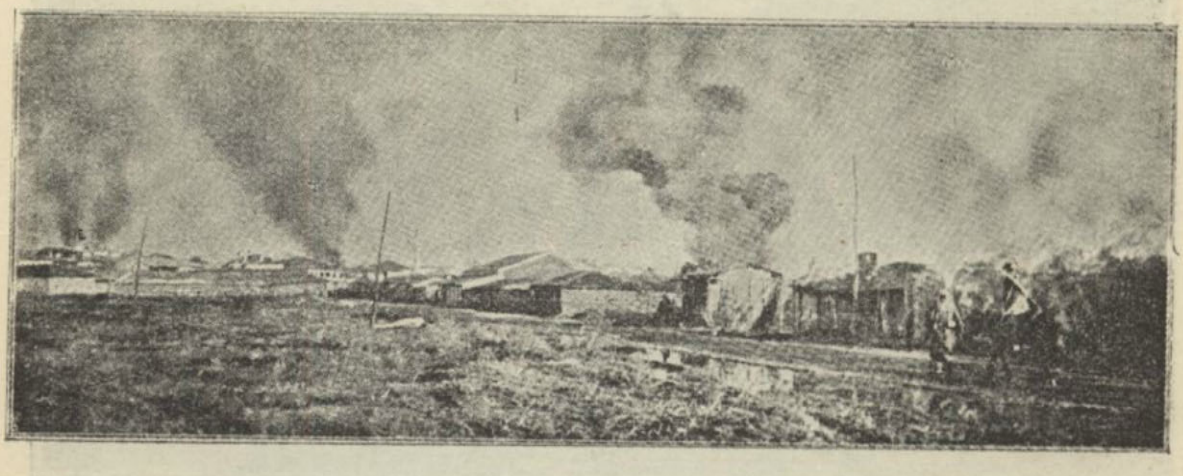
ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՀԱՅ ՉԻՆՈՒՈՐՆԵՐՐ ԵԱՆԻԱՅԻ ՄԷՋ

Եանիայի անկումը չատ ճնշիչ ազդեցութիւն գործեց Պոլսոյ մէջ։ Զորս ամսէ ի վեր Էսատ փաշայի կողմէ կատարուած հերոսական դիմադրութիւնը, և Հէլլէններուն կողմէ թափուած ապարդիւն ճիգերը տակաւ սա անխախտ համոզումը գոյացուցած էին թէ Եանիա ընդմիշտ անառիկ պիտի մնայ։ Նոյն համոզումը գոյացած էր նաև Իտիրնէի ու Շքօտրայի մասին։ Յաջորդական պարտութիւնները զորս Թուրքերը կրած էին քիչ մը ամէն կողմ, գրեթէ կը մոռցուէին այդ երեք բերդաքաղաքներուն հերոսական դիմադրութեամբ, որ մէկ կողմէ Թուրք բանակին պատիւը կը փրկէր ու արտասովոր մխիթարութիւն մը կը դառնար Օսմ. կայսրութեան համար, և միւս կողմէ ալ զայն ի վիճակի կը դարձնէր տեղի ունեցող հաշտութեան բանակցութեանց ընթացքին քիչ մը աւելի կորովով և ինքնավստահութեամբ դիմադրելու դաշնակիցներուն պահանջմանց։ Բանի՛ բերդաքաղաքները ինկած չէին, Պալքանեան դինակիցները ստիպուած էին որոշ չափով մը ամձել իրենց յաւակնութիւնները, մինչդեռ Թուրքիա ալ նոյն չափով իրաւունք կը ստանար իրեն առաջարկուած ծանր պայմաններէն մաս մը բան մերժելու։ Պատերազմը այլեւս կորնչուցած էր իր հրատապ հանգամանքը։ Թնդանօթի և հրացանի կռիւը դադրածի պէս էր գրեթէ, և անոր տեղը բռնած էր դիւանագիտական կռիւը։ Թուրքիոյ ու դաշնակիցներուն պետական մարդիկը կ'աչխատէին կարելի եղածին չափ չատ բան կորզել իրարմէ, և այդ մարտնչման ամէնէն տաք պահուն էր որ Եանիա կ'իյնար անակնկալ կերպով։

Ահա թէ ինչո՛ւ այնքան դառն ու ճնշիչ ազդեցութիւն գործեց Եանիայի անկումը՝ Պոլսոյ մէջ։ Եւ սակայն, Թուրք պետական մարդիկը

չվհատեցան։ Յորմէ հետէ տապալած էր Քեամիլ փաշայի դահլիճը, և իշխանութեան գլուխ անցած էր Մահմուտ Շէվքէթ փաշա՝ Իթիհատի հետ, թէ՛ Թուրք վարչական շրջանակներուն և թէ՛ ժողովուրդին քիչ չատ զարգուն խաւերուն մէջ առաջ եկած էր կորովի, արիութեան, հպարտութեան տրամադրութիւն մը որ գրեթէ երբեք չէր անհետած դժբախտ պատերազմին ընթացքին։ Երբ Օսմ. բանակները յաջորդաբար կը պարտուէին թէ՛ Մակեդոնիոյ և թէ Թրակիոյ ռազմաղաչաերուն վրայ, Թուրք պետական մարդիկը հոգեկան ճակատագրականութեան մը անձնատուր, չփոթութենէ և համակերպութենէ զատ ոչինչ կրցան ցոյց տալ. նոյն ինքն Քեամիլ փաշա՝ ոչ իսկ իր արցունքները զսպած կրնար թղթակիցներէ, երբ անոնց միջոցաւ Եւրոպայի դուռը կը

ԵՆԻՃԷԻ ՀՐԿԻԶՈՒՄԸ՝ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԷՆ ԵՏՔԸ

հայցէր։ Ու Թուրք ժողովուրդը հաւատարմարար օրինակեց իր պետական մարդոց ընթացքը, ինք ալ անտարբերութեամբ, համակերպութեամբ գլուխ ծռելով կայսրութիւնը ընկճող մեծ դժբախտութեան առջեւ։ Արդար ըլլալու համար, պէտք է խոստովանիլ որ Իթիհատը՝ իր օրինակով՝ այս ամօթալի համակերպութեան տեղ քիչ չատ ջիղ ու ինքնավստահութիւն ներարկեց Թուրք ժողովուրդին, և եթէ իշխանութեան գլուխ անցնելով չկրցաւ փոխել պատերազմին բախտը, գոնէ կրցաւ աւելցնել Թուրք պետութեան և ազգին բարոյական կշիռը, թէ՛ Եւրոպայի անշահախնդիր տերերուն և թէ՛ նոյն ինքն դաշնակիցներուն աչքին։

Եանիայի անկումը, նոյնպէս չվհատեցուց պինքը։ — «Այդ անկումը, կը գրէր Թասվիրի Էֆքեար, պալքանեան պատերազմին ամէնէն եղերական դրուագներէն մէկը կը կազմէ։ Ինչպէս Շքօտրայի մէջ, նոյնպէս վատահ էինք թէ Եանիայի մէջ ալ Հէլլէններուն դէմ դիմադրութիւնը երկար տեւն պիտի տեւէր։ Աչխարհի մէջ մեր կողմէ շուռևի աղ ցած ևկատուած Հէլլէններուն կողմէ օսմ. բերդաքաղաքի մը գրաւումը այնքան անհաւանական կը նկատէինք որ գիտնալով հանդերձ թէ Եանիա վերջին տեղներս դժուարին դիրքի մը մէջ ինկած էր ռազմանիւթի չգոյութեան պատճառաւ, դարձեալ հաւանական չէինք նկատեր որ բերդաքաղաքը օր մը պիտի իյնար Հէլլէններուն ձեռքը։ Ուստի Եանիայի

դրեթէ անակնկալ անկումին լուրը մեզի համար խիստ ցաւալի դէպք մըն է. մանաւանդ երբ հետզհետէ տեղեկութիւն կը առնանք քաղաքին հետ Հէլլէններուն ձեռքը ինկած գերիներուն թիւին վրայ, անկարելի է որ մեր ցաւը չմոռնանք և վրէժ չպահպանենք»: Վրէժ, պէտք չէ յուսահատիլ, պէտք է մարքրել արատը: — Ահա էր ընդհանուր Իթիհատական մամուլին ազդակը, և Օսմ. Կայսրութեան համար այս ազդակները անչուշտ աւելի պատուաբեր էին, քան Իթիհատի վերա-

Պուլկար սպաները Սելանիկի մէջ

կանգնումէն առաջ Թուրք մամուլին մէջ սովորաբար երեւցող ողորմուկ և ամէն արժանապատուութենէ զուրկ երեմիականները՝ իրենց յաջորդ անաւոր պարտութեանց համար:

Ինչպէս Օսմ. Արեւմտեան բանակին, այնպէս ալ Եանիայի մէջ, Արնաւուտ տարրը ո՛չ միայն ո՛և է օժանդակութիւն չընծայեց Թուրք հրամանատարներուն, այլ ընդհակառակը՝ բոլորովին վնասակար դարձաւ իր անկարգապահութեամբ ու վատութեամբ: Էսատ փաշայի հրամանին տակ գտնուող Արնաւութիներն ալ, ընդհարմանց ընթացքին, միշտ փախուստի օրինակը իրենք տուին, և խուճապի մատնեցին Թուրք զինուորները: Էսատ փաշա, ինչպէս ինքն իսկ յայտարարած էր Իտալացի թղթակցի մը, անոնցմէ 170 հոգի հրացանի բռնել տուած էր, բայց այդ պատիժն ալ չէր զգաստացուցած զանոնք. երբ Եանիա ինկաւ, բերդաքաղաքին պաշտպան բանակին մաս կազմող Արնաւութիները, բացի քանի մը հոգիէ, փախած գացած էին: Շատ կեանքու վրայ անանձնուիրական արդիւնքին Թուրքերու պարէնաւորումը, անուղղակի կերպով ծառայելով Թշնամիի մը որ սակայն իրենց ալ Թշնամին էր: Անաւասիկ պատերազմի դրուագ մը որ աքանչելապէս ցոյց կուտայ թէ Արնաւութիները ինչի՛ վրայ կը խորհէին.

երբ օսմ. պինուորներն ու սպաները հերոսարար իրենց կեանքը կը զոհէին հայրենիքին.—Մանօվիասայի դիրքը նո առնելու համար յարձակում մը պիտի կատարուէր։ Յարձակման մասնակցելու կոչուած օսմ. պինուորներուն կը հրամայէր ձավիա փաշա(*)։ Ը«Լնկերնե՛ր, հարցուց

Կարիպալտեան կամաւորները Աթէնքի փողոցներուն մէջ

այս կորովի զօրականը իր մարդոց, ես զօրապետնդ մը կ'արժի՞մ»։ — «Այո՛, զօրավար կ'արժէք»։ — «Լաւ, տղաքս, դուք զօրապետնդ մըն

(*) Զշփոթել Օսմ. Սրեւմտեան Բանակին հրամանատարներուն մէջ գտնուող ձավիա փաշային հետ։

էք, ես ալ ուրիշ զօրագունդ մը. ուրեմն երկու զօրագունդ կայ այս-տեղ: Հոն՝ վերը՝ Թշնամի երկու զօրագունդ կեցեր են. վար նետենք զանոնք. յառա՛ջ»: Օսմ. զօրագունդը որ հետեւակազօրքի 63րդ գունդն էր, 1200 հոգիով, չորս անգամ յարձակեցաւ Մանօլիասայի վերջին վրայ, որ չորս անգամ գրաւուեցաւ ու ետ տրուեցաւ: Հինգերորդ անգամուն՝ Թուրք զօրագունդը յաջողեցաւ դարձեալ անոր տիրանալ, բայց երբ գայն լքեց, 1200 հոգիէն հազիւ 50 մարդ մնացած էր ողջ: Միւանները կա՛մ մեռեր էին, և կամ հոգեվարք եկած էին ապառաժուտ սարերուն վրայ: Մեռեր էր նաև Ճավիտ փաշա. իսկ իր սպայակոյտի պետը՝ Էմին պէյ՝ կը գտնուէր վիրաւորներուն մէջ: Մինչդեռ օսմ. զօրագունդը այսպէս փառքով կը ծածկուէր, Արնաւէթ զինուորները որոնք միշտ վտանգի կէտերէն հեռու մնացած էին, կը կողոպտէին Ճավիտ փաշայի հագուստները, անոր քսակն ու ժամացոյցը յափշտակելու համար:

Ընդհակառակը, Օսմ. Արեւմտեան բանակին, ինչպէս նաև պատերազմի տարբեր դաշտերուն ու Եանիայի մէջ գտնուող Հայ զինուորները կատարեալ անձնազոհութեամբ կատարեցին իրենց պարտականութիւնը, և Թուրք հրամանատարներ միշտ գովեցին անոնց արիութիւնն ու հաւատարմութիւնը: — «Եանիայի պաշտպան զինուորներուն մէջ, կը գրէր Պոլիս հրատարակուող գերման օգկանի մը՝ Օսմանիչէր Լոյդի թղթակիցը, կը գտնուէին մէկ քանի հարիւր Հայ, որոնք մեծ քաջութեամբ կռուեցան: Պահակ Հայ զինուոր մը սպայակոյտին պետը ողջունած աաեն հաւիւ կրնար ոտքի վրայ կենալ, այնքան յոգնած էր: Տքալով կը կռթըներ հրացանին, ծունկերը կքոտած: — «Ինչ ունիս, հարցուց սպայակոյտին պետը, չի՞ս կրնար ոտքի վրայ կենալ»: — «Այժմ սպառած են, պատասխանեց զինուորը, ասկայն կարեւորութիւն չունի. կը մեռնիմ առանց վիշտի, կը բաւէ որ մեր Կայսրութիւնը, Օսմ. Կայսրութիւնը կանգուն մնայ»: Ուրիշ Հայ զինուոր մը, որուն ծառայութեան չորրորդ տարին էր այս, ինծի ըսաւ թէ չորս տարի ալ յօժարակամ պիտի մնայ զէնքի տակ, եթէ օսմ. աուրը միշտ մնայ փայլուն և չհերձոտի: Պահեստի Հայ սպայ մը, Յովհաննէս Էֆէնտի, որ վերջէն մեռաւ կռիւի ժամանակ, երկու անգամ վիրաւորուած էր, և ալպանացի բէսիֆներուն երեսին պոռաց. «Ինծի նայեցէ՛ք, ես Հայ եմ և հեռուէն եկայ ձեր երկիրը պաշտպանելու համար. բայց անա դուք չնազացներու պէս կը փախչիք: Յառա՛ջ, քաջնե՛ր, կեցցէ՛ Օսմ. Կայսրութիւնը»: Մեռելներու ցանկերուն մէջ չատ մը Հայերու անունը կը տեսնուի: Հայերը փառքով ծածկուեցան Եանիայի չուրջը մղուած կռիւներուն մէջ: Պէտք չէ մոռնանք երբեք այդ հերոսները, որոնք պատուոյ տեղ մը պիտի ունենան այս աղէտալի պատերազմին պատմութեան մէջ: Անոնք քաջութեամբ ու տոկունութեամբ երբեք վար չձնացին իրենց զէնքի Իսլամ եղբայրներէն. անոնց պէս անօթութենէ տառապեցան և անոնց չափ տուայտանքին մասնակից եղան: Պատի՛ւ Հայ ազգին»:

Վերոյիշեալ Յովհաննէս Էֆէնտիէն զատ, Եանիայի մէջ նշանաւոր

դարձաւ ուրիշ Հայ սպայ մը, Էսկիշէհիրցի Տիգրան Էֆէնտի, որ կը պատկանէր Տէրվինօի զօրաբաժնին, ու պատերազմին սկիզբը Արնաւութներու գումարտակի մը կը հրամայէր Վիզանիի շրջակաները, իբր Բ. կարգի տեղակալ (*)։ «Մինչ առաջին գիծին վրայ գտնուելով, այնքան քաջութեամբ կռուեցաւ, և այնքան լաւ պաշտպանեց իր դիրքը որ էսաատ փաշա հրապարակաւ գովեց զայն, և Ա. կարգի տեղակալութեան

ԹՕՓՉԻՆԻ ԿԱՅԱՐԱՆԸ
Քանըչորս ժամ առաջ թուրք սպաներ կ'երեւային,
և քսանըչորս ժամ վերջ հեռացեր սպաներ

(Միւլազիմը էվվել) բարձրացուց, նոյն իսկ կռուի դաշտին վրայ։ Բայց Տիգրան Էֆէնտիի մեծագոյն արժանիքը այն եղաւ որ դիտցաւ ինքզինքը սիրցնել իր զինուորներուն, և այն աստիճան աղղեցութիւն ու հեղինակութիւն չահեցաւ անոնց վրայ, որ մինչդեռ ուրիշ Արնաւութ զօրքեր խումբ խումբ դասալիք կ'ըլլային, իր հրամանին տակ գտնուող Արնաւթներէն ոչ ոք դասալիք եղաւ։ Տիգրան Էֆէնտիի այս յաջողութիւնը տեսնելով, էսաատ փաշա Տարիւրապետի աստիճան խոստացած էր անոր, բայց Եանիայի անկումը, որ գլխաւորապէս Արնաւթներուն դասալքութեան հետեւանքն էր, արգելք եղաւ այս արժանաւոր խոստումին գործադրութեան։ Մինչ առաջին գիծին վրայ կռուելէ ետքը, Տիգրան Էֆ. միջոցը գտաւ նաև գերի չինելու, և նահանջի ու անձնատուութեան կար-

(*) Այս տեղեկութիւնները կը քաղենք Բիւզանդիոնէն, որուն պատմած են նախկին անկումէն վերջ Գոլիս ժամանած վաճառականներ։

դադրութիւններէն եաքը, իր Արնաւութներուն հետ դէպի հիւսիս չըւեց, անցնելով առաջմեայ կամաւրջէ մը, զոր հայ ճարտարապետ մը,— Նաֆտալի պաշտօնեայ,—դիւերուան մը մէջ չինեց լճեցուց, Օամ. զօրքերու մէկ մասին միջոց տալով փախչելու և հէյլէն բանակին անձնատուր չըլլալու (*): Հէյլէնները արդէն բռնած էին նախապէս գոյութիւն ունեցող կամաւրջը, որպէս զի Թուրքերը չփախչին, բայց հայ ճարտարապետը չուրին աւելի վերի կողմէն առաջմեայ կամաւրջ մը նետեց, և Եանիայի չըջանակէն դուրս ելլելու յաջողած Թուրք զօրախումբին անցնելէն եաքն էր որ Հէյլէնները եկան բռնել նաև այդ կամաւրջը, զոր փախչող Թուրքերը մասամբ օդը հանած էին: Հետեւակներու հարիւրապետ Պապա Զիւհան պէյ Եանիայի մէջ կը պատմէր վիպանիի կողմը կռուող Էսկի Շէհիրցի երկու հայ զինուորներու քաջութիւնը. ատոնք չէին ընկրկեր կրակին առակ, և դեղեցիկ օրինակ մը կ'ընծայէին իրենց Արնաւութ ընկերներուն: Հարիւրապետը կը յարէր թէ՝ «Շատ բան կը սպասիմ Հայ ցեղին հառաջադիմութենան եւ անձնուիրութենան»: Լսելով որ իր ունկնդիրներուն մէջ երկու Հայեր կան, բարեսիրտ Թուրք հարիւրապետը զանազ ողջագուրեց, և անոնց աչքերն ու ձեռքերը պագաւ»:

Նոյն տեղեկատուներուն համաձայն, պատերազմէն առաջ իբր 600 Հայ զինուորներ կային Եանիայի մէջ, բայց իրենց ծառայութենան պայմանաժամը աւարտած ըլլալով, մեծ մասը ճամբուած էր: Կարելի է որ յետոյ ուրիշ բանակներու մէջ ծառայած ըլլան, թշնամութենանց սկսելէն առաջ: Պատերազմի յայտարարութենան պահուն, 300ի չափ Հայ զինուորներ կային Եանիա, և ատոնց կէսը դերի բնկան էսատ փաշայի հետ: Մնացեալները կամ ապաննուեցան, և կամ Եանիայի անձնատուութենան պահուն դերի չինելու համար փախան: Հայ զինուորները դլխաւորապար թնդանօթաձիգներու մէջ կը ծառայէին: Թուրք հրամանատարները գովեստով կը խօսէին Եանիայի Հայ թնդանօթաձիգներուն լաւ նշանառութենան, և անդադար կրակին առակ ցոյց առած առկունութենան վրայ: Վիպանիի ամրոցին մէջ 25 Հայ թնդանօթաձիգներ կատր կատր եղան անդադար ռումբերէն: Հէյլէն թնդանօթաձիգներու նշանառութիւնը չատ լաւ էր, որովհետև պատերազմէն առաջ հէյլէն ապառներ ծպտեալ չրջեր էին այն կողմերը, և հետաքրութիւններէն ճշդիւ չափեր էին: Եանիայի Ծոյները կ'ըսէին նոյն իսկ թէ վիպանիի ամրութենանց չինութենան միջոցին հէյլէն զինուորականներ իրը օրինաւոր ծառայութով, բերդին դաղանիքները անդն ու տեղը ծանուցեր էին Ամէնքի ապայակոյսին: Հետաքրքրութեամբ, առանց տեսնելու, հէյլէն հրետաձիգները ուղիղ նշանառութեամբ ռումբ կը անդադնէին դժբախտ օսմանցի հրետաձիգներուն դլխուն: Ընկերներս կը պատմեն թէ Հայ թնդանօթաձիգներէ ոմանց մարմինը մինչև ութ կատր եղած էր: Վիպանիի Թուրք ապառներն ալ վկայած են թէ Հայ թնդանօթաձիգները քնաւ չդեղեւեցան, չտկարացան, և կրակը չարունակեցին՝ որչափ առեն որ ռումբ ու գործածելի թնդա-

(*) Ալի Րիզա փաշայի հետ հեռացող զինուորներն են ատոնք:

նօթ ունեցան, կամ մինչև որ կրակը դադրեցնելու հրամանը տուին Իսաատ փաշային։

Ետքի անկումէն ետք՝ Հէլլէնները ազատ արձակեցին 120 Հայ գերիները, ծանուցանելով որ կրնան ուզած տեղերնին երթալ։ Անոնք պահեցին իրենց տարազն ու ֆէսը, մինչդեռ գերի ինկած օսմանցի Յոյները առաջին պատեհութեամբ պոռոնցին իրենց ֆէսերը, և օսմ. վիճուռքի տարազով ու դլխարկով սկսան շրջիլ։ Իսկ թուրք գերիները, իրենց հրամանատարներով ու սպաներով, մաս մաս փոխադրուեցան Բրէվէզա, և անկէ ալ Յունաստան։ Մարտ 10ին՝ Պիրէեն հասան Իսաատ փաշա, եղբայրը՝ Վէհիպ պէյ, և Ետքիայի օսմ. սպայակոյտը։ Բարապին վրայ հաւաքուած անապին ժողովուրդ մը արտասուալի ընդունելու Թին մը բրաւ և մանաւանդ ամիրահարեց Իսաատ փաշան։ Գնդապետ Բօնատօնիա անոնց ընդառաջ երթալով ծանոյց թէ պատերազմական նախարարութեան կողմէ պաշտօն ունի իրենց բարի գալուստ մաղթելու։ Իսաատ փաշա, մնծապէս յուզուած այս ընդունելութենէն, չնորհակալութիւն յայտնեց։ Քէֆիսիոյ Մէյոս պանդուկը յատկացուեցաւ իրեն և միւս թուրք բարձրաստիճան սպաներուն բնակութեան։

Զօրավար Քալարիս

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՅԱՐԱԿԻՑ ԱՆՑՔԵՐ

Յանիայի անկումէն ետք, Հէլլէն բանակին զանազան հատուածները չարունակեցին գործել հարաւային Ալպանիոյ մէջ, իրենց նպատակ ունենալով բովանդակ Եպիրոսի աչխարհակալութիւնը։ Փետրուար 23ին գրաւուեցաւ Բարամիթիան, յետոյ Մարկարիթին, և այդ երկու եպիրեան քաղաքներու Թուրք պահակազօրքը գնաց միացաւ Ալի Բիզա փաչայի հետ Յանիայէն խուսափած զինուորներուն, որոնք ձեռք ձեռքի տուած էին Մանասթըրէն նահանջած Օսմ. Արեւմտեան բանակին բեկորներուն հետ։ Մօտաւորապէս չարաթ մը ետքը, Հէլլէնները գրաւեցին նաև Սանթի Քուարանթայի շրջանակը, և քիչ ատենէն բովանդակ Եպիրոս անցաւ իրենց ձեռքը։ Անկէ անդին՝ Հէլլէնները սկսան Եպիրոսի ժողովուրդը ճնշել՝ Յունաստանի միացման ի նպաստ հանրագրութիւններ կորզելու համար անոնցմէ։ Այդ հանրագրութիւններով Հէլլէնները կ'ուզէին ապդել Լոնտոնի դեսպանախորհուրդին կողմէ՝ հարաւային Ալպանիոյ մասին որոշումներուն վրայ, և կարելի եղածին չափ տարածել իրենց Եպիրեան աչխարհակալութեանց սահմանը՝ հարաւային Ալպանիոյ մէջ։ Եպիրոսի ժողովուրդին ամբողջութիւնը սակայն համամիտ չէր Յունաստանի միացման գաղափարին, և Հէլլէնները չատ տեղեր բռնութիան դիմեցին իրենց նպատակին հասնելու համար։ Ալպանացի 64 երեւելիներ, որոնք չէին ուզեր իրենց ոստանները Յունաստանի մասնին տակ տեսնել, Յանիա հրաւիրուեցան և ճամբան սպաննուեցան։ Ուրիշ 300 Ալպանացիներ որոնք չէին ստորագրած հէլլէնասէր ուղերձ մը, ձերբակալուելով բանտարկուեցան։ Պէյքթաչիները որոնք նոյնպէս հակառակ էին Յունաստանի միացման, մեծ նեղութիւններ կրեցին։ Իրենց Թէքքէն ամբողջովին քանդուեցաւ, և բազմաթիւ Տէրվիշներ սպաննուեցան։ Բանտարկուեցաւ Լիաքօվիքի

Ալպանացի վարժուհին որ չէր ուզած հէյլէնական դրօշ մը կարել։ Քարվալէյի մէջ՝ Հէյլէն հրոսախումբեր անընդհատ կը նեղէին քնիկ ժողովուրդը, զայն սոխպելու համար որ յարի Յունաստանի միացման գաղափարին։ Պոկօնաթիի մէջ՝ Հէյլէններն ու քնիկ ժողովուրդը արիւնահեղ ընդհարումներ ունեցան իրարու հետ, միեւնոյն պատճառաւ։ Մինչեւ հաշտութեան կնքումը չարունակուեցան Հէյլէններու ծայրայեղութիւնները, որոնցմէ վերոյիշեալ մէկ քանի դէպքերը կը յիշատակենք լոկ իբր նմոյշ։

Ալի Բիզա փաշայի հրամանին տակ խմբուած բանակի բնակրնները, մօտաւորապէս 20-24,000 հոգի, քաշուեցան Ալպանիոյ լեռները։ Սերպիոյ պատերազմներուն բաժնին մէջ, իտալական Սիճօլօ Թերթին թղթակցին մէկ նամակէն քաղելով, նկարագրեցինք այն թշուառ վիճակը, որուն ենթարկուած էր այդ բանակը 1913 Մայիսի սկիզբները։ Նոյն ամսուան վերջերը, գերմանական Ցրանֆֆուրթեր Ցայթունկ Թերթին թղթակիցն ալ առիթ ունեցած էր անձամբ տեսնելու հակայ բանակի մը այդ խլեակները, և հետեւեալ կերպով կը պատկերացնէր անոնց ողբալի դրութիւնը. — «Զինուորներու խրճիթները ծածկուած էին կաղնիի ճղճնած տերեւներով։ Խրճիթներուն մէջ գոնուողները մարդ չէին այլեւս. մեծ մասը ողջ կմախքներու կը նմանէին։ Տարաբախտ զինուորները պառկած էին անշարժ, և կամ առնդապին նայուածքով մը կը դիտէին հեռուն. նոյն իսկ չէին վաներ իրենց դիակնանման դէմքը ծածկող ճանճերն ու միջատները։ Ամէն կողմէ գարշելի հոտ մը կուգար։ Ոտր լռութիւն կար. կարծես թէ մեռելի տան մը մէջ կը գտնուէինք։ Զինուորներուն աչքերը անպարագրելի ու անսահման տխրութիւն մը կ'արտայայտէին, եթէ ոչ բուռն առնդի մը տպաւորութիւնը։ Անոնց մորթը դեղնորակ գոյն մը և հիւանդագին թափանցկութիւն մը ստացած էր։ Ամէնքն ալ կը տառապէին միեւնոյն ախտէն՝ անօթութենէն։ Ամիաններով անուռնդ չգանուիլը և պառկիլ ու խոտի ճաչակումը առաջ բերած էին հիւանդութիւններ, որոնք հազարաւոր զոհեր կը տանէին։ Երեք օր մնացի իտալական կարմիր Խաչի հիւանդանոցը, եւրոպական օգնութեան միակ մարմինը, որ վերջերս ժամանած էր հիւանդներուն օգնելու համար։ Ի՞նչ կրնային ընել երբ 20,000 մարդիկ կը տառապէին անօթութենէ և 10,000ը հիւանդ էին։ Հազիւ կրնային երկու երկոտասանեակ հիւանդներ ընդունիլ վրաններու տակ։ Բացարձակապէս անկարելի էր տուն մը վարձել և հիւանդանոցի վերածել զայն։ Ողորմելի ախոռի մը համար Ալպանացիք օրական մէկ ոսկի վարձք կը պահանջէին։ Ո՞վ կրնար հիւանդներուն անհրաժեշտ կաթը հայթայթել, քանի որ քիլօն 4 դրուշի կը ծախէին։ Մէկ օխա հացին համար պէտք էր $7\frac{1}{2}$ դրչ. վճարել Ալպանացիներուն։ Հետեւապէս Իտալացիները ստիպուած էին միայն տենդաբոյժ դեղեր բաժնել։ Ձահճային տենդը զարհուրելի աւեր կը գործէր։ Եթէ ինծի հարցուի թէ ո՛ւր մնացած էր թուրք բժիշկը, պարտաւոր եմ պատասխանել թէ բնաւ ո՛և է բժիշկ չը

տեսայ գործի վրայ։ Կա՛մ հիւանդ էր և կամ արեւելեան համակերպութեան մը մէջ մխրճուած։ Միակ բժիշկի մը հանդիպեցայ, բայց ո՛չ Թուրք։ Սալօմոն անուանով Հրեայ մըն էր։ Բանակատեղիին չրջանը ընելու համար, պէտք է չորս ժամ քալել։ Համաճարակ հիւանդութիւններու առաջքը առնելու համար, Ալի Րիզա փաշա, տարաբախտ բանակին հեռատես հրամանատարը, հրամայած էր լոյնօրէն իրարմէ բաժնել զա-

Սպանութիւն եէօրիոս Թագաւորին

նազան բանակատեղիները։ Ինք ալ չատ պարզ վրան մը ունէր քլուրի մը գագաթին վրայ։ Ալեհեր մօրուք մը կը չրջապատէ այդ զօրականին ռազմական աղուոր դէմքը։ Փաչան ահռելի կերպով կը խօսի Ֆրանսերէն և գերմաներէն, ու մեր խօսակցութիւնը մերթ մէկ և մերթ միւս լեզուով կ'ըլլար։ Դիւրին կամ հաճելի գործ չէ հրամանատարի մը հետ խօսակցիլ գինուորական այնչափ դժբախտ անցքերու վրայ։ Փաչան էր որ խօսքի սկսաւ այս նիւթին վրայ։ Պարզօրէն և առանց այքիս մէջ նայելու, սկսաւ պատմութիւնը ընել եղերական ու անխուսափելի դէպ-

քերու, որոնք Թշնամիին Թուական առաւելութեան և օսմ. բանակին մէջ գտնուող Ալպանացիներու դասալքումին հետեւանքը եղան։ «Ո՛ւր որ կրցանք, կատաղի դիմադրութիւն մը ըրինք, ըսաւ։ Ի վերջոյ, Սերպերէն և Հէլլէններէն հալածուելով, Ալպանիա քաշուեցայ բանակին հետացորդ մասով։ Թէբէտէլէնի մէջ մղեցի վերջին կռիւը Դաշնակիցներուն դէմ։ Արտաքին աշխարհի հետ մեր յարաբերութիւնները գրեթէ խզուած էին։ Ասոր համար է որ կ. Պոլսէն սրսմաիլի առաջին մթերքը միայն ապրիլ 28ին։ Անկարելի է նկարագրել անկէ առաջ մեր քաշած տառապանքը։ Մարտի և ապրիլի մէջ՝ մահերու թիւը հասաւ 15 առ հարիւրի։ Եթէ մինչեւ յունիս կարելի չըլլայ դինուորները իրենց տեղը զարձնել, անօգուտ է անկէ ետք նեղութիւն առանձնել, որովհետեւ յունիսի պէս տենդաբեր ամիսի մը մէջ ոչ մէկ հետացող չափի զրաւնուի(*)»։ Հարցուցի թէ զինուորներուն օրական ո՛րչափ հաց կը տրուի։ Այի Բիզա փաշա յայտարարեց թէ Վալօնայի ճամբով կանոնաւորապէս ուտեստ գալէն ի վեր ամէն զինուոր օրական 450 կրամ ալիւր կը առնար։ Հացին յուսահատական րլլալը հաստատելու համար, սեղանին վրայէն չորս մը առաւ և ինծի ներկայացուց։ Կրնայ րլլալ որ փաշային անմիջապէս չուրջը գտնուղները այդչափ ալիւր առնան, բայց կա առաւելի որ զինուորներուն հետացեալ մասը օրական միայն 150 կրամ ալիւր կը առնար։ Սպաները հրաման ունէին իրենց զօրքին պակասիր հետացուելու, և ամէն քն ալ, առանց ատիճանի խտրութեան, կը հետեւին այս օրինակին»։

Թերեւս աւելորդ չըլլայ յիշատակել թէ այդ թշուառ զինուորներուն մէջ կը գտնուէին նաև բազմաթիւ Հայեր։

Անդին՝ Սելանիկի մէջ՝ Հէլլէնները ամեն կ'ախտաւէին սրսմաիսնալ, ինչ որ դիւրին գործ չէր իրենց համար, նկատի առնելով մէկ կողմէ Պուլկարներուն և միւս կողմէ ալ բնիկ Հրեայ ժողովուրդին չհամաձայնութիւնը։ Այս վերջինը, մինչեւ քաղքին անկումը՝ գերակշիռ տարրն էր Սելանիկի մէջ, որուն 150,000 բնակչութեան կէսը կը կազմէր, և որուն առեւտուրը, ամենամեծ մասամբ իր ձեռքն էր։ Հէլլէնական տիրապետութիւնը հիմնովին կը խախտէր Սելանիկի Հրեայ տարրին այդ դերակշռութիւնը։ Վէնիզելոսի ու Իզատէլի օրով Ալպանիայէն արտաքսուելնէն ի վեր՝ Սելանիկ անոնց համար իրական հայրենիք մը դարձած էր։ Անոնք այնտեղ առանձնաշնորհեալ կացութիւն մը ունէին, զոր 1908ի յեղաշրջումը բոլորովին ամրապնդած էր։ Իրենք միշտ հաւատարիմ հպատակներ եղած էին Օսմ. կայսրութեան համար, որովհետեւ այդպէս կը պահանջէր իրենց չահը։ Թուրքերը երբեք չնեղեցին զանոնք, և անոնք մեծապէս օգտուեցան այդ թոյլտուութենէն, ու կրցան նուիրուիլ իրենց ցեղային հանճարին համապատասխանող զբաղումներու, որով մեծ հա-

(*) Ցունիսի սիզբը դեռ չէր լրացած այդ զինուորներուն Պոլիս փոխադրութեան գործը։

թուրքիան տիրապետություն։ Պետք չէ մոռնալ ասկայն որ անոնք կը հարբուհանային ի վնաս քրիստոնեայ տարրերուն, իրենց համար ամէն կերպով թոյլատու Թուրք իշխանութիւնները իրաւամբ կը կասկածէին քրիստոնեայ տարրերէն, և այդ կասկածը անոնց ապահով մեծ խոչնդոտներ կը յարուցանէր, անհնարին դարձնելով Քրիստոնեաներու որքան իմացական այնքան նաև անտեսական զարգացումը։ Այդ սեզմամ մնալէն՝ լոկ Հրեաները կ'օգտուէին, ազատ ասպարէզ տալով իրենց մանաւանդ առեւտրական ձեռնարկներուն, և քրիստոնեայ տարրերը իրենց անտեսա-

Ոճրագործ Սքինափի՝ Կրէտացի ոստիկան պինուարներու մէջտեղ

կան տիրապետութեան ենթարկելով։ Հաղիւ Հէլլէնները քաղաք մտած, քրիստոնեայ տարրերը փութացին անցեալին վրէժը լուծել, և գրաւման առաջին օրերուն՝ Սելանիկի Հրեաները քաւութեան նոխազ դարձան։ Հետզհետէ քաղաք հասնող քօմիթէճիները մէկ կողմէն, բնիկ Թալանճիներ ու անկանոն պինուարներ միւս կողմէն, ամենափցուն պատճառներով Հրեաներ սպաննեցին, հրեայ վաճառատուններ ու բնակարաններ թալնեցին։ Պատերազմին սկիզբը՝ Հրեայ տարրին կողմէ կատարուած թրքասէր ցոյցերը, ինչպէս նաև անոնց համամտութիւնն ու գործակցութիւնը Ժէօն-Թիւրքերուն հետ, նոյնպէս չարժանիք դարձան այդ կարգի բռնութեանց։ Հէլլէն իշխանութիւնները ասկայն իմաստութիւնը ունեցան չուտով վերջ տալու այդ ծայրայեղութեանց, և Եէորիոս Թագաւոր անձամբ փորձեց զանոնք սիրաշահիլ, Բաբունապետին յայտարա-

բելով որ «Շատ գոհ է Յունաստան բնակող Հրեաներէն, և կը յուսայ որ Սելանիկի Հրեաներն ալ անոնց պէս անձնուէր պիտի ըլլան Հէլլէն կառավարութեան»։ Բարձրէն արուած սիրաչահութեան այս օրինակին հետեւողներ չատ եղան։ Բանաստեղծ Մացուքաս հրաւիրեց Հրեաները որ գործակցին վերածնող հայրենիքին, անոնց ուղղելով սիրալեղ կոչ մը՝ որուն մէջ կ'ըսէր.

Մեզի եկէք, միասին կտրենք սիրոյ հացը և բեղուն գործակցութեան ակին ջուրը միեւնոյն գաւաթէն խմենք...

Ձեզի կը դիմեմ, որովհետեւ կը ճանչնամ ձեզ, գիտեմ որ սիրտ ունիք, ու առանձնաշնորհեալներն էք ուշիմութեան։

Համոզուած եմ որ իմ խօսքերս ոսկիի ու ադամանդի պէս պիտի ընդունիք, և երբ զանոնք գործադրէք, արժանի պիտի ըլլաք զարդարուելու ուշիմութեան թագով ու բարգաւաճման մականով։

Բայց սիրաչահութեան այս օրինակները, որքան ալ բարձրէն գային, և որքան ալ արուեստով արտայայտուած ըլլային, չէին կրնար անհետացնել այն խոր անսիրելութիւնը, որ աւելի զօրաւոր պատճառներու բերմամբ հիմնովին արմատացած էր երկու տարրերուն ալ մէջ։

Թուրքերը Հրեաներէն աւելի բախտաւոր չէին։ Օսմ. կայսրութեան երկրորդ մայրաքաղաքը եղող այդ քաղքին մէջ տխուր ու դառն պայքարամ մը ծագեցաւ։ Բոլոր մզկիթները դաղթականներով ու զինուորներով լեցուած ըլլալով, միայն երկու մզկիթի մէջ կատարուեցաւ Պայրամի աղօթքը։ Ո'չ թնդանօթ արձակուեցաւ և ոչ ալ պաշտօնական բնդունելութիւն տեղի ունեցաւ։ Բայց Իսլամներուն դլխուն իջած չարիքը լոկ բարոյական չէր. քիչ մը ամէն կողմ անոնք կը սպաննուէին ու կը թալլուէին անընդհատ։ Քաղքին գրաւումէն ամիսներ վերջ Իսլամ վաճառատուններուն տակաւին փակ կը մնային՝ թալանի վախէն։ Դիերի զինուորները, նոյն իսկ սպաներ սպաննուեցան փողոց պատճառներով։ Շատ մը բնիկ երեւելիներ աքսորուեցան Պիրէոն։ Սելանիկէն մինչեւ մէկ ժամուան հեռու տեղ՝ բոլոր ճամբաները լեցուն էին Իսլամներու դիակներով. սպաննուողները, մեծ մասամբ, նախապէս Սելանիկ փախած և յետոյ, Հէլլէն իշխանութեանց հրաւէրով, իրենց գիւղերը վերադարձող գաղթականներ էին։ Բօրվիի մէջ, 200 Իսլամներ սպանդանոցները տարուելով ոչխարի պէս մորթուեցան, կողոպտուելէ ետք։

Հէլլէնները չկրցան համերաշխ մնալ նաև Պուլկարներուն հետ։ Սելանիկի գրաւման առաջնութեան մասին ծագած վէճը, զոր պարզեցինք արդէն, միշտ հրատապ մնաց երկու իրերատեաց ցեղերուն միջեւ, առիթ դառնալով արիւնալի ընդհարմանց և սպանութեանց, որոնք տեղի կ'ունենային թէ՛ Սելանիկ քաղքին և թէ շրջականերուն մէջ։ Պուլկարիոյ Ֆերտինանտ Ջարը 1912 Դեկտեմբեր 5ին դնաց Սելանիկ, եէորիոս թագաւորին այցելութեան։ Հէլլէն գահաժառանգը անձամբ ընդառաջ գնաց կայարան։ Երկու վեհապետները իրար ողջագուրեցին։ Յաջորդ օրը, Ֆերտինանտ Ջար ներկայ գտնուեցաւ Ս. Նիքօլա եկեղեցիին մէջ կատարուած արարողութեանց, և նոյն իրիկունն իսկ մեկնեցաւ

Սօֆիա։ Անպաշտօն ուղեւորութիւն՝ մըն էր ասիկա։ Պուլկարիոյ վեհապետը չէր ուզած պաշտօնական ընոյթ մը տալ իր այցելութեան, եէորիոս թագաւորին Սելանիկ ներկայութիւնը վերջնական տիրապետութիւն մը նկատել չուզելով։ «Իրր պարզ զբօսաշրջիկ ակայ», ըսած էր Ն. Վեհափառութիւնը ալջունած միջոցին, և պարզ զբօսաշրջիկի մը պէս ալ մեկնեցաւ։ Իր մեկնումէն առքը՝ Հէլլէնեւպուլկար ցրտութիւնը հետզհետէ աւելի չեշտուեցաւ, և փոխադարձաբար անոր ունեցող ընդհարումները դարձան աւելի ծանրակչիռ ու վրդովիչ։ Սրկու պինակիցները Թուրքիոյ հետ իրենց հաչիւը փակած ըլլալով և այլեւս իրարու օժանդակութեան կարօտ չըլլալով, աղաս ատպարէզ պուած էին դա-

Նպարավաճառի խանութը որուն առջեւ սպաննուեցաւ եէորիոս Թագաւոր։
Հէլլէնները սեղան մը շտկեցին այնտեղ, և վերջէն ալ
յիշատակարան մը պիտի կանգնէին։

րերէ ի վեր գիրենք իրարմէ բաժնող խուլ ու անհատնում ատելութեան։ Այս տողերը գրած ատենին՝ ատկան համաձայնութեան մը չէին յանգած անոնք. ոչ Սելանիկի տիրապետութեան, ոչ ալ աշխարհակալուած Բուամելիի մէջ իրենց վերջնական սահմաններուն նկատմամբ։

Սելանիկ՝ ներկայ պատերազմին ամէնէն մեծաչուխդ դէպքերէն մէկուն թատերավայրը դարձաւ 1913 մարտ 5ին։ Նոյն օրը, ցերեկէն առք, Ալեքսանդր Սքինազի անունով Յոյն մը սպաննեց Յունաստանի եէորիոս Թագաւորը։ Ոճրագործը ծածկուած էր Հակիոս Թրիաս փողոցին անկիւնը, Թաղին ոստիկանատունէն քիչ մը անդին։ Թագաւորը իր թիկնապահին՝ գնդապետ Տրանքիտիսի հետ պտոյտէն կը դառնար ու կ'երթար դէպի պալատ։ Երբ փողոցին անկիւնէն անցաւ, ոճրագործը

երկու քայլ հեռուէն խոշոր ատրճանակով մը գնդակ պարպեց իր վրայ։ Առաջին հարուածին՝ գնդապետ Ֆրանքիատիս որ կ'երթար թագաւորին քովէն, ուզեց քաշել ատրճանակը, բայց ոճրագործը երկրորդ հարուած մը պարպեց իր վրայ որ վրիպեցաւ։ Կրետացի երկու ոստիկան-պինուորներ որոնք կը հետեւէին թագաւորին, խոյացան ոճրագործին վրայ, որ բնաւ ընդդիմութիւն չըրաւ և թողուց որ ձերբակալեն զինքը։ Ոստիկաններ ու պինուորներ, որոնք պատահմամբ միայն այնտեղ կը գտնուէին, միացան վերոյիշեալ ոստիկան-պինուորներուն։ Թիկնապահ Ֆրանքիատիս դարձաւ ղէպի վհատութիւնը, կարծելով թէ անիկա չէ զարնուած, բայց Եէորիոս թագաւոր նուազած ինկած էր նպարավաճառի մը խանութին առջեւ, ու նպարավաճառը զինքը կը վերցնէր։ Զինուորներ իսկոյն գոյն կուռք պրին՝ հիւանդանոց փոխադրելու համար, սակայն ճամբան ոտին ատանդից կուռքին մէջ։ Գնդակը մտած էր ուսոսկրին տակէն և դուրս ելեր էր ստամոքսէն, ատոր արիւնահոսութիւն պատճառելով։

Եէորիոս Ա. կրտսեր որդին էր Դանիոյ Քրիսթիան թագաւորին և հետեւաբար մօրեղբայր Անգլիոյ Թագաւորին և Ջարին ու հօրեղբայր Դանիոյ արդի թագաւորին։ Ծնած էր 1845 Դեկտեմբեր 24ին և հետեւաբար 68 տարեկան էր։ 1863 Մարտին, երբ Հելլէն Ազգ. ժողովը գտաւ անտէ թէ Անգլիական արքայական ընտանիքին իշխան մը չպիտի տանձնէ գահը, պատուիրակութիւն մը կազմեց, Յունաստանի թագաւոր մը գտնելու համար։ 1883 Մարտ 18ին, Ազգ. ժողովին նախագահ Մօրտինիա իսօք տուաւ վարչապետ Վալվիսի, որ յայտարարեց. «Վերջապէս գտանք մեր թագաւորը. Դանիոյ իշխան Կէորկ Քրիսթիան Վիլհելմն է անդիկա, որ պաշտօնապէս յայտարարից թէ կ'ընդունի Յունաստանի Գահը, եթէ ընտրուի Ազգ. ժողովին կողմէ։ Նոր թագաւորը ունի ազգին իղձին համապատասխան յատկութիւնները։ Սահմանադրական դատավարակութեան մը ու գովելի բարոյականի տէր է։ Գնահատելի և ամենուս համար վստահելի ծագում մը ունի։ Այս իշխանին ընտրութենէն աւելի յարմար ընտրութիւն չի կրնար ըլլալ։» Ազգային ժողովը իսանդաւատ ծափերու մէջտեղ ընտրեց Կէորկը թագաւոր, որ կէս գար պիտի վարէր Յունաստանի ճակատագիրը։ Ժողովուրդն ալ երբ լսեց դէպքը, մեծ ուրախանք ղդաց, որովհետեւ երկիրը կը տառապէր մեծ անիշխանութեան մէջ։ Մարտ 24ին տրիշ յանձնաժողով մը ընտրուեցաւ, Գահը մատուցանելու նոր Թագաւորին։ Այս յանձնաժողովը կը կազմէին Աղտաւութեան հերոս ոսկեզօծ Քանարիս, Զայիմիս և Կրիվա։ Յանձնաժողովը հանդիսաւորապէս գահը մատոյց 1863 Յունիս 6ին։ Նոր Թագաւորին Աթէնք ժամանելէն առաջ Ազգ. ժողովը 1863 Սեպտեմբեր 25ին քուէարկեց Յոնիական կղզիներուն կցումը Յունաստանի։ 1863 Դեկտեմբեր 18ին Եորկիոս Ա. հասաւ Պիրէոն, ուր հանդիսաւոր ընդունելութիւն պատրաստուած էր իրեն համար։ Յունաստան այն ատեն ունէր 47,516 քառակուսի քիլոմէթր տարածութիւն և 1,096,810 բնակիչ։ Յոնիականի կղզիներուն միացումը 1863ին և Թեսա-

լիոյ ու Նպիրոսի մէկ մասին միացումը 1881ին, երկրին վրայ ապրող 16,650 քառ. քիլոմէթր տարածութեամբ հող և 583,654 բնակիչ։ 1906ի մարդահամարը ցոյց տուաւ թէ Յունաստանի բնակիչներուն թիւը կը հասնէր 2,696,000ի, ինչ որ պիտի կրկնապատկուի արդի դէպքերուն հետեւանքով դրաւուած հողերուն բաժանումէն ետքը։ Եէորիոսի Թագաւորութեան մեծ դէպքերէն մէկը եղաւ 1866ի մեծ յեղափոխութիւնը, որ քիչ մնաց պատերազմ առաջ բերէր։ Նոյն տարին, Դեկտեմբեր 10ին վարչապետ Պուլկարիս այս յեղափոխութեան վրայ խօսեցաւ Երեսփ. Ժո-

Թուրք գերիներ նաւիպլի մէջ

ղովին առջև, որ առաջին անգամ ըլլալով կը զբաղէր Կրէտէի խնդրով։ 1878 Յունուարի յեղափոխութիւնը Թեսալիոյ մէջ՝ ուրիշ մէկ կարեւոր դէպքն է Եէորիոսի Թագաւորութեան։ 1885ին, երբ Պուլկարիա իւրացուց Արեւելեան Րումէլին, Յունաստան ընդհանուր զօրահանդէսին կատարեց և առաջին անգամ ըլլալով 90,000 զօրք հանեց։ Քիչ մնաց որ պատերազմ առաջ գար, բայց տէրութեանց կողմէ հէլլէն ժողովրդներուն պաշտպանութիւնը առաջքը առաւ։ 1897ին Տէլիանիսի Թահլիճը Կրէտէի խնդրին պատճառաւ ծանօթ դժբախտ պատերազմը առաջ բերաւ Թուրքիոյ հետ, և Եէորիոսի ժողովրդականութիւնը մեծապէս նուազեցաւ։ Այս պատերազմին հետեւանքով, ու մանաւանդ քաղաքական կուսակցութեանց յարաճուն զեղծումներուն պատճառաւ, ապստամբները կազմեցին Ազգային Դաշնակցութիւն մը որ 1909ին յեղափոխութիւն յարոյց և ստիպեց Վարչապետութեան կոչել Կրէտացի Պ. Վէնիզէլոսը, որ բացաւ յառաջդիմութեան ու ինքնամփոփումի շրջան մը։ Եէորիոս Թագաւոր իր խմաստութեամբ յարեցաւ ժողովրդական չարժումին և այժ տուաւ Պ. Վէնիզէլոսի, հակառակ միւս քաղաքական կուսակցութեանց ընդդիմութեան։ Եէորիոս Թագաւոր ծովակալ էր Դանիական

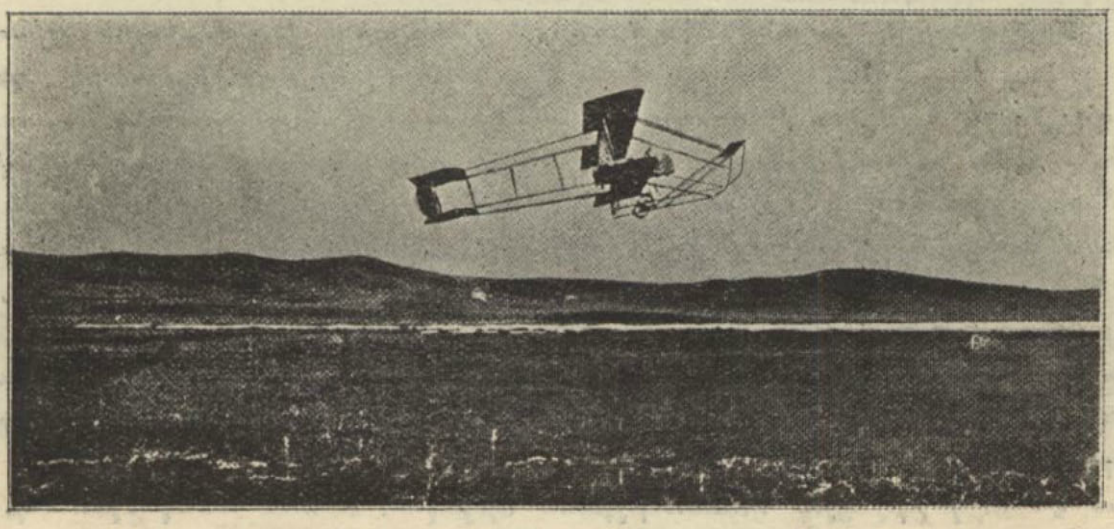
նաւատորմին, պետ Ռուսական Ա. զօրագունդին, Աւստրիական 99րդ զօրագունդին, պատուակալ ծովակալ Գերմանի և Բրիտանական նաւատորմիներուն, և Եւրոպական ամենաբարձր պատուանշանները ունէր։

Եէորիոս Թագաւորին մահուամբ սուգ կը մանէին Եւրոպայի գրեթէ բոլոր արքունիքները, մանաւորաբար Դանիականն ու Անգլիականը։ Անգլիոյ մայր Թագուհին իր քոյրն էր։ Սպաննուած վեհապետը ուրիշ անգամ մըն ալ մահափորձի առարկայ դարձած էր, առանց սակայն վնասուելու։ 1882ի ձմրան մէկ գիշերն ալ մինչդեռ կը չրջէր Պիրէոնի մօտ, պահակ մը որ չէր ճանչցած զինքը, պոռաց թէ ո՞վ է։ Թագաւորը, չուզելով ինքզինքը յայտնել, չպատասխանեց, և զինուորն ալ կրակ ընելով վիրաւորեց զայն։ Պահակը ո՛չ միայն չպատժուեցաւ, այլ Թագաւորը Ս. Փրկիչ պատուանշանով վարձատրեց զայն, լաւ նշանառու ըլլալուն համար։

Թագաւորին սպանումէն ետքը, դնդապետ Ֆրանքիսիս զինուոր մը ղրկեց Սկանիկի զինուորական կառավարիչ Նիքոլա իչխանին, զայժը հաղորդելու համար։ Զինուորը տեսաւ իչխանը, ապարանքին պարտէզին մէջ ու բարեւեց զայն, ըսելով. «Բարձրատոհմիկ Տէր, ցաւով կը ծանուցանեմ ձեզ թէ Ձեր վեհափառ հօրը վրայ դէնք պարպեցին»։ Իչխանը՝ ժպտունած՝ հարցուց. «Մանրապէ՞ս վիրաւորուած է»։ Զինուորը թէև իրողութեան տեղեակ էր, բայց պատասխանեց թէ չգիտեր, և յայտնեց որ կռնակէն վիրաւորուած է ու հիւանդանոց փոխադրուած։ Իչխանը, հնձկլատով, սիմսոպիլ մտաւ և հիւանդանոց գնաց։ Անտեղ անկողնի մը պատրաստուած էր, որուն վրայ դրուեցաւ Թագաւորին մարմինը։ Տոքթ. Էօսիրաթիատիս բազկերակը քննեց և ըսաւ թէ մեռած է։ Այդ միջոցին հասաւ իչխան Նիքոլա, և մեծ անձկութեամբ մօտենալով հօրը մարմնին, ճակատը համբուրեց։ Թագաւորին աչուընները գոցուած էին։ Իչխանը հարցուց բժիշկին. «Ինչո՞ւ պառկ է. յոյս ունի՞ք»։—«Չեմ համարձակիր խոսանալ», պատասխանեց բժիշկը։ Այն ատեն՝ վիրաբոյժ Քօցօլօ յայտնեց իրողութիւնը։ Իչխանը հնձկլատով ինկաւ հօրը մարմնին վրայ, աղու մը պէս լալով։ Գրեթէ քաշելով զինքը տարին հիւանդանոցին սրահը, ուր փիչ ետքը հասան Սկանիկի կառավարիչը, բարձր պաշտօնատարներ ու սպաներ, հոգեւոր պետերը և ծանօթ անձնաւորութիւններ։ Նիքոլա իչխան՝ գլխարկը ձեռքը սրահէն դուրս ելաւ Մէտրապոլիտին ու կառավարչին հետ, որոնցմէ ապաները երկու կարգի վրայ կեցուց, և հօրը մահը ծանուցանելով հրաւիրեց որ հաւատարմութեան երդում ընեն Կոստանդին նոր Թագաւորին համար։ Իչխանը միշտ կուլար, և երբ «կեցցէ՛ Թագաւորը», կը գոչէին, գլխարկը միայն վեր առաւ։

Այդ միջոցին՝ Թագաւորին սպանութեան լուրը տարածուած էր քաղքին մէջ, անաւոր չփոթութիւն մը առաջ բերելով։ Նախապէս կարծուած էր թէ ոճրագործը Պուլկար մըն է, սակայն չուտով, յայտնի չէ թէ ինչպէս, լուր ելաւ թէ Իսլամ մըն է Թագաւորը զարնողը, ինչ որ Յարդի մը սկզբնաւորութեան և ծանր խուճապի մը պատճառ դարձաւ։

Շատեր սարսափահար կը վազէին, տեսնելով որ զինուորները հապճեպով իրենց զօրանոցները կ'երթան։ Գրեթէ ամբողջ ժամ մը խօլական արշաւ մը եղաւ անձկութեան մատնուած անցորդներու, որոնք ապաստան մը կը փնտռէին։ Մինչև որ ռամիկան-զինուորները յաջողեցան կարգ կանոնը վերահաստատել, սպաննուեցան 18 Իտամ և մէկ քանի Հրեաներ։ Սպաննուող Իտամիներուն մէջ կը գտնուէին նշանաւոր Եուսուֆ Քաբանճը զատէ Իպրահիմ էֆէնտի, և նոյն ընտանիքէն Սաղըր Մէհմէտ էֆէնտի։ Նիքօլա իշխան՝ այդ սխալհասկացողութեան վերջ տալու համար, պաշտօնապէս ծանուցց թէ ոճրագործ Սքինտլի Հէլլէն մըն է։ Միևնոյն առնն՝ ծածկագիր հեռագիր մը ուղղեց Կոստանդին թագաւորին, և բաց հեռագիր մըն ալ իր միւս եղբօր՝ Անտռէ իշխանին, որ մօրը՝ Օլիա թագուհիին հետ Աթէնք կը գտնուէր, հետևեալ

Հելլէնական սաւառնակ մը ևանիոյի առջեւ

կերպով ծանուցանելով իրողութիւնը.—«Խեղճ հայրիկը մահացու կերպով զարնուեցաւ։ Մայրիկին իմացուր այս տխուր լուրը»։

Նոյն իրիկունը՝ երբ թագաւորին սպանութեան լուրը Աթէնք հասաւ, ոչ ոք կ'ուզէր հաւատալ։ Եէորիոս և Անտռէ իշխանները կտրելի եղած զգուշութիւններով իրենց մօրը ծանուցին իրողութիւնը։ Թագուհին նուաղեցաւ։ Պ. Վէնիզէլոս իսկոյն նախարարաց խորհուրդ դումարեց, և որոշուեցաւ պաշտօնապէս ժողովուրդին հաղորդել թագաւորին սպանութեան դոյժը։ Կէս գիշերին պաշտօնաթերթը հրատարակեց հետեւեալ գեկոյցը.—«Ցիմարի մը ոճրագործ ձեռքերը այսօր Սելանիկի մէջ սպաննեցին թագաւորը, խորունկ սուգի մատնելով ամբողջ ազգը՝ ուրախութեան այս օրերուն, երբ կ'իրագործուին ազգային իղձերը»։ Աննկարագրելի էր թագաւորին սպանութեան լուրին առաջ բերած ճնշիչ ապշութիւնը։ Աթէնք և բովանդակ Յունաստան անպատում արտաբերկու թեան մատնուեցան. ոչ ոք կ'ուզէր հաւատալ թէ Յոյն մը երբեք կրնայ սպաննած ըլլալ Յունաստանի թագաւորը, երեւակայուելի ամէնէն բարի մարդը որ իր բովանդակ կեանքին ընթացքին միշտ

իր նահանգներուն, մանաւանդ իր ժողովուրդին լաւութեան կը տենչար ու կ'աշխատէր։ Նախարարաց Խորհուրդին որոշմամբ, բոլոր մարտկոցներն ու մարտանաւերը, մինչև թագաւորին թաղումը, ամէն օր առաւօտուընէ մինչև իրիկուն կէս ժամը անգամ մը թնդանօթ արձակեցին իբրեւ սուգի նշան։

Ոճրագործը, որ բուսակեր մըն էր, Սելանիկի մէջ կը բնակէր խան

Եէորիոս Թագաւորին մարմնին փոխադրութիւնը Սելանիկի մէջ

մը։ Մէկ քանի օր առաջ կը յայտարարէր թէ պիտի դայ օր մը, ուր այլեւս թագաւոր չպիտի գտնուի երկրի վրայ և ամէն մարդ պիտի ապրի խաղաղութեան ու ներդաշնակութեան մէջ։ Ոճրագործին վրայէն գտնուեցան ինքնակենսագրական մէկ քանի նօթեր, որոնք հետեւեալ խօսքերով կը սկսէին. — «Այս նօթերը կ'ուղղեմ խմբագիրներուն, և վայ անոր որ պիտի մերժէ զանոնք հրատարակել»։ Թէև ընկճուած ու ծեր էր, — 50 տարու, — բայց մինչև վերջը պահեց իր պատարիւնութիւնը։ Իր գործած ոճիրը մնաց անբացատրելի. որովհետև մեքի հաւատարկչութեան տէր մարդ մը չէր, և յաջորդական հարցաքննութեանց ընթացքին բոլորովին անկապ ու հակասական պատասխաններ տուաւ։ Ժամանակ մը եաքն ալ, մինչդեռ գինքը դատձեալ կը հարցաքննէին, պահնորդներուն անուշադրութեան մէկ պահէն օգտուելով ինքզինքը պատուհանէն վար նետեց և անձնասպան եղաւ, իրեն հետ տանելով գործած ոճրին գաղտնիքը։

Կոստանդին իչխան որ Եպիրոսի մէջ իմացած էր հօրը սպանութեան լուրը, Փետրուար 22ին ժամանեց Պիրէոն, արքայական Սֆաքիխա

պրօսանաւով, որուն կ'ուղեկցէր Թորփիլահալած մը։ Իշխանը պաշտօնական ընդունելութիւն չուզեց, և պարզօրէն ցամաք ելաւ Գալէրա, հետեւորդ իշխաններուն հետ. ու չիտակ Աթէնք գնաց օթօմօպիլով։ Պալատան դրօշը կէս պարզուած էր սուգի համար։ Յաջորդ օրը՝ Երեքշ. Ժողովին մէջ հանդիսաւորապէս տեղի ունեցաւ երդումի արարողութիւնը, և իրիկունը՝ նոր Թագաւորը մեկնեցաւ Սելանիկ, ուր նախորդ օրը գացած էր Օլկա մայր Թագուհին։ Երեքշ. Ժողովը նոր Թագաւորը ողջունեց իբր Կոստանդին ԺԲ.,—այսինքն իբր յաջորդ Բիւզանդական վերջին կայսեր, — բայց Թագաւորը այդ մասին վերջնական որոշում մը չտուաւ։

Փետրուար 29ին՝ Սելանիկի մէջ մեծ հանդիսութեամբ տեղի ունեցաւ Եէորիոս Թագաւորին մարմնին փոխադրութիւնը։ Հանգուցեալ վեհապետին դագաղը տարուեցաւ Ամֆիթրիթ զրօսանաւը, ընկերակցութեամբ մեծվայկուչ թափօրի մը՝ որուն կը մասնակցէին բոլոր իշխանները, իշխանուհիները, նաւատորմիղներուն հրամանատարները, Պուլկար դօրավար Հատարչիֆ, Սերպ դեղապետ մը, դերման ծովակալը, հիւպատոսները, քաղաքային ու զինուորական բոլոր իշխանութիւնները և հոգեւոր պետերը։ Դագաղը նաւ փոխադրեցին արքայական իշխանները։ Կոստանդին Թագաւոր իր մօրը Թեւը մտած էր, զոյն Ամֆիթրիթ առաջնորդած միջոցին։ Մեծ ատրճանց վեց մարտանաւեր Ամֆիթրիթի ուղեկցեցան մինչեւ Յունաստան, և Աթէնքի մէջ մեծվայկուչ յուղարկաւորութենէ մը վերջ տեղի ունեցաւ Թաղումը։

Նոր Թագաւորը իր առաջին հրովարտակով իրեն Ա. Թիկնապահ անուանեց ընդհ. ապայակոյսին պետ զօրավար Տանկլին, և Թիկնապահ ամրաչէն զօրքերու հրամանատար դեղապետ Տուսմանին։

Եէորիոս Թագաւորին համար հոգեհանգստեան պաշտօն կատարուեցաւ բոլոր դաշնակից պետութեանց մայրաքաղաքներուն մէջ։ Սօֆիայի մէջ՝ Ցերտինանտ Թագաւոր անձամբ ներկայ գտնուեցաւ Մայր Եկեղեցին կատարուած հոգեհանգստեան պաշտօնին՝ նախարարներուն, դիւանադիտական մարմնին, իշխանութեանց և բանակին հետ։ Արարողութեանց նախագահեց Սօֆիայի Մէտրապոլիտը, և այդ առթիւ յունարէն աղօթք մը արտասանեց։

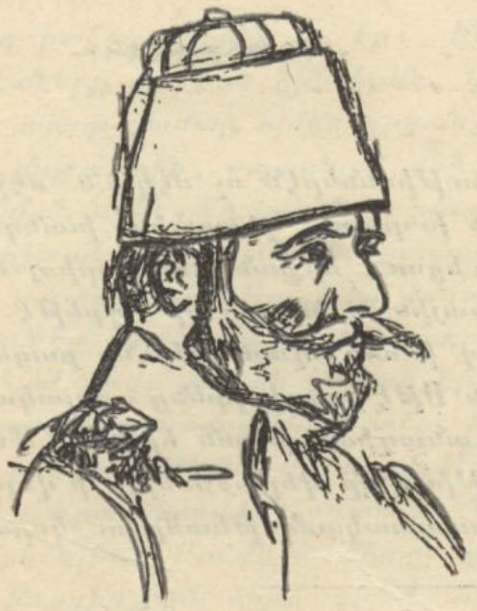
Եէորիոս Ա.ի ապանութիւնը անկեղծ ցաւ պատճառեց ամէն կողմ, մանաւանդ Յունաստանի մէջ, որովհետեւ չուտ բարի վեհապետ մը եղած էր և լաւ յիշատակ մը թողած էր միտք, որքան՝ իր երկրին, այնքան նաեւ իր այցելած բոլոր վայրերուն մէջ։ Քաղքենի Թագաւորի տիպարն էր, պարզասէր, արարողական ձեւակերպութեանց հետ անհաշտ ու չափազանց դիւրառտ։

Դժբախտ Թագաւորը, զրեթէ ամբողջ կէս դար ընդհանրապէս ապերջանիկ Թագաւորութիւն մը ընելէ վերջ, ապահնուած էր անանկ առեն մը ուր բախտը աքանչելապէս կը ժպտէր իրեն։ Պալքանեան պատերազմին առթիւ Հէլլէն բանակներուն տարած յաղթանակները պատկումն էին իր կէս դարու գահակալութեան, որուն յիսնամեակը պիտի

ոճնուէր չուտով։ Հաւանականաբար Եէորիոս Թագաւոր այդ հանդէսներէն առքը գահը Թողուր Կոստանդին իշխանին, ինչպէս ինքն իսկ հաակցուցած էր Եանիայի յաղթանակին վաղորդայնին, ըսելով չուրջիններուն. «Զաւկիս մուտքը Սելանիկ՝ ինքը բարձրացուց ընդէ. ապարտապետութեան աստիճանին. Եանիա մուտքը գահով միայն կրնայ վարձատրուիլ»։

Պաչոճնական տեղեկութեանց համեմատ, պատերազմական գործողութեանց ընթացքին Հէլլէն բանակներուն մաս կազմեցին 192,000 *զինուոր, որոնցմէ* 82,000*ը կռուեցան Մակեդոնիոյ մէջ,* 52,000*ը Եպիրոսի մէջ և* 18,000*ը կղզիներուն մէջ։ Մինչև* 1913 *Ապրիլ* 10՝ *Յունաստան* 480 *միլիոն ֆրանքի ծախք մը ըրած ըլլալը յայտարարեց։ Դարձեալ, Հէլլէն պաչոճնական տեղեկութեանց համաձայն, պատերազմին հետեւանքով Յունաստանի հպատակներուն ընդհանուր կորուստը եղաւ* 500 *միլիոն ֆրանք։*

ՎԵՐՋ Դ. ՄԱՍԻՆ

ԷՍԱՏ ՓԱՇԱ
Եանիայի հերոս պաշտպանը

Ե. ՄԱՍ

ՊՈՒԼԿԱՐԻՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Դաշնակից պետութիւններէն ոչ մէկուն մէջ պատերազմի յայտարարութիւնը այնքան խոր ու դիտակից խանդավառութեամբ, գրեթէ հեչտանքով ողջունուեցաւ, որքան Պուլկարիոյ մէջ։ «Բառորդ դարէ ի վեր այսօրուան կը նայինք» խօսքը որ գրեթէ ամէնուն բերանն էր, մինակը կը բաւէ այդ խանդավառութիւնը բացատրելու։ Պէրլինի Վահաժողովին մէջ՝ Սան Սթէֆանօի իրենց հոյակապ երազին բզքտումը տեսնելէն, ուուս դիւանագիտութեան երկնած Մեծ-Պուլկարիային ողորմուկ իշխանապետութիւն մը վերածուելէն ի վեր, Պուլկարները գրեթէ անհաւատարելի հաստատակամութեամբ ու կորովով այդ օրուան կը

Տեսնել՝ Պատկեր, էջ՝ 12. 13. 18. 24 35. 39. 40. 42. 46. 48. 51. 62. 64. 65. 74. 75. 80. 83. 89. 93. 97. 101. 113. 119 125. 127. 140. 141. 145. 151. 153. 155. 160. 161. 172. 176. 181. 184. 186. 198. 201. 208. 209. 211. 217. 220. 221. 229. 239. 248. 249. 254. 257. 267. 273. 276, 291. 298. 302. 305. 307. 311. 320. 321. 328. 331. 337. 344. 346, 352. 360. 373. 375. 384. 393. 404. 409. 420. 489. 494. 512. 517. 520. 521. 545. 829. 832. 840. 888։

Քառոտս, էջ՝ 22. 23. 49. 56. 78. 81. 129. 147. 163. 227. 289. 292. 325. 377. 389. 415. 473. 721։ *Յաւելուած՝ թիւ* 1. 3. 4. 12։

պատրաստուէին։ Մենք արդէն առիթ ունեցանք պարզելու այն յարաբեր աշխատութիւնը որով այդ իտէալին դիմած էին, նոյն իսկ իրենց ոյժերէն վեր զոհողութիւններու ենթարկուելով, առանց ատոր համար ոտնակոխ ընելու այն պահանջները զորս քաղաքակրթութիւնը կը պարտադրէ արդիական պետութիւններու։ Ընդհանրապէս իմաստուն և հայրենասէր վարիչներու ձեռքին տակ, Պուլկարիա ճշմարիտ զինուորական տէրութիւն մը դարձած էր այդ կարճ ժամանակուան ընթացքին, նոյն ատեն չէնցնելով, եւրոպականացնելով այն աւերակ հայրենիքը զոր Պէրլինի Վեհաժողովը թողած էր իրեն։ Ժողովուրդը առանց տրտունջի տարած էր իրեն ինկած զոհողութեան հակայ բաժինը որովհետեւ իր

Հէլլէն զինուորները կը յառաջանան իրենց վրաններուն պլլուած

վարիչները յանկուցանող իտէալը իրենն ալ էր։ Ինչ որ Պէրլինի մէջ գումարուած դիւանագէտները զլացած էին իրեն, կ'ուզէր ինք իր ձեռքով աշխարհակալել, և ատոր համար ամէն զրկանքի տոկալու համակերպած էր տարիներու ընթացքին, սպասելով մեծ օրուան որ ազգային ընդհանուր իղձին պահման մնկնակէտը պիտի ըլլար։ Այդ բաղձացուած օրն է որ կը ծագէր վերջապէս պատերազմի յայտարարութեամբ, հոկտեմբեր 5ի պատմական առաւօն։ Եւ Պուլկար ժողովուրդը մեծ ինքնավըստահութեամբ կ'ողջունէր այդ օրը։ Խեղճուկրակ իշխանապետութիւնը զոր Պէրլինի Վեհաժողովը բաժին հանած էր իրենց, եթէ ոչ մեծ, գոնէ բաւական պատկառազդու զօրութեան տէր թագաւորութեան մը վերածուած էր։ Իրենց իմաստութիւնը միշտ արթուն, միշտ գործունեայ մնալով, գիտցած էր աքանչելապէս օգտուիլ ներկայացող պատեհութիւններէն։ Նախ Արեւելեան Րումելին միացուցած էին մայր երկրին, յետոյ կրցած էին ինքզինքնին ձերբազատել արտաքին կաշկանդիչ խնամակալութիւններէ, և յաջորդաբար տիրացած էին երկաթուղիներուն, տիրացած էին նաև իրենց բացարձակ անկախութեան։ Բայց ազգային իտէալը միշտ անկատար կը մնար, և հիմայ որ զայն իրագործելու առիթը յայտնուած էր, բոլորն ալ ինքզինքնին պատրաստ կը զգային իրենց արիւնին մինչև յետին կաթիլը թափելու, այն խոր համոզումով թէ իրենց համախումբ զոհողութենէն կախուած է անոր յա-

ջողութիւնը։ Այդ անյեղլի հաւատքը, այդ անպարտելի բարոյական կորովն էր որ բոլոր ինդանօթիներէն, ռազմավարութեան բոլոր յատակագիծներէն աւելի նպաստեց իրենց յաղթանակին։ Ճեմին Պուլկար զինուորը գիտէր թէ ինչո՛ւ համար կը կռուի, թէ ինչո՛ւ պէտք է ինքզինքը զոհէ, և թէ վերջապէս ինչ կախուած է այդ զոհողութենէն։ Գիտէր տակաւին թէ պարտութիւն մը վերջնական մահն էր Պուլկար հայրենիքին, և այս ամէնը գիտնալուն համար է որ այնքան հոյակապ նուիրմամբ, կորովով, անպատճառ յաղթելու կամեցողութեամբ կըռուեցաւ ու յաղթեց։

«Ամէն Պուլկար կը փութար պատերազմի մը որուն երկար առենէ ի վեր կը տեւէար, կը գրէ Պ. Ալէն ար Բէնէնրէօն իր գեղեցիկ գործին մէջ (*)։ Իրենց անկախութեան սիրանարնէն ի վեր, վարժուած ևն մտածելու թէ գոյութեան իրաւունք ունին լոկ իրենց երբեմնի տէրերուն՝ Թուրքերուն դէմ կռուելու համար։ Այդ կռուին պատրաստուած էին բարոյապէս ու նիւթապէս, անոր նուիրուելով իրենց բոլոր սրտով ու բովանդակ կորովով։ Սկզբնական օրերուն՝ կազմուելու վրայ եղող այդ երիտասարդ բանակին մէջ ամէն բան կը ձգտէր դէպի սա միակ գաղափարը, որ հայրենիքին գոյութեան խորհրդանշանն իսկ էր. «Պէտք է յաղթել Թուրքերուն և զանոնք Եւրոպայէն դուրս վանել»։ Այդ գաղափարէն կը բղխին ո՛չ միայն ներկայ պատերազմ, այլ նաև անոր պատրաստութեան եղանակը. անկէ ներշնչուած է բանակին բարոյական ու զինուորական խմորումը, անկէ ներշնչուած է նաև ապաւերու, վերին հրամանատարութեան և ապագակոյտերու կազմութեան եղանակը։

(*) La guerre des Balkans, en 1912. Campagne de Thrace, Par Alain de Penennrun, Breveté d'Etat-Major. Paris, Charles Lavauzelle, 1913.

Բաց ի այս աշխատութենէն որ Թրակիոյ (պուլկարական) պատերազմներուն նըւիրուած լաւագոյն գործն է, կ'օգտուինք նաև հետեւեալ աշխատութիւններէն. —

Feuilles de route bulgares, Journal de marche d'un corresspondant de guerre pendant la Campagne de Thrace. Par Alain de Penennrun. Paris. Chapelot, 1913.

Vers la Victoire avec les Armées Bulgares. Par le Hieutenant H. Wagner, de l'Armée Austro-Hongroise; correspondant de guerre de la **Reichspost**. Paris, Berger-Levrault, 1913.

La guerre Turco-Balkanique (1912) Thrace Macédoine Albanie-Epire. Parle Lt-Colonel breveté Boncabeille. Paris, Chapelot, 1913.

Au Chevet de la Turquie. Quarante jours de guerre. Par Stéphane Lauzanne, correspondant du **Matin**. Paris, A. Fayard.

De Sofia à Tchataldja. Par René Puaux, correspondant de guerre du **Temps**. Paris, Perrin & Cie, 1913.

Au feu avec les Turcs; Journal d'opérations (Kirkilissé, Lulé Bourgas, Tchataldja). Par le Major von Hochwæchter, attaché à l'Etat Major dè Mahmoud-Mouktar-Pacha. Paris, Berger-Levrault, 1913.

La guerre des Balkans. Esquisse générale des opérations. Par le capitaine L. Loizeau. Paris, Berger-Levrault, 1913.

Կ'օգտուինք նաև համեմատաբար անկարեւոր ուրիշ մէկ քանի գործերէ, ինչպէս նաև եւրոպական բոլոր կարեւոր թերթերու թղթակիցներուն նամակներէն։

Դիպուածական թշնամիին առելութիւնը որ բնական զգացում մըն էր բոլոր Պուլկարներուն մօտ, առաջին տարին է զոր չանացին պահպանել ու զարգացնել զինուորներու սրտին մէջ։ Սակայն համար՝ ոչինչ կը խնայուէր և արդէն դիւրին էր Օամ. տիրապետութեան երթեւեկի ճորտերուն հոգիին ներարկել վրէժխնդրութեան ծարաւն ու յաղթելու տենչը։ Պուլկարներու հետ ունեցած առաջին տնտեսկցութիւններուս ընթացքին ահռելք կը խօսէին ա՛չ միայն Մակեդոնիոյ ներկայ խժդժութեանց վրայ այլ նաև երեսունը հինգ տարի առաջուան զուլումին վրայ, երբ յաղթական ռուս բանակները Պալքաններէն ի վար կ'իջնէին, իրենց առջեւէն քշելով Բլէվնայի ու Շիրքայի պարտուածները։ Մէկը իր մօրը սպանութիւը տեսած էր աչուըներուն առջև, ուրիշ մը իր հօրը և եղբօրը։ երրորդ մը գրեթէ հրաշքով ազատած էր իրեն սահմանուած գնդակէ մը, երբ դեռ չատ փոքր էր, և սարսափէն խելայեզ՝ ականատես կ'ըլլայ Սթարա-Զակօրայի բնակիչներուն ջարդին։ Երբեմնի հարստահարողին դէմ անուցուած այս առելութիւնը հիմն իսկ է Պուլկարներու յաջողութեան։ կեանքի պահպանութեան բնազդէն անհունապէս աւելի զօրաւոր, և իրենց հոգիին մէջ խորապէս արմատացած այս զգացման չնորհիւն է որ պուլկար զօրաբաժինները կրցան ունենալ այն յանկարծընթաց խոյանքը, զոր Թուրքերը դիմակալեցին լոկ թոյլ կրաւորականութեամբ և անխուսափելիին հանդէպ ցոյց արուած ճակատագրական համակերպութեամբ»։

Պատերազմի յայտարարութիւնը Պուլկարիոյ մէջ ծանուցուեցաւ Ֆէրտինանտ Զարին հետեւեալ յայտարարութեամբ, որ ամբողջ երկրին մէջ պատերը փակցուած էր գրեթէ միևնոյն ժամուն.—

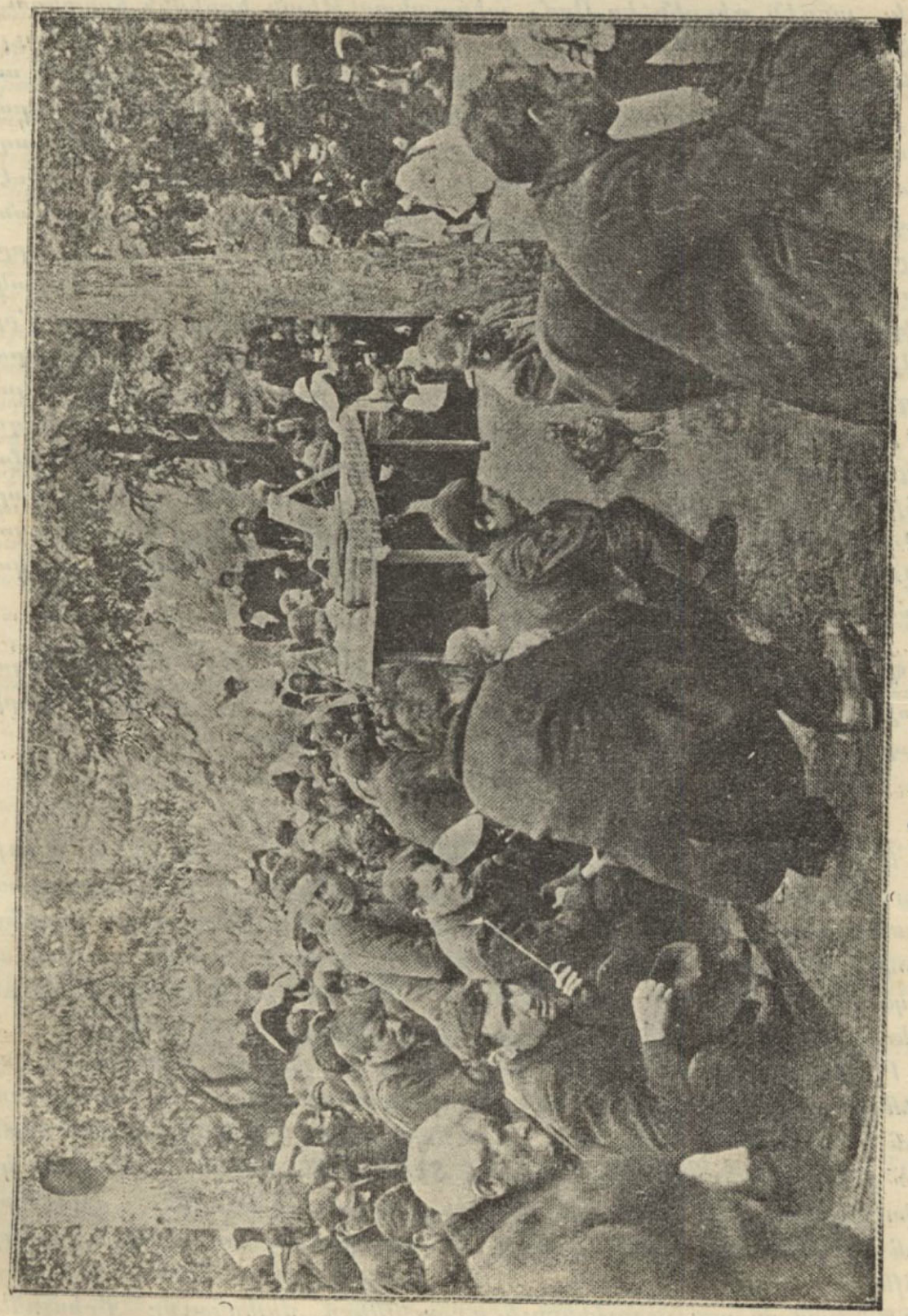
Պուլկարնե՛ր

Բանակիհիդ տարուան իշխանութեանս ընթացքին՝ Պուլկարիոյ փառքը, բարօրութիւնն ու յառաջդիմութիւնը միշտ փնտռեցի իմացական խաղաղ աշխատանքի մէջ, եւ այս ուղղութեամբ կ'ուզեի որ Պուլկար ազգը ընթանար միշտապես։ Սակայն նախախնամութիւնը ուրիշ կերպ տնօրինեց։ Եկած է այն վայրկեանը ուր Պուլկար ազգը կոչուած է հրաժարելու խաղաղութեան բարիքներեն, եւ մեծ հարցի մը իրականացման համար զոհի դիմելու։

Բիչոկն ու Բօսօրկն անդին, մեր արիւնի ու կրօնքի եղբայրները տակաւին չկրցան մարդկային տանջի կեանք մը ձեռք բերել, մեր ազատագրութենեն երեսունըհինգ տարի ետքը։ Այս նպատակին հասնելու համար թափուած բոլոր քանքերը, թէ՛ եւրոպական Տէրութիւններու եւ թէ պուլկար կառավարութեան կողմէ, չկրցան ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որոնք բոլոր տային Քրիստոնեաներուն՝ վայելել մարդկային ազատութիւններ ու իրաւունքներ։

Պաշտպանել այս ստրուկներուն արցունքները, միլիոնաւոր Քրիստոնեաներու հեծեծանքները պիտի ըլլար մեր սիրտը, մեր՝ անոնց ցեղակիցներուս եւ կրօնակիցներուս, որ մեր ազատութիւնն ու խաղաղ կեանքը կը

պարտիւ հրեստնեայ մեծ ազատարարի մը: Եւ Պուլկար ազգը կը յիշէ ազատարար Ցարին մարգարեական խօսքերը թէ նուիրական գործը պիտի տարուի մինչեւ վերջը:

Թագուհի Եղիսաբեթ մեծ սիրելի

Խաղաղութեան համար՝ մեր ունեցած սիրը ապառնցաւ, եւ Թուրքիոյ հրեստնեայ ժողովուրդին օգնութեան հասնելու համար մեզի ուրիշ միջոց

չի վնաս բայց եթէ զինքի դիմել որպեսզի կարենանք անոնց կեանքին եւ ինչքին պաշտպանութիւնը ապահովել: Թրքական նահանգներուն մէջ տիրող անիշխանութիւնը կը սպառնայ նոյն իսկ մեր ազգային կեանքին: Շրիպի եւ Բօշանտայի ջարդերուն ետքը, փոխանակ զոհերուն արդարութիւն եւ գոհացում տալու, ինչպես որ մենք պահանջեցինք, բուրք կառավարութիւնը իր զինուորական ոյժերը շարժման մէջ դնելու հրաման տուաւ :

Մեր երկար հաղորդութիւնը այսպիսով դառն փորձի մը ենթարկուեցաւ: Քրիստոնեական մարդասիրական զգացումները, մեր եղբայրներուն օգնելու նուիրական պարտականութիւնը՝ այն պահուն ուր բնաջնջումը կը սպառնար անոնց, եւ Պուլկարիոյ պատիւն ու արժանապատուութիւնը իմ վրաս հրամայական պարտականութիւն դրին զինքի տակ կանչելու հայրենիքին պաշտպանութեան համար պատրաստուած մեր զաւակները: Մեր գործը արդար, վեհ ու նուիրական է:

Ամենակարող Աստուծոյ օգնութեան ու պաշտպանութեան վրայ դիակատար հաւատքով կը ծանուցանենք Պուլկար ազգին որ պատերազմը հռչակուած է Թուրքիոյ Քրիստոնեաներուն մարդկային իրաւունքները պաշտպանելու համար: Կը հրամայեմ պուլկար բանակին՝ խաղալ դիպի բուրք հողը:

Մեր կողմին եւ վեգի հետ՝ միանոյն նպատակով՝ հասարակաց թշնամիին դէմ կը կռուին նաեւ Պուլկարիոյ դաշնակիցը Պաղտանեան Պետութենէն՝ Սերպիոյ, Յունաստանի եւ Թարատաղի բանակները: Եւ այս կռուին մէջ որ խաչին պայքարն է ընդդէմ Մահիկին, ազատութեան պայքարը՝ ընդդէմ բռնակալութեան, վեգի հետ պիտի ունենանք արդարութեան եւ յառաջդիմութեան բարեկամներուն համակրութիւնները:

Ուժոգնած այս հանգամանքներով, բո՛ղ պուլկար արի զինուորը յիշի իր հայրերուն եւ պապերուն հերոսական գործերը, ու իր ոուս ազատարար վարպետներուն խօսքը, եւ թող յաղթանա՛կ յաղթանակ բո՛ւք:

Յառա՛ջ:

Թող Աստուած վեգի հետ ըլլայ:

Այս յայտարարութիւնը դեռ առաքրգրած էին թէ՛ Պէրլինահա Զար և թէ բոլոր նախարարները, մեծ աղմուկ յարոյց թէ՛ Եւրոպայի և թէ մանաւանդ Թուրքիոյ մէջ, իր այն պարբերութեամբ, որով Խաչակրութեան մը գոյնը կուտար պատերազմին, զայն ներկայացնելով իբր Խաչին պայքարը Մահիկին դէմ: Գրեթէ ամէն կողմէ քննադատեցին այդ անխորհուրդ խօսքը որ չատ հեռու էր պատերազմին իսկական բնոյթը ներկայացնելէ, և որ անընդունելի կը դառնար այն տեսակ վճռապետի մը գրչին տակ, որուն հպատակներուն մէջ բազմաթիւ Իսլամներ կը գտնուէին: Իրաւամբ վրդովուեցան մանաւանդ թուրքիոյ քրիստոնեայ տարրերը, վախնալով իսլամական մոլեռանդութեան պոռթկումէ մը, սակայն իսլամ տարրը պաղարիւնութեամբ, գրեթէ արհամարհանքով քննադատեց Պուլկար վճռապետին այդ անմտած խօսքը, և բովանդակ պատերազմին ընթացքին՝ կայսրութեան բոլոր այն մասերուն մէջ որոնք պատերազմական գործողութեանց չէջանակէն դուրս կը մնային,

Քրիստոնեաներու դէմ ո՛և է կարեւոր ու նշանակելի ծայրայեղութիւն չգործուեցաւ երբեք։

Ցերթնանա Զար՝ միեւնոյն առեն Պուլկար բանակին ուղղեց հետեւեալ յայտարարութիւնը, որուն մէջ նոյն խաչակրութեան մասին արտայայտուած էր տարբեր ձեւով մը. —

Օսմ. Կայսրութեան մէջ բնակող մեր ազգակիցներուն անվտանգի տառապանքները որոնց երկար ատեն ի վեր մեր սիրտը կը չարչրկին, արդար արհամարհութիւն մը առաջ բերին մեր ազգին մէջ։

Սպառած ըղձով բոլոր խաղաղասիրական միջոցները՝ ըստ կարելւոյն բարւոքելու համար կենցաղը այդ վարմունքներուն՝ որոնց արիւնով ու կրակով մեր եղբայրներն են, մենք՝ հաւատարիմ բարգման մեր ազգային իդէալներուն՝ չենք կրնար այլեւս անտարբեր մնալ անոնց հանդէպ անկարելի, եւ մեր առնականութեան ազգին վստահելով. հրամայեցինք մեր բանակին որ անցնի սահմանագիծը եւ կռուի ձեռնարկէ դարաւոր թշնամիին դէմ։

Մեր հետապնդած գործը սուրբ ու մարդասիրական է։ Մեր առնականութեան հայրենիքին համար վճռական այս պահուն՝ վստահ ենք որ բանակին պատկանող առնական ամէնէն աննշան անձ պիտի զգայ իր պաշտօնին կարեւորութիւնը եւ պիտի արդարացնէ ազգին կողմէ իր վրայ դրուած յոյսերը։

Յառաջ Խաչին եւ մեր զինւորին օգնութեամբ։

Թող արդարութեան Աստուածը օրհնէ մեր բազուկն ու իրաւունքը։

Բանակին նկատմամբ Ցերթնանա Զարին անուղղակի այդ խոր վերաբերմունքեան ուրիշ մէկ ապացոյցն է նաեւ հետեւեալ հեռագիրը, զոր ուղղեց նախարարապետ Պ. Կլչոֆի, ի պատասխան պուլկար գահին կողմէ պատերազմին յաջողութեան համար եղած մաղթանքներուն.—

Հաւնոզուած եմ թէ մեր անբաղդատելի ու խաղաղ բանակը, ծնունդ առած պուլկար ժողովուրդին ծոցին՝ որուն անձնուիրացութիւնը ազգային գաղափարներու համար նմանը չունի պատմութեան մէջ, արժանիօք պիտի կոչուի ու վերջնականապէս բնաջինջ պիտի ընէ Պուլկար ցեղին յաւիտենական թշնամին։

Բիլօկի ու Բօսօֆի անդին գտնուող մեր եղբայրները պիտի շուտափոյթ վերջապէս ազատութեան շունչ։

Կեցցէ՛ պուլկար խաչաձի ու յաղթական բանակը։

Կեցցէ՛ պուլկար ժողովուրդը։

Երբ այս յայտարարութիւնները կը կարդացուէին, Ցերթնանա Զար երկու օրուընէ ի վեր կը գտնուէր Սթռարա-Զակօրա, ուր հաստատուած էր մեծ ընդհանուր-բանակապետը։ Թագաւորին բացակայութիւնը սակայն արգելք մը չէր բլլար որ ռազմաշունչ ցոյցերը նամանաւանդ մայրաքաղաքին մէջ։ Առաւօտուընէ ի վեր արդէն թմրկահարներ կը շրջէին քաղքին մէջ՝ ծանուցանելով պատերազմ յայտարարուած բլլալը։ Զինուորական նուագախումբ մը կ'անցնէր փողոցներէն, գրեթէ կրօնական մեղեդիի մը տպաւորութիւնը ձգող եղանակ մը նուագելով։ Ժողովուր-

դը խելայեղ ցոյցերու չէր յանձնուեր. լուրջ, գրեթէ պաղ, բայց էապէս խորագնեցիկ էր իր խանդավառութիւնը։ Սառար խումբեր կազմուած էին Ցէրտինանտ Զարին կողմէ ժողովուրդին ուղղուած յայտարարութիւնը կրող պաստառն առջև։ Ամէնէն մօտը կեցողները կը կարդային և բերնէ բերան՝ մարդիկ կը կրկնէին բառերը, մինչև ամէնէն վերջի չարչին վրայ գանուողները։ Ոչ մէկ երիտասարդ կը տեսնուէր ահագին մայրաքաղաքին մէջ. բոլորն ալ արդէն մեկներ էին իրենց զօրագունդերը։ Փողոցներուն մէջ խառնուած մարդիկը տարէց պահեստիներ էին, որոնք պիտի յատկանշային երկրորդական գործողութեանց, և որոնց կազմութիւնը չէր լրացած տակաւին։ Անոնցմէ չատեր չրջապատած էին պատերազմական նախարարութեան չէնքը, որուն պատու-

Հէլէն ժողովրդական բանաստեղծ Մացուքաս կը հրահրէ զինուորները

հանները կը ցրուէին Ցէրտինանտ Թագաւորին յայտարարութիւնները։ Ահագին բազմութիւն կար նաև Ազատարար Զարին սրճանին առջև։ «Հուրրա»ներ կը բարձրանային ամէն կողմէ, և ամէնքն ալ կառչին վերջնական ելքին նկատմամբ նոյն խոր, նոյն անյեղլի, նոյն գիտակից հաւատքով լեցուած էին։ Երբ ապահներ կ'անցնէին, կիները, ծերունիները և տղաքը անոնց կողմը կը վազէին, ծաղիկներ մատուցանելով։

Ցերեկուան մօտ՝ յանկարծ զանգակահարութիւններ խեղդեցին ժըխորներն ու «Հուրրա»ները։ Կրօնական արարողութիւն տեղի կ'ունենար Մայր Եկեղեցիին մէջ։ Միևնոյն վայրկեանին՝ արքայական պալատէն դուրս կ'ելլէր օթօմոպիլ մը որ Թագուհին Մայր Եկեղեցի կը տանէր։ Անոր կը հետեւէին Պուլկար նախարարները, Սոֆիայի սերպիական և հելլէնական դեսպանները, ինչպէս նաև քաղաքական զանազան կազմակերպութեանց պետերը։ Ժողովուրդը սկսաւ խուժել դէպի Մայր Եկեղեցի, որուն կեդրոնական մասն ու կողմնակի գաւիթները չուտով լեցուեցան։ Բակը, զանգակատունը, գմբէթներուն ու տանիքին վրայ տեղ

չկար ուր մարդ կեցած չըլլար։ Անոնք որ բացը մնացած էին՝ խռնուած էին հրապարակին վրայ, ուր տեսարանը մանուածապէս պատկառազդու էր։ Բիւրա դէմքով Մակեդոնացիներու խումբեր որոնք մայրաքաղաքին մէջ կը ապաստէին զինուելու և հանդիրձաւորուելու, այն տեղ չարուեր էին իրենց գունագեղ տարազներով։ Պարապային համեմատ ոտքի վրայ կամ ծունկի եկած՝ կը հետեւէին արարողութեանց, մինչդեռ մեղեդիներուն խաղերը մինչեւ իրենց կը հասնէին տպաւորիչ լռութեան մը մէջ։ Մայր Եկեղեցիին ներսը հազարաւոր մոմեր կը վառէին։ Երբ արարողութիւնը աւարտեցաւ, Սոֆիայի Մէտրապոլիտը՝ չքեղապէս զգեստաւորուած և քարձրաստիճան եկեղեցականներէ շրջապատուած՝ յառաջացաւ մինչեւ թագուհիին զահը և յամր ու ծանր շեշտով մը կարդաց պատերազմի հռչակման յայտարարութիւնը։ Հսկայ ու անապմուկ ամրոց մը ցնցեց հաւատացեալներու զանգուածը, տարածուելով մինչեւ հրապարակը։ Ու երբ թագուհին և նախարարները ճամբայ ելան արքայական պալատ վերադառնալու համար, յանկարծ խզուեցաւ լռութիւնը և ամէն մարդ սկսաւ պոռալ. «Հուրրա՛, կեցցէ՛ Պալքանեան ժողովուրդներու ազատութիւնը»։ Գրեթէ մրեւնոյն պահուն՝ համանման կրօնական արարողութիւն մը տեղի կ'ունենար նաև Սթարա Զակօրայի մէջ։ Սոֆիայի արարողութիւններէն վերջ՝ Նախարարապետ Պ. Կէչօֆ Հ/լլէն Նախարարապետ Պ. Վէնիզէլոսի ուղղեց հետեւեալ հեռագիրը. —

Այսօր Մայր Եկեղեցիին մէջ գոհաբանական աղօթք մը տեղի ունեցաւ հաւատարմաց թշնամիին դէմ յաղթութեան համար, ի ներկայութեան թագուհիին, Յունաստանի եւ Սերպիոյ դեսպաններուն, պուլկար իշխանութենէն եւ հաւատացեալներու խռնուն բազմութեան։ Սոֆիայի Միտրապոլիտը աղօթեց չորս զինեալից վեհապետներու, օրհնեցաւ ժողովուրդներու պաշտպան Նիկոլա Զարին արեւշատութեան, ինչպես նաեւ չորս բանակներուն եւ ազգերուն յաջողութեան համար։

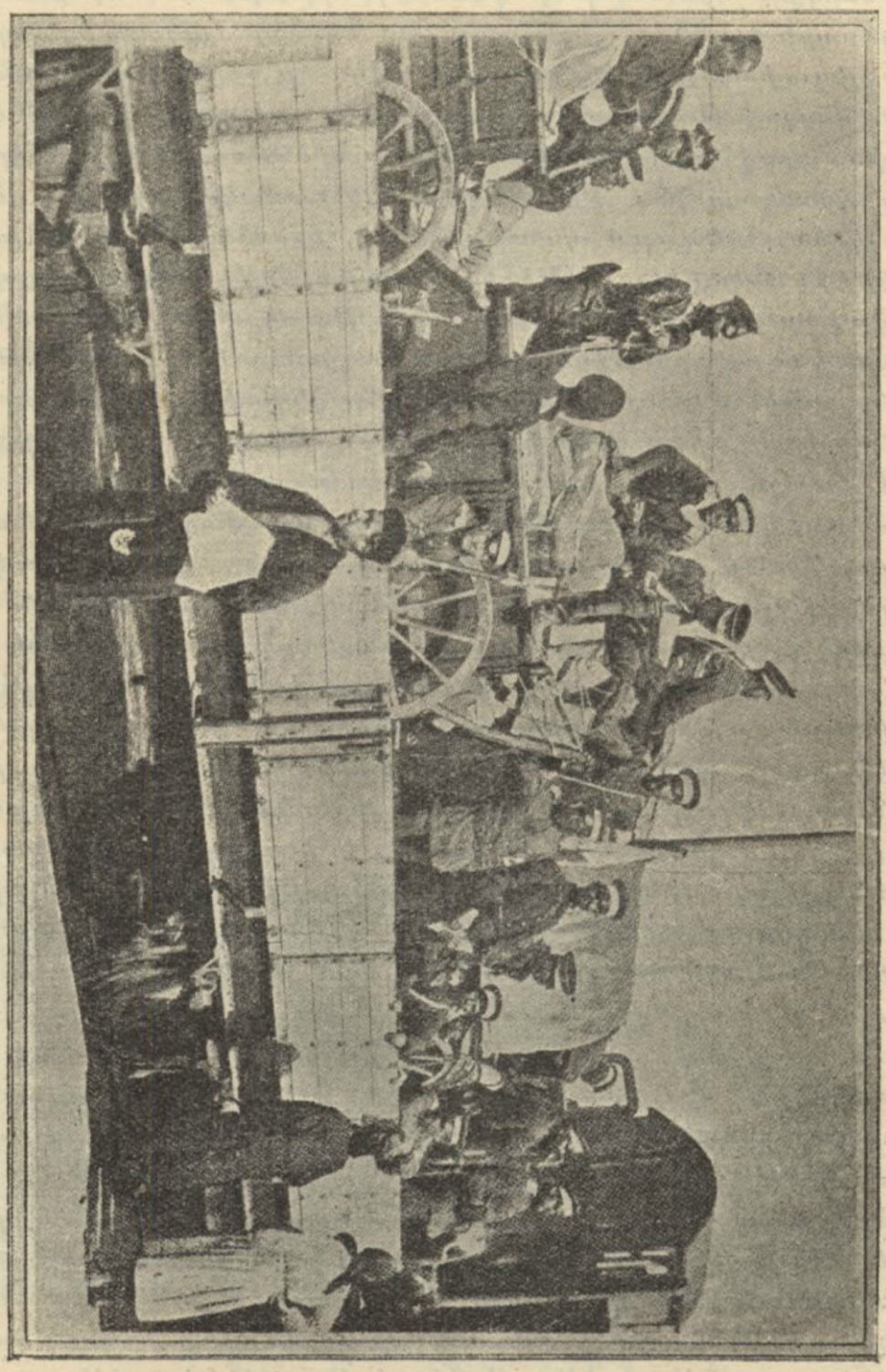
Ուրախ եմ ձեզի իմացնելու այս յուզիչ հանդիսը, որու վիճակին մեր Սուրբ Եկեղեցին օրհնեց դիպք մը, որ առաջին անգամ ըղձալով կ'արձանագրուի պատմութեան մէջ։

Կը խնդրեմ որ ընդունիք իմ բոլոր շնորհաւորութիւններս եւ անկեղծ մաղթանքներս, յաջողութեանձ պատկանելը համար այն գործին, որուն առաջին նախաձեռնութիւնը կը պարտինք մասնաւորաբար Ձեր Վեհութեան եւ ձեր նախազահած Դահիճին։

Կ'աղերսեմ Աստուծոյ որ զինեալից բանակները յաղթական եղբեն մեր ձեռնարկած կռուին մէջ։ Մենք այդ կռիւը կը մղենք այնպիսի դատի մը համար որ չի կրնար ազգին չըղձալ, քանի որ այդ դատը գիւղաւ իրարու վիճաբանել չորս տուսաին վեհապետներ եւ յառաջդիմութեան բարեկամ ու աշխատասէր չորս ժողովուրդներ։

Այդ Հոկտեմբեր 5ի օրը արդէն իսկ լրացած էր Պուլկար բանակներու համախմբութիւնը, և յաջորդ օրն իսկ բովանդակ սահմանագլուխին վրայէն անոնք պիտի անցնէին Թրքական հողը։ Ամէն մարդ,

առանց նոյն իսկ զինուորական իշխանութեանց հրաւէրին սպասելու, վազած գացած էր իր զօրագունդը, և գիւղերուն ու քաղաքներուն մէջ ոչ իսկ միակ երիտասարդ մը կը մնար այլևս։ Պատերազմին յա-

Պուլկարիոյ Ընդդէմ Թրքական սահմանագլուխը

րուցած խանգավառութիւնը այնքա՛ն մեծ էր, որ նոյն իսկ զինուորագրութենէ զերծ եղողները, — որոնց մէջ 40 երեսփոխանները, — կը վազէին դրօշի տակ։ Եւրոպա գտնուող 300 ուսանողներ որոնք պատերազմին մասնակցելու համար Սոֆիա փութացած էին, ուրախութենէ

կուլային երբ ոտքերնին հայրենի հողին վրայ դրին. իրենց առաջին քայլը սուին ո՛չ թէ ծնողներուս այցելելու կամ ճաչարան երթալու համար, այլ անօթի՝ ինչպէս որ էին՝ չիասակ զօրանոց ուղղուեցան: Երիտասարդ ուսանող մը՝ Գօրիս Կարակիւրկիօֆ՝ անձնասպան եղաւ, որովհետեւ ծնողքը չէին ուզեր որ կամաւոր երթար: Անձնասպան եղաւ նաեւ Մակեդոնացի յայտնի հրոսապետ մը՝ Թէոտոր Լազարօֆ, որ մակեդոնական յեղափոխութեան պետերէն մէկն էր, և երկար տարի բանտարկուած մնալով Թոքխանէ բանտած էր: Լազարօֆ վերջ կուտար իր կեանքին, որովհետեւ հիւանդութեանը պատճառաւ չպիտի կրնար մասնակցիլ պատերազմին: Իր Թողած մէկ նամակին մէջ կը յայտնէր թէ այլեւս կրնայ հանդարտ սրտով մեռնիլ, որովհետեւ «գործը լաւ ձեռքերու մէջ է»: Ցետոյ կ'ըսէր թէ իր հրոսախումբին պետ կը կարգէ Խրիսթօ Մաթօվը, որ արդէն իսկ պատերազմի Թատերավայրը մեկնած էր: Եթէ Պուլկար կառավարութիւնը տակաւին յամառէր խաղաղութեան կառչելու, տարակոյս չկայ որ ներքին ծանր յեղափոխութիւն մը ամէն բան տակն ու վրայ պիտի ընէր երկրին մէջ: Սկսուղ կռիւը պետական պատերազմ մը չէր, այլ էապէս ժողովրդական պատերազմ մը:

Սոֆիա քաղաքը կէս միլիոն ֆրանք արամադրած էր, օգնութեան հասնելու համար այն կարօտ ընտանիքներուն, որոնց նեցուկները պատերազմի դաշտը մեկնած էին: Գրեթէ վաճառատուններուն մեծագոյն մասը փակ էր: Հակառակ ծագած անհանգստին, ոչ ոք կը տրտնջար, ոչ ոք մռնչաձայն խաղաղութեան վրայ կը խորհէր: Ամէն գործ կասած էր, միայն պինալաճառները լաւ առուտուր կ'ընէին. արդէն մէկ քանի օրուան ընթացքին իրենց խանութները պարպուեցան: Գնորդները ընդհանրապէս Մակեդոնացի Օսմանցի պուլկարներ էին, որոնք իրր կամաւոր պիտի մեկնէին կռուի, և կամ պիտի մասնակցէին զանազան կէտերու վրայ կազմուած բազմաթիւ հրոսախումբերուն: Այդ բոլոր Մակեդոնացիները իրենք կը գնէին իրենց պէտքերն ու հագուստները: Հրնայ հազուստի վաճառատուններուն առջեւ միշտ աստուար խումբեր կը ձեւացնէին, և չատ հեղ իրարու հետ կը կռուէին վայրկեան մը առաջ իրենց պէտք եղածը գնելու և կռուի մեկնելու համար: Սոֆիայի մէջ ոչ խոհարար մնացած էր, ոչ սրճարանի ապուսարկու, ոչ մսավաճառի օգնական, ոչ սափրիչ, ոչ կօշկակարդ, ոչ ալ ուրիշ ո՛և է արհեստաւոր: Կարելի չէր հաց, միս, կամ հաւ գտնել: Գաղտուկ գնողները խիստ խուզարկութեանց առարկայ կը դառնային. բոլոր փուռերը և մսավաճառատուները զինուորական հսկողութեան տակ էին: «Ամէնէն առաջ բանակը. վերջը միւսները»: Այս էր ընդհանուր նշանաբանը այդ յիշատակելի օրերուն: Երիկ մարդոց յատուկ չատ մը գործեր կիները ստանձնած էին: Սոֆիայի թրամվէյները կին պաշտօնեաներով կ'երթեւեկէին: Կազմուած էր Սոֆիացի Տիկիններու մասնախումբ մը որ կը հոգար մայրաքաղաքին մաքրութեան և բարեզարդութեան վերաբերող բոլոր գործերը: Ջինուորներու և ծնողներու բաժանումը տեղի կ'ունենար զրեթէ հրճուալից ղեղումով մը: Լացող կիները չատ

սակաւաթիւ էին, և ան ալ յայտնի չէր ըլլար որ ուրախութենէն թէ տխրութենէն կուլան։

Ու բանակները անդադար կ'իջնէին դէպի սահմանապլուխ, իրենց հետէնն ալ կառքերու, սայլերու անվերջ կարավաններ։ Ամբողջ ժողովուրդ մըն էր որ պատերազմի կ'երթար, պատմական դարերու հորթանեռուն պէս, որոնք անապին տարածութիւններ կը կտրէին կ'անցնէին, իրենց հետ տանելով ինչ որ ունին երկրի վրայ։

Զարմանալի զուգադիպութեամբ մը՝ Թուրքիոյ համար աղէտալի այս պատերազմին յայտարարութեան միջոցին, Պուլկարիոյ նախարարապետ կը գտնուէր Պ. Կէչօֆը, որ 1876ին Պուլկարիոյ մէջ գործուած խրժդժութեանց մասին Թայնզի մէջ հրատարակած յօդուածներուն պատճառու բանտարկուած էր Ֆիլիպէի մէջ։ 1877 Սեպտեմբերին, Թուրք կառավարութիւնը մահուան դատապարտած էր զայն,—ինչպէս կը հաստատէ Վազրք Թերթին մէջ հրատարակուած մահավճիռը, — և չատ հետաքրքրական է որ կախուէր՝ նոյն երրեք Ֆիլիպէի անգլիական հիւպատոսին աղդու միջամտութիւնը զայն չազատէր բանտէն։ Պ. Կէչօֆ՝ որ Ֆէրտինանտ Զարէն հետքը Պուլկարիոյ ամէնէն հարուստ մարդն է, 1908ին՝ Օսմ. Սահմանադրութեան վերահաստատման վաղորդայնին՝ Պոլսոյ Պուլկարական դեսպան էր, և պաշտօնական հացկերոյթի մը հրաւիրուած չըլլալը պատճառ բռնելով մեկնեցաւ Պոլսէն, առաջ թերելով դիւանագիտական յարաբերութեանց խզում մը, որուն անմիջապէս յաջորդեց Պուլկարիոյ թագաւորութեան հռչակումը։

Մակեդոնացի Թուրքերու գաղթը

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՓՈԽԱԴԱՐՁ ՈՅԺԵՐԸ

Պուլկար բանակին վերակազմութեան օրէնքը քուէարկուած է 1891ին և յաջորդաբար բարելաւուած է 1897ին, 1901ին և 1903ին։ Զինուորական պարտաւորիչ ծառայութեան չրջանն է 26 տարի, 20 տարեկանէն 46 տարեկանը, հետեւեալ կերպով. —

Գործօն բանակին մէջ՝ հետեւակազօրքը 2 տարի (իրապէս 18 ամիս), միւս զօրքերը 3 տարի (իրապէս 30 ամիս)։

Պահեստի բանակին մէջ՝ հետեւակազօրքը 18 տարի, միւս զօրքերը 16 տարի։

Ա. կարգի երկրապահներուն մէջ՝ հետեւակազօրքը 3 տարի և միւս զօրքերը 4 տարի։

Բ. կարգի երկրապահներուն մէջ՝ բոլոր զօրքերը երեք տարի։

— Հետեւակազօրքը խաղաղութեան ատեն կը բաղկանայ գործօն 36 զօրագունդէ, իւրաքանչիւրը 2 վաշտով, և երկուքական միթրայէօզ ունեցող խումբով մը։ Պատերազմի ժամանակ՝ այդ զօրագունդերը կ'ունենան 4 վաշտ, 4 միթրայէօզով։ — Պահեստի 36 զօրագունդերէ։ — Ա. կարգի երկրապահներու 36 վաշտերէ։ — Բ. կարգի երկրապահներու 36 կիսավաշտերէ։

— Հեծելազօրքը կը բաղկանայ՝

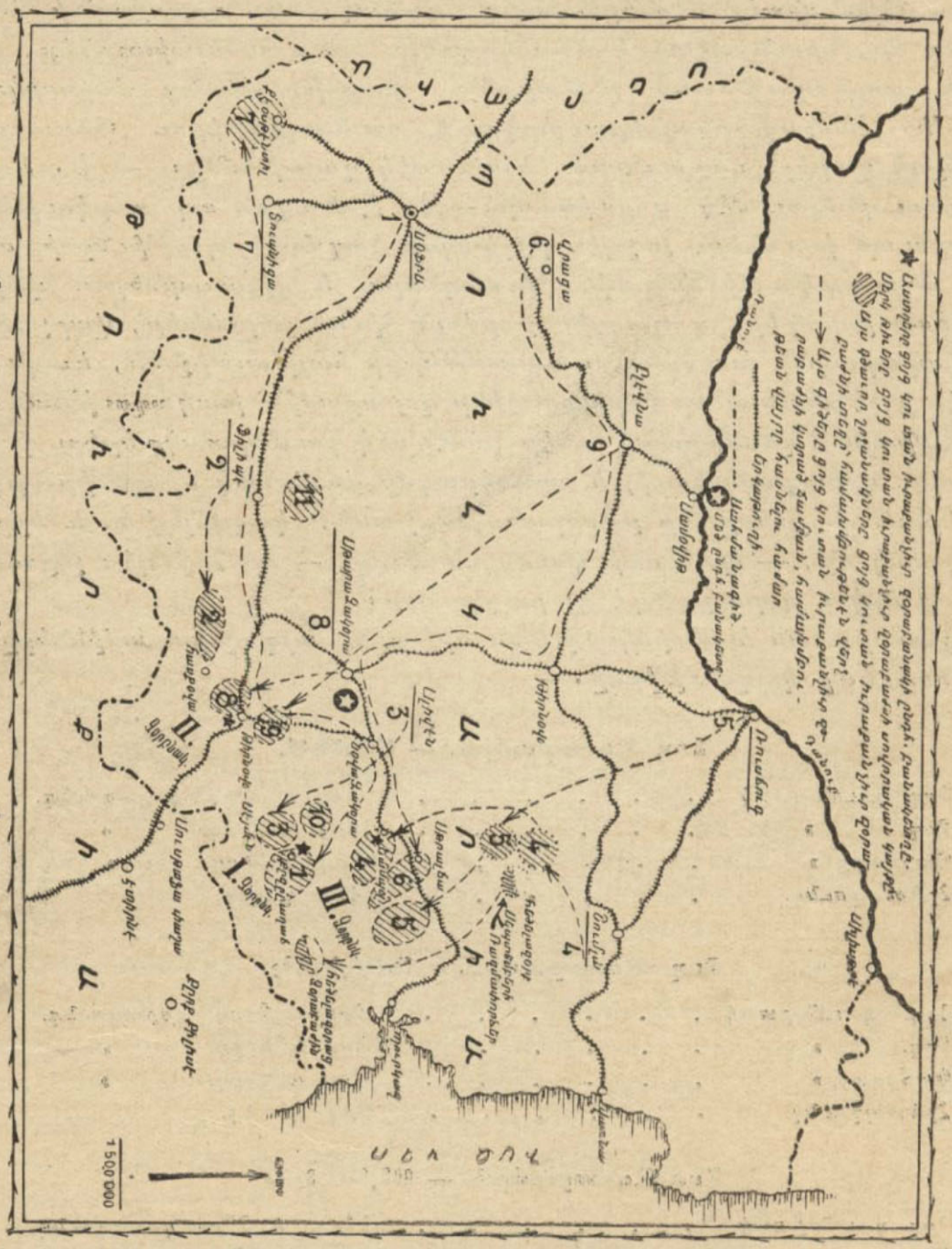
Իւրաքանչիւրը չորս զօրախումբէ կազմուած 10 զօրագունդերէ։ — Արքայական անձնապահ զօրագունդէն։ — Իւրաքանչիւր զօրագունդի մաս կը կազմէ 4 միթրայէօզ ունեցող անջատ խումբ մը։

— Հրետաձիգները կը բաղկանան՝

Դաշտային թնդանօթաձիգներու 9 զօրագունդէ. ամէն մէկ զօրագունդ ունի 4 դասակ, և իւրաքանչիւր դասակ՝ 2 հրետաչարք։ — Լեռնային թնդանօթաձիգներու երեք զօրագունդէ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը

ունի երեք դասակ՝ ամէն մէկը երկու հրետաչարքով։ — Ամրութեանց թնդանօթներու երեք վաշտ։ Առնցմէ զատ՝ դաշտային թնդանօթաձիգներու երկու զօրագունդ 12նոց ռմբակարձակներու հրետաչարքեր ունին։

Խաղաղութեան ժամանակ՝ այս ոյժերը բաժնուած էին երեք զինուորական քննչութեանց կամ զօրաբանակներու, հետեւեալ կերպով. —

Ա. — Սոֆիայի Զօրաբանակ, կազմուած 1րդ, 6րդ և 7րդ զօրաբաժիններէն։

Բ. — Սթարա-Զաիօրայի Զօրաբանակ, կազմուած 2րդ, 3րդ և 8րդ զօրաբաժիններէն։

Գ. — Ռուսճուկի Զօրաբանակ, կազմուած 4րդ, 5րդ և 9րդ զօրաբաժիններէն։

Պատերազմի ժամանակ՝ այդ զօրաբաժիններէն իւրաքանչիւրը կը վերածուէր ՝ճչմարիտ փոքրիկ զօրաբանակի մը, բովանդակելով.— Ա. Երեք դումարտակներ՝ չորսական վաշտնոց երկու-քական զօրագունդով, այսինքն 24 վաշտ։— Բ. զօրաբաժնի հրետախումբ մը, որուն մաս կը կազմէին Շնայտէր-Քանէի 75 միլիմէթրնոց երեք և Քրուբի 85 միլիմէթրնոց (հին մօտէլ) մէկ հրետաձիգ դասակ։— Գ. զօրաբաժնի հեծելագունդ մը, որուն պէտք է մաս կազմէին երեք հեծելախումբեր, և որ սակայն, գործողութեանց ընթացքին, փոփոխութեանց ենթարկուեցաւ։— Դ. Ճամբայ չինողներու երկու և մանրագէտներու (հետապրող, օթօմօպիլի վարիչ, սաւառնորդ, և այլն) մէկ զօրախումբ։ — Ե. Ոստիկան-զինուորներու մէկ զօրախումբ։— Զ. Զանազան սպասարկութեանց յատկացուած խումբեր, ինչպէս բժշկական կազմակերպութիւնը իր մասնաւոր սպասարկութիւններով, հիւանդներու և վիրաւորներու փոխադրութեան խումբեր, դաշտային չարժուն հիւանդարաններ, վարչական-մատակարարական խումբեր, ռազմամթերքի հայթայթիչներ, և այլն։

Պէտք չէ մոռնալ որ իւրաքանչիւր զօրաբաժին՝ խաղաղութեան ժամանակ միայն 2 դումարտակ ունէր (ամէն մէկ դումարտակը երկու վաշտնոց երկու զօրագունդերով) և պատերազմի ժամանակ միայն իր զօրագունդերուն վաշտերը կը բարձրանային չորսի, կազմելով նաև երրորդ դումարտակ մը,— պահեստի դումարտակ մը,— որ նոյնպէս չորսական վաշտնոց երկու զօրագունդէ կը բաղկանար։

Զինուորական համախմբութեան մէջտեղին, այդ զօրաբաժինները ունէին հետեւեալ կազմութիւնը.—

1ին Զօրաբաժին. — ՍՕՓԻՍ.

1ին դումարտակ	. . . . .	1ին և 6րդ զօրագունդ
2րդ »	. . . . .	16րդ և 25րդ »
Պահեստի »	. . . . .	37րդ և 38րդ »
Հրետագունդ	. . . . .	4րդ գունդ

2րդ Զօրաբաժին. — ՖԻԼԻՊ.

1ին դումարտակ	. . . . .	9րդ և 21րդ զօրագունդ
2րդ »	. . . . .	27րդ և 28րդ »
Պահեստի »	. . . . .	39րդ և 40րդ »
Հրետագունդ	. . . . .	3րդ գունդ

3րդ Զօրաբաժին. — ՍԼԻՎԷՆ

1ին դումարտակ	. . . . .	11րդ և 37րդ զօրագունդ
2րդ »	. . . . .	24րդ և 29րդ »
Պահեստի »	. . . . .	41րդ և 42րդ »
Հրետագունդ	. . . . .	6րդ գունդ

4րդ Զօրաբաժին. — ՇՕՐՄԼՍ.

1ին դումարտակ	. . . . .	7րդ և 19րդ զօրագունդ
2րդ »	. . . . .	8րդ և 31րդ »

Պահեստի գումարտակ	43րդ և 44րդ	զօրագունդ
Հրետագունդ	5րդ գունդ	

5րդ Զօրաբաժին. — ՕՍԻՍՄՈՒԴ

1րդ գումարտակ	2րդ և 5րդ	զօրագունդ
2րդ »	18րդ և 20րդ	»
Պահեստի »	45րդ և 46րդ	»
Հրետագունդ	1րդ գունդ	

6րդ Զօրաբաժին. — ՎՐՈՒՅԻ

1րդ գումարտակ	3րդ և 15րդ	զօրագունդ
2րդ »	35րդ և 36րդ	»
Պահեստի »	47րդ և 49րդ	»
Հրետագունդ	2րդ գունդ	

7րդ Զօրաբաժին. — ՏՈՒՊՆԻՑԻՍ

1րդ գումարտակ	12րդ և 26րդ	զօրագունդ
2րդ »	14րդ և 22րդ	»
Պահեստի »	49րդ և 50րդ	»
Հրետագունդ	7րդ գունդ	

8րդ Զօրաբաժին. — ՍԹՈՒՐՍ-ՋՈՒՕՐՍ

1րդ գումարտակ	10րդ և 30րդ	զօրագունդ
2րդ »	13րդ և 23րդ	»
Պահեստի »	51րդ և 52րդ	»
Հրետագունդ	8րդ գունդ.	

9րդ Զօրաբաժին. — ՌԱՆՎՆՍ

1րդ գումարտակ	4րդ և 17րդ	զօրագունդ
2րդ »	33րդ և 34րդ	»
Պահեստի »	53րդ և 54րդ	»
Հրետագունդ	9րդ գունդ	

Իւրաքանչիւր հեծելագունդը՝ խաղաղութեան ժամանակ կը բաղկանայ 11 զօրագունդէ, որոնցմէ չորսը՝ չորսական հեծելախումբով՝ կը կազմէին հետազօտիչ զօրաբաժին մը, և մնացեալ եօթն ալ՝ երեքական հեծելախումբով, հետեւակազօրքի զօրաբաժիններուն մաս կը կազմէին պահեստի հեծելախումբերու հետ։

Ներկայ պատերազմին ընթացքին, զինուորական դործողութեանց պահանջներուն համաձայն, Ռուկարները չատ կարեւոր փոփոխութեանց ենթարկեցին իրենց բանակներուն կազմը։ Նախ՝ ստեղծուեցան երկու նոր զօրաբաժիններ, 10րդ և 11րդ զօրաբաժինները, առաջինը՝ զանազան չրջանակներու պահեստիներու աւելցուքէն, և վերջինն ալ մեծ մասամբ Ա. կարգի երկրապահներէ։ Ցետոյ փոխուեցաւ հեծելազօրքին կազմութիւնը, բաժնուելով հինգ զօրագունդերու, որոնցմէ երեքը չորսական հեծելախումբով և երկուքն ալ երեքական հեծելախումբով։ Հեծելազօրքը զդալապէս տկար էր, ու նաև զուրկ հեծեալ հրետաձիգներէ,

և ասիկա պատճառ դարձաւ որ Թուրք բանակը, երկիցս, ամենածանր պարտութիւններէ վերջ կարենայ ազատիլ և վերակազմուելու ժամանակ

ՕՍՄ. ՍԿԱՐԱՊԵՏԸ
Զօրավար Նապլըմ փաշա

դանել։ Միայն Մաքսիմ միթրայէօզներու դասակներ կ'ընկերանային հեծելազօրքին։

Հետեւակազօրքը ունէր Մայնլիխէր հրացան, 1895ի օրինակ, լեցնելու ծառայող ընդունարանները 5 փամփուշտով և կարճ ու տափակ սուին-դանակով մը։ Երկրապահները նախապէս զինուած էին Պէրտան

հրացաններով, սակայն վերջէն անոնց բաժնուեցան այն մեծաքանակ Մավզէրները զոր Պուլկարները գրաւեցին Թուրքերէն։ Մայնլիւեր հրա-

ՓՈՒԼԿԱՐ ՍՊԱՐԱՊԵՏԸ
Զօրավար Սավօֆ

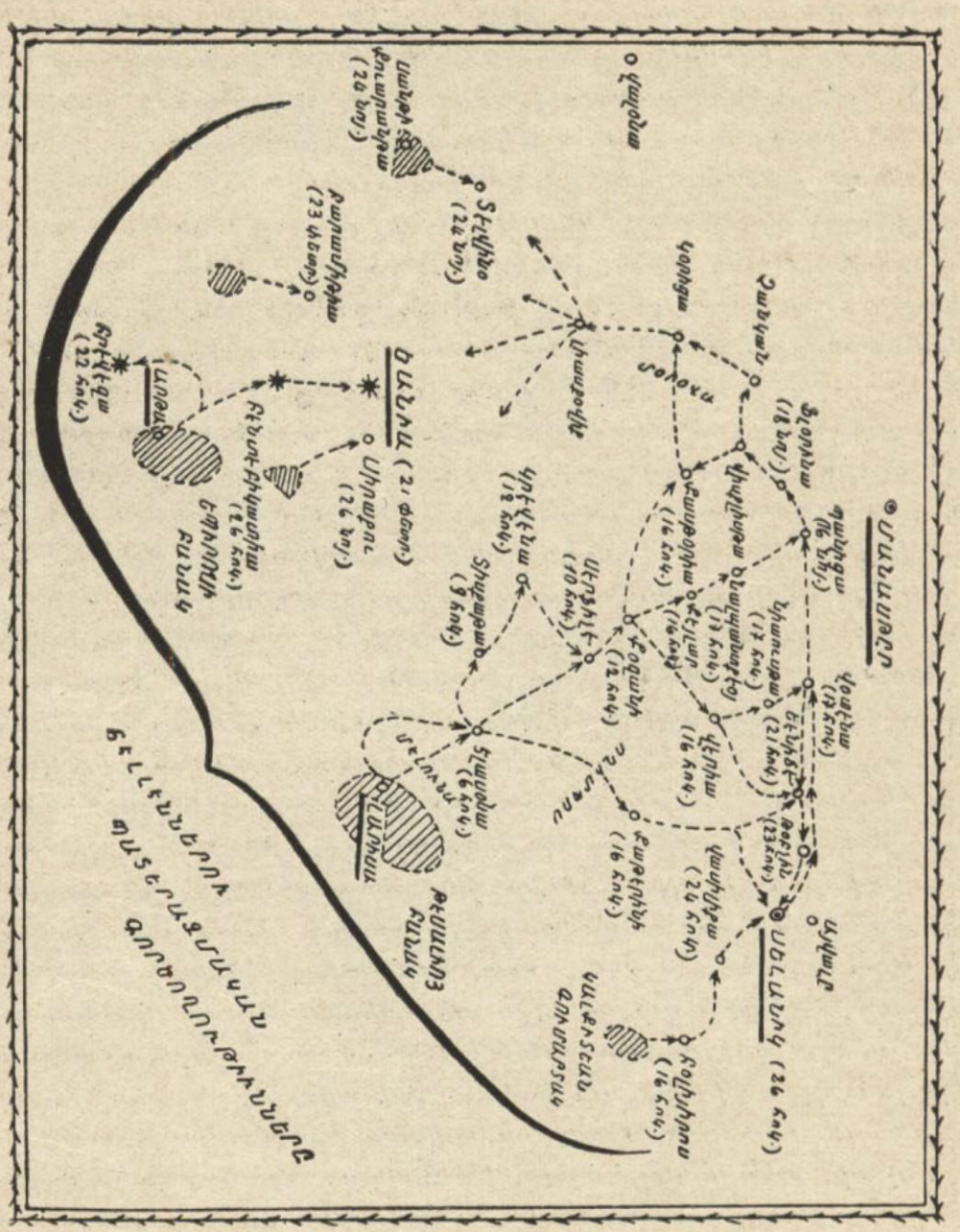
ցանը ծանր անպատեհութիւն մը ունի. արձակուելէն վերջ՝ թեթեւ սպիտակ ծուխ մը կը հանէ, ինչ որ թշնամի բանակին կարելիութիւն կ'ընծայէ արձակող զինուորներու գրաւած դիրքը որոշ կերպով հասկնալու։ Նոյն անպատեհութիւնը կը ներկայացնեն նաև Մաքսիմ միթրայէօզները, որոնք ջուրի խողովակ մը ունին՝ արագ ու բուռն կրակումներէ վերջ

փողը պաղեցնելու համար։ Ամեն առաջ եկող թանձր չոդին նոյնպէս թշնամին կարելիութիւն կ'ընծայէ միթրայէօզներու իրական դիրքը հասկնալու։

Պուլկարիոյ զինուորական պիւտճէն 40 միլիոն ֆրանք միայն ըլլալով, կարելի չէր բոլոր զինուորներուն ալ համազգեստ ճարել։ Երկրապահները և պահեստիներու կարեւոր մասը իրենց բնիկ տարազով գացին պատերազմի։ Ամբողջ էին սակայն անոնցմէ իւրաքանչիւրին զէնքերը։ Ամէն մէկ հետեւակազօրք իրեն հետ ունէր 150 փամփուշտ. նաև մարդ ղլուխ 100 փամփուշտի պահեստի մթերք մը՝ իւրաքանչիւր զօրաբաժնի տրամադրութեան տակ պատրաստ կը մնար, մասնաւոր հայթայթիչ խումբերու միջոցաւ։ Պուլկար զինուորը չափազանց տոկուն է ցուրտին ու անօթութեան դէմ. սակայն նորէն մեծ հոգ տարուած էր անոնցմէ համար. իւրաքանչիւր զօրագունդի կ'ընկերանային չարժուն անուասուր կաթսաներ ու խոհանոցներ, ընդհանրապէս ձիաքարշ, որոնք մեծ օգտակարութիւն ունեցան։ Աքանչելապէս կազմակերպուած էին նաև պարէնաւորման ու մատակարարութեան ծառայող բեռնատար կառքերու և կենդանիներու կարավանները։ Այդ գեղեցիկ կազմակերպութեան չնորհիւն է որ պուլկար բանակները յաջողեցան կայծակնային արագընթացութեամբ մը կատարել իրենց յառաջխաղացութիւնը դէպի Պոլիս։ Բաղդատաբար պարէնաւորման ու մատակարարութեան, չատ հետ կը մնար բանակներու բժշկական և առողջապահական կազմակերպութիւնը։ Նոյեմբերի սկիզբը՝ Պուլկար բանակին մէջ մեծ աւեր գործող թանջքին տարածումը լոկ հոգածութեան պակասի արդիւնք էր։

Պուլկար բանակներուն ընդհանուր զօրահանութեան հրամանը տրուեցաւ Սեպտեմբեր 17 ին, և զօրահանութեան անմիջապէս յաջորդեց բանակներու համախմբումը։ Այդ հրամանը տրուելէն քիչ առաջ՝ կարեւոր ռազմափոխձեր տեղի ունեցած էին Պալքաններու հիւսիսային չրջանակին մէջ՝ Շումլայի և Թիրնովօի մէջտեղ։ Շումլայի և Ռուսճուգի զօրաբաժինները (5րդ և 6րդ զօրաբաժինները), ինչպէս նաև հեծելազօրքի զօրաբաժինը կը մասնակցէին այդ ռազմափոխձերուն, որոնց համար դիտմամբ ընտրուած էր այն տեսակ չրջանակ մը ուր օտար աչքեր չկըրնան անոնց հետեւիլ։ Երբ ռազմափոխձերը աւարտեցան, զինուորներուն մէկ մասը միայն իր զօրանոցները վերադարձաւ։ Զօրանոց չվերադարձողներուն մէջ կը դասուէին մասնաւորաբար հեծելազօրքը, և պահեստիներու կարեւոր մասը։ Երբ սեպտեմբեր 17ին զօրահանութեան հրամանը եղաւ, Պուլկարիա արդէն իսկ պատերազմական վիճակի մէջ գըտնուող բանական զինուոր ու պահեստիներ ունէր ուրեմն։ Հեծելազօրքը մասնաւանդ, որ կազմ ու պատրաստ էր, փութով՝ Շիրքայի վրայէն Արեւելեան Բալքէի իչաւ և դիրք բռնեց սահմանապահ անկախ զօրախումբերէ։ Մնացեալ հեծելազօրքն ալ իսկոյն հանուեցաւ իր զօրանոցներէն, և երկաթուղիի միջոցաւ ու Ռըզգրադ – Աղաճի ճամբով փոխադրուեցաւ Օճաքէօյ, դիրք բռնելու համար Թիրնովօ – Սէյմէն ճակատին

վրայ։ Հոկտեմբեր 5ին, երբ պատերազմի յայտարարութիւնը կ'ըլլար, հեծելազօրքի զօրաբաժինը կը գտնուէր սահմանագլուխ իջած բանակներու ձախ կողմը, զգալապէս հակած դէպի Բէյպիւէր, ծածկելով հաւաքման վայրը Գ. բանակին, որ իր կարգին ընդհանուր պուլկարական համախմբութեան ձախ թեւը կը կազմէր։

ՄԱՍԱՆԱՐ
ՍՄԻՐՆԱ
ՍԱՐԴԻՍ
ՍԱՐԴԻՍԻ ՀՈՎԻՏ
ՍԱՐԴԻՍԻ ՀՈՎԻՏ
ՍԱՐԴԻՍԻ ՀՈՎԻՏ

չատ կէտերու վրայ՝ ինչպէս օրինակի համար Բօսօք լերան չրջանակներուն մէջ՝ սահմանապահի և հետազօտիչի դեր կատարելով։ Պուլկար կառավարութիւնը անոնցմէ 20,000 հոգիի զէնք ու ռազմամթերք բաժնած էր Սօֆիայի մէջ, զօրահանութեան օրերուն, անոնց տալով ռազմական ծանօթութիւններ և սրագ զինուորական կրթութիւն մը, որուն մեծ մասամբ պէտք չունէին արդէն, քանի որ երկար տարիներէ ի վեր կը կառուցէին զէն ի ձեռին։ Պուլկար կառավարութիւնը անոնց տուած էր նաև պահեստի սպաներ, նոյն իսկ զործօն բանակի կարգ մը սպաներ, որոնք ծագմամբ Մակեդոնացի էին, հետեւաբար աւելի տրամադիր իրենց ծննդավայրին մէջ զործելու։

Զինուորական փոխադրութեան միջոցները չատ բոլորատուչէին Պուլկարներուն, սրագ համախմբութեան համար, որովհետև երկաթուղիի գիծերը անբաւական էին. սակայն մարդ կօրէն կարելի եղածը, համեմատաբար կարճ ժամանակուան մէջ լրացնելու համար դժուարին համախմբութիւն մը։ Զինուորները օգտուեցան թէ՛ երկաթուղիէն և թէ սրամադրելի զանազան ճամբաներէն։ Էն առաջ չարժեցան Բուռաճուքի (Յրդ) և Շումլուի (Ցրդ) զօրաբաժինները, որոնք զէնքի տակ էին արդէն ռազմափոյթներուն պատճառաւ. անոնք Պալքաններէն անցան Քաթալի և Սիւնկիւլերի վրայէն, և ու պղուեցան զէպի Սիլիսթրա ու Եամպոլ։ Սթարա-Զակօրայի զօրաբաժինը (8րդ) որ չատ մօտ էր ռազմադաշտին, չուտ մը իջաւ Թիրնօվօ-Սկյմնի վրայ։ Ռազմադաշտին մօտ կը զանուէր նաև Սլիվէնի զօրաբաժինը (3րդ), որ նայնպէս արագութեամբ Քըզըլ-Ագաճ իջաւ։ Այսպէս ուրեմն այս երեք զօրախումբերը, — Բուռաճուքի (Յրդ) և Շումլայի (Ցրդ) զօրաբաժինները, Սթարա-Զակօրայի (8րդ) զօրաբաժինը և Սլիվէնի (3րդ) զօրաբաժինը, — երեք տարբեր ուղղութիւններով իջան Թրքական սահմանադլուխ, իւրաքանչիւրը զառնալով չուռչապան ոյժերը զինուորական երեք թեւերու, որոնք իրենց համախմբութիւնը կը լրացնէին անոնց ետին։ Ինչպէս ըսինք արդէն, չատ դիւրին գործ չէր այդ համախմբութիւնը, որովհետև զօրաբաժիններէն չատեր զուրկ էին տեղափոխութեան դիւրին միջոցներէ։ Քարտէսը զոր կը հրատարակէինք (էջ...) ուրիշ ամէն նկարագրութենէ աւելի լաւ կերպով մը ցոյց կուտայ թէ իւրաքանչիւր զօրաբաժին՝ իրեն չատուկ բանակին միանալու համար ինչ ճամբայ կարնց։

Ինչ որ ալ ըլլան դժուարութիւնները, պուլկարական բանակներու համախմբութիւնը լրացած էր հոկտեմբեր 5ի առաւօտն, պատերազմի յայտարարութեան օրն իսկ, և բանակները՝ ձախէն դէպի աջ, կամ արեւելքէն դէպի արեւմուտք, հետեւեալ կարգը կը գրաւէին.

Ցէրթինանտ Զարին մեծ ընդհ. ապայակոյսը կը զանուէր Սթարա-Զակօրա։ Ընդհ. հրամանատարի փոխանորդ կամ սպարապետ՝ զօրավար Սաւօֆ։ Ընդհանուր ապայակոյսի պետ՝ զօրավար Ֆիչէֆ։

Գ. Բանակ. — Հրամանատար՝ զօրավար Բատքօ Տիմիթրիէֆ։ Կը բաղկանար 4րդ, 5րդ և 6րդ զօրաբաժիններէն, ինչպէս նաև զօրավար Նազլիմօֆի հրամանատարութեան տակ զանուող հեծելազօրքի զօրա-

քաժնէն որ Քէյպիւէրի կողմէն դիրք բռնած էր սահմանապլուխին վրայ։ Այս բանակը հաւախմբուած էր Նաւպօլի մէջ։

Ա. Բանակ. — Հրամանատար՝ զօրավար Քուքինչէֆ։ Կը բաղկանար 1րդ, 3րդ և 10րդ զօրաբաժիններէն, ու հաւախմբուած էր Գըզըլ-Ա-ղաճի մէջ։

Թուրք զերիներ բանտարկուած Աթէնքի մէջ

Բ. Բանակ. — Հրամանատար զօրավար Իվանօֆ։ Կը բաղկանար 8րդ և 9րդ զօրաբաժիններէն, ու համախմբուած էր Թիրնօվօ-Սէյմէնի մէջ, իրեն օժանդակ ունենալով 2րդ զօրաբաժինը որ Հասքօվօի կողմը համախմբուած էր։

Դ. բանակ մը կը կազմէր 7րդ անկախ զօրաբաժինը որ պիտի գործէր Մակեդոնիոյ մէջ, և որ համախմբուած էր Քէօսթէնտիլ, իրեն օժանդակ ունենալով Մակեդոնացի կամաւորները։

Իսկ 11րդ զօրաբաժինը որուն կը հրամայէր զօրավար Վէլչէֆ, իբր պահեստի ոյժ կը մնար Փիլիպէ։

Թուրքերը Թրակիոյ մէջ նոյնքան արագութեամբ չկրցան լրացնել իրենց համախմբութիւնը, հակառակ այն անասելոր ու աննպատակին գործունէութեան, զոր Պալտոյ մէջ ցոյց տուին պատերազմի յայտարարութենէն քիչ առաջ, զօրահանդէսի օրերուն։

Բանակին վերին հրամանատարը՝ Սուլթանն էր, իրեն փոխանորդ կամ ապարապետ ունենալով Նազըմ փաշան, որ նոյն ատեն կը վարէր նաև պատերազմական նախարարի պաշտօնը։ Ընդհ. ապագակոյտի պետերն էին Հասի փաշա և Բէրթէվ պէյ, որ պատերազմին սկզբնաւորութեան օրերուն փաշայութեան բարձրացաւ։

Թրակիոյ մէջ գործելիք ոյժերը կը բաղկանային Ա. Օրտուէն, — Արեւելեան բանակ անուանուած, — և որուն մաս կը կազմէին Ա. (Պոլիս), Բ. (Ռօտոսթօ), Գ. (Բըրք Քիլիսէ) և Դ. (Լիւլէ Պուրկազ) զօրաբանակները, իւրաքանչիւրը երեք զօրաբաժինով և որարդ զինուորներու մէկ զօրագունդով։ Այս բանակին կ'օժանդակէին պահեստայիններու ութ զօրաբաժին, որոնցմէ երկուքը Պոլսէն և վեցը Անատոլուէն։ Առաջին երկուքը չուառով հասան ռազմադաշտ, բայց միւս վեցը (Լրէյլի, Գաստէմունի, Էնկիւրի, Ուշաք, Իզմիր և Աֆիոն-Գարահիսար), յաջորդաբար միայն և ան ալ մեծ յապաղումներով ռազմադաշտ ժամանեցին։ Անոնցմէ մաս մը կարելի եղաւ հաւաքել Բըրք Քիլիսէի առջեւ, ժԳ. զօրաբանակ անուանուած միւսները՝ Լիւլէ Պուրկազի ճակատամարտէն վերջ միայն միացան Արեւելեան բանակին, և կազմեցին ժԼ. զօրաբանակը, առանց նոյն ճակատամարտին մասնակցելու (*)։

Այս բանակին կը հրամայէր զօրավար Ասլան փաշա, որ ևթակայ կը մնար ապարապետ Նազըմ փաշայի հրամանին։ Պատերազմին սկզբնաւորութեան մէջոցին՝ մեծ յոյսեր դրուած էին Ասլան փաշայի վրայ։ «Արժանի մարդ մըն է, կ'ըսէր հազարապետ Ֆօն Հօլվաէքթէր, չատ առնուն կերպով ֆրանսերէնն կը խօսի, կամքի տէր է, օժտուած է նախաձեռնութեան ոգիով և վինուորական տարածուն հմտութիւն մը ունի»։ Արեւելեան բանակին ապագակոյտի պետն էր գընդապետ Ճէվատ պէյ, նոյնպէս անխոնջ աշխատող մը։

Արեւելեան բանակը հետեւեալ կերպով համախմբուեցաւ Լիւլէ-Բըրք Քիլիսէ-Տիմոթիքա-Լիւլէ Պուրկազ քառանկիւնին վրայ. —

Ա. Զօրաբանակը (հրամանատար Եավէր փաշա) Բըրք Քիլիսէի հարաւ-արեւմտեան կողմը, դէպի Գավաքլը և Եէնիճէ(**)։

Բ. Զօրաբանակը (հրամանատար Շէֆքէթ Թօրղուտ փաշա) Թուրքպէյի և Գարաղաճի միջև։

(*) Թրակիոյ մէջ գործող Օսմ. Արեւելեան բանակին ծնդանօթներուն, զէնքերուն, ևայլն մասին խօսած ենք արդէն Գ. հատորին մէջ, էջ 481—484։

(**) Զշփոթել Սելանիկի նահանգին համանուն քաղքին հետ, ուր Հելլէններէն մղեցին Սելանիկ քաղքին բախտը վճռող ճակատամարտը։

Դ. Զօրաբանակը (հրամանատար Մահմուտ Մուխթար փաշա) Պուռնարհիսարի մէջ։

Դ. Զօրաբանակին պատկանող երկու զօրաբաժիններ (հրամանատար Ապուք փաշա) Լիւլէ Պուրկազի մէջ։

Այս համախմբութիւնը տեղի կ'ունենար չափազանց դանդաղութեամբ, ու պաշտպանուած, ծածկուած էր Բըրք Քիլիսէ-էմիրնէ ճակատով, որուն աւանչակողմը, պուլկարական սահմանագլխուն դէմ կը գտնուէին մէկ քանի Ջոկատներ, ինչպէս նաև Սալիհ փաշայի հրամանատարութեան տակ գտնուող հնձելազօրքի զօրաբաժին մը, որուն ստուարագոյն մասը կը գործէր Բըրք Քիլիսէի հիւսիս-արեւմտեան կողմը։

Բըրք Քիլիսէ՝ բառին կատարեալ առումով՝ բերդաքաղաք մը չէր։ Աքօքօի և Էրաքլինայի երկու միջակ ամրութիւնները միայն զոյն կը պաշտպանէին արեւելեան և հիւսիս-արեւմտեան կողմէն։ Այս երկու ամրութիւնները 4500 մէթր հեռաւորութիւն ունէին իրարմէ, և իրարու միացած էին մէկ քանի երկրորդական ամրութիւններով։ Ընդհակառակը՝ Էմիրնէ՝ զոր Պլեւնա փաշա աճապարանքով ամրացուցած էր 1878ին, 1903էն ի վեր անարկու ապառաժլինութեանց առարկայ դարձած էր, և օժտուած էապէս անառիկ բերդաքաղաքի մը անհրաժեշտ գրեթէ ամէն պայմաններով։ Մարիցայի, Արտայի և Թունճայի գետախառնուրդին վայրը հարթաւուած այդ բերդաքաղաքը՝ իր պաշտպանութեան գիծերով կը գրաւէր 60 քիլօմէթր չրջանակ մը, և բացի երկրորդական բաւական թիւ ամրութիւններէ որոնք իրար կը լրացնէին, ունէր հինգ մեծ ամրոցները, որոնք կը կազմէին պաշտպանութեան գլխաւոր և ամէնէն ամուր գիծը՝ քաղքին հիւսիսային, հիւսիս-արեւելեան և արեւմտեան կողմերը։ Պահակազօրքը որուն կը հրամայէր Շիւքրի փաշա, — ներկայ պատերազմին ամէնէն հերոսական դեմքերէն մէկը, — կը բաղկանար Դ. Զօրաբանակին պատկանող Նիզամիէ 10րդ զօրաբաժիններէն, և Բ. կարգի պահեստիներու երեք զօրաբաժիններէ, որոնք դրօշի տակ կոչուած էին անմիջապէս մերձակայ վայրերէ։ Էմիրնէ ունէր ամրութեանց 200 և դաշտային 300 թնդանօթ։

Օսմ. Արեւելեան բանակը, իր համախմբութիւնը լրացուցած չըլլալով, գրեթէ բացարձակապէս զուրկ էր ամէն տեսակ ապառաժկութիւններէ, մատակարարութենէ, պարէնաւորման միջոցներէ, նոյն իսկ բժշկական և առողջապահական կազմակերպութենէ։

Ֆէրիհնանա Զար պատերազմի յայտարարութենէն երկու օր առաջ արդէն իսկ կը գտնուէր Սթարա-Զակօրայի ընդհանուր բանակատեղին։ Անուանապէս ինք էր վերին հրամանատարը, բայց բուն հրամանատարութիւնը կը կատարէր Սպարապետ զօրավար Սալօֆ։ Զօրավարը թէև քիչ ժամանակ առաջ հանդստեան կոչուած էր, բայց այնքան մեծ վստահութիւն և ժողովրդականութիւն կը վայելէր որ հանրային կարծիքին ճնշման տակ՝ Ֆէրիհնանա Զարը ստիպուեցաւ սպարապետութեան

բարձր պաշտօնին կոչել զայն։ Ինչպէս ընդ։ ապայակոյտին պատկանող բոլոր բարձրաստիճան զինուորականները, զօրավար Սալօֆ ալ պատերազմի մասին լոկ տեսական ծանօթութիւն չունէր, այլ նաև գործնական ծանօթութիւն, մասնակցած ըլլալով Սերպիա-Տիւրք պատերազմին, մանաւանդ Պլեւնայի ճակատամարտին, որ փորձառական դպրոց մը եղած էր իրենց ամէնուն ալ համար,

Զօրավար Սալօֆ ծնած էր 1857 Նոյեմբեր 14ին՝ Թրքական սահ-

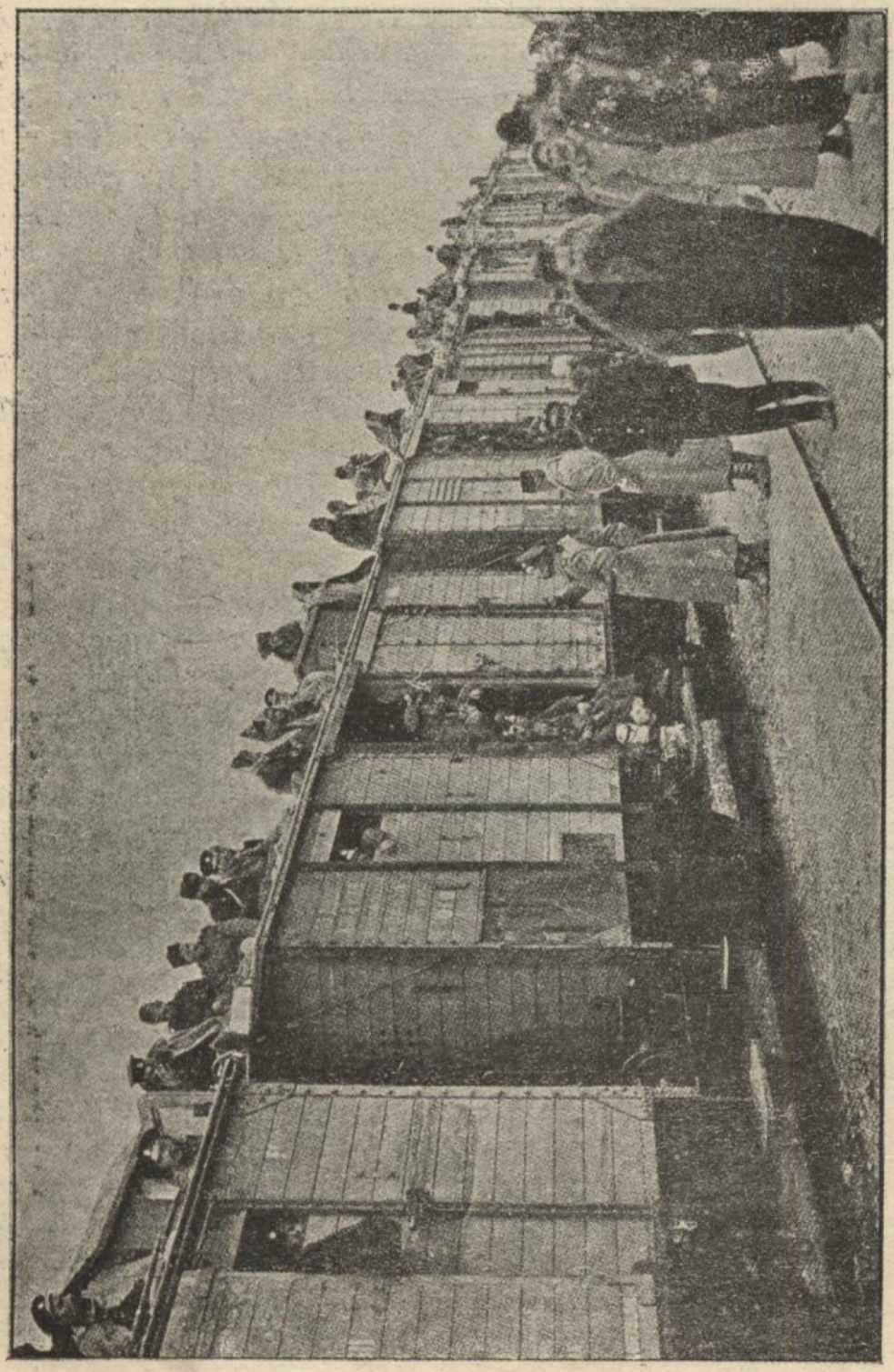
Եանթայի անձնատուութիւնը

մանագլխուն մերձակայ պզտիկ քաղքի մը՝ Հասքօվայի մէջ։ Իր նախնական ուսմունքը այնտեղ աւարտելէ վերջ, մտած էր Սօֆիայի զինուորական վարժարանը, և 1879ին, փայլուն քննութենէ մը վերջ, չրջանը աւարտած էր թնդանօթաձիգ տեղակալի աստիճանով։ Այսպէս՝ զօրավար Սալօֆ կը պատկանէր Պուլկար սպաներու այն սերունդին որոնք իրենց զինուորական ուսումը ստացած են ազգային զինուորական վարժարանին մէջ։ Իր հրամանին ենթակայ հրետաձիգ կիսապատակը կը սպասարկէր Արեւելեան Րումելիի երկրապահ բանակին մէջ։ 1883ին՝ Սալօֆ հետեւեցաւ Բէթէրսպուրկի Սպայակոյտի վարժարանին դասե-

բուն և չուտով այլի զարկաւ նաև այնտեղ։ Աւելի ետքը՝ իր վինուորական ուսումը կատարելագործեց, հետեւելով Ֆրանսայի, Աւստրիա-Հունգարիոյ և ուրիշ ակրութեանց ռազմախորհներուն։ Սերպեւպուլկար պատերազմին ժամանակ ունէր հարիւրապետի աստիճան։ Հերոսական մարտիկ մըն ալ ինք եղաւ, և Սլիվնիցայի յաղթանակին վաստրդոյնին առացաւ հազարապետի աստիճանը։ Աւելի ետքը՝ երբ պատերազմական նախարար զօրավար Մուքթուրով մեռաւ, Պուլկարիոյ իշխանը անոր յաջորդութեան կոչեց Սավօֆը։ Այդ միջոցին՝ ռուս մարզիչները հեռացած էին բանակէն, որով Սավօֆ առիթ ունեցաւ էապէս նոր կազմակերպութեամբ մը օժտելու զայն։ Աչխատեցաւ մեծապէս աւելցնելու բանակին յաձախզօրական զօրութիւնը և իր ուշադրութիւնը կեդրոնացուց գլխաւորապէս թնդանօթներուն վրայ։ Էն առաջ Բրուբի թնդանօթներով օժտեց բանակը, հետեւակազօրքին համար ալ ընտրելով Մանլիխէր հրացանին ամենավերջին օրինակը։ Սավօֆ՝ պաշտօնի վրայ մնաց հինգ տարի չորուկնակ, երբ Սթամպուլոֆին էր երկրին բուն վարիչը։ Ինքն իսկ ջերմ կուսակից մըն էր նշանաւոր պետական մարդուն, որուն հետ սակայն դժտեցաւ ան ձնական պատճառներով, և հրաժարեցաւ անոր անկումէն օր մը առաջ։ Յետոյ ամբողջ երեք տարի չրջեցաւ Պալքանեան Թերակղզիին ու Թուրքիոյ մէջ, մասնէ ուսումնասիրելով զանազան և այցելելով Եւրոպա։

Սթամպուլոֆի դահլիճին օրով՝ իրեն յանձնուեցաւ Սոֆիայի վինուորական վարժարանին վարչութիւնը, և տասիկա առիթ պարձաւ որ Սավօֆ մեծապէս զարգացնէ Պուլկար բանակին ապագայ սպանելուն վինուորական կրթութիւնը։ Մեծ ճիգ թափեց անոնց միաքին մէջ դրոշմելու համար աս գաղափարը թէ իրենց վինուորական աւարքերութեան միակ նպատակը Մակեդոնիոյ ազատագրութիւնն է։ Ապագայ սպայակոյտը, Պուլկարներու ցեղային խառնուածքին կը պատչաճեցնէր վինուորական դաստիարակութեան նորագոյն մէթոտները։ Թրակիոյ մէջ այնքան հեռատար կռուող բոլոր սպանիրը իր աչակերտներն էին, և ամէնքն ալ կը հիանային իր վրայ։ Սավօֆ ութ տարի մնաց վինուորական վարժարանին գլուխը, որ իր օրով հասաւ խոշոր կատարելութեան։ 1903 ին դարձեալ պատերազմական նախարար եղաւ զօրավար Բայօ Բէթրովի դահլիճին մէջ, և ամբողջ հինգ տարի, այդ պաշտօնին մէջ, ինքզինքը զերազանցեց։ Իր նպատակն էր բանակը հասցնել այն տեսակ կատարութեան մը ու զօրութեան մը որ կարենայ յարձակողական պատերազմ մը մղել Օսմ. Կայսրութեան դէմ։ Գործը հեշտ չէր, և ինք ամէնէն աւելի լաւ ըմբռնած էր անոր ներկայացուցած մեծ դժուարութիւնները։ Սակայն յամառութեամբ այդ նպատակին կը ձգտէր։ Օտար բանակներու մէջ ինչ բարեփոխում որ ըլլար, իսկոյն զայն կը մտցնէր Պուլկար բանակին մէջ։ Այս տեսակէտով մեծապէս օգտուեցաւ Մանչուրիոյ պատերազմէն, և չատ բան օրինակեց ճաբոնական ռազմավարութենան եղանակէն։ Բանակին կատարելութեան համար երբեք ծախքը չխնայեց, և իր պերճախօսութեամբ չատ հեղ յաջողեցաւ Խորհրդարա-

նին քուէարկել տալ վարկեր՝ զորս երմտական նախարարութիւնը վարող իր պաշտօնակիցը կը մերժէր։ Բանակը, այդ վարկերուն չնորհիւ, ամէն տեսակէ առաջ մթերքով օժտուեցաւ։

Ֆուվարտեան Համբարձեան տեսարան մը

Այդ չոայլութիւնը, պինուորական ծախքերու մասին, իրեն դէմ հանեց խորհրդարանական կուսակցութիւն մը, և ատիկա առիթ մը դարձաւ որ Սալօֆ ի յայտ բերէ նաև իր պերճախօս առնաբանի տա-

դանդը։ Հարցապնդման միջոցին, հակառակ ընդդիմադիրներու պոռչտուքներուն և ընդհատումներուն, կրցաւ կուրծք տալ բոլոր քննադատութեանց, և վեց ժամ չարունակ տեւող ճառով մը յաջողեցաւ ժողովին հասկցնել գինքը տոգորող սիրական գաղափարը, — Թուքիոյ դէմ յարձակողական պատերազմի մը պատրաստութիւնը, — որուն կը յատկանային արդէն իր ըրած ծախքերը։

Իր ազարակեութեան կոչումիը ընդհանուր հաւանութեան արժանացաւ, որովհետև ամէն մարդ դիտէր թէ մեծ ազդեցութիւն ունի բոլոր ազգներուն վրայ, և ձեռքին մատներուն պէս կը ճանչնայ նոյն իսկ ամենաաննշան մանրիկը այն տարածութեան՝ որուն վրայ տեղի պիտի ունենային պատերազմական գործողութիւնները։ Զօրավար Սալօֆ ուներ վերին հրամանատարի մը համար անհրաժեշտ եղող գերազոյն յատկութիւնը, — այսինքն գիտէր, և սքանչելապէս գիտէր առանձնել ամեներ պատահականատեսութիւններ։ Զօրահանութեան օրերուն կ'ըսէր. «Պուխա գրաի կը դնեմ որ քանի մը օր վերջ պիտի յաղթենք Թուրք բանակին»։ Բերք-Բիլիակի ու Լիւլէ-Պուրկազի մեծ յաղթանակները չուտով իրաւունք պիտի տային իրեն։

Պատերազմական նախարար զօրավար Նիքիֆօրօֆ, որ այդ պաշտօնին կոչուելէ առաջ Պէրլինի դեսպան էր, մեծ ազդեցութիւն կը վայելէր պուլկարական արքունիքին մէջ։ Ծնած էր Լովէչ, 1858ին, նախնական ուսումը ստացած էր Տարմշթատի մէջ, և մտած էր Սօֆիայի զինուորական վարժարանը ուրկէ իրր տեղակալ չրջանաւարտ եղած էր 1879ին։ Միշտ լաւ վարիչ մը եղած էր, և առաւելապէս նախընտրած էր դիւանագիտական պաշտօնները։ Ներկայ պատերազմին մէջ՝ իր վարչական կարողութիւնը ցոյց տուաւ պուլկար բանակներու վերջապահ տարրերուն կազմակերպութիւնը առանձնելով։

Ընդհ. սպայակոյտի պետ զօրավար Ժիչէֆ՝ պուլկար բանակին բարձրաստիճան սպաներուն ամէնէն երիտասարդներէն մէկն էր։ Ծնած էր 1860ին, Թիրնօվօի մէջ, և տեղակալի աստիճանը ձեռք բերած էր 1885ին, սերպօ-պուլկար պատերազմին յայտարարութենէն քիչ առաջ։ Մասնակցելով Սերպիոյ դէմ մղուած պատերազմին, չուտով իր պետերուն ուշադրութիւնը գրաւեց այն գործողութեանց մէջ որոնք Սերպերը ստիպեցին Վիտինը լքելու։ Ժիչէֆ, հակառակ իր համեստ աստիճանին, ճշմարիտ հրամանատարի մը պէս վարուեցաւ իր զինուորները։ Պատերազմէն ետքը՝ Պուլկար կառավարութիւնը զայն ղրկեց Թօրինօյի (Իտալիա) զինուորական Ակադեմին, ուր չուտով արժանի դարձաւ իր դասախարակներուն համարման։ Մասնաւորաբար Պարօնէ՝ զինքը իր լաւագոյն աշակերտներուն կարգը կը դասէր. նոյն իսկ ներկայ պատերազմին՝ անձամբ անոր այցելութեան եկաւ և հիւր եղաւ Պուլկար ընդհ. սպայակոյտին։ Ժիչէֆ միշտ մեծ հակում ցոյց տուած է զինուորական գրականութեան, և ճշմարիտ տաղանդ մը ի յայտ բերած է գրական այդ ճիւղին մէջ։ Պուլկարիա զարձին՝ պետ անուանուած է պատերազմական նախարարութեան դիւանին, և այդ պաշտօ-

նին մէջ ազատ ասպարէզ գտնելով՝ յաջորդաբար հրատարակած է բազմաթիւ գիտնական ուսումնասիրութիւններ։ Անոնցմէ չուտով ժողովրդական դարձաւ այն՝ որ «Վիտինի պաշտուտը» վերնագիրը կը կրէր, և որ կը խօսէր 1885ի պատերազմին մէջ պուլկարական հիւանդանոցին գործողութեանց վրայ։ Մեծ հռչակ հանեց նաև իր մէկ ուրիշ գործը՝ «Լեռնային կոխիներու մասին տեսական ծանօթութիւններ»։ Յիշէ՛ք զանազան պաշտօններ վարեց նաև ազգայինին ու բանակին մէջ։ Թիւր-

Հոգեւոր պետերու թափօրը Եէորիոս Թադեւոսին յուղարկաւորութեան առթիւ, Սելանիկի մէջ (խաչին տակ դըտնուողն է Թուխմանեան քահանան)

նօվօի 6րդ գօրադունդին հրամանատարութեան կոչուելով, մը-քանչելապէս դաստիարակեց իր սպաները. յետոյ, յաջորդաբար կոչուեցաւ Թրակիոյ 1րդ և 11րդ գօրաբաժիններուն հրամանատարութեան և այդ առթիւ չատ խորապէս ուսումնասիրեց Պուլկարիոյ հարաւային սահմանները։ Անձամբ չրջեցաւ ու քննեց Բօսօր լերան բոլոր անցքերը, և իր ստացած ծանօթութիւններուն ահռելիկ դարձուցնաև իր հրամանին տակ գտնուող գօրաբաժինը, այդ կերպով զայն պատրաստելով ամէն պատահականու թեան։ 11րդ գօրաբաժնին հրամանատարութենէն անցաւ ընդհ. սպայակոյտ, որուն պետ կարգուեցաւ 1908ին՝ երբ Պուլկարիոյ կողմէ անկախութեան հռչակումը պատերազմը հաւանական դարձուցած էր։ Այդ նոր պաշտօնին մէջ աշխատեցաւ սպայակոյտի կատարեալ սպաներ հասցնելու, նոյն առեն առաջ տանելով Թուրքիոյ դէմ մղուելիք պատերազմի մը ծրագրին ուսումնասիրութիւնը։ Այդ առենէն իսկ կը գտար թէ պատերազմի ընթացքին անհրաժեշտ պիտի ըլլան պաշարման գործողութիւններ և զազմափորձերու չարքով մը աչխատեցաւ բանակը այնպէս մը մարզելու

որ Լոխրի էի պաշարումը կարելի եղած չափով նուազ դժուարին դառնայ։ Օտար երկիրներու մէջ ծագած գիտնականն ոչ մէկ կարեւոր խնդիր կը վրիպէր իր ուշադրութենէն։ Բոլոր բարեփոխումները իսկոյն կը յարմարցուէին Պուլկար բանակին։ Սպայակոյտը այդ պատճառաւ՝ գիտնական բարձրագոյն ուսմանց Ակադէմիի մը վերածուեցաւ։ Բոլոր սպաները պարտաւոր էին գիտնական ամէն տեսակ գործողութեանց մասին աչխատութիւններ պատրաստելու։ Ֆիլիպի իմացական բարձր արժանիքը կը ճառագայթէր բովանդակ բանակին վրայ։ Միւս

Եանիայի ցոյները ընդ առաջ յաղթական Հէլլէններուն

կողմէ՝ չափազանց արդարացուցած մարդ էր, ինչ որ չուտով պուլկար բանակին վստահութեան արժանացուց գինքը։ Թրակիոյ մեծ ճակատամարտներուն ընթացքին, իր պատուհանները միշտ լուսաւորուած կը մնային գիշերները ամբողջ։ Անդուլ կ'աչխատէր, հակած յատակագծերու և քարտէսներու վրայ, որովհետև գիտէր թէ նոյնքան յամառ աչխատող մը ունի իր դէմը, ծովային նախարար և Թրակիոյ մէջ գործող Օամ. Գ. զօրաբանակին հրամանատար Մանմուտ Մուխթար փաչան, որ Թօրինօի գիտնական Ակադէմիին մէջ իր դասընկերն ու մրցակիցը եղած էր երբեմն։

Ուրիշ արժանի գիտնական մը՝ զօրավար Բաչօֆ Բէթրօվն էր, պուլկար բանակին ամէնէն կարող հրամանատարներէն մէկը։ Ծանօթ էր նաև արտաքսմանի մէջ, իբր առաջնակարգ ռազմավար և իբր մեծ կամեցողութեան տէր պետական անձնաւորութիւն։ Զօրավար Բէթրօվ Ֆիլիպէի մէջ՝ ուս մարդիչներէն դաստիարակուած առաջին սպաներէն մէկն էր։ Ծնած էր Շումլայի մէջ, 50 տարի առաջ, և Բէթերսպուրկի Գիտնական Ակադէմիին հետեւելէ վերջ դարձած էր իր երկիրը ուր առաջնակարգ դեր պիտի խաղար միշտ, առանց լոկ գիտնական աս-

պարէզին մէջ սահմանափակուելու։ Զօրավար Բէթրօֆ տեղեակ էր բազմաթիւ լեզուներու, և ճշմարտապէս արեւմտեան մշակոյթի տէր մարդ մըն էր։ Երիտասարդ տարիքէն կոչուած էր ամենապատասխանատու պաշտօններու, և չնորհիւ իր արտակարգ իմացականութեան ու անպարտելի կամեցողութեան, կրցած էր պսակել իր վրայ դրուած վստահութիւնը։ Սերպեւպուլկար պատերազմին ժամանակ ինք էր պետը ընդհ. սպայակոյտին, — անկախ Պուլկարիոյ անդրանիկ սպայակոյտի պետը, — և Պուլկարիա մանաւանդ իրեն կը պարտի Սլիվնիցայի յաղթանակը։ Երկիցս նախարարապետ եղած էր, և զօրավար Սալօֆի հետ աշխատած էր Թուրքիոյ դէմ յարձակողական պատերազմի մը ծրագրին։ Ներկայ պատերազմին ընթացքին՝ պահեստի ոյժերուն հրամանատարն էր. իրեն վստահուած էին նաև երկու արքայական իշխանները։

Զօրավար Իվանօֆ՝ հրամանատար պուլկարական Բ. բանակին որ Լոիրնէն պիտի պաշարէր, ծնած էր հարաւային Պուլկարիոյ Քալօֆէր քաղքին մէջ, 1861 Փետրուար 18ին։ 1879ին իբր դեր-տեղակալ շրջանաւարտ եղած էր Սօֆիայի զինուորական վարժարանէն, և իբր տեղակալ մասնակցած սերպեւպուլկար պատերազմին, որուն ընթացքին չատ փայլուն գործունէութիւն մը ունեցաւ և ուրկէ վերջ՝ բազմաթիւ կարեւոր պաշտօններու կոչուեցաւ։ Սթօյլօֆի դահլիճին մէջ պատերազմական նախարար ըլլալով, չարունակեց գործադրութեան դնել իր նախորդին՝ զօրավար Բէթրօֆի ծրագրած բարենորոգումները։ Պատերազմի յայտարարութեան միջոցին՝ քննիչն էր 2րդ զօրաբաժնին, որ Բ. զօրաբանակի վերածուելով՝ Լոիրնէն պիտի պաշարէր։

Բայց ներկայ պատերազմին մէջ ամէնէն նշանակելի հանդիսացաւ պուլկարական Գ. բանակին հրամանատարը, զօրավար Բատօ Տիմիթրիէֆ, պուլկար զօրականներուն ամէնէն ժողովրդական դէմքերէն մէկը։ Զօրավար Տիմիթրիէֆ զոր իր զինուորները «Նաբօլէօնչէթօ» (Պզտիկ Նաբօլէօն) կ'անուանէին, ֆիզիքապէս նշանաւոր աչխարհակալին նմանելուն համար, ծնած էր 1859ին, Կրաւէց պզտիկ քաղքին մէջ։ Շատ փայլուն կերպով Սօֆիայի զինուորական վարժարանէն շրջանաւարտ ելլելէ վերջ, հետեւեցաւ նաև Բէթերսպուրկի սպայակոյտի վարժարանին ուսմանց, նոյնքան և աւելի փայլուն կերպով։ Արեւելեան Րումէլիի կցման միջոցին, երբ վախ կար որ կրնայ պատերազմ ծագիլ, ղրկուեցաւ Թրքական սահմանագլուխ՝ բանակին մեծագոյն մասին հետ, և երբ Սերպիոյ հետ պատերազմը ծագեցաւ, մեծ արագընթացութեամբ ժամանեց ռազմադաշտ և պուլկարական հանբաւաւոր ձախ թեւին հետ մասնակցեցաւ Սլիվնիցայի յաղթանակին։ Ինչ ետքը՝ Տիմիթրիէֆ յանձնուեցաւ քաղաքականութեան. ինք ալ ռուսասէր կուսակցութեան մաս կը կազմէր, և երբ այս վերջինները պարտուեցան, բանակը լքեց ու անցաւ Ռուսիա։ Տաս տարի այնտեղ իբր աքսորական մնալէ ետքը, Սթօյլօֆի դահլիճին օրով առաջ եկած ռուսեւպուլկար մերձեցման օրերուն վերադարձաւ հայրենիք, և վարեց չատ կարեւոր զինուորական պաշտօններ։ 1902ին ընդհ. սպայակոյտի պետ անուանուեցաւ, և ինք կազ-

մեց Թուրքիոյ դէմ յարձակողական պատերազմի մը անդրանիկ ամբողջական ծրագիրը։ Սթամպուլօֆեաններու վերադարձը իշխանութեան գլուխ՝ զօրավար Բէթրօֆի վարչապետութեամբ՝ զինքը հեռացուց սպայակոյտէն։ Տիմիթրիէֆ անուանուեցաւ քննիչ Յրդ զօրաբաժնին, և համբերատար աշխատութեամբ իր զինուորները նախապատրաստեց ներկայ պատերազմին, յաջորդական ամենախիստ ռազմափորձերու չարքով մը զանոնք մարզելով։ 1912ի աշնան ռազմափորձերը, որոնք ամէնէն կարեւորներն էին, և որոնց անմիջապէս յաջորդեց պատերազմը, ի յայտ բերին զօրավար Տիմիթրիէֆի զինուորական բարձր արժանիքը։ Տիմիթրիէֆ՝ Գ. զօրաբաժինով Թիրնօվօէն մեկնելով պիտի յարձակէր Շումլա բերդաքաղաքին վրայ։ Ասիկա նախափորձն էր Բերք Քիլիսէի գրաւման, որովհետեւ ռազմափորձերուն ծրագրին համեմատ՝ Շումլա՝ Բերք Քիլիսէն էր իսկապէս։ Զօրավար Տիմիթրիէֆ՝ իրեն տրուած պայմանաժամէն երկու օր առաջ գրաւեց Շումլան, արագ ու հանճարեղ յարձակմամբ մը, ճիշդ ինչպէս երկու շաբաթ վերջ պիտի գրաւէր Բերք Քիլիսէն։

Ռազմափորձի այդ յաղթանակը՝ զօրավար Տիմիթրիէֆ տարած էր զօրավար Ռուֆինչէֆի դէմ, որ պատերազմի յայտարարութենէն վերջ՝ սահմանազատը անցած առենին՝ իրեն հետ կողք կողքի կը կռուէր իբր հրամանատար պուլկարական Ա. բանակին։ Ռուֆինչէֆ ալ չատ կարող զօրավար մըն էր և մեծապէս կը սիրուէր իր զինուորներէն։ Ծնած էր Ռուսճուգ, 1858ին, և 1879ին տեղակալութեան բարձրանալով՝ մասնակցած էր Սլիվնիցայի ճակատամարտին, ուր վաշտի մը կը հրամայէր, և ուր չուտով ուշադրութիւն գրաւեց։ Ներկայ պատերազմին մէջ՝ Ա. բանակով պիտի պաշտպանէր Տիմիթրիէֆի Գ. բանակին կողը, պաշտօն զոր մեծ ճարտարութեամբ կատարեց։

Օսմանցի յոյն զինուորներ գերի իյնալէ վերջ
ֆէսերը նետելով գլխարկ կը դնեն

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՔՐՔ ՔԻԼԻՍԷ

Պատերազմին սկզբնաւորութեան օրերուն՝ Օսմ. ապայակոյտին նպատակը ըլլալ կը թուէր երկու բանակներու կազմութիւնը, մէկը Էփրինէ-Քրքք Քիլիսէ գիծին վրայ, և միւսն ալ Միտիայի կողմերը, ծովուն մօտ։ Այս վերջին բանակին պաշտօնը պիտի ըլլար չախչախել պուլկարական ձախ թեւը որ կազմուած էր զօրավար Տիմիթրիէֆի հրամանին տակ գտնուող Գ. բանակէն։ Բայց զօրավար Սավօֆի յարձակողական չարժման կայծակնային արագութիւնը, որով միանգամայն ամէն կողմէ անցաւ սահմանագլուխը, մանաւանդ իր ձախ թեւին վրայ համախմբած մեծ ոյժերը, հիմնովին խանգարեցին Օսմ. ապայակոյտին հաշիւները, և զայն յանկարծակիի բերին անանկ տեղ մը ուր տակաւին Օսմ. բանակներու համախմբութիւնը չէր լրացած։

Իսկ Պուլկար ապայակոյտին ծրագիրն էր ճակատէն յարձակիլ Քրքք Քիլիսէ-Էփրինէ գիծին վրայ, Գ. և Ս. բանակներուն միջոցաւ, մինչդեռ Բ. բանակը պիտի դործէր Թրքական ձախ թեւին դէմ, Էփրինէի հարաւային կողմը։ Պուլկար ապայակոյտը չատ լաւ տեղեկութիւն ունէր թէ Քրքք Քիլիսէի ամրութեանց ակարութեան և թէ Էփրինէի ամրութեանց զօրաւորութեան մասին. հետեւաբար՝ յաջողութիւն մը կը սպասէր աւելի իր ձախ թեւէն՝ Ս. և Գ. բանակներէն, քան աջ թեւը կազմող Բ. բանակէն։ Եւ սակայն, որքան ալ լաւատես ըլլար իր հաշիւներուն մէջ, երբեք չէր յուսար որ պատերազմի յայտարարութենէն հինգ օր ետք Քրքք Քիլիսէ (Լօզէնկրատ=Սկիներու քաղաք, ինչպէս կ'ըսեն Պուլկարները) զօրավար Տիմիթրիէֆի ձեռքը պիտի իյնար։

Պուլկարները այս արագ յաջողութիւնը կը պարտին այն բացարձակ գաղտնապահութեան որով կրցան ծածկել իրենց բանակներուն քուն

նպատակակէտը և թշնամին յանկարծակիի բերել այն տեսակ տեղերու մէջ ուր անոնք ամէնէն նուազ կը սպասէին իրենց։ Այդ գաղտնապահութեան չնորհիւ է դարձեալ որ յաջողեցան սխալ տեղեկութիւններ հաղորդել իրենց յառաջխաղացութեան և չարժումներուն մասին, և ճշմարիտ թակարդներու մէջ ձգել Թուրք բանակները, զորս վարող սպայակոյտը նոյնպէս ստոյգ տեղեկութիւն չուներ Պուլկարներու իրական նպատակին՝ նոյն իսկ անոնց համախմբութեան գլխաւոր կէտերուն նկատմամբ։ Սա միայն ծանօթ էր թէ պուլկարական երեք բանակներ կազմուած էին Էտիրնէ-Քըրք Քիլիսէ գիծին դէմ, և թէ անկախ զօրաբաժին մըն ալ, որուն ի հարկին կրնար միանալ Ֆիլիպէի մէջ մնացող 11րդ պահեստի զօրաբաժինը, պիտի գործէ Մակեդոնիոյ մէջ։ Բայց թէ իրօք ի՛նչ ճամբու պիտի հետեւէին պուլկարական բանակները, գաղանիք մըն էր նոյն իսկ Պուլկար պետական անձնաւորութեանց համար։ Սպայակոյտը լոկ սխալ ու նպատակաւոր տեղեկութիւններ կը հաղորդէր, խաբելով թղթակիցները որոնք իրենց կարգին անգիտակցաբար կը խաբէին արտաքին աշխարհը, ու մանաւորաբար Օսմ. Սպայակոյտը։ Այսպէս՝ նոյն ինքն զօրավար Սավօֆ անա՛նկ կը ձեւացնէր թէ իր բովանդակ ճիգը պիտի կեդրոնացնէ Էտիրնէի դէմ, և թէ առանց Թրակիոյ մայրաքաղաքը ձեռք ձգելու՝ ոչ մէկ վճռական գործողութեան պիտի ձեռնարկուի։ Այդ մտքով է որ զօրավար Իվանօֆի հրամանատարութեան տակ գտնուող Բ. բանակը ուղղուեցաւ Մուսթաֆա Փաշայի դէմ։ Այս տեսակ ծրագիր մը չատ ալ հաւանական կ'երեւար։ Պուլկարները՝ դէպի Պոլիս իրենց յառաջխաղացութեան համար ստիպուած էին հետեւիլ այն ճամբուն՝ ուրկէ երբեմն յառաջացած էին Ռուս բանակները։ Երկաթուղին որ պիտի դիւրացնէր այդ յառաջխաղացութիւնը, այն աստեն միայն կրնար Պուլկարներուն ձեռքը անցնիլ, երբ Էտիրնէ իյնար։ Ուրեմն նախ պէտք էր որ Էտիրնէի բախտը վճռուէր։ Ատոր համար՝ պուլկարական Բ. և Ա. բանակները քաղաքը պիտի պաշարէին, մինչդեռ Գ. բանակը հիւսիսէն հարաւ իջնելով երկաթուղին պիտի գրաւէր ու յարձակողականի պիտի ձեռնարկէր Թրքական գլխաւոր ոյժերուն դէմ, որոնք դէպի արեւելք համախմբուած էին։

Այս ծրագիրը որ նոյնիսկ ձեռնհաս ռազմագէտներու աչքին միակ հնարաւորը կը նկատուէր, չատ հեռու էր այն իրական չարժումներէն զորս պուլկար բանակները ի գործ կը դնէին։ Երբ թշնամութիւնները սկսան, պուլկար սպայակոյտը՝ Մուսթաֆա Փաշայի գրաւուելէն վերջ՝ միայն Բ. Բանակին (զօրավար Իվանօֆ) թողուց Էտիրնէն պաշարելու հոգը։ Այդ միջոցին՝ Ա. Բանակը (զօրավար Ռուֆինչէֆ) Թունճայի հովիտին ճամբով հիւսիսէն դէպի հարաւ խոյանալով, կը յայտնուէր Էտիրնէի և Քըրք Քիլիսէի մէջտեղ։ Իսկ Գ. Բանակը անյայտ կը մնար։

Թուրքերու կողմէն՝ զօրաբանակ մը կար Էտիրնէի մէջ (Շիւքրի փաշա), զօրաբանակ մը Քըրք Քիլիսէի մէջ (Մահմուտ Մուխթար փաշա) և Ազատուլահ փաշա ալ իր գլխաւոր ոյժերով, որոնք Ռօտոսթօի և Պոլսոյ զինուորներէն կը բաղկանային ու բանակին լաւագոյն մասը

կը կազմէին, դիրք բռնած էր Էմիրնէ-Քըրք Քիլիսէ ճակատին դէմ։ Ապտուլլահ փաշա և Մահմուտ Մուխթար փաշա իրարու հետ յաբաքերութեան մէջ էին։ Երբ հոկտեմբեր 7ին՝ Մահմուտ Մուխթար փաշա Բէթրայի մէջ պուլկարական ոյժերու գոյութեան տեղեկացաւ, երկու

Հէլլէններու կոտտանդին թագաւորին եանիա մուտքը

զօրավարները կարծեցին թէ ատիկա ձախ թեւն է պուլկարական բանակի մը որ պաշտօն ունի Էմիրնէն պաշարելու։ Այդ պատճառաւ՝ որոշեցին որ Մահմուտ Մուխթար փաշա Քըրք Քիլիսէէն յառաջ խաղալով յարձակի Բէթրայի Պուլկարներուն դէմ. միևնոյն ատեն՝ Ապտուլլահ փաշա ալ հակառակ կողմէն պիտի կատարէր չրջառիկ չարժում մը որով այդ կողմերը գտնուող բովանդակ պուլկար բանակը պիտի պաշարուէր։ Բայց յանկարծ տեղի ունեցան հետեւեալ երկու թատերական հարուածները որոնք թուրք բանակները այլևս անդարմանելի աղէտի մը պիտի ենթարկէին.

1. Ապտուլլահ փաշա՝ որ հիւսիսէն հարաւ կը դիմէր, Էմիրնէի ու Քըրք Քիլիսէի մէջտեղը՝ երկուքէն ալ հաւասար հեռաւորութիւն ունեցող Սէլ Եօլու գիւղին մէջ ամենաքուռն յարձակման մը ենթարկուեցաւ զօրավար Քուրինչէֆի յառաջապահներէն. պուլկարական Ա. բանակն էր որ իրեն դէմ կ'ելլէր։

2. Մահմուտ Մուխթար փաշա որ Բէթրայի մէջ նշանուած Պուլկարներուն դէմ յարձակած էր, այնտեղ ո՛չ թէ պուլկարական Ա. բանակին ձախ թեւը կը գտնէր իրեն դէմը, այլ նոյն ինքն Գ. բանակին յառաջապահները. ամբողջ Գ. բանակը իր վրայ կը խուժէր:

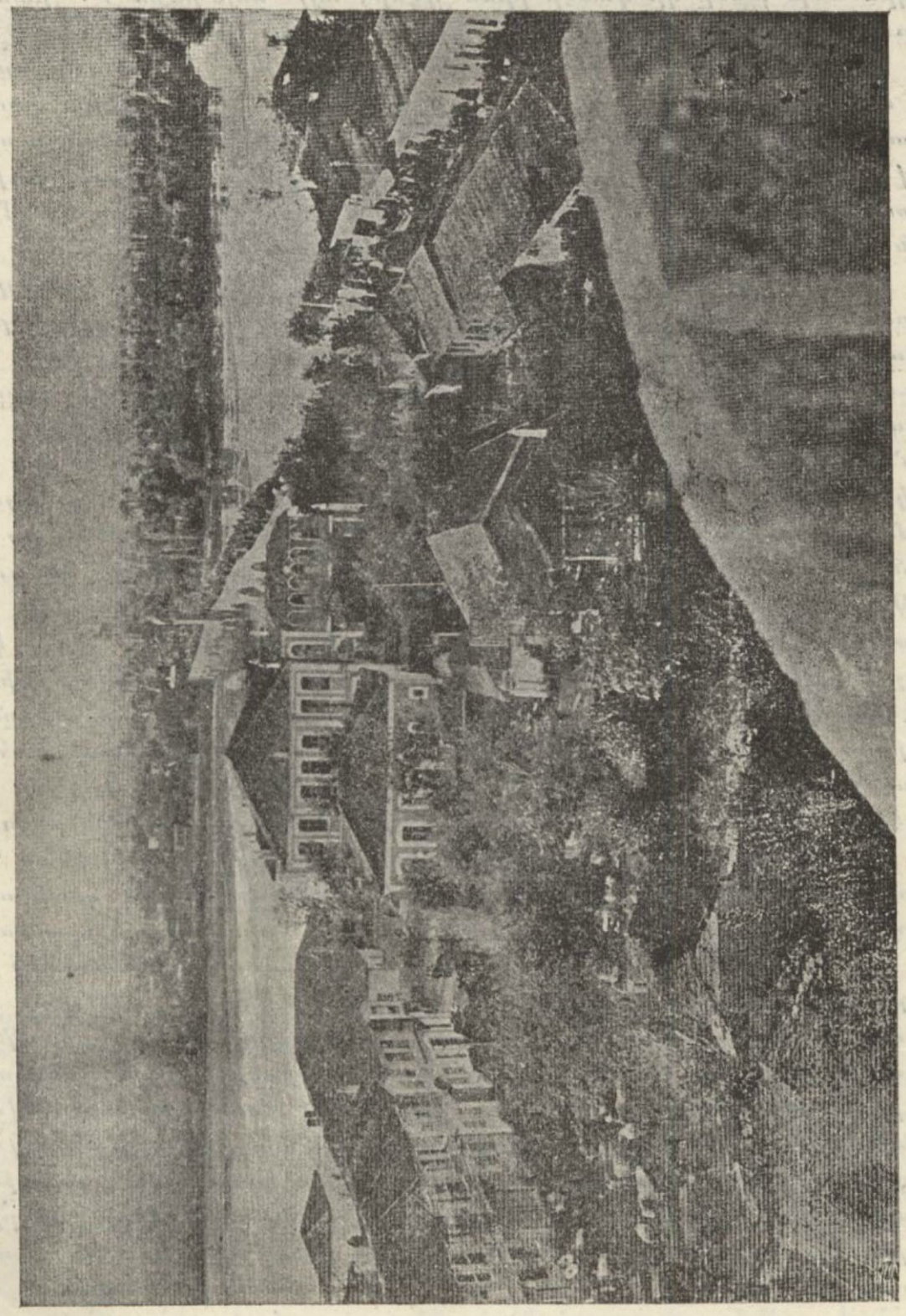
Մինչեւ այն ատեն՝ թուրք զօրավարները այն համոզումը ունէին թէ պուլկարական Գ. բանակը Բրլբ Քիլիսէէն 120 քիլօմէթր հեռուէն (մօտաւորապէս երկու քուկէս օրուան ճամբայ) կը յառաջանայ տաժանքով, և թէ կուտի դաշտին վրայ հասնելու համար՝ պիտի ստիպուի մեծ դժուարութիւններով անցնիլ Մարիցան, Արտան, յետոյ նորէն Մարիցան, Էտիրնէի արեւմտեան-հարաւային կողմէն: Համոզուած էին նաև թէ Բրլբ Քիլիսէի հիւսիսային կողմը գտնուող Սթրանճայի լեռները բացարձակապէս անմատչելի են ամբողջ բանակի մը համար. այս կարծիքը դասական աւանդութիւն մըն էր գրեթէ. չատ ռազմագէտներ նոյնը հաւաստած են. թուրք բանակին գերման մարզիչներն ալ անկարելի հռչակած էին զօրարանանակի մը Սթրանճայէն անցքը: Հիւսիսի կողմէն՝ Բրլբ Քիլիսէ քնութենէն պաշտպանուած էր ուրեմն, ո՛և է յարձակման ենթարկուելու վախ չունէր: Այդ մասին ապահով ըլլալուն համար է որ Մահմուտ Մուխթար փաշա առանց զգուշութեան իր զինուորները քաշած էր հոնկէ, և գիշերային յարձակում մը կը գործէր Բէթրայի դէմ, այն յոյսով որ պուլկարական Ա. բանակին մէկ թեւը պիտի գտնէ իր դէմ, և թէ չուտով ամբողջ այդ բանակը պիտի կրնայ պաշարել Ադռուլլան փաշայի օգնութեամբ: Սակայն զօրավար Տիմիթրիէֆ անկարելին իրականացուցած էր, ամբողջ Գ. բանակը անցընելով Սթրանճայի բարձունքներէն, ընդմիշտ յիշատակելի ճնշալու սահմանուած հսկայ ճիգով մը որ կը յիշեցնէ Նաբօլէօնի անցքը Ալպեան լեռներէն, և որ մինակը վճռեց ամբողջ Թրակեան պատերազմին բախտը:

Այս նախնական ծանօթութիւնները տալէ վերջ, հետեւինք Պուլկարական երեք բանակներու գործողութեանց, որոնք մեզ պիտի առաջնորդեն Բրլբ Քիլիսէի անկման: Անկէ առաջ չմոռնանք յիշատակելու թէ Եւրոպայի մէջ իրենց գոյութեան հարցը վճռելու սահմանուած այդ անդրանիկ կռիւներուն ընթացքին՝ Թուրքերը հազիւ 160,000 հոգի կրցած էին համախմբել Թրակիա (*). իսկ Պուլկար երեք բանակներէն իւրաքանչիւրը աւելի քան 75,000 մարդ ունէր, ինչ որ ընդհանուր Պուլկարներուն թիւը կը հասցնէր 220,000ի: Թուրքերը ապահովաբար աւելի խելացութիւն ըրած պիտի ըլլային՝ Մակեդոնիոյ երկրորդական ռազմադաշտը իր բախտին ձգելով, և իրենց բովանդակ զօրութիւնը Թրակիոյ մէջ համախմբելով: Այդին յաղթական ելլելէ վերջ, դիւրին էր անդին ճակատիլ Սերպերու և Հէլլէններու դէմ: Ուրիշ ծանր սխալ մը գործեցին Թրակիոյ մէջ՝ իրենց համախմբութեան վայր ընտրելով սահ-

---

(*) Այս հաշուին մէջ չեն հետզհետէ Պոլսէն ղրկուած յաւելուածական զինուորները, որոնք չկրցան մեծ օգուտ ունենալ, որովհետեւ մինչեւ անոնց հասնիլը՝ Թուրք բանակը պարտուած ու քայքայուած էր վերջնականապէս:

մանաւանդ մերձակայ Տիմիրնէ-Քրդք Քիլիսէ գիծը։ Եթէ այդ գիծին վրայ ճակատեցուցած ըլլային լոկ անկարեւոր ոյժեր, որոնց պաշտօնը

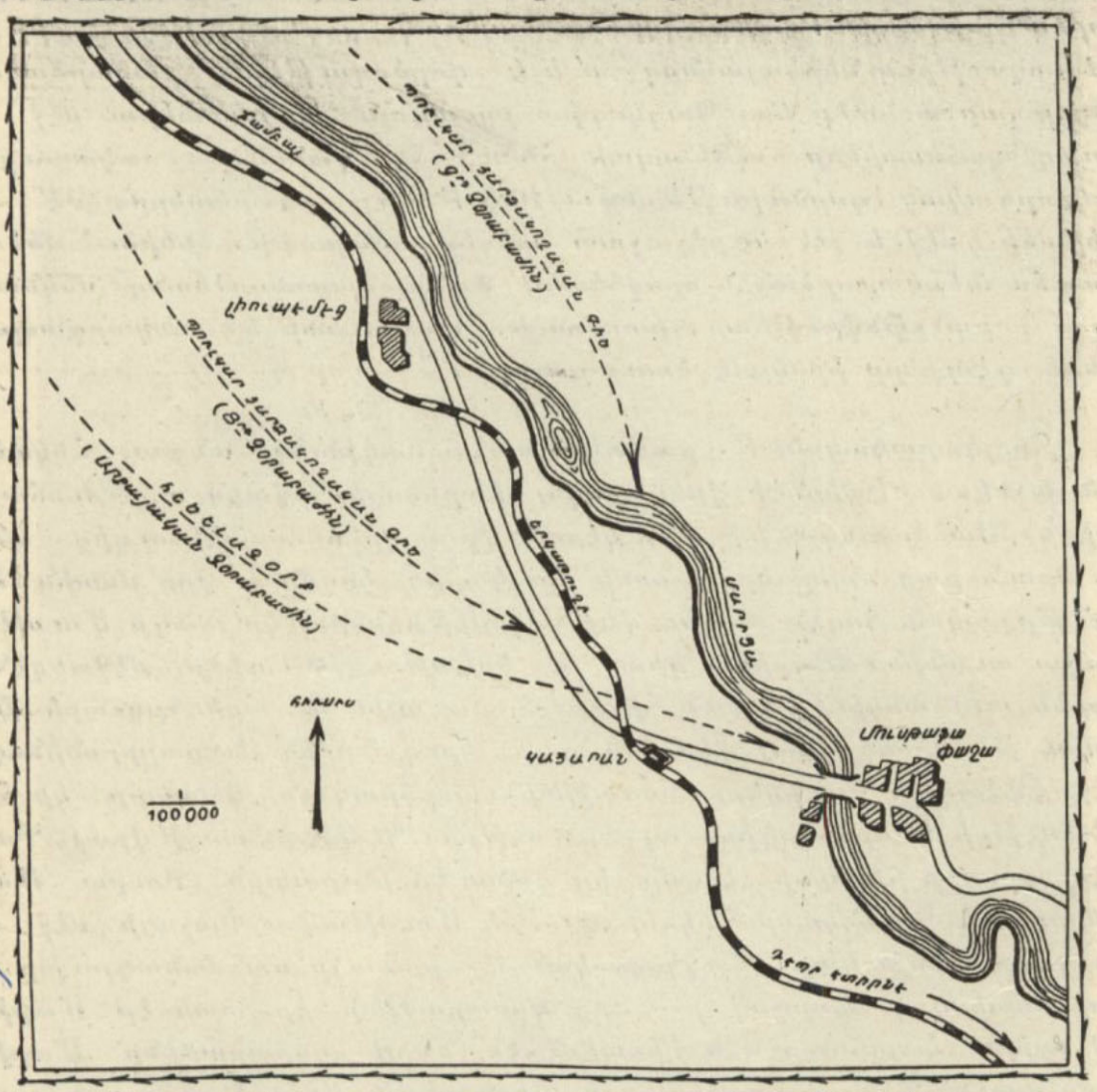
Գերմանական Մարշ Մաքենզէնի մէկ մասի փոխադրութիւնը դէպի Գալիցիա

պիտի ըլլար Պուլկարներու յառաջխաղացութիւնը յամեցնել, և քուն համախմբութիւնը կատարէին աւելի վար, Պունարհիսար-Վիւլէ Պուրկազ-Զօրլու գիծին վրայ, տարակոյս չկայ որ աւելի ամբողջական և

այլապէս ուժեղ բանակ մը պիտի կրնային կազմել մինչեւ Պուլկարներու ժամանումը։ Իրենց մեծագոյն ոյժերը տակաւին չկրացած կազմակերպութեամբ մը սահմանագլխուն անմիջապէս մօտ ճակատեցնելնին սա արդիւնքը ունեցաւ որ անդրանիկ ձախողուածները վճռական ազդեցներ դարձան, և այլևս անկարելի եղաւ զանոնք դարմանել։ Դարձեալ, մեծ սխալ մըն էր անդրանիկ բազխումներու ընթացքին բէսիֆ տարրերու գործածութիւնը։ Բէսիֆները առհասարակ յոգնած, թոյլ, քիչ շատ դժուարութիւն ներկայացնող ա՛և է դործողութեան բացարձակապէս անյարմար տարրեր են։ Պուլկարիա լաւագոյն պայմաններու մէջ գըտնուող պահեստիներ ունենալով հանդերձ, զանոնք չտակացուց լոկ երկրորդական գործողութեանց։ Իսկ Թուրք բէսիֆները, թէ՛ Բրբք Ռիլիսէի մէջ և թէ ուրիշ չատ տեղեր՝ ձախողուածներու մեծագոյն պատճառները դարձան, որովհետեւ ծանր պարտութեանց մեկնակէտը եղող բոլոր չփոփութեան, խուճապի, վախուսի և անկարգապահութեան դէպքերը իրենցմէ ծնունդ առին։

Պուլկարականն Բ. բանակը սահմանագլուխը անցաւ Հոկտեմբեր 5ին և սկսաւ Էսիրնէի վրայ քալել Մարիցայի հովտէն ու Թունճայի ալ ափէն։ Սահմանագլուխը այդ կէտին վրայ կը ձեւացնէ ուղիղ անկիւն մը որուն բաց մասը կը գտնուի Պուլկարիոյ կողմը և գոց մասին ծայրն ալ՝ Թրքական հողէն մինչեւ վեց քիլօմէթր ներս՝ կը յանդի Մուսթաֆա Փաշա աւանին։ Մարիցա գետը և երկաթուղիի գիծը մէջտեղէն կը կտրեն այդ անկիւնը որուն հիւսիս-հարաւային և արեւելա-արեւմտեան երկու թեւերուն վրայ դէմ առ դէմ կը գտնուին Սաքարըլանինայի և Պէյթէփէտաղի բլուրները. առաջինին բարձրադոյն կատարը կը հասնի 824 մէթրի և երկրորդինն ալ 815 մէթրի։ Պէյթէփէտաղի վրայ, Բուրաքէօյ գիւղին հիւսիսի կողմը կը գտնուէր Թրքական Բուրա Թապիա ամրոցը, 100ի մօտ պահակներով։ Իսկ Մուսթաֆա Փաշայի մէջ վաշտ մը զօրք միայն կար։ Պուլկարական Բ. բանակը սահմանագլուխը անցաւ հետեւեալ կարգով. — 8րդ զօրաբաժինը կը հետեւէր Մարիցայի ալ ափին՝ Հարմանլըէն և Լիւլէմէյէն. 9րդ զօրաբաժինը՝ Մարիցայի ձախ ափէն՝ Բօթարչքօ-Սէլօվէն և Բիրիլօվօէն։ Այս վերջին զօրաբաժինը աւելի դանդաղութեամբ կը յառաջանար քան միւսը և ետ մնացած էր։ Բուրա Թապիա ամրոցը կը գտնուէր նոյն իսկ սահմանագլուխին վրայ, Խարանլիճայի չէնքին մօտ։ Թնդանօթի առաջին հարուածները գոռալուն պէս Թուրք պահակները մասամբ քաշուեցան Մուսթաֆա Փաշա, գրեթէ առանց դիմադրելու։ Միւս մասը կայտառանին մօտ միայն պահ մը կեցաւ ու դիմադրեց, քիչ չատ վնաս պատճառելով Պուլկար յառաջապահներուն, որոնց կ'ընկերանար արքայական հեծելազունդը։ Ամրոցին գրաւման միջոցին Թուրքերը ունեցան 50 մեռեալ ու վիրաւոր։ Անոնք որ չէին կրցած փախչիլ, գերի բռնուեցան։ Նուաստող Թուրքերը խառն ի խուռն փութացին Մուսթաֆա Փաշա, և այնտեղ գտնուող վաշտին միանալով չարունակեցին նահանջել մեծ անկարգութեամբ և

այնքան փութկոտութեամբ որ չմտածեցին օդը հանել երկաթուղիի կամուրջները։ Փորձեցին միայն քանդել Մուսթաֆա Փաշայի հնօրեայ քարէ կամուրջը, որուն վրայէն կ'անցնի երկաթուղին, բայց չատ քիչ վնաս միայն կրցան պատճառել, և կամուրջը մնաց անցանելի։ Պուլկար արքայական հեծելազունդը գրեթէ փախստականներուն հետ կողք կողքի մտաւ Մուսթաֆա Փաշա, ուր ձեռք անցուց մէկ քանի

Քարտէս Մուսթաֆա Փաշայի զինուորական գործողութեան

հին ոճով թնդանօթներ(*)։ Գործողութիւնը տեւեց եօթը ժամ, առաւուան 10էն մինչեւ իրիկուան ժամը 5։ Ֆէրտինանտ թագաւոր որ Բ. բանակին ընդհ. բանակատը կը գտնուէր, օթօմօպիլով մինչեւ Հապիպէվօի մերձակայ բարձունքը գնաց և նոյն տեղէն դիտեց իր զինուորներուն անդրանիկ յաղթութիւնը որ գնուեցաւ մօտաւորապէս 20 հոգիի կորուստով, վիրաւոր կամ մեռեալ։

Մուսթաֆա Փաշայի անկումէն վերջ՝ հետապնդութիւնը չարու-

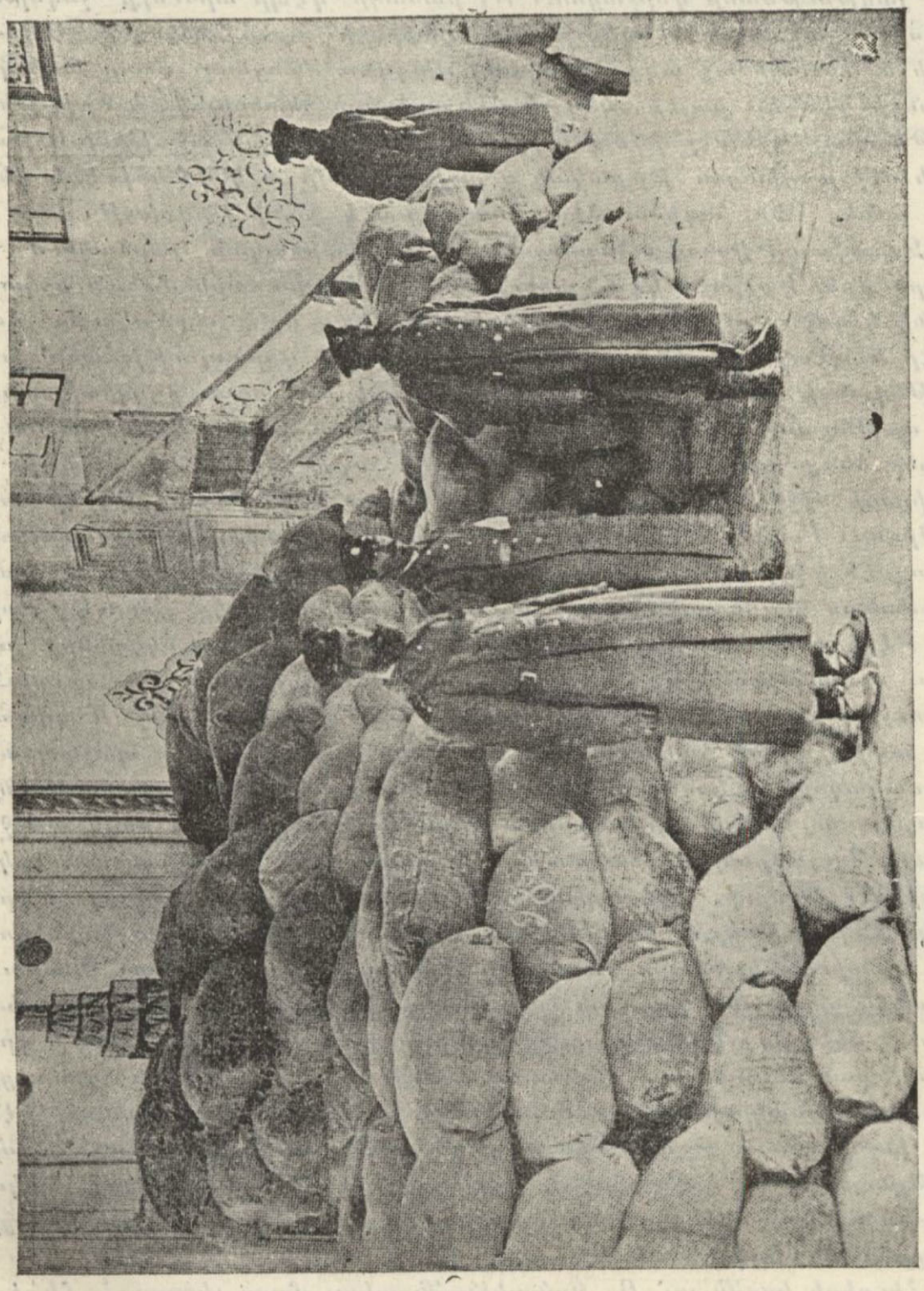
(*) Ասոնցմէ զատ՝ 200,000 քիլօ ցորեն ու վարսակ ձեռք անցուցին պուլկարները Մուսթաֆա փաշայի մէջ։

նակուեցաւ միանգամայն Մարիցայի երկու ափերէն, և Զէրմէնի մէջ թուրք վերջապահներուն հետ մղուած կռիւ մը դարձեալ Պուլկարներուն յաղթութեամբ վերջացաւ։ Բ. բանակը՝ դէպի արեւելք չեղելով, իր գործող աջ թեւը ուղղեց դէպի Էմիրնէի արեւմտակողմը՝ Օրթաքէօյի և Արատայի աջ ափին ճամբով, մինչդեռ մնացեալ մասը նոյնպէս Էմիրնէի դէմ կը քալէր, կեդրոնը՝ Մարիցայի հետեւելով, և ձախ թեւն ալ՝ Թունճայի։ Այս չարժման միջոցին՝ պուլկարական աջ թեւը Օրթաքէօյի մէջ բաղխեցաւ թրքական զօրախումբի մը, և կարճ կռիւէ մը վերջ գերի բռնեց 1200 հոգի ու ձեռք անցուց մէկ քանի թնդանօթ։

Զօրավար Իվանօֆի նպատակն էր յանկարծական յարձակումի մը ի գործ դնել Էմիրնէի դէմ, արեւմտեան և հարաւ-արեւմտեան ամրութեանց կողմէն, ուրկէ կ'անցնի երեսթուղին։ Եթէ յարձակումը ձախողէր և պէտք ըլլային պաշարման կանոնաւոր գործողութիւններ՝ խոշոր թնդանօթներով, պուլկար բանակը գոնէ սա օգուտը պիտի ունենար որ թնդանօթներու զետեղման և կանոնաւոր պաշարման նպաստաւոր դիրքեր ձեռք պիտի ձգէր։ Արատայի ձախ ափին վրայ, այս գետին ու Մարիցայի միջեւ, Թուրքերը կազմակերպած էին Բաբազ Թէբէի ամրութիւնը։ Բաբազ Թէբէ կը գրաւէր կառարը բարձունքի մը որ հետեւի կողմէն կ'իյնէ Մէրիչի կայարանին ու կամուրջին վրայ։ Հարաւ-արեւմտեան կողմն ալ՝ Արատայի ու Մարիցայի միջեւ կը գտնուէր Գարթալ Թէբէ ամրոցը։ Պուլկարական յարձակման նպատակակէտները այս երկու ամրութիւններն էին։ Կռիւը սկսաւ հոկտեմբեր 9ի առտուն, Եուրուչի արեւմտակողմը, ընդհարումով մը, որու միջոցին՝ Մարիցայի ձախ ափին վրայ հաստատուած պուլկար հրետանին կը պաշտպաներ հետեւակազօրքին կողմէ աջ ափէն կատարուած յառաջխաղացութիւնը։ Թուրքերը արիաբար դիմադրեցին մինչեւ հոկտեմբեր 11, բայց վերջ ի վերջոյ, Պուլկարներուն ճարտար մէկ չարժումին հետեւանքով, երկու կրակի մէջ մնալով, անկարգութեամբ փախան դէպի Բաբազ Թէբէ, որ իր թնդանօթներով իսկոյն կրակ բացաւ հետապնդող Պուլկարներուն դէմ, փախստականներու նահանջը պաշտպանելու համար։ Եուրուչի ճակատամարտը մեծ կորուստ պատճառեց Թուրքերուն, մանաւանդ փախուստի միջոցին։ Իրենցմէ աւելի քան հազար հոգի գերի ինկան և գրեթէ նոյնքան մեռեալ ու վիրաւոր ունեցան։ Պուլկարները գրաւեցին նաև մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք ու պատերազմական իրեղէններ, ինչպէս նաև Քրուբի հին ոճով չորս թնդանօթ, չորան ալ 88 միլիմէթրնոց։ Եւ սակայն չկրցան յաջողցնել իրենց նպատակը։ Հակառակ Եուրուչի յաղթանակին, Գարթալ Թէբէ և Բաբազ Թէբէ մնացին Թուրքերուն ձեռքը։

Հիւսիսի կողմն ալ՝ Բ. բանակին մնացեալ մասը չկրցաւ Համիքէօյը անցնիլ, որով զօրավար Իվանօֆի ծրագրած յանկարծական յարձակումը կը ձախողէր։ Եւ սակայն, գործողութիւնը ապարդիւն չէր մնացած, քանի որ Պուլկարները յաջողած էին Էմիրնէի բովանդակ արեւմտեան և հարաւ-արեւմտեան մասը մաքրել թշնամիէն, գրաւելով չարք մը

երկրորդական դիրքեր, ու մօտեցած էին ամրութեանց գիծերուն։ Պէտք էր այլևս խորհիլ կանոնաւոր պաշարման վրայ, մանաւանդ որ Իրք

Մուսթաֆա փաշայի հրետքը շտեմարանի վերածուած վանքատունը կողմէ

Քիլիսէի անակնկալ անկումը հիմնովին փոխած էր պուլկար ապստամբութեան սկզբնական ծրագիրը։ Էտիրնէի անկումը այլևս անհրաժեշտութիւն մը չէր. կարելի էր զայն չեզոքացնել պաշարման գօտիով մը և պուլկար բանակները առաջ մղել դէպի հարաւ ու հարաւ-արեւելք, Թրքա-

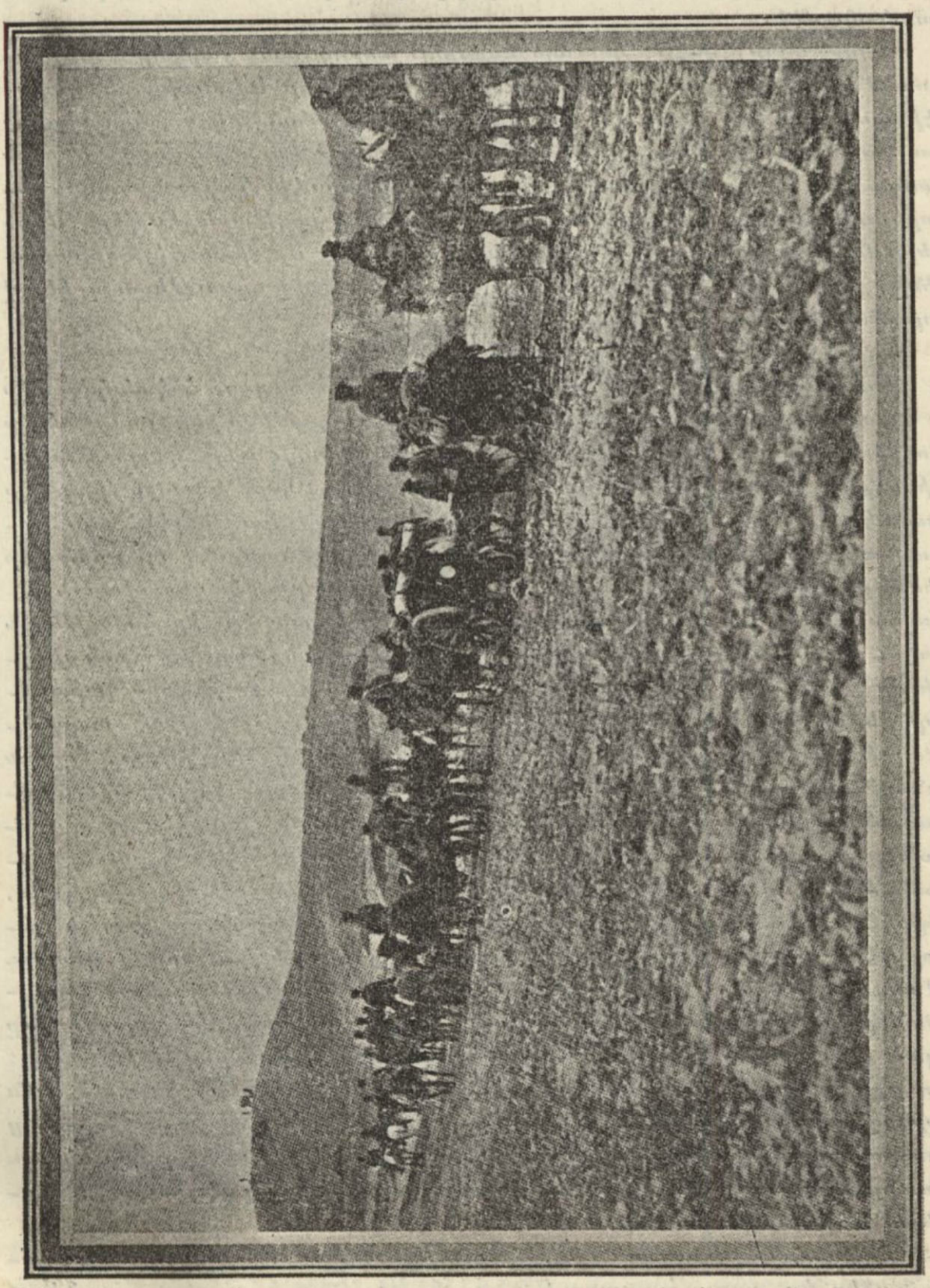
կան գլխաւոր բանակին դէմ, որ Քըրք Քիլիսէի և Էմիրնէի առջեւէն Լիւլէ Պուրկազ իջած էր մեծ անկարգութեամբ, ամենաահաւոր խուճապի մը մէջ։

Հոկտեմբեր 13-15, կառախումբերու անընդհատ չարքեր պաշարման թնդանօթներ ու կազմածներ բերին զօրավար Իվանօֆի, և Էմիրնէի պաշարումը սկսաւ, ռազմագիտական պահանջներու համաձայն։ Պուլկարները ո՛չ պէտք եղածին չափ թնդանօթ ունէին այդ գործին համար, ոչ ալ իրենց տրամադրելի ոյժերը կը բաւէին կատարեալապէս պաշարելու Թրակիոյ մայրաքաղաքը։ Ռումանօվի յաղթանակէն վերջ՝ Սերպերը մասամբ լրացուցին այդ պակասը, զօրավար Սթէբանօվիչի զօրաբաժինը, ինչպէս նաև պաշարման խոշոր թնդանօթներ օգնութեան ղրկելով զօրավար Իվանօֆի։

Պուլկարական Ա. բանակը սահմանադլուխը անցաւ Հոկտեմբեր 3ին և 6ին։ Իրեն մաս կազմող ոյժերէն 3րդ զօրաբաժինը կը յառաջանար Թունճայի երկու ափերէն. 1րդ զօրաբաժինը կ'ուղղուէր դէպի Թաչլը-Միւսէլիմ, Պօյալըքի և Վայսալի ճամբով, իսկ 10րդ զօրաբաժինը կը հետեւէր 1րդ զօրաբաժնին հետքերուն։ Զօրավար Ռուֆինչէֆ՝ այս յառաջխաղացութեան ընթացքին սերտ յարաբերութեան մէջ էր զօրավար Տիմիթրիէֆի Գ. բանակին հետ, և իրեն օժանդակ ունէր զօրավար Նազլիմօֆի հեծելազօրքը, որ առավիրայի դեր կը կատարէր իր ձախ թեւին առջեւ։ Այս հեծելազօրքը՝ Վայսալի մօտ հանդիպեցաւ Թրքական վաշտի մը որուն կ'օժանդակէին հրետաչարք մը և մէկ քանի հեծելախումբեր, և որ պաշտօն ունէր պաշտպանելու դէպի Քըրք Քիլիսէ տարածուող թրքական զօրաթեւի մը կողը։ Պուլկար հեծելազօրքը, որուն օգնութեան հասած էին կէս հրետաչարք մը և հետեւակազօրքի Ա. զօրագունդին (1րդ զօրաբաժին) պատկանող վաշտ մը, նոյնպէս կը պաշտպանէր դէպի Թաչլը-Միւսէլիմ յառաջացող Պուլկարական 1րդ զօրաբաժնին ձախ թեւը։ Այս հանդիպումը տեղի ունեցաւ Հոկտեմբեր 6ին, ցերեկէն վերջ, և Թուրքերը ետ մղուեցան նախ դէպի Սէյմէն, և յետոյ դէպի Թաֆարլար։ Յաջորդ օրը, Թուրքերը, երկու նոր վաշտերու օժանդակութեամբ, յարձակողական վերադարձ մը ըրին, բայց Պուլկարներն ալ օգնական զօրք ստացած էին. ամբողջ Ա. զօրագունդը եկած էր զօրացնելու իրեն պատկանող վաշտը։ Հոկտեմբեր 7ի իրիկունը, Թուրքերը ետ մղուեցան դէպի Թաչլը-Միւսէլիմ, ուր կը փութային նոր օգնական վաշտեր։ Նոյն գիշերը՝ Թրքական երեք վաշտերը և անոնց ընկերացող հրետանին անհետացան դէպի հարաւ, և յաջորդ օրը անցաւ առանց նշանակելի դէպքի։ Պուլկարները ոչ իսկ քայլ մը առին Թուրքերուն հետեւելու համար։

Հոկտեմբեր 9ի առաւօն միայն պուլկարական Ա. զօրագունդը շարունակեց իր յառաջխաղացութիւնը, և Սէյ Եօլու մօտերը հասնելով հանդիպեցաւ զօրեղ դիմադրութեան մը։ Թուրքերը օգնական նոր ուժեր ստացած ըլլալով, հաստատուած էին Քիրէմիթլիճա—Սէյ Եօլու—կէ-

քէնալի ճակտին վրայ։ Պուլկարական Ս. զօրագունդը իսկոյն կռուի ձեռնարկեց, և գրեթէ մինակը գլուխ տուաւ Թուրքերու յարձակման,

Հրամանի վիճակ ընդգծօգտագործուած պատմուճանով մարդոյ

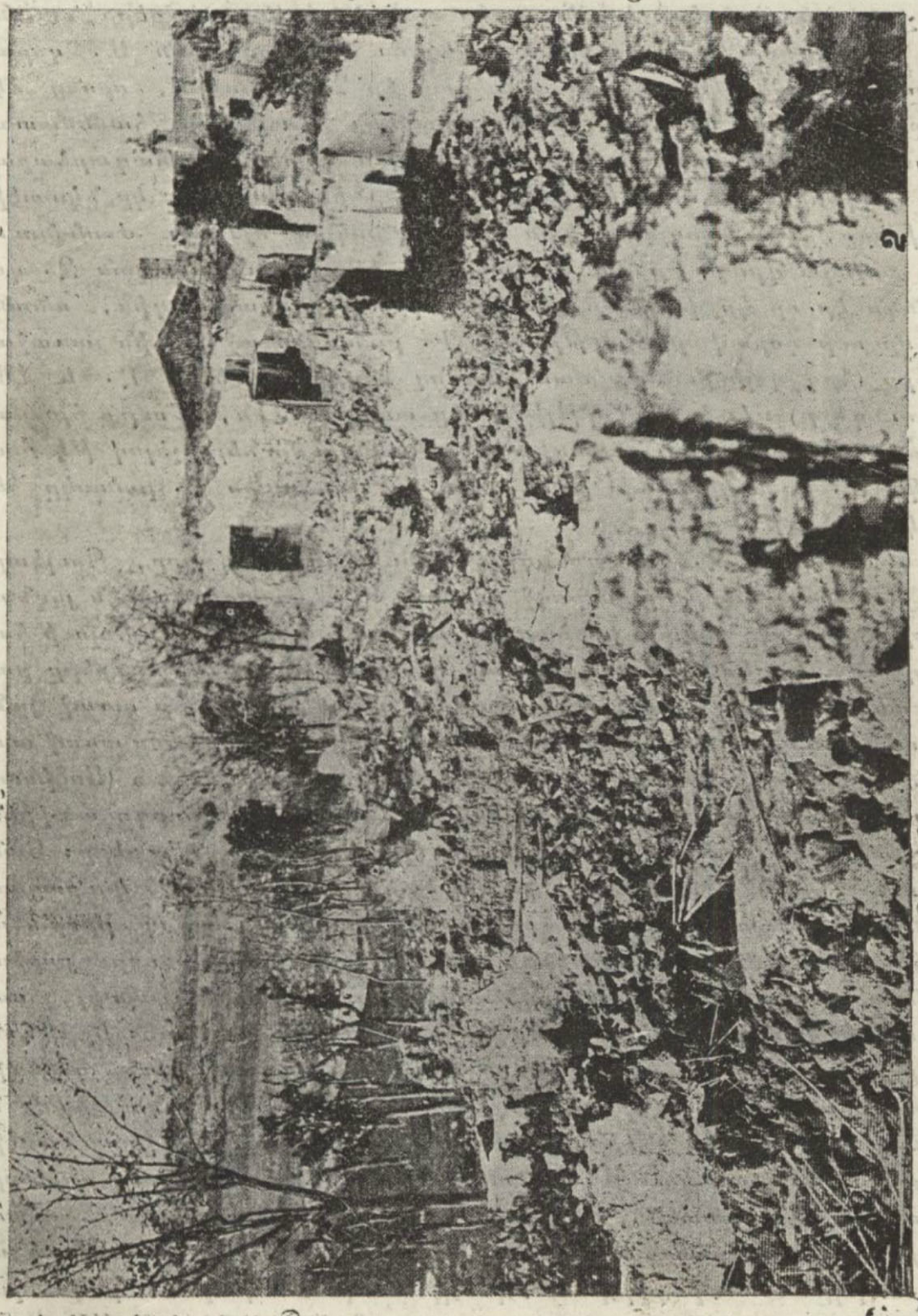
քրեն մերձաւոր օժանդակ ունենալով զօրավար Նազլիմօֆի հեծելազօրքը, որ կը գործէր իր ձախ կողմը։ Կատաղի կռիւը տեւեց մինչեւ իրի-

կուն։ Երկու կողմն ալ իրարու արժանի արիութիւն մը ցոյց տուին, և որքա՛ն Պուլկարներու, այնքան նաև Թուրքերու քնդանօթաձիգները նշանակելի հանդիսացան իրենց ճիշդ նշանառութեամբ։ Իրիկունը, մինչեւ ուշ ժամանակ երկու կողմն ալ կը պահէին իրենց դիրքերը, առանց զգալի յառաջդիմութիւն մը ըրած ըլլալու։ Պուլկարական Ա. զօրագունդը որ մինակը կռուած էր, ունեցած էր 250 մեռեալ, որոնց մէջ իր դեր-գնդապետը և ուրիշ երկու սպաներ։ Թուրքերը՝ համեմատաբար աւելի կորուստ տուած էին։ Երբ մութը կոխեց, փոխադարձաբար կրակը դադրեցուցին, և Թուրքերը ինքզինքնին ապահով կը նկատէին նոյն գիշերը, երբ պուլկարական նոր օգնական ոյժերու ժամանումը կռուի դաշտին վրայ, իրերու ընթացքը փոխեց։ Պուլկարական Զ. զօրագունդն էր որ կը փութար օժանդակելու Ա. զօրագունդին, անանկ ատեն մը ուր զօրավար Տիմիթրիէֆի Գ. բանակին ալ թեւին յառաջապահները (4րդ զօրաբաժնին մաս կազմող 2րդ զօրաթեւին Ը. և ԼԱ. զօրագունդերը) դէպի Քիրէմիթլիճա կը տարածուէին, Թուրք հրամանատարներուն այն սխալ ու աղիտաբեր համոզումը ներշնչելով թէ Քուրթինչէֆի Ա. բանակին ձախ թեւն է, և թէ տակաւին Գ. բանակը հեռուն կը գտնուի։

Երբ օգնական Զ. զօրագունդը հասաւ կռուին վայրը, Պուլկարները, հակառակ անոր որ ամբողջ օրը տեւող կատաղի կռուէն յոգնած էին, որոշեցին գիշերային յարձակում մը ի գործ դնել Սէլ Եօլուի հարաւ-արեւմտեան կողմը հաստատուած դիրքերուն դէմ։ Թուրքերը բանէ մը տեղեկութիւն չունէին, երբ կէս գիշերէն ժամ մը առաջ յանկարծ տեղի ունեցաւ ահաւոր յարձակումը զոր Պուլկարները առաջ տարին աննկարագրելի կատաղութեամբ։ « Նա ևօճԱ, նա ևօճԱ » (Սուինով, սուինով) կը պոռային պուլկար արձակաձէնները, առաջնորդուած իրենց լուսարձակներէն որոնք երեւան հանած էին Թրքական դիրքերը։ Ցանկարծակիի եկած Թուրքերը, լուսարձակներու չողիւնէն կուրցած, չկրցան պէտք եղածին պէս պաշտպանուիլ, ու դիմանալ պուլկարական գնդացիրներու դժոխային կրակին, ինչպէս նաև սուինաւոր յարձակումներու շարքի մը, և խուճապի մատնուելով սկսան փախչիլ, մասամբ դէպի Պապա Էկի, մասամբ նաև դէպի Քըրք Քիլիսէ։ Երբ Հոկտեմբեր 10ի արշալոյսը ծագեցաւ, Թուրքերու պարտութիւնը կատարեալ էր, և սակայն մաս մը գինուորներ, որոնք գրեթէ բռնութեամբ ու սպառնալիքով պահուած էին կռուի դաշտին վրայ, կը շարունակէին դիմադրել։ Պուլկարական Ա. բանակին ձախ թեւը կազմող ոյժերը, ինչպէս նաև Գ. բանակին ալ թեւը որ անոնց միացած էր, չուտով ցրուեցին այդ յետամնաց տարրերը, և Հոկտեմբեր 11ին տարածուեցան Տէմիր-Անթլըճա — Քիւքիլէր — Կէրտէլի ճամբուն կազմած բովանդակ ճակտին վրայ, առիթ ընծայելով զօրավար Քուրթինչէֆի ձախ թեւին ու կեդրոնին որ Էտիրնէ — Քըրք Քիլիսէ ճամբուն վրայ ժամանեն Քիւքիլէրի վրայէն։

Ապտուլլահ փաշա չփորձեց Սէլ Եօլուի մէջ պարտուած իր ձախ թե-

էին օգնութիւն ղրկել և նոր ճակատամարտ մը մղել, որովհետև դրեթէ միեւնոյն ատենները Տիմիթրիէֆի Գ. բանակը յայտնուած էր Քըրք-Քի-

Քանդումի տեսարան Մուխթար փաշա ի շուրջը

լիսէի առջև, Մուխթար փաշայի հրամանատարութեան տակ գտնուող Թրքական սպ թևը մատնելով զարհուրելի խուճապի մը դոր պիտի պատմենք քիչ մը անդին, և որ աւելի ահաւոր ու անկարգ բան մը դար-

ձաւ՝ երբ Սէլ Եօլուի փախստականներն ալ խառնափնթոր ու ապրատիահար արշաւով մը և զարհուրանքի վայնասուններով հասան Մուխթար փաշայի խուճապահար գինուորներուն մօտ։

Մինչդեռ զօրավար Քուրինէֆի ձախ թեւը Սէլ Եօլուի ճակատամարտը կը չահէր՝ ու կը միանար Գ. բանակին, ա՛յ թեւը կազմող Յրդ

Պուլկար պահակներ Լտիրնէի շուրջը

զօրաբաժինն ալ ամբողջ մվել կարգ մը կռիւներ, որոնք համեմատաբար որքան ալ անկշռան էին, կրկին դադաւեցին Լտիրնէի շուրջը ի գործ դրուած պաշարումը խօստացնելու։ Հոկտեմբեր 8ին և 9ին՝ այդ Յրդ զօրաբաժնին աջակողմի տարրերը Պէօյիւք Սմայիլճայի և Հաճիքէօյի կողմերը Թուրքերուն բուռն դիմադրութեան հանդիպեցան։ Լտիրնէի պաշտպանութեան յատկացուած Թրքական չարժուն խումբերն էին որոնք կ'աչխատէին ընդլայնել պաշարման շրջանակը և թոյլ չտալ Պուլկարներուն որ քաղաքը մօտէն սեղմեն։ Միւս կողմէ, Յրդ զօրաբաժնին ձախակողմի տարրերն ալ Մուրատչիէր-Թաւչան Քօրուճքէօյ ճակտին վրայ հանդիպեցան զօրեղապէս ամրացած ուրիշ Թրքական ոյժերու։ Դարձեալ, դէպի աւելի արեւելք՝ Քօրուճքէօյ-Քայրա-Օրթաքէի ճակ-

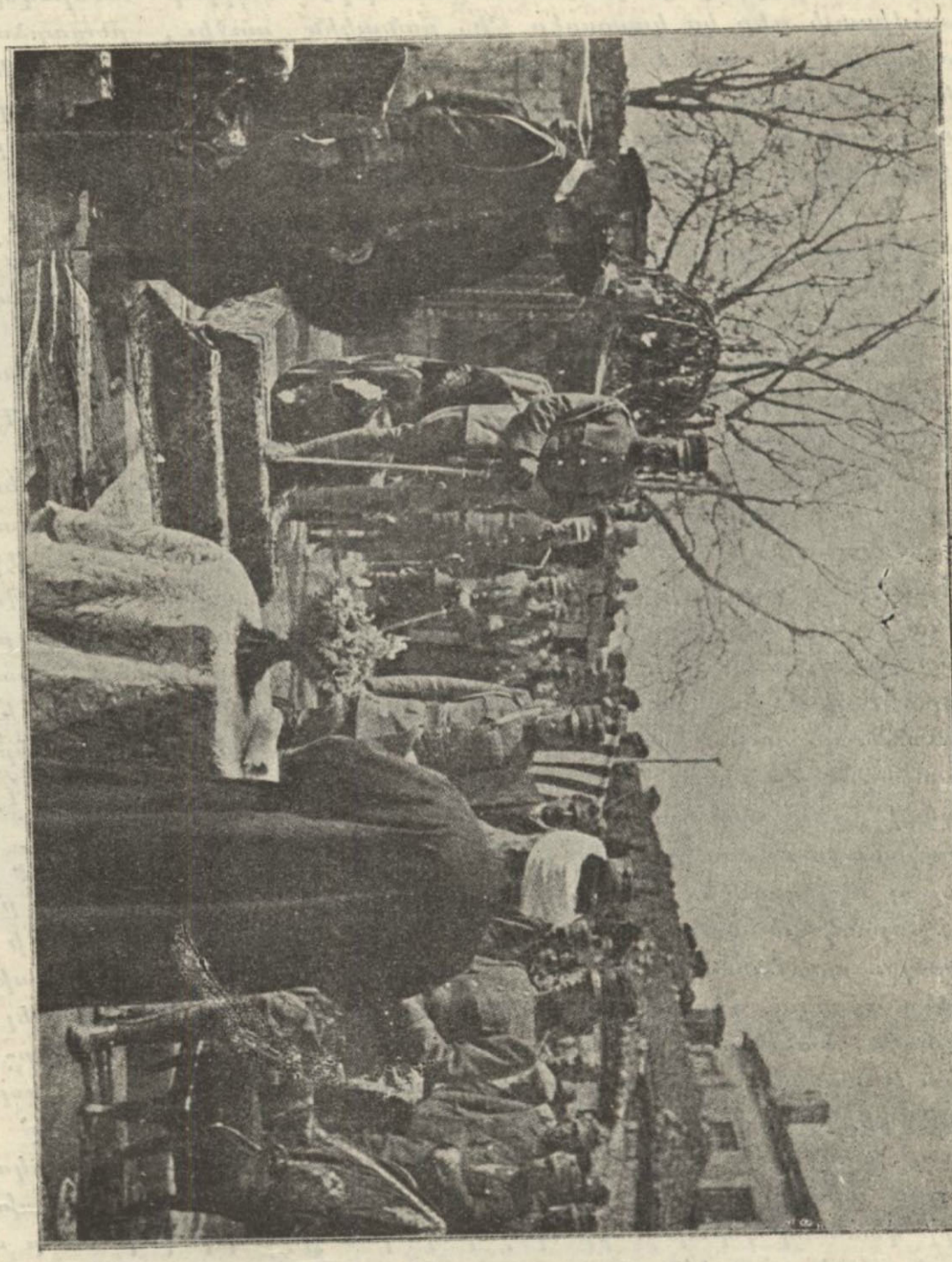
տին վրայ գանուող պուլկարական զօրամէս մը, — 2րդ զօրաբաժնին Բ. գումարտակը, — որ մինչև Սէլ Եօլուի առջև կռուող պուլկարական ոյժերը կ'երկարէր, իր կարգին բուռն դիմադրութիւն մը գտաւ թրքական ոյժերէ, որոնք ապահովաբար կը պատկանէին Կապիլէրի կողմերը յայտնուած Օսմ. Բ. զօրաբանակին։

Այս երեք կէտերուն վրայ չատ բուռն ու կատաղի կռիւներ տեղի ունեցան, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ Պուլկարներուն ունեցած կորուստներէն։ Հոկտեմբեր 8ին՝ իրենց ԽՍ. զօրագունդը ունեցաւ 50 մեռեալ և 396 վիրաւոր. իսկ յաջորդ օրը՝ ԺԶ. զօրագունդը կորնչուց 607 հոգի, որոնցմէ 107ը մեռեալ։ Մուրատչիլէրի մէջ՝ Օսմ. բանակին մաս կազմող յոյն զինուորներ անձնատուութեան նշան ըրին Պուլկարներուն, բայց երբ այս վերջինները կը մօտենային անոնց զէնքերը առնելու, մօտը գտնուող և լաւ ծածկուած միթրայէօզներ զարհուրելի կրակ մը բացին ու մեծ թիւով Պուլկարներ սպաննուեցան։ Ընդհարումները ամենաբուռն աստիճանի մը հասան մանաւանդ օրթաքչըի առջև, ուր գրեթէ կատարեալ ճակատամարտ մը մղուեցաւ, և ուր երկու կողմն ալ, մանաւանդ Թուրքերը, ծանր կորուստ ունեցան։ Սչնաեղ կռուող Թուրքերը կը բաղկանային Օսմ. բանակին լաւագոյն տարրերէն, որոշ զինուորներէն, որոնց մէջ կը գտնուէին բազմաթիւ Քրիստոնեաներ, և որոնք մեծ կորուստ ունեցան։ Ճակատամարտը որ ճիշտ ութ ճիշտ 12 ժամ տեւեց, Պուլկարներուն արժեց մօտաւորապէս 50 մեռեալ և 348 վիրաւոր։ Թուրքերը կռուի դաշտին վրայ թողուցին թնդանօթի ամբակիր կառքեր և մեծ քանակութեամբ ռազմանիւթ ու հրացան։ Թէ՛ Օրթաքչըի մէջ և թէ միւս կէտերուն վրայ, այս վերջինները միշտ ստիպուեցան պաշտպանողականի վրայ մնալ, թէ իրենց թիւրի կազմութեան և թէ մանաւանդ իրենց դիրքերուն անյարմարութեան պատճառաւ։ Սակայն հակառակ ատոր, կրցան դիմադրել մինչև Հոկտեմբեր 11 և կարելի եղած չափով յամեցնել Պուլկարներու յառաջխաղացութիւնը։ Բայց Բրբք Բիլիսէի անկումը նոյն օրուան ակիզբը, պատճառ եղաւ որ ինչպէս ամբողջ Թրքական ճակատը, այնպէս նաև այդ զինուորները ետ քաշուին աճապարանքով, անանկ աստիճան մը ուր իրենց դիմադրութեան ոյժը վերջնականապէս չէր խորտակուած տակաւին։ Անոնք իրենց նահանջին մէջ հետեւեցան երեք զլխաւոր ուղղութեան. մէկ մասը քաշուեցաւ դէպի արեւմուտք՝ Էսիրնէի վրայ, ուրիշ մաս մը իջաւ դէպի հարաւ՝ Պապա Էսկիի և Լիւլէ Պուրկազի վրայ, ու երրորդ մաս մըն ալ դէպի արեւելք՝ Պունարհիսար ուղղուեցաւ։

Իսկ պուլկարական 3րդ զօրաբաժնին աջ թեւը, իր չարժումներուն մէջ ազատ մնալով, դնաց մասնակցիլ Էսիրնէի դէմ մղուած գործողութեանց, ուրիշ օժանդակ ոյժերու հետ՝ որոնք Հասքէօյի, Հավզայի ու Բիլիսէլիի ճամբով յառաջանալով լրացուցին բերդաքաղաքին պաշարումը՝ հարաւ և հարաւ-արեւելեան կողմերէն։

Զօրավար Տիմիթրիէֆի հրամանատարութեան տակ գտնուող Պուլ-

կարական Գ. բանակը առնմանագլուխը անցաւ Հոկտեմբեր 8ին երբ արդէն միւս երկու Պուլկարական բանակները Թրքական հողը մտած էին և Թշնամիին հետ չփման մէջ կը գտնուէին։ Իրեն մաս կը կազմէին

(Թիւրատրմէն գրաւեալ դիրքերէն տեսարան մը Հետեւակի մը գերմանական գնդացիրով)

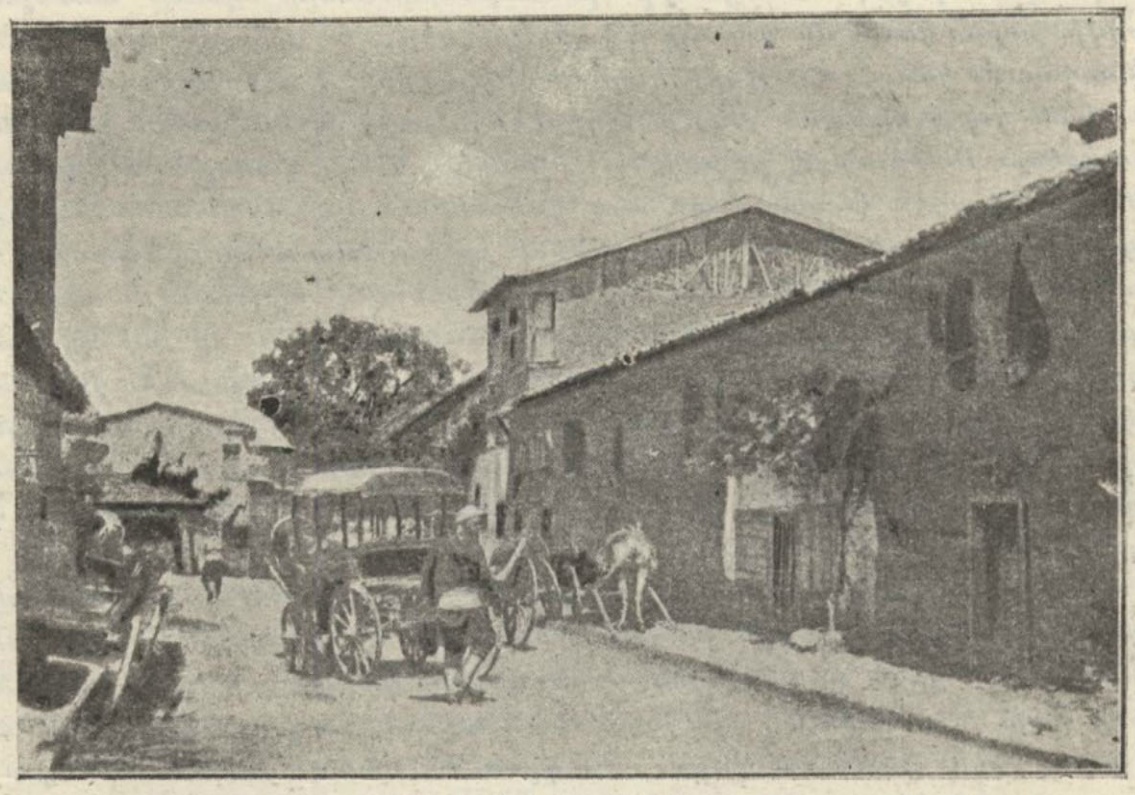
4րդ, 6րդ և 5րդ զօրաբաժինները. առնցմէ 6րդ զօրաբաժինը՝ ահագին հեռաւորութեան մը, վրայհասն պիտի ժամանէր Եւմպոլ, Գ. բանակին հաւաքման չրջանակը, և անոր յետամնացութիւնն էր պատճառ որ զօրավար Տիմիթրիէֆ պատերազմի յայտարարութենէն երեք օր վերջ միայն մտաւ Թուրքիոյ հողը, Օձաքէօյ և Թօփխլէր գիւղերու մէջտեղէն, 22—23 քիլօմէթր երկարութեամբ ճակատ մը կազմած։ Իր յետա-

մնացութիւնը քիչ մը աւելի նպաստեց Օսմ. սպայակոյտը արմատացնելու այն սխալ կարծիքին մէջ զոր կազմած էր զօրավար Տիմիթրիէֆի բանակին յառաջխաղացութեան մասին. արդէն Պուլկար հեծելազօրքը որ առավիրայի դեր կը կատարէր Դ. բանակին առջեւ, բացարձակապէս քօղարկած էր զայն: Թուրքերը անոր գոյութիւնն իսկ կ'անգիտանային, և այնքան ապահով կը նկատէին Բերք Բիլիսէն, որ, ինչպէս տեսանք արդէն, Մահմուտ Մուխթար փաշա այնտեղէն հեռացուցած և դէպի Բէթրա ուղղած էր պաշտպան զինուորները:

Օսմ. Սպայակոյտին այս սխալը աւելի աչքի պիտի զարնէ, եթէ անմիջապէս յայտնենք թէ մինչդեռ Թուրք հրամանատարները Բերք Բիլիսէն ապահով կը նկատէին, ընդհակառակը՝ Պուլկար հրամանատարին գլխաւոր, գրեթէ միակ նպատակակէտը Բերք Բիլիսէն էր, ինչպէս յայտնած է Դ. բանակին գործողութեանց դիւանին պետը, դեր-գնդապետ Ամանօֆ: «Երբ սահմանագլուխը անցանք, ըսած է դեր-գնդապետը Իղիւսրաիօլի Թղթակցին, մեր զօրաթեւերուն նպատակակէտը Լօզէնկրատն (Բերք Բիլիսէն) էր: Մեր սպայակոյտը այդ մասին հետեւեալ ենթադրութիւնները կ'ընէր. կամ այն է որ Թշնամին բերդաքաղաքին առաջները պիտի գանէինք, և կամ նոյն իսկ բերդաքաղաքին մէջ: Գիտէինք նաև որ Բերք Բիլիսէ կրնար օգնութիւն առանալ կամ Պունարհիսարէն և կամ Էսքիշէհիրէն: Այս պայմանները նկատի առնելով՝ բերդաքաղաքը գրաւելու երկու միջոց միայն ունէինք. պիտի աշխատէինք Բերք Բիլիսէ մտնելու կա՛մ յանկարծական յարձակմամբ մը և կամ կանոնաւոր պաշարմամբ: Այս հիման վրայ կատարած էինք անհրաժեշտ կարգադրութիւնները, և մեր զօրաթեւերը բաժնած էինք անանկ եղանակով մը որ այդ երկու հաւանականութիւններէն մէկուն կամ միւսին իրականացման պահուն՝ Բերք Բիլիսէ չկարենայ օգնական զօրք առաջնալ ոչ մէկ կողմէն: Իսկ բերդաքաղաքը ձեռք ձգելու համար ընտրած էինք յանկարծական յարձակման եղանակը, Թշնամիին նահանջի գիծը կտրելու պայմանաւ: Եթէ այդ յարձակումը չյաջողէր, մեր զօրաթեւերը իրենց դրաւած դիրքերուն չնորհիւ պիտի կրնային չրջապատել Բերք Բիլիսէն, կանոնաւոր պաշարման մը ենթարկելով զայն»: Դեր-գնդապետ Ամանօֆի այդ յայտարարութիւններէն կ'երեւայ թէ զօրավար Տիմիթրիէֆի բանակը կը յառաջանար տարածուն ճակատով մը՝ բաժնուած բազմաթիւ զօրաթեւերու, և թէ յանկարծական յարձակում մը ի գործ պիտի դնէր կեդրոնի զօրաթեւերով, մինչդեռ ալ ու ձախ կողմերը գանուող զօրաթեւերը պաշարողական չրջաւիկ չարժմամբ մը իբր օղակ պիտի գոցուէին բերդաքաղաքին չուրջը, զայն զրկելով դուրսի հետ ամէն յարաբերութենէ, և օգնական զինուորներու ժամանումը բացարձակապէս աննպատակ դարձնելով:

Պուլկարներու յառաջխաղացութիւնը կը կատարուէր հետեւեալ կերպով. — Երկու գլխաւոր զօրաթեւեր, իւրաքանչիւրը երկու դիմարտակով, կը յառաջանային Թէքէք Տէրէի երկու ափերէն: Այս երկու զօրաթեւերէն իւրաքանչիւրին արտաքին կողերը պաշտպանուած էին

ամէն մէկը միակ գումարտակէ մը բաղկացած ուրիշ երկու զօրաթեւերով, որոնք աջ ու ձախ կողմերէն ի գործ պիտի դնէին պաշարողական չարժումը, մինչդեռ կեդրոնը գտնուող երկու զօրաթեւերը պիտի կատարէին յանկարծական յարձակումը։ Այսպէս ուրեմն Գ. Բանակը կը յառաջանար չորս զօրաթեւերով, երկուքը (կազմուած 4րդ զօրաբաժնէն) աջ կողմը, և միւս երկուքն ալ (կազմուած 5րդ զօրաբաժնէն) ձախ կողմը։ Իսկ 6րդ զօրաբաժինը կեդրոնի երկու զօրաթեւերուն կը հետեւէր իբր պահեստի ոյժ։ Զօրաթեւերը դէպի առաջ կը չարժէին հետեւեալ ուղղութեամբ (Նախէն դէպի աջ)։ —

Քըրք Քիլիսէի մէկ փողոցը

Ա. Զօրաթև. — Օճաքէօյ, Իօմէր – Ապասա, Զէյմէքէօյ, Քիրէմիթլիճա։

Բ. Զօրաթև.—Տէօվլէթլի Ադաճ, Քարանիցա, Իսկի Բօլօ, Բէթրա։

Գ. Զօրաթև.—Մալքէչլար, Էրիքլէր, Բաքլիցա, Քըրք Քիլիսէ։

Դ. Զօրաթև.—Բէնչումալէք, Թաչթէրէ, Էլմաճըք, Գաասըքէօյ։

Թրքական ոյժերը, որոնց դէմ ուղղուած էին այս չորս զօրաթեւերը, կը բաղկանային Ա. և Գ. զօրաբանակներէն, ինչպէս նաև վերջին պահուն հաւաքելով կազմուած բէսիֆներու ԺԶ. զօրաբանակէն։

Պուլկարական յառաջխաղացութիւնը ճիշտ ու ճիշտ վերոյիշեալ կարգով չարունակուեցաւ հակառակութեան Յին։ Նոյն օրուան առաւօտեան սակայն, կեդրոնի Բ. և Գ. զօրաթեւերէն Բ. զօրաթեւին յառաջապահները թշնամիին հանդիպեցան Իսկի Բօլօի բարձունքը՝ Տուվլան Բունար գետին ակերուն մօտ, մինչդեռ Գ. զօրաթեւին յառաջապահներն ալ նոյնպէս թշնամիին կը հանդիպէին Էրիքլէրի մէջ։ Իսկ աջակողմի Ա.

զօրաթեւը ձեռք ձեռքի կուտար Սէլ Եօլուի մէջ կռուող զօրավար Քուչինչէֆի ձախ թեւին, ու կը մասնակցէր նոյն տեղը տարուած յաղթանակին։

Էրիքլէրի և Էսկի Բօլօի շրջանակները գետինը չափազանց անհաւասար է. բարձունքներ, ժայռեր, ժեռուտ ու գահավէժ փոսեր մեծապէս կը դժուարացնեն ոչ միայն պատերազմական գործողութիւնները, այլ նոյն իսկ խաղաղ անցք մը։ Միւս կողմէ, այդ անհաւասար գետինը ոչ մէկ յարմար դիրք կ'ընծայէ թնդանօթներու դիտելման համար։ Գ. զօրաթեւը սակայն, առանց այդ դժուարութիւնները նկատի առնելու, կորովի յարձակում մը գործեց դէպի Էրիքլէր, և ամբողջ օրը տեւող ամենաբուռն կռուէ մը վերջ, որուն ընթացքին Թուրքերը չարունակ օգնական զօրք ստացան Քըրք Քիլիսէէն, յաջողեցաւ զանոնք վանել Գաատըքէօյ։ Բարձունքէ բարձունք, բլրակէ բլրակ, փոսերու և գահավէժներու վրայէն կատարուած այդ կռիւներուն մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ պուլկարական 5րդ զօրարաժինը իր անհաւասարելի կորովով ու եռանդագին յարձակումներով։ Վերջէն, Պունարհիսարի մէջ, այս զօրարաժինը միեւնոյն յատկութիւններով վճռական դեր մը պիտի խաղար և պուլկար բանակին պիտի ապահովէր իր երկրորդ մեծ յաղթանակը։ Թուրքերը բաւական ղժալի կորուստ տուին Էրիքլէրի մէջ. այնտեղ ինկաւ նաև Մօրից փոն Քարլ անունով գերման սպայ մը, որուն ինքնութիւնը Պուլկարները կրցան ստուգել վրայէն գտնուած թուղթերէն(*)։

Ա֊ակողմը, Բ. զօրաթեւը նոյնպէս մինչեւ իրիկուն կռուեցաւ հոկտեմբեր 9ի այդ օրը, բայց չկրցաւ Թուրքերը վանել Էսկի Բօլօէն, ուր ամրացած մնացին, դիմադրելով կատարուած բոլոր յարձակումներուն։ Իրենց ձախ թեւը միայն, պուլկարական ա֊ թեւին կողմէ ձեռնարկուած պաշարողական չարժման վրայ, Տուվլան Բունարի ակերէն ետ քաշուեցաւ և ընկրկեցաւ մինչեւ Բէթրա։

Այսպէս ուրեմն՝ հոկտեմբեր 9ի իրիկունը, Թուրքերը կը գրաւէին Բէթրա–Էսկի Բօլօ–Գաատըքէօյ եռանկիւնը. իրենց ա֊ ու ձախ թեւերը ընկրկած էին. միայն կեդրոնը պահած էր իր դիրքերը Էսկի Բօլօի մէջ, որ եռանկիւնին ստուր ծայրը կը դառնար։ Գիշերը անցաւ հանդարտ, բայց պուլկարական կեդրոնի երկու թեւերը, որոնց գործողութեանց հետեւեցանք, 500ական մէթր յառաջ խաղացին իրենց դրաւած դիրքերէն և ամրացան նոր խրամներ չինելով։ Իսկ Դ. զօրաթեւը որ Գ. բանակին ծայրագոյն ձախակողմը կը կազմէր, նոյն օրը բնաւ չկրցաւ կռուիլ։

(*) Պատերազմին ընթացքին Պուլկարները գերի բռնեցին նաև ուրիշ երկու գերման սպաներ։ Գերման սպայ մըն ալ ինկաւ Լտիրնէի արեւմտակողմը։ Քըրք Քիլիսէի օսմ. զինուորական քլիւպին թուղթերուն մէջէն ալ գտնուեցաւ հեռագիր մը որ կը յիշատակէր գերման սաւառնորդ սպայի մը անկումն ու վիրաւորումը պատերազմի յայտարարութեան օրն իսկ, երբ՝ պուլկար դիրքերը կը հետազօտէր։ Լիւլէ Պուրկազի բնակիչները վերջէն յայտարարեցին թէ օսմ. բանակին մէջ կը գտնուին գերման սպաներ, ինչ որ չի ծածկեր նաև հազարապետ Հօխվալէ Թէէր։

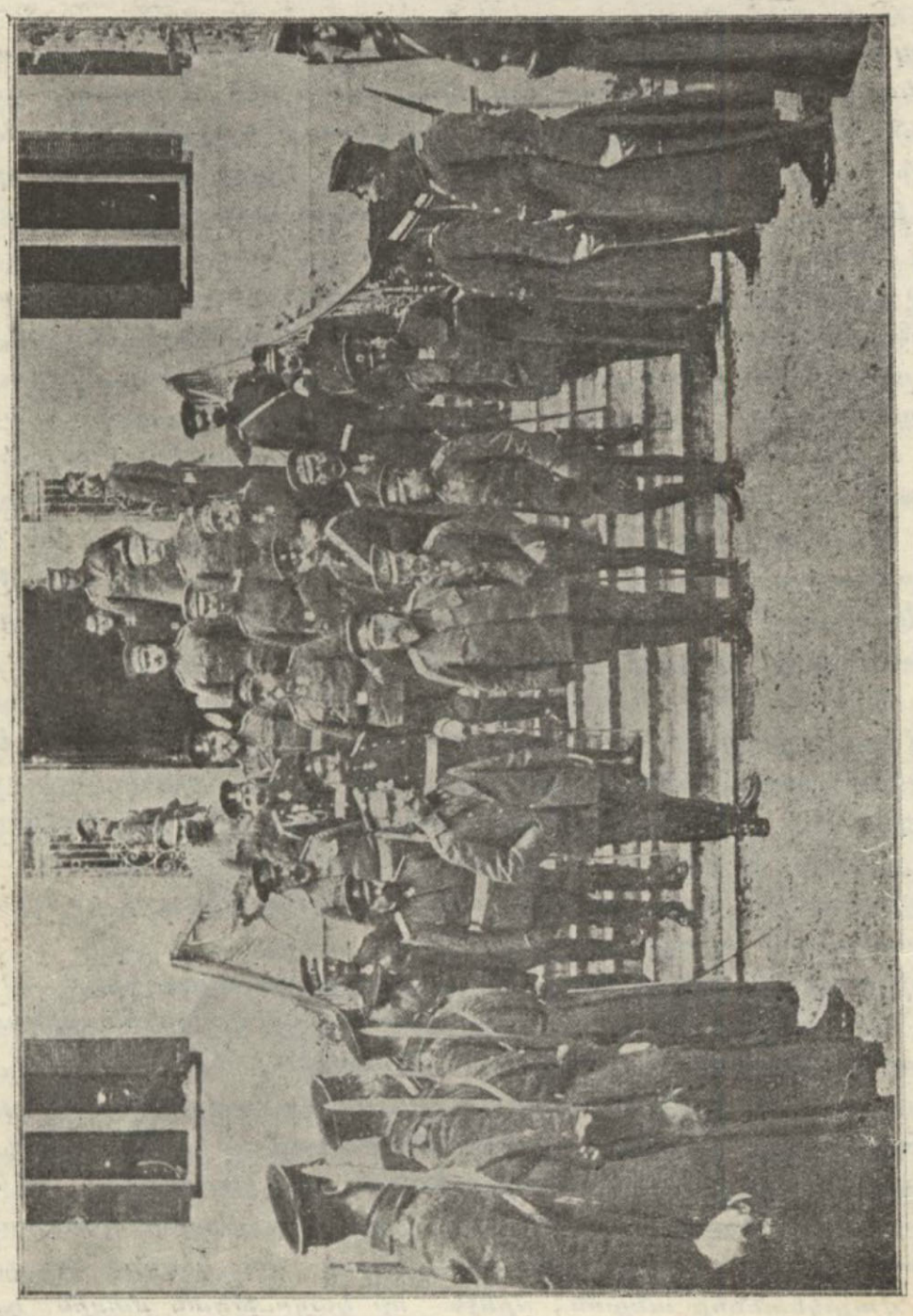
Օդին ծայրայեղ գէշութիւնը, ճամբաներու դժուարանցանելիութիւնը մեծապէս յամեցուցին իր յառաջխաղացութիւնը. հազիւ թէ կրցաւ հասնիլ մինչեւ Էլմաճըգ զոր իր յառաջապահները գրաւած էին, և այնտեղ հաստատուեցաւ, առանց իսկ հրացանի հարուած մը արձակած ըլլալու։

Յաջորդ օրը, 10 հոկտեմբեր, զօրավար Տիմիթրիէֆ որ իր սպայակոյտին հետ գիշերը անցուցած էր Քարամցոյի մէջ, յարձակողականի վերսկսման հրամանն տուաւ, և ինքն իսկ կռուի դաշտին վրայ երթալով մօտէն հսկեց Բ. զօրամասին կողմէ Իսկի Բօլօի դէմ կատարուած գործողութեանց, որոնցմէ կախուած էր ճակատամարտին բախտը։ Այդ օրը, օդը աւելի գէշ էր քան նախորդ օրը. անձրեւը հասած էր զարհուրագին աստկութեան մը, և սարսափելի ցուրտ մը չափազանց տուայտանք կը պատճառէր զինուորներուն, որոնք մինչև կէս մէջքերնին թաղուած էին ցեխով լեցուն խրամներուն մէջ։ Կռիւը սկսաւ ժամը 6ին, և տեւեց մինչև իրիկուն, առանց ո՛և է արդիւնք տալու։ Գեանին ժեռուտ և խորտուբորտ վիճակը մեծապէս նպաստեց Թուրքերուն։ Իւղիւսթրասիօնի Թղթակիցը որ այդ կողմերէն անցաւ քիչ նաքը, կը հաւաստէ թէ միակ մարդ մը, առանց ո՛և է բեռի, դժուար թէ կարենայ իր հաւասարակշռութեան տէր մնալ այդ չրջանակէն յառաջացած տեղը։ Մինչդեռ Պուլկարները, այդ աստիճան անյարմար գետնի մը վրայէն յարձակումներ ի գործ դրին օրն ի բուն, թէև չկրցան մեծ յաջողութիւն մը ձեռք բերել և զգալի կերպով յառաջանալ։

Բայց ապարդիւն անցած այդ օրուան ընթացքին ծանր դէպքեր տեղի ունեցան օսմ. բանակին մէջ, դէպքեր որոնք այլապէս աղէտալի կրնային դառնալ՝ եթէ երբեք Պուլկարները անոնց մասին տեղեկութիւն առացած ըլլային, և զորս հազարապետ Հօխվահէթը, անդամ Մահմուտ Մուխթար փաշալի սպայակոյտին, հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ իր պատերազմի օրագրութեան մէջ.—

Չորեքշաբթի 23 հոկտեմբեր. — Անձրեւը վերսկսաւ գիշերը։ Հետեւալ զօրքը ոչ մէկ տեղեկութիւն բերաւ. հաւանական է որ հաղորդակցութեանց ապահարկութիւնը չի գործեր. թշնամիին հետ ընդհարող բոլոր զօրաբանակներն ալ յաջողութեան լուրեր կը ծանուցանեն։ Սպայակոյտին խորհրդակցութիւնները կը տեւեն մինչև ժամը 6։ Ժամը 7ին հրացանաձգութիւնը սկսաւ չատ մօտէն։ Իսկոյն ձի ցատկեցինք և հազիւ 600 մէթրի չափ յառաջացած էինք, երբ տեսանք բէտիֆներու խումբեր որոնք վազելով ու վայնասուններ արձակելով մեր կողմը կու գային։ Քանի մը վայրկեաններ անցան, մինչև որ կացութեան մասին գաղափար մը կազմեցինք։ Ցետոյ տեսանք որ փաշան առաջը քաշեց և սկսաւ անհնայ հարուածել զինքը չրջապատող փախստական բէտիֆները։ Մենք ալ իր օրինակին հետեւեցանք, և մեր բէվօլվէրներով սկսանք կրակել փախստականներուն վրայ։ Այս կերպով՝ այդ խառնափնթոր մարդկային զանգուածէն յաջողեցանք կազմել մէկ քանի խումբեր։ Ամէն պիէն հրացանի պայթիւններ կը լսուէին։ Փաշան անընդհատ կը չրջէր ամէն

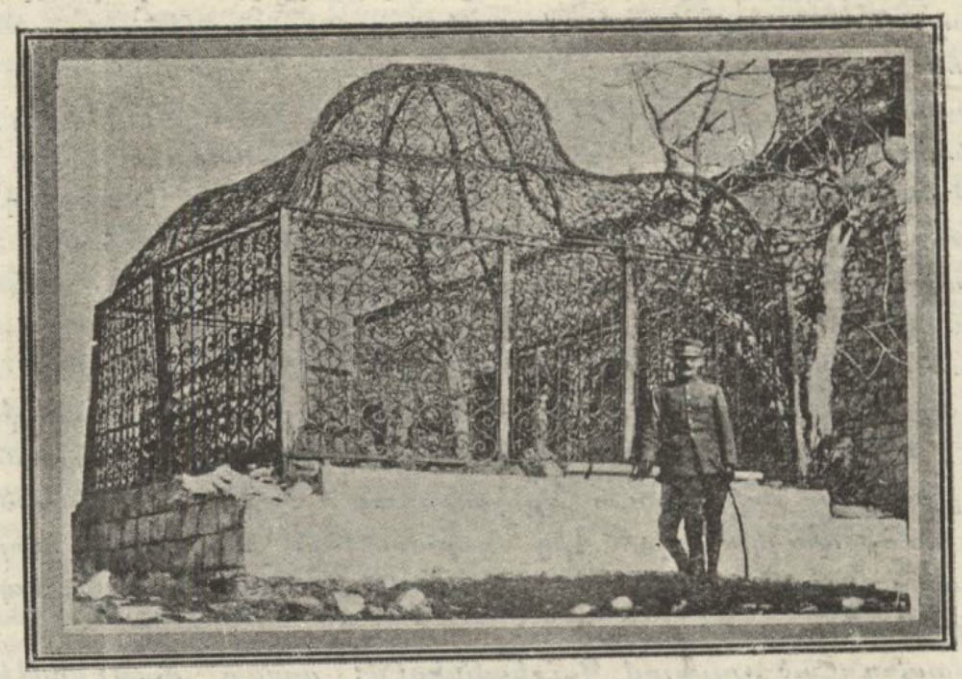
կողմ, հրամաններ կու տար, և կարելի ոչինչ կը խնայէր զինուորները առաջ քշելու համար։ Շրջակայ բոլոր ժայռերուն և մացառներուն ետին բէմիֆներ պահու ըտած էին։ Ընկճուած, սպառած օդին դէշութենէն և անօթութենէ, ընդհանրապէս չատ դէշ հագուած, գրեթէ առանց կօ-

Ֆէրտինանտ Շար և Նէապոլսոյ թագաւոր Ալֆոնսոյի մէջ

չիկի, և անարժէք սպաներու յանձնուած, այդ գժբախտները յարձակման անդրանիկ պահերուն իսկ՝ անկարգ ու անհաչիւ համազարկերով սպառած էին իրենց բոլոր փամփուշտները։ Եւ որովհետև բանակին ռազմամթերքի մատակարարութիւնը չէր կրցած նոր փամփուշտ հասցընել անոնց, անզէն մնացած էին և սկսած էին նահանջել, իրենց փախուստին մէջ խուճապի մատնելով նաև ճամբուն վրայ գտնուող բոլոր

զինուորները։ Բայց տակաւին ոչինչ կորսուած է. Թշնամին՝ բէտիճնեբուն փախուստը հասկցած ըլլալ չի թուիր. յետոյ իր հրետանին ալ դեռ դիրք բռնած չէ և չի կրակեր։ Մեր յառաջխաղացութեան ճամբաները խճողուած են խորտակուած կառքերով, և «Քրուբ»ի պիտակը կրող ռազմամթերքի անտուկները։ Ժամը 10ին կռիւը տակաւին անորոշ է։ Պուլկար հրետանին սկսած է կրակել։ Երկրորդական հրամանատարու-

Հելլէն գահաժառանգը Եանիոյի Համբաւաւոր Թէփէ Էլէնլի Ալի փաշայի շիրմին առջեւ

թեան պաշտօն ունեցող բոլոր սպանները չեն գիտեր ինչ ընելիքնին։ Մանաւանդ Մոսխոֆ, փաչա կ'ընէ ինչ որ կրնայ. սպասնելարար չի կրնար միանգամայն ամէն տեղ յայտնուիլ և ամէնուն ընելիքը ինք ընել։ Յայտնի է որ հետեւանքը լաւ բան մը չպիտի ըլլայ։ Միւս կողմէ թշնամին սակաւաթիւ ոյժերով միայն կը կռուի(*)։ Մեր աջ թեւին վրայ, Ղրդ զօրաբամնին կացութիւնը լաւ է։ Անոր հրամանատարը, նախորդ իրիկունը հաւաքած էր իր ոյժերուն մեծագոյն մասը, և հիմայ ուժգին յառաջխաղացութիւն մը կը կատարէ, ինչ որ յայտնի կ'ըլլայ թնդանօթներուն տեղափոխութենէն։ Կացութիւնը տագնապալից է։ Մեր կորուստները աննշան են։ Հրետաձիգները պահած են իրենց պատարիւնը և լաւ կը կրակեն. բայց ռումբերը սկսան պակսիլ. առաջարկեցի որ սպասարկութեանց յատկացուած զինուորներուն փոխադրել տանք որոմտա հողին մէջ կաշկանդուած կառքերուն վրայ գտնուող ռազմամթերքի անտուկները։ Սակայն երբ անտուկները բերուեցան, անկարելի եղաւ բանալ, որովհետև կափարիչները խոնաւութենէն ուռած էին և

(*) Օսմ. սպայակոյտին անդամակցող գերման հազարապետին այս հաւաստումն ալ ցոյց կու տայ թէ շատ սխալ տեղեկութիւն ունէին իրենց դէմ ճակատած պուլկարական ոյժերուն նկատմամբ։

գամերը չէին ելլեր։ Բայց ահա բէտիֆները նորէն կը փախչին։ Ցերեկէն ժամ մը առաջ, Մահմուտ Մուխթար փաշա հրետանիին մէկ մասը փոխադրել տուաւ մեր աջ թեւին առնը գտնուող բարձունքի մը վրայ։ Ճիշդ ատենն էր, որովհետեւ նահանջը տակաւ խուճապի վերածուիլ։ Բայց թշնամին չէր ուզեր յառաջանալ եւ ինքզինքը կրակի ենթարկել։ Ամէն կողմ գիւղերը կը վառին։ Թնդանօթը կը գոռայ բովանդակ ճակատին վրայ։ Տխուր բան է դժբախտ վիրաւորներուն վիճակը. ամէնքն ալ թրջած են կամ առած։ Յառաջացնալ գիծերուն վրայ ոչ մէկ բժշկական պատսարկութիւն գոյութիւն ունի. ոչ իսկ ջուր կայ վէրքերը լուալու համար։ Կը յաջողինք կեցնել բէտիֆները՝ պատրաստուած դիրքին վրայ։ Թշնամին չատ թոյլ կերպով միայն կը կատարէ հետապնդութիւնը։ Ճահիճները խճողուած են ամէն տեսակ բեռներով, հակառակ անոր որ արշաւոյին իսկ փաչան հրամայած էր ազատ պահել անոնց անցքը։ Հրամանը հասած ըլլալու չէ»։

Ըստ հաղարապետ Հօխվաէխթէրի, Թուրքերու աջ թեւը կազմող Շրդ զօրաբաժինը ցերեկէն երկուք ու կէս ժամ վերջ յաջողութիւն մը ունեցաւ, եւ մղելով իր դէմը գտնուող Պուլկարները (*)։ Այս մասնակի յաջողութիւնը տակաւին օգուտ մը չունեցաւ Թրքական կեդրոնին, որ մթնելու մօտ, պուլկարական 4րդ զօրաբաժնին պահեստի տարրերուն կողմէ կատարուած պաշարողական չարժման մը վրայ տիպուեցաւ լքել Էսկի Բօլան։

Հետապնդուած չըլլալով Պուլկարներէն, որոնք մաթէմաթիքական ճշդութեամբ, առանց հապճեպի եւ կատարեալ չրջահայեցութեամբ կը կատարէին իրենց յառաջխաղացութիւնը, Մուխթար փաշա առիթ ունեցաւ ամրապէս վերակազմելու իր ճակատը, որ Տուվլան Բունարէն սաղին գրեթէ ուղիղ գիծով մը կ'երկարէր նախ դէպի Բէթրա, յետոյ անկէ չորս քիլօմէթր դէպի արեւելք գտնուող Թէքէ–Տէրէի ջաղացքները, եւ անոնցմէ ալ անդին՝ մինչեւ Քարաքայայի ու Տէմիր Քաբուի ժեռուտ բարձունքները։

Երբ Թուրքերը Էսկի Բօլօէն քաշուեցան, Թնդանօթի կրակը դադրեցաւ երկուսանէք. բայց Բէթրայի ճակտին վրայ ամրացած օսմ. այժերը, գիշերն ի բուն չարունակեցին հրացանաձգութիւնը դէպ Պուլկարները անպատասխան չէին թողուր։ Մինչդեռ հրացանաձգութիւնը կը չարունակուէր, պուլկար ապայակոյսը որոշեց գիշերային յարձակում մը կատարել Թրքական ճակտին դէմ։ Ատոր համար երկու պատճառ ունէր. նախ որ ինքն ալ կը վախնար թէ Թուրքերը նոյնը կրնան ընել պուլկարական ճակտին դէմ, եւ յետոյ, կը յուսար այդ յարձակմամբ Թրքական այժերը եւս մղել մինչեւ Քըրք Քիլիսէ եւ զանոնք պաշարել այնտեղ։ Գ. զօրաթեւին մաս կազմող համբաւաւոր 5րդ զօրաբաժինն էր որ այդ յարձակումը կատարեց Քարաքայայի ժեռուտ ու լաբիւրինթոսային

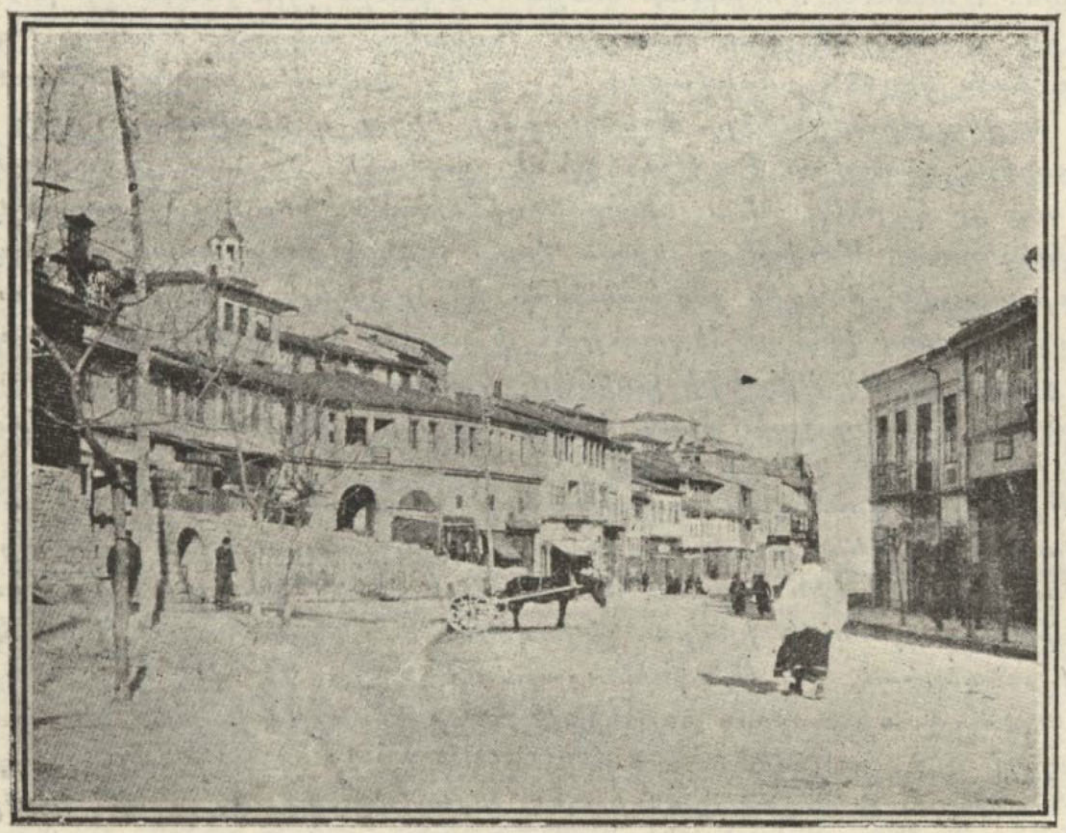
(*) Այդ թեւին դէմ կը գտնուէր պուլկարական Գ. զօրաթեւը, որուն ձախ կողմէն կը յառաջանար Դ. զօրաթեւը, առանց Թուրքերուն գիտութեան։

անցքերուն մէջէն։ Ահաւոր փոթորիկի մը և անդադար իջնող ջրվէժային տեղատարափի մը տակ, որուն սաստկութիւնը հետզհետէ կ'աւելնար, Գ. զօրաթեւը ուղղուեցաւ դէպի Քարաքայայի բարձունքը, երբ տակաւին չորս ժամ կար կէս գիշերուան։

Ի՞նչ կ'ընէին Թուրքերը այդ միջոցին։ Ամրապէս հաստատուած Բէթրա-Թէքքէ Տէրէ-Քարաքայա-Տէմիր Քարու ճակատին վրայ, և իրենց ապահովութեան գիտակցութեամբ լեցուած, անոնք մտքերնէն անգամ չէին անցներ թէ Պուլկարները գիշերային յարձակում մը կը պատրաստէն։ Մահմուտ Մուխթար փաշա տակաւին չէր կասկածեր թէ իր դէմը կը գտնուի Պուլկարական Գ. Բանակը ամբողջութեամբ. անոր աջ ու ձախ կողմէն յառաջացող Ա. և Դ. զօրաթեւերուն նկատմամբ բնաւ տեղեկութիւն չունէր. իսկ կեդրոնի երկու զօրաթեւերը որոնց դէմ կը կռուէր, զօրավար Ռուֆինէֆի Ա. բանակին ծայրագոյն ձախակողմի թեւը կը կազմէր։ Այս սխալ հաշիւներուն ներշնչած ապահովութեամբ զեղուն, Մուխթար փաշա Բերք Բիլիսէ քաշուեցաւ, մտադրելով արշալոյսին՝ ուժգին յարձակմամբ մը՝ լրացնելու այն պաշարողական չարժումը, որով ինք ու Ազատլլան փաշա կը յուսային Էսքիրնէի վրայ մղել զօրավար Ռուֆինէֆի բանակը կտրծուած Պուլկարական ոյժերը և զանոնք այնտեղ չախչախել՝ երկու կրակի մէջ առնելով։ Աւա՜ղ, երազ պիտի մնար այս ծրագիրը...

Թրքական զանազան զօրաթեւերը՝ հեռագրի և հեռաձայնի ապահարկութեանց թերութեան պատճառաւ, չատ անբաւական հաղորդակցութեան մը մէջ էին իրարու հետ, աւելի ճիշդ կ'ըլլայ ըսել՝ սոյգ տեղեկութիւն չունէին իրարու չարժումներուն նկատմամբ։ Բնական է աւելի անտեղեակ էին Բշնամիին չարժումներէն։ Եւ եթէ կար մէկը որ այդ աղետալի գիշերուան ընթացքին, ուր Թուրքիոյ բախտը կը վճռուէր Եւրոպայի մէջ, ամէնէն աւելի անտեղեակ էր իր չուրջը անցած դարձածէն, ան ալ ապահովաբար իչխան Ազիզ փաշան էր, որ Բէթրայի չուրջը հաւաքմբուած Թրքական զօրաբաժիններէն մէկուն կը հրամայէր։ Կէսգիչերին երկու ժամ մնացած, մինչդեռ փոխադարձաբար հրացանաձգութիւնը դադրած էր և ամէն կողմ հանդարտութիւն կը տիրէր, Ազիզ փաշայի մտքին մէջ ծնաւ այն գաղափարը զոր Պուլկար Սպայակոյտը հաւանական նկատած էր, — գիշերային յարձակման մը գաղափարը։ Փաշան՝ առանց հետազօտիչներու միջոցաւ տեղեկութիւն ստացած ըլլալու Բշնամիին նկատմամբ, առանց գիտնալու թէ ան ալ իրենց ձախ թեւին դէմ գիշերային յարձակում մը կատարելու վրայ է, առանց մանաւանդ նկատի առնելու սա էական պարագան թէ իր զինուորները պէտք եղածին չափ մարզուած տարրեր չեն, հետևաբար չեն յարմարիր գիշերային յարձակման պէս ծանր ու բազմապահանջ գործողութեանց, որոշեց անմիջապէս գործադրութեան դնել իր ձախաղ մտածումը։ Ամէն բան ցոյց կու տայ որ Մահմուտ Մուխթար փաշա բնաւ տեղեկութիւն չունէր իր աստրադասեալին կողմէ կատարուող այդ գործողութեան մասին, և այն պահուն ուր յարձակումը տեղի կ'ունենար, կուշտ ու կուռ կը քնանար Բերք Բիլիսէի մէջ։

Զարհուրագին տեղատարափը կը չարունակուէր և ամենախոր մթութիւն կը տիրէր, երբ Ազիզ փաշա Բէթրայէն դէպի պուլկարական դիրքերը յառաջանալու հրաման տուաւ երկու վաշտերու։ Իւրաքանչիւր վաշտ կը քալէր տարբեր ճամբով և ուղղութեամբ, առանց միւսին հետ յարաբերութիւն պահելու, ինչոր այլապէս աղէտալի սխալ մը եղաւ։ Զօրաբաժնին մաս կազմող միացեալ բոլոր վաշտերը նոյնպէս ոտքի վրայ էին, ի տարկին յարձակման մասնակցողներուն օգնելու համար։ Յանկարծ, երկու վաշտերէն մէկը որ ճամբան կորնցուցած էր մութին

Թրնովօ

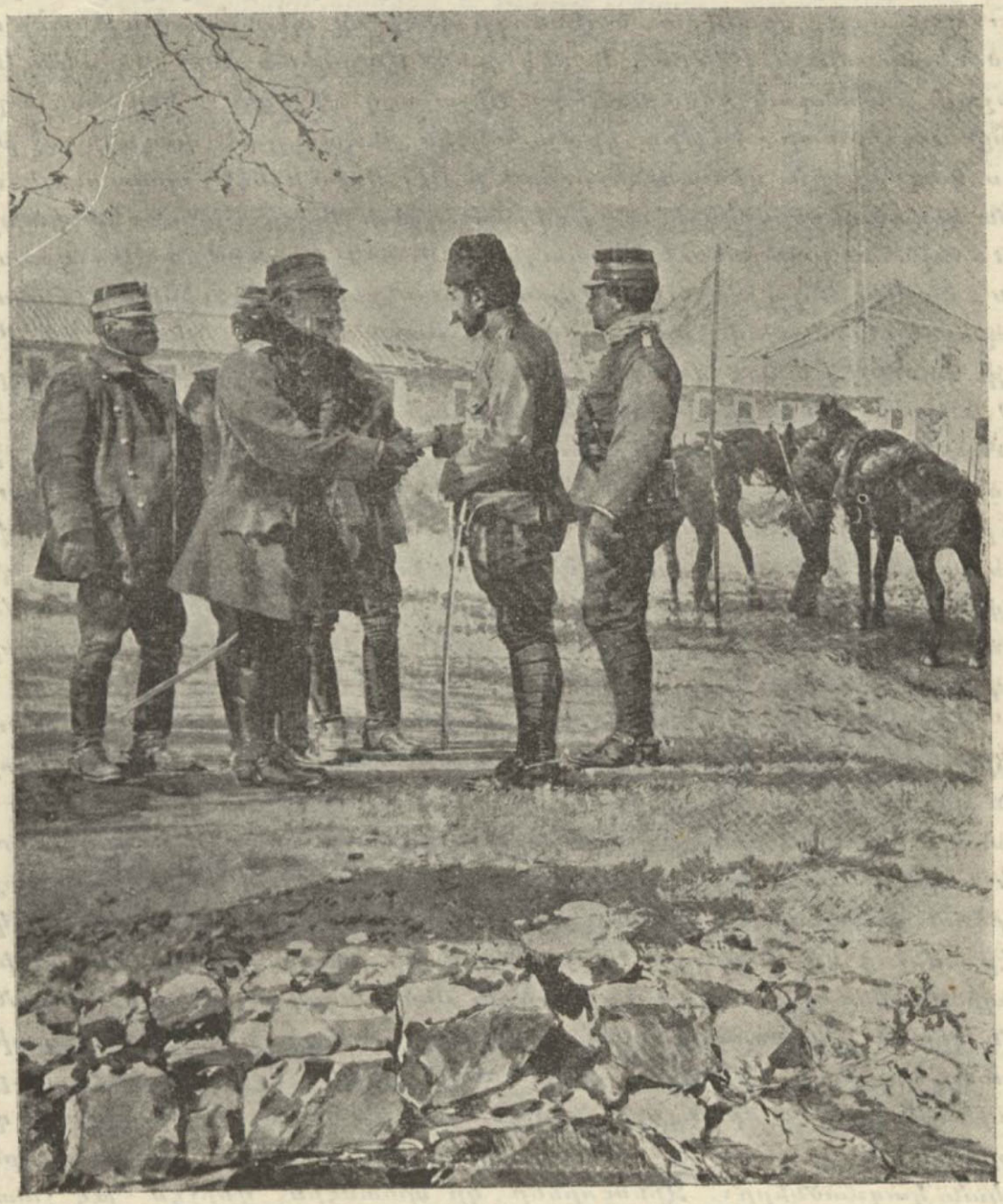
մէջ, ինկաւ միւսին վրայ, և զայն թշնամի կարծելով սկսաւ կրակել։ Միւս վաշտը պահ մը վարանեցաւ, բայց տեսնելով որ գնդակները իր վրայ ուղղուած են, սկսաւ ինք ալ կրակել։ Երկու վաշտերն ալ այն համոզումը ունէին թէ Պուլկարներ կան իրենց դէմ, և անխնայ իրար կը կոտորէին չաս մօտէն։ Իրր թէ չէր բաւեր անոնց դժբախտութիւնը, Պուլկարներն ալ որոնք այդ անակնկալ հրացանաձգութեան վրայ ոտքի եղած էին և չուտով հասկցած իրողութիւնը, իսկոյն իրար կոտորող Թրքական վաշտերուն վրայ ուղղեցին իրենց թնդանօթները, ահաւոր կրակի մը ենթարկելով զանոնք։ Այս երրորդ կրակին յայտնութիւնը ուշքի բերաւ Թուրքերը։ Խելայեղիչ չփոթութեան մը մէջ ըմբռնեցին իրենց սխալը, բայց պուլկարական գնդացիրներու ասպառիչելի կրակը ամէն պատարիւնութիւն խլեց իրենցմէ։ Վախը, ահաւոր վախը, որ այլևս ոչ մէկ դատողութեան կը հպատակի, գրկած էր զիրենք։ Երկու

վաչաերը կազմող մարդիկը՝ միեւնոյն արհաւիրքին մէջ եղբայրացած, իրարու խառնուեցան և սկսան փախչիլ անկարգրելի խուճապով մը։ Բէթրայէն իրենց օգնութեան ղրկուած զօրագունդ մը, չհրցաւ կասեցնել այդ մարդկային հոսանքը, և ինքն ալ անկէ մղուելով սկսաւ փախչիլ։ Խուճապը, կրակ առած վառօդի պիծի մը պէս արագութեամբ տարածուեցաւ մինչև Բէթրա, և մէկ քանի վայրկեան վերջ վարակեց Ադիլ փաշայի բովանդակ զօրաբաժինը։ Ճիշտ այդ միջոցին՝ կարծես աղէտը լրացնելու համար, Բէթրա կը ժամանէին Ապտուլլահ փաշայի աջ թևին մաս կազմող այն զինուորները որոնք Սէլ Եօլուի մէջ պարտուելէ վերջ չէին կրցած Պաղա էակի ուղղիլ, և դէպի Բըրք Քիլիսէ կը փախչէին խուճապահար, հալածուելով պուլկարական Գ. բանակին Ա. զօրաթեւէն, որ Սէլ Եօլուի յաղթութեան մասնակցելէ վերջ, իրեն վճռակուած պաշարողական չարժումը կը լրացնէր Բըրք Քիլիսէի շուրջը, և կէսաւլի հասնելով անկէ վանած էր Սէլ Եօլուի փախատականները։ Բէթրայի մէջ ծուղակ խուճապը ասոնց մեծ մասին սասկացաւ երբ նոր խուճապահարները հասան և իրենց հետ քերին Սէլ Եօլուի պարտութեան, ինչպէս նաև կէստէլի ժամանած պուլկարներէն պաշարուելու հաւանականութեան լուրը։ Այլևս ոչինչ կրցաւ զսպել դիրքերը։ Ոչխարի հօտի մը պէս խառն ի խուռն, իրար կոխոտելով, նոյն իսկ իրար սպաննելով պաշպաշեցին Բէթրան և սկսան խուժել դէպի Բըրք Քիլիսէ, խուճապի մատնելով Թրքական ամբողջ ճակատին վրայ բաժնուած Ա. և Գ. զօրաբանակներու զինուորները։

Մինչդեռ Թրքական ձախ թեւին վրայ այս անցքերը տեղի կ'ունենային, աջ թեւին կոլմն ալ իրերը աւելի վարդագոյն չէին։ Պուլկարական գիշերային յարձակումը դէպի Քարաքայա, կատարուած էր մեծ կատաղութեամբ, բանակին լաւագոյն տարրերը կազմող Հրդ զօրաբաժնին կողմէ, որ կայծակնային դրօհներու չարքով մը Քարաքայայի բարձունքը հասած էր։ Օսմ. Հրդ զօրաբաժինը որ այն կողմը կը կըռուէր, միջոց մը տակցած էր յարձակման, բայց յանկարծ ան ալ խուճապի մատնուելով սկսած էր փախչիլ մեծ անկարգութեամբ։ Սպաները չէին կրցած զինուորներուն վրայ տղդիլ։ Ձէնքը նետողը կը փախչէր առանց հրամանի անսալու, կը խուժէր դէպի Բըրք Քիլիսէ, ուր կը փութային արդէն միանգամայն բոլոր դիրքերու վրայ գտնուող զինուորները, ժայռերուն մէջ ձգելով իրենց թնդանօթներն ու պատերազմական կազմածները։ Զինուորներ կը պատմէին վերջէն թէ չատ մը սպաներ իրենցմէ առաջ փախուստի օրինակը տուին. սպայ մը որ ուզած էր իր զինուորները կեցնել բռնութեամբ, տեղին վրայ յօշոտուած էր անոնց կողմէ։ Մէկ քանի Հայ զինուորներ արտակարգ դիւցազնութեամբ կռուեցան այդ եղերական րոպէին. իսկ Յոյն, Հրեայ և ուրիշ Հայ զինուորներ, մաս մը Թուրքերու հետ ցրուեցան զանազան կողմեր, և յաջորդ օրը գերի ինկան Պուլկարներուն ձեռքը։

Օսմ. աջ թեւին այս խուճապը աւելի լուրջ պատճառ մը ունէր քան ձախ թեւինը, որ առաջ եկած էր Ադիլ փաշայի ձախորդ գործողութեան

և Սէլ Եօլուի վախճանականներուն ժամանման պատճառաւ։ Մինչդեռ ալ թիւը, որ սկիզբէն ընթացքին յաջողութիւն մը ձեռք բերած էր թշնամիին դէմ և արիաբար կը տոկար Քարաքայայի վրայ կատարուած

Եանիայի անձնատուրքիւնը զօրավար Սուֆօսի

յարձակման, յանկարծ պաչտարու եղու վտանգին մէջ գտած էր ինքզինք. մինչև ան ատեն անյայտ պուլկարական ոյժերու կողմէ, որոնք գիշերուան ընթացքին անտակնկալ կերպով երեւան եկած էին իր ձախակողմէն և կը սպառնային կռնակէն զարնել զինքը։ Պուլկարական ծայրագոյն ձախակողմի Դ. զօրաթիւն էր ատիկա, որ նախորդ օրը, ինչպէս տեսանք արդէն, գործողութեանց չէր կրցած մասնակցիլ ճամբաներու դէչուքեան

և աննպատակ օդին պատճառաւ։ Բայց Հոկտեմբեր 10ի այդ օրը էլմաճըքըն՝ ուր ժամանած էր նախորդ օրը, յառաջացած էր մինչև Քաստամոնու, յետոյ, երկար ժեռուա բարձունքի մը հասեր էին որ իր չորժումները կը ծածկէր, իջած էր, ապահի ճիշտը՝ «սահած էր» մինչև Աքմաճա և ճիշտ այն պահուն ուր Քարաքայայի դէմ յարձակումը տեղի կ'ունենար, ինք ալ գիշերային յարձակմամբ մը յաջողած էր տիրանալ թէ՛ այդ գիւղին և Քարաքէօյի, պաշարուելու վտանգին ենթարկելով Քրքուկան աջ թևը։

Ի՜նչ անաւոր պահ մը եղաւ այն՝ երբ այդպէս բովանդակ ճակատին վրայէն փախստականները սարսափելի ոռնոցներով Քրքուկ հիլիսէ խուժեցին, ամէն երեւակայութիւնէ վեր անկարգապահութեամբ մը, որուն վրայ այլեւս ոչինչ կրնար ազդել։ Մահմուտ Մուխթար փաշա զոր հապճեպով արթնցուցած էին, կիսովին հագուստ գուրս ինկած էր ու փախստականներուն ընդ առաջ երթալով, իզուր կ'աշխատէր զանոնք կեցնել։ Առաջին հատուկոտոր տեղեկութիւններէն իսկ զրկուցած էր ձեռք բերել բանակին քայքայման ու խուճապին նկատմամբ, չուտով հասկցած էր անդարմանելի սխալը որուն մէջ ինկած էին երկու օրէ ի վեր։ Իրենց դէմ կռուողները զօրավար Ռուֆինէֆի Ա. բանակին ձախ թեւին պատկանող զինուորները չէին ուրեմն, ինչպէս իրենք կը կարծէին. անոնք երբեք չպիտի կրնային աւելի քան 30 քիլօմէթր ճակատ մը վրայ տարածուիլ ու միանգամայն երկու կողմէն զիրենք պաշարող թեւեր երկարել. Պուլկար այժը որոնց դէմ կը կռուէին 48 ժամէ ի վեր, նոյն ինքն Տիմիթրիէֆի Գ. բանակն էր։ Խելայեղ ապայակոյսը, պաշարուելու, գերի իյնալու վտանգին մէջ, բոլորովին չփոթած մնացած էր։ Մահմուտ Մուխթար փաշա առկախին կը պոռար, կ'աղաչէր, կը սպառնար, կ'լակր զինուորներուն թէ ինք ու իր սպայակոյսը պիտի երթան ինքզինքին սպաննել տան. այլևս յոյս չունէր Սպասուլան փաշայէ գոլիք ոևէ օգնութեան վրայ, քանի որ իմացած էր նաև Սէլ Եօլուի պարտութեան լուրը, բայց կը փորձէր խուճապը անեւտացնել և գոնէ կանոնաւոր նահանջ մը ընել։ Զինուորները սակայն զինքը մտիկ չէին ըներ, կը փութային քաղաք, ու խելայեղ կը տարածուէին փողոցներուն մէջ։ Գիշերուան ընթացքին ընդհատ արթնցած քաղաքը անունուն տեսարաններու թատերավայր մը դարձաւ։ Փողոցները լեցուն էին զինուորներով, մեծ մասը փակուած էին կռուքերով և ամէն տեսակ բեռներով։ Քրիստոնեայ բնակչութիւնը պատուհաններէն կը կրակէր փախստականներուն վրայ, որոնք ոչխարի հօտերու պէս կը խուժէին հրապարակներէն ու փողոցներէն։—«Մահմուտ Մուխթար փաշայի հրամանակատար սպաներն անդամ, կը գրէ Պ. Սթէֆան Լոզան, համոզուած թէ այլևս պէտք է նահանջել, լքեցին ընդհանուր-բանակեցողը, այնտեղ ձգելով բոլոր պաշտօնաթուղթերը, կապոցները, քարտէսները, յատակագիծերը, նոյն իսկ ընդհանուր հրամանատարութեան ծածկագիր թղթակցութիւնները։ Անոնցմէ մեկը, իր չփոթութեան մէջ ուրիշ բան չկրցաւ առնել հետը,

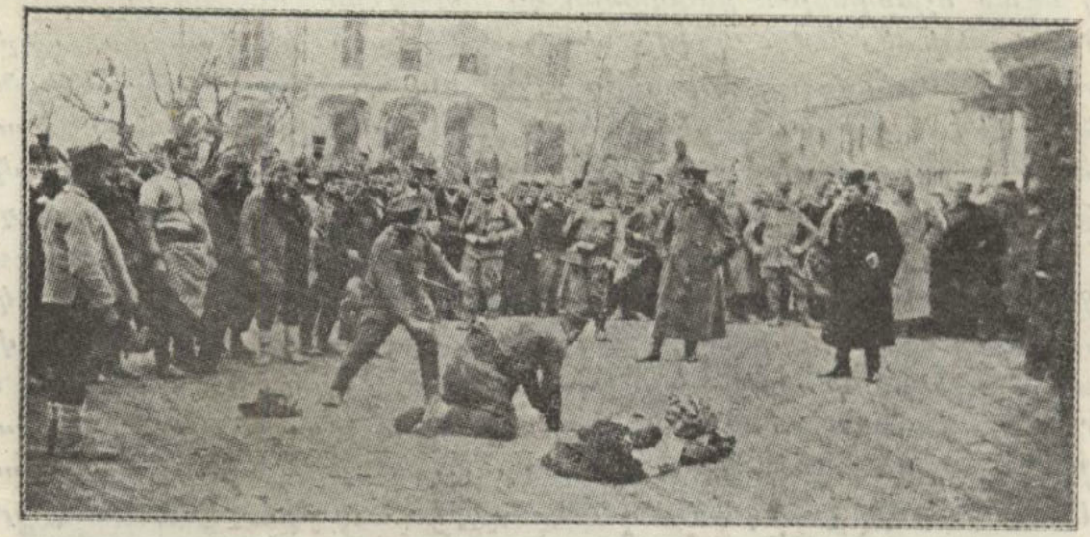
այլ միայն Մուխթար փաշայի պիսմիսիի տուփը։ Անդիտակցաբար կատարուած այս ժեստը որ ամբողջ այդ եղերերգու թեան միակ զուեչատական կողմն է, օգտակար եղաւ, որովհետև յաջորդ երեք օրերը Մուխթար փաշա փոխօրիկէն ազատուած իր պիսմիսիներէն զատ ուրիշ ուտելիք չպիտի գտնէր։ Սպայակոյտին մէկ մասը նոյնպէս աճապարանքով կայարան փութացած էր։ Կառախումբ մը ճամբայ ելլելու վրայ էր։ Խնկոյն հրամայեցին մեքենավարին որ անմիջապէս Պունարհիսար տանի ներկայ սպանները, որպէս զի կարենան օդնական զօրք բերել անկէ, քայց վրայ հասաւ կայարանապետը, և պոռաց.—«Կեցէ՛ք. ճամբայ մի՛ ելլէք,

Պուլկարներուն մուտքը Քըրք Քիլիսէ

պիծին վրայ կառախումբ մը կայ որ այս կողմ կու գայ»։ Մարիկ չըրին ու հրմշտակեցին զինքը, ստիպելով մեքենավարը որ ճամբայ հանէ կառախումբը։ Երեք քիլոմէթր անդին, ընդհարումը տեղի ունեցաւ իրօք. երկու վայրաչարժերը դուրս ելան ճամբէն. կարելի չէր զանոնք դիծին վրայ դետեղել։ Այն տեղն կառախումբէն վար տարին թնդանօթները, փամփուշտի արտուկները, չվոթած թէ ո՛ւր տանին, ո՛ր կողմ փոխադրեն։ Ոչ առաջ կրնային երթալ, ոչ ալ ետ. թողուցին այնտեղ, ցեխին մէջ, փոսերուն մէջ, հանդիպած տեղը...։ Արդէն ոչ հրամայող կար, ոչ ալ հնազանդող։ Կառախումբերուն ընդհարման վայրին վրայ՝ աղա-

զակներու, անէծքներու համերգ մը կը բարձրանար, ընկերացած ըատ բախտի փախչող, միանգամայն ամէն կողմ վազող, անդադար վազող զինուորներու հանած աղմուկին։ 15,000 հոգի, այդ սոակումի գիշերուան մէջ խուժեցին մինչև Պապա Էսկի, և աւելի հեռուն, մինչև Ռօտօսթօ։ Դիակներ գանուեցան երկաթուղիին բովանդակ ճամբուն երկայնքը, որովհետև ընդհանուր խելայեղութեան մէջ՝ փախստականները իրար սպաննած էին։ Անոնցմէ ոմանք փախան մինչև Մարմարա, ուրանց փամփուշտի, առանց պայուսակի, և եգիպտացորենի հացի մը փոխարէն կը ծախէին իրենց հրացանը»։

Պուլկարները կը պատժեն իրենց դաշակիցները

Եւ այս փախուստը տեղի կ'ունենար սարսափելի տեղատարափի մը տակ։ Հազարապետ Հօվհաննէսը, մէկ քանի սպաներու հետ Բերք Քիլիսէ դարձած, բայց ոչ ապայ գտած էր հոն, ոչ ալ զինուոր։ «Օսմ. բանակին բոլոր բեռները, ռազմամթերքն ու պաշարը կորսուած են, կը գրէ. ամէն կողմ կը տեսնուին տիզմին մէջ թաղուած թնդանօթներ ու կառքեր, որոնց ձիերը փախստականները քակեր տարեր են։ Ռազմամթերքի սնտուկները թողուած են ցեխերու մէջ. անկարգապահութիւնը կատարեալ է։ Ուր որ կ'երթանք՝ փախստականներու կը հանդիպինք։ կայարանը զարհուրելի տեսարաններու. թատերավայր մը դարձած է։ Բոլոր բնակիչները փախած են, եղներու կամ գոմէշներու լծուած սայլերու վրայ բեռցնելով իրենց կինները, զաւակները, իրենց բոլոր թանկագին առարկաները, և երկար տողանցք մը կազմած կ'ուղղուին դէպի Ռօտօսթօ։ Գիւղերը կը վառին, ու տեսնենք կիսամերկ տղաք ու կիներ որոնք բոկոտն կը վազեն ցեխին մէջ։ Սպաներն ու զինուորները անբանի պէս կը վարուին. բէվօլվէրը ձեռքերնին՝ կը պահանջեն ինչ որ հաճոյ թուի իրենց»։ Գերման հազարապետը կը յաջողի վակօն մը մտնել իր ընկերներուն հետ, և գիշերն ի բուն կը ստիպուին բէվօլվէրը ձեռքերնին պաշտպանել զայն զինուորներուն դէմ, որոնք ներս խուժել կ'ուզէին, և որոնցմէ ոմանք մինչև վակօններուն տանիքին վրայ ելած

էին կամ վայրաչարժին ազատ տեղերը խճողուած։ Տեղին վրայ հրացանի կը բռնուին երկու Պուլկարներ, որոնց համար կասկած կար թէ լրտեսութիւն կ'ընեն. ուրիշ մը որ փախչելու վրայ էր, նոյնպէս կ'ըսպաննուի (*)։ Վերջապէս կառախումբը ճամբայ կ'ելլէ ու Լիւլէ Պուրկազ կը հասնին, բայց չեն կրնար աւելի առաջ երթալ, որովհետեւ կառախումբ մը՝ երկաթուղիի դիծին վրայէն յառաջացող ոչխարներու հօտի մը բաղխելով ճամբէն ելած էր։ Երբ հազարապետը հետիոտն կը հասնի արկածին վայրը, կը տեսնէ զինուորներ, որոնք իրենց վախն ու փախչելու անհրաժեշտութիւնը մոռցած, կառախումբին անիւներէն բզիկ բզիկ եղած ոչխարներու բնկորները կը խորովէին ու կը լափէին կէս հում, կէս եփած։ Ամէն կողմէ փախստականներ կը հասնէին անընդհատ։ Դէպի արեւմուտք գտնուող բոլոր կայարաններու պաշտօնեաները փախած էին և իրարու հակառակ ուղղութիւններով հասնող կառախումբեր բոլորովին անգործածելի դարձուցած էին երկաթուղիի միակ ճամբան։ «Ընդհանուր թշուառութիւն մը պարզուած է, կ'ըսէ զերման հազարապետը. զինուորներ կը սպառնան մեզի և ուտելիք կը պահանջեն. բայց չենք կրնար բան մը ընել։ Ոչ մէկ կողմ պաշար կայ. ապրակոյսը նոյնպէս անունդէ զուրկ է։ Երկաթուղիի ճամբուն վրայ հաստատուած բոլոր պաշարի մթերանոցները թալնուած են. հաց մը անգամ չկայ։ Լսածներէս հետեւցնելով, ընդհանուր տագնապութիւնը սա է.

—Զինուորական գործողութիւնները որոշ աւանի մը համար ընդհատուած են՝ Ադիլ փաշայի զօրաբաժնին և ամբողջ Ա. ու Բ. զօրաբանակներուն փախուստին պատճառաւ, որուն հետեւանքով փախած ու նահանջած են բանակին մաս կազմող միւս բոլոր տարրերը։ Բարեբախտաբար Պուլկարները չեն կրցած հասկնալ իրենց յաջողութեան բովանդակ լրութիւնը. այլապէս՝ Քրքք Քիլիսէն բոլորովին ազէտալի ափոի ըլլար Թուրքերուն համար։ Անտեղեակ այս վերջիններու փախուստին, չեն կրցած կացութիւնէն օգտուիլ, զանոնք հալածելով։ Այս ու այն կողմ կատարուած ընդհարումները աննշան բաներ են։ Վիզէի արեւմտեան և հիւսիսային կողմերը գտնուող պուլկար և յոյն գիւղերու բնակիչները՝ հրոսախումբեր կազմած կը կռուին Թուրքերուն դէմ»։

Հազարապետին հաստատումը թէ Պուլկարները իրենց յաղթանակին լրութեան վրայ գաղափար չունէին, շատ ճիշտ էր. զարհուրելի խուճապը որ Թուրք բանակը քայքայած և աննանուն խառնաշփոթի մը վերածած էր, ինչպէս նաև անսուր փախուստը որ այդ խուճապին յաջորդած էր, անյայտ մնացած էին Պուլկարներուն։ Չէին գիտեր թէ Քրքք Քիլիսէ իրենց տրամադրութեան տակն է, որովհետեւ մտքերնէն չէին կրնար անցընել թէ նոյնիսկ պարտութենէ մը վերջ, Թուրքերը

(*) Հազարապետ Հօխվաէխթէր կը հաստատէ թէ Մահմուտ Մուխթար փաշա հրացանի բռնել տուաւ Վիզէի մօտակայ գիւղի մը բոլոր Պուլկար և Յոյն արու բնակիչները, որոնք նոյն գիւղը բանակած Օսմ. սպաներն ու զինուորները սպաննած էին Քրքք Քիլիսէի խուճապին առեթով։

կը լքեն այդ բերդաքաղաքը, որուն պաշտպանութիւը պիտի յամեցընէր պուլկարական յառաջխաղացութիւնը, նոյն համեմատութեամբ նպաստելով Թուրք բանակին զօրացման։ Թերեւս օսմ. սպայակոյտը խոշոր սխալ մը գործեց այնտեղ զինուորական մեծ ոյժ մը չպահելով. բայց այս սխալը անխուսափելի էր, քանի որ օսմ. սպայակոյտը ոչ միայն տեղեկութիւն չունէր պուլկարական Գ. բանակին չարժումներէն,

Քեամիլ փաշա

այլ նաև Բըրք Քիլիսէն ապահով կը նկատէր Հիւսիսի կողմէն, չկարենալով հաւատալ թէ ամբողջ բանակ մը կրնայ անցնիլ Սթրանճայի անմատչելի լեռներէն։ Մահմուտ Մուխթար փաշա թերեւս այդ սխալը հասկնալէն վերջ մտածէր Բըրք Քիլիսէն պաշտպանել, բայց ճիշդ այն պահուն ուր իրենց սխալը կը հասկնային, բանակը խուճապի մէջ էր, և կարելի չէր այդ քայքայուած, վհատած ու սարսափահար ոյժերով

դիմադրութիւն մը փորձել։ Տեսանք արդէն որ նոյնիսկ չկրցաւ զանոնք կեցնել և գոնէ քիչ չատ կանոնաւոր նահանջի մը երեւոյթը տալ անոնց փախուստին։

Ցոգնած իրենց դժուարին յառաջխաղացութենէն և ամբողջ երկու օր տեւող ճակատամարտէ մը որ չատ չարչրկած էր զիրենք, Պուլկարները կանգ առին իրենց դրաւած ծայրագոյն կէտերուն,—կէրտէլի-էսկի Բօլօ-Բարաքայա-Բարաքէօյ ճակտին վրայ։ Ո՛չ միայն չէին գիտեր թէ ճակատամարտը չահած են, այլ հակառակը 10—11ի ամբողջ այդ գիշերը ամենաարթուն հակողութիւն մը կատարեցին, վայրկեանէ վայրկեան սպասելով Թրքական հակայարձակման մը, երբ անդին Թուրք բանակը ամէն ուղղութեամբ փախչելու վրայ էր։ Գիշերը սակայն հանդարտ անցաւ, Պուլկարները մզելով այն համոզման թէ Թուրքերը առաւօտուն կանուխ պիտի վերսկսին ճակատամարտը։ Բայց առտուն ալ անոնք կենդանութեան նշան ցոյց չտուին։ Պուլկարական գիծերուն առջեւ խոր լռութիւն կը տիրէր. ոչ մէկ կողմէ զէնքի ձայն կուգար։ Ա՛յն ատեն՝ հետազօտիչ սպաներու խումբ մը սկսաւ յառաջանալ դէպի Թրքական գիծերը, բայց զանոնք պարպուած տեսնելով, չարունակեց իր յառաջխաղացութիւնը մինչեւ Բրրք Բիլիսէ, և ապշեցաւ մնաց, երբ քաղքին քրիստոնեայ բնակչութիւնը, մանաւանդ կիներ ու աղջիկներ, ծաղիկներով ու երգերով իրենց ընդառաջ եկան ու իբր յաղթական ընդունեցին զիրենք։ Այսպէս անա զօրավար Տիմիթրիէֆի բանակը իմացաւ Թէ Բրրք Բիլիսէ իրենց ձեռքը ինկած է, անանկ ատեն մը ուր կը պատրաստուէր անոր տիրացման համար կռուելու։

Միայն Հիլմի պէյի զօրաբաժինը որ Թուրքերու ազ Թեւին մաս կը կազմէր ու Նունտալայի բարձունքը գրաւած էր, և որ ոչ մէկ մասնակցութիւն ունեցած էր գիշերային գործողութեանց, Հոկտեմբեր 11ի առտուն տակաւին կը պահէր իր դիրքերը։ Բայց Թուրք բանակին փախուստին լուրը չուտով հասաւ նաև իր գինուորներուն, և վհատութեան մատնեց զանոնք։ Հիլմի պէյ բնաւ տեղեկութիւն չունէր ո՛չ խուճապէն, ոչ ալ փախուստէն, երբ տեսաւ որ գինուորները խումբ խումբ փախչելու վրայ են։ Իսկոյն առաջ նետուեցաւ, իր ձեռքով սպաննեց մէկ քանի փախստականներ, յաջողեցաւ միւսները կեցնել, և տակաւին մէկ քանի ժամ չարունակեց դիմադրել Պուլկարական ձախ Թեւին։ Սակայն չուտով ինքզինքը միանգամայն երկու կողմէն պաչարուելու վտանգին մէջ տեսնելով, կանոնաւոր նահանջով մը դէպի հարաւ քաչուեցաւ։

Հազիւ Թուրքերուն փախուստը իմացած, պուլկար սպայակոյտը հրաման տուաւ յառաջխաղացութիւնը չարունակելու, յուսալով որ Թուրք բանակին բեկորները վճռական կերպով մը կը չախչախէ իրենց նահանջին մէջ։ Գրդ զօրաբաժինը ուղղուեցաւ Գալաքլըի վրայ. իր աջակողմի զօրաթեւը կէրտէլիէն յառաջացաւ մինչև Գօյուն կեաուր և Եէնիճէ։ Գրդ զօրաբաժինը որ իբր պահեստի այժ կը հետեւէր առաջին գիծի վրայ կռուող միւս զօրաբաժիններուն, դէպի արեւմուտք հակելով դիրք բռնեց աջակողմը,

որպէս պի կուտի յաջորդ օրը. այս գօրաբաժինը Հոկտեմբեր 11ի գիշերը կանգ առաւ Քիրէմիթլիճա։ Իսկ 5րդ գօրաբաժինը՝ Քըրք Քիլիսէի փողոցներուն մէջէն յաղթական անցք մը ընելով, հասաւ Հասանպէյլի, իր ձախ թեւը երկարելով մինչեւ Սկիւտարէ գիւղը։ Այս կեր-

Լոնտոնի Սէնթ Ճէյմսի պալատը, ուր տեղի ունեցան հաշտութեան անդրանիկ ապարդիւն բանակցութիւնները

պով՝ Պուլկար բանակը տարածուեցաւ բացուած հովահարի մը ձեւով, ընդարձակ ճակատով մը։ Այս յառաջխաղացութենէն ետքն ալ կարելի չեղաւ դանել թշնամին։ Երկու բանակներու չափումը ընդհատուած էր, և Թուրքերու գոյութեան իրը ամբողջ նշան ուրիշ բան չէր մնար, այլ միայն տխուր հետքերը իրենց պարտութեան, որոնք ցրուած էին դաշտերուն մէջ ու բոլոր ճամբաներուն վրայ։ Անատոլի Թուրք բանակին իսկական դիրքին նկատմամբ, ու միւս կողմէ իրենց յոգնած զինուորներուն հանգստանալու առիթ տալու համար, Թէ՛ զօրավար Տիմիթրիէֆ,

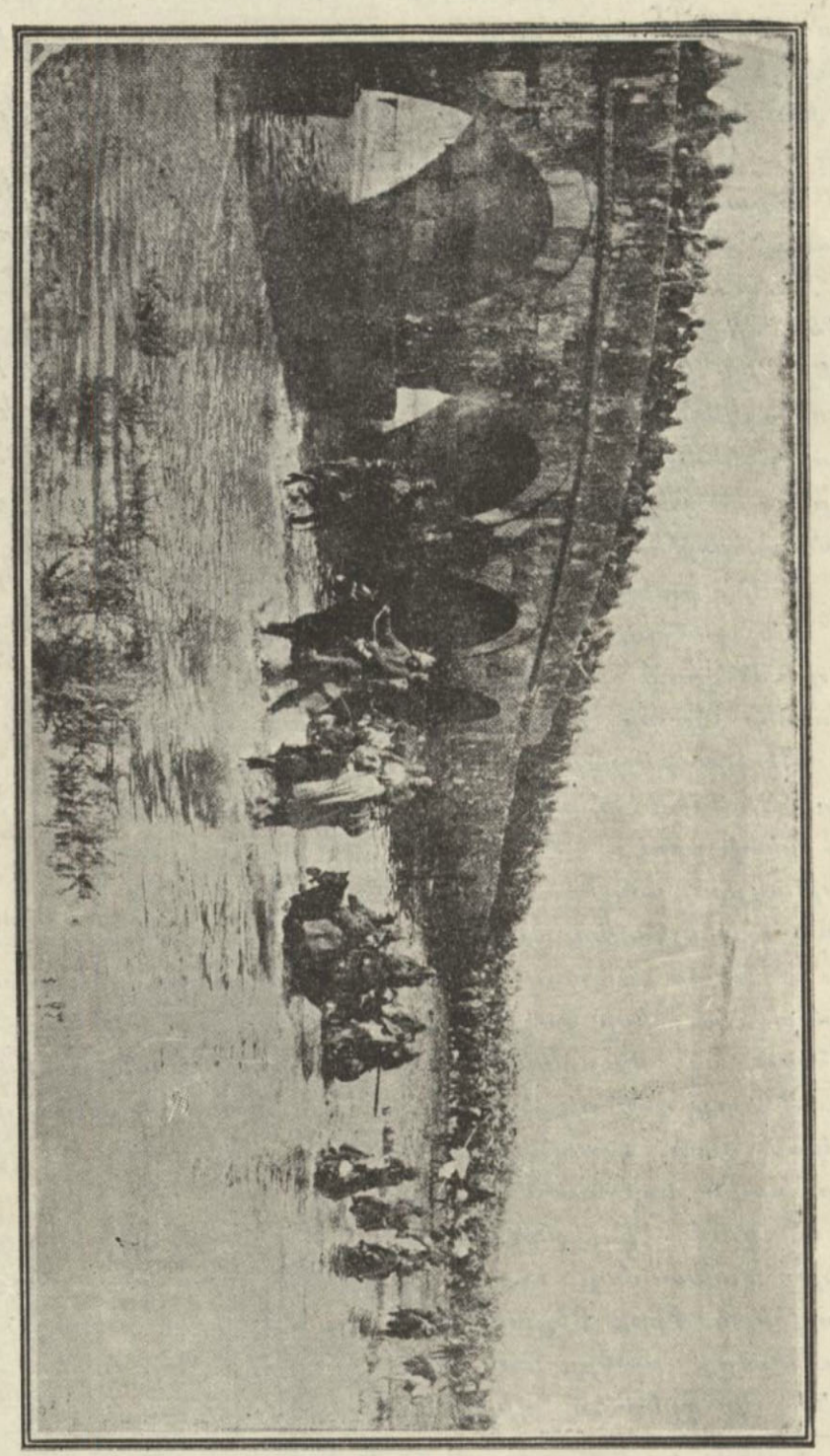
և թէ՛ զօրավար Քութինչէֆի որ անոր միացած էր, որոշեցին կասեցնել իրենց յառաջխաղացութիւնը, սպասելով այն տեղեկութեանց զորս հետազօտութեան համար դէպի հիւսիս, դէպի Պապա Էսկի ղրկուած զօրավար Նազլիմօֆի հեծելազօրքը պիտի բերէր։

Այս հեծեալ ոյժը կոչուած էր անբաղդատելի դեր մը խաղալ Բերք Քիլիսէի պարտութենէն վերջ, եթէ երբեք ունենար թուական առաւելութիւն և օժտուած ըլլար հեծեալ թնդանօթաձիգներով։ Եթէ իւրաքանչիւր յաղթանակէ վերջ Պուլկարները չկրցան չփման մէջ մնալ պարտուած, խուճապահար ու փախչող թշնամիին հետ և վերջնականապէս ջախջախել զայն, եթէ իւրաքանչիւր պարտութենէ վերջ Թուրք բանակը միշտ կրցաւ կանգ առնել պաշտպանութեան տարբեր դիծի մը վրայ և իր շարքերը վերակազմելու ժամանակ գտնել, պատճառը Պուլկար հեծելազօրքին տկարութիւնն էր։ Ուժեղ հեծելազօրքով մը, Պուլկարները միշտ կրնային թշնամին հալածել յաղթանակէն անմիջապէս վերջ, չրջապատել զանոնք ամբողջութեամբ կամ մասամբ, գերի վարել խոշոր հատուածներ և խուսափող տարրերուն վերակազմութիւնը, հետեւաբար նաև պաշտպանողական նոր գիծերու հաստատումը արգիլել։ Զօրավար Նազլիմօֆի այդ անբաւական հեծելազօրքը՝ Պապա Էսկիէն, ուր ժամանած էր, թեւերը ծայլելով հանդիսանաս եղաւ Թուրք բանակին ահաւոր խուճապին, առանց նշանակելի գործողութիւն մը կարենալ կատարելու։ Հազիւ դէպի առաջ չարժում մը ի գործ կը դնէր, երբ հետեւակազօրքի վաչտեր՝ նահանջող չարքերէն անջատուելով ու դիրք բռնելով, դիւրաւ կը յաջողէին զիրենք կասեցնել։ Զօրավար Նազլիմօֆ պէտք ունէր թէ՛ օժանդակ հետեւակազօրքի՝ իր յարձակումները պաշտպանելու համար, և թէ մանաւանդ հեծեալ հրետաձիգներու։ Թէ՛ մէկէն և թէ միւսէն զրկուած մնալով, պարզ հետազօտութենէ աւելի ոչինչ կրցաւ ընել։

Այս է պատճառը որ Թուրք բանակը, իր քայքայուած, անկարգ, խաժամուժային վիճակին մէջն իսկ կրցաւ անարգել չարունակել նահանջը։ Հոկտեմբեր 10ի այդ եղերական գիշերը թէև նախայէն օգնական ոյժեր ղրկուեցան անոնց, բայց այս յետաձնաց գինուորներուն հասած միջոցին խուճապը իր կատարելութեան հասած էր արդէն։ Անոնք Սկիւպտէրէի մէջ հանդիպեցան փախուստ տուող բանակին, ոչ միայն չկրցան զայն կասեցնել, այլ իրենք ալ անկէ քչուելով՝ անանուն խառնակութեամբ մը խուժեցին ետ, ամէն տեսակ պատերազմական իրեղէններ ու նաև վիրաւորներ, հիւանդներ, դիակներ, ցրցքնելով Բերք Քիլիսէին իջնող բոլոր ճամբաներուն վրայ։

Բերք Քիլիսէի անկումը ճշմարիտ թատերական հարուած մը եղաւ բովանդակ գինուորական աչխարհին համար։ Ոչ ոք աւտր կը սպասէր, գոնէ այդքան չուտ։ Երբ դեռ պատերազմը սկսելու վրայ էր, ընդհանուր հաւատքը սա էր թէ Պուլկարները մեծ դժուարութիւն պիտի քաշէն անոր տիրանալու համար։ Կը յիշատակուէր Ջօն տէր Կօլց փաչայի

այն յայտարարութիւնը թէ Բըրք Քլիսէ ամբողջ երեք ամիս կրնայ դիմադրել նոյն իսկ գերման բանակին կողմէ կատարուելիք յարձակմանց, ինչ որ սակայն չափազանցութիւն էր։ Բըրք Քլիսէ պաշտպան-

Օսմ. բանակին գաղտնի ընդհատ Մուտիաթի կայարանին վրայէն

ուած էր լոկ հիւսիսի կողմէն, Բաքլիցայի և Սքօքօսի երկրորդական ամրոցներով, որոնք իրարու միացած էին համեմատաբար նուազ արժէք ներկայացնող ամրութեանց գիծով մը։ Այսքան սակաւ պաշտպանութեան միջոցներով միայն օժտուած քաղաք մը չէր կրնար անշուշտ երկար աւեն դիմադրել։ Բայց եթէ նոյն իսկ չաբաթ մը, երկու չաբաթ կարև-

նար կասեցնել թշնամին, իր վրայ դրուած յոյսերը պահած պիտի ըլլար, որովհետև այդ մէկ երկու չաբթուան ընթացքին Օսմ. համալխմբութիւնը պիտի լրանար և Թուրքերը այլապէս տրամադրուած ու պատրաստուած պիտի չարունակէին պատերազմը։ Աչխարհ կը զարմանար՝ որովհետև Քըրք Քիլիսէ այդքան ալ չէր կրցած դիմադրել։ Եւ յետոյ՝ աւելի անապահովի, աւելի ապչեցուցիչ բան մը, — Թուրք գինուորին խուճապի ենթարկուիլը, կուռի դաշտէն փախչիլը։ — «Նոյն իրիկունը ճայի հրաւիրուած էի արուաքին գործոց նախարար Գաբրիէլ էֆէնտի Նորատունկեանի բնակարանը, կը գրէ Պ. Սթէֆան Լօզան։ Ճաշէն առաջ, նախարարը յանկարծ սալօն մտաւ, քիչ մը տժգունած, չփոթած, և ըսաւ ընկճուած ձայնով մը. «Մեր պատմութեան մէջ անհանգիստ բան մը տեղի ունեցաւ...։ Մեր գինուորները լքեր են Քըրք Քիլիսէն։ Չեն պարտուեր, այլ խուճապի բռնուեր են...»։ Յետոյ յարեց. «Պուլկար և յոյն ծագում ունեցող չատ գինուորներ կը գտնուին մեր գինուորներու շարքերուն մէջ. սպաներն ալ սակաւաթիւ են, և յետոյ, քիչ մը չափազանց միարճուած են քաղաքականութեան մէջ»։ Իրօք անհանգիստ և ապչեցուցիչ իրողութիւն, որ մէկ հարուածով քանդեց Թուրք բանակին վրայ դրուած բոլոր յոյսերը, և մեկնակէտը դարձաւ այն յաջորդական պարտութեանց որոնք Պուլկարները մինչեւ Պոլսոյ դուռներուն առջեւ պիտի բերէին։ Եւ այդ իրողութիւնը լոկ Պոլսոյ համար չէր որ անակնկալ մը եղաւ, այլ բովանդակ աչխարհին, ու նաև Պուլկարներուն ալ համար, որոնք նոյնպէս յոյս չունէին թէ զօրավար Տիմիթրիէֆ այդքան արագ ու կայծակնային յաջողութիւն մը ձեռք պիտի բերէ։

Կ'ենթադրուի անչուշտ Քըրք Քիլիսէի անկման առաջ բերած ոգեւորութիւնը Պուլկարիոյ ամէն կողմը։ Թշնամութեանց սկսելէն ի վեր կատարուած բոլոր գործողութիւնները յաջողութեամբ պահուած էին։ Ցէրտինանա Զար, իրր յաղթական մտած էր Մուսթաֆա Փաչա, Քըրքական հողը, պուլկարական վաղեմի սովորութեան համաձայն՝ առաջին անգամ ոտք դնելով թշնամիէն գրաւուած գէնքերու վրայ։ Մտածող անգամ չկար իյնողներուն համար. յաջողութեան գինովութեան մէջ՝ մարդկային կորուստները աչքի չէին զարներ, հակառակ անոր որ չատ ալ անզգալի չէին, ընդհակառակը (*)։ Պուլկար գինուորական չըրջանակները մանաւանդ ուրախ էին ձեռք բերուած յաջողութեան համար, որովհետև Քըրք Քիլիսէի գրաւմամբ Լտիրնէ բոլորովին կ'անջատուէր, ու Թուրք ոյժերը նահանջած ըլլալով, Պոլսոյ հետ ամէն յարաբերութենէ կը զրկուէր վերջնականապէս. միւս կողմէ, դէպի Պոլիս

(*) Նշանակելի էր մանաւանդ Սօֆիայի 1րդ զօրաբաժնին կորուստը Սէլ եօլուի ճակատամարտին մէջ։ Այդ զօրաբաժինը մեծ մասամբ կը բաղկանար մտաւորական երիտասարդութենէն, — փաստաբաններ, ճարտարագէտներ, դիտուններ, բրօֆէսէօրներ, դերասաններ, արուեստագէտներ։ Եթէ յանկարծ պատերազմը դադրէր, և Սօֆիայի մէջ սովորական կենցաղը վերսկսէր, Սօֆիայի Ազգային Թատրոնը դժուար թէ կարենար վերաբանալ իր դուռները, որովհետև դերասաններու մեծագոյն մասը սպաննուած էր այդ ճակատամարտին մէջ։

յառաջ խաղալու համար, Պուլկարները այլևս պէտք չէին ունենար անոնց պատճառ էտիրնէն ձգելու։ Կը թուէր որ պաշարման խիստ օղակ մը

Շոգեսայլատեսիլ վիճակատարմարտ Պուլկարիոյ հիւսիսային մասին մէջ. Օսմ. զինուորական գրաքննութեան կողմէ արտօնուած։

հաստատէին անոր շուրջը, և այլևս ապահով կրնային առաջ ընթանալ՝ վճռական ճակատամարտը մղելու համար։

Բացի այս անգնահատելի առաւելութիւններէն, Պուլկարները Բրրք Քիլիսէի մէջ ու չրջակաները ձեռք ձգեցին անսահման քանակութեամբ պատերազմական աւար: «Հետիոտն անցայ Բրրք Քիլիսէի չրջակայ բովանդակ հողամասէն, մասնաւորաբար այն չրջանակէն որ կը գտնուի անմիջապէս հարաւակողմը, դէպի Գավաքլը, կը գրէ Իլիւսթրասիօնի թղթակիցը: Նոյնպէս հետիոտն անցայ այն ճամբէն որ Բրրք Քիլիսէէն Պունարհիսար կ'երկարի: Դեռևին վրայ, ամէն տեղ, կարելի է ըսել թէ անհերքելի կերպով արձանագրուած էին փախուստին հետքերը, ապահովաբար մէկը ամէնէն ահռելի փախուստներէն զորս երբեք յիշատակած է պատմութիւնը: Աւելի քան յիսուն թնդանօթներ կիսովին թաղուած էին տիղմին մէջ, իրենց կրկինին չափ ռմբակիր կառքերով, երբ քանի մը օր վերջ անցայ այդ ճամբէն: Զինուորները առեր տարեր էին անոնց ձիերը, փոկերը կտրելով, ինչպէս յայտնի կ'ըլլար կառքերուն վրայէն կախուած փոկի մասերէն: Բրրք Քիլիսէ-Եանա ճամբան մանաւանդ ամէնէն աւելի խճողուած է ամէն տեսակ իրեղէններով: Հոս ու հոն ինկած թնդանօթներուն և ռմբակիր կառքերուն պէտք է աւելցնել առաջապահական քանակութեամբ փամփուշտի սնտուկներ, դեռ չգործածուած: Բոլորն ալ Բրուբի գործարանէն հայթայթուած են: Թնդանօթները 75նոց տեսակէն են, իսկ ռումբերէն մաս մը սովորական գնդացիրներ, և մաս մըն ալ պայթուցիկ ռումբեր: Անհաւատալի քանակութեամբ ռումբ կայ քիչ մը ամէն կողմ: Պուլկար սպայակոյտին կողմէ կատարուած հաշուի մը համեմատ, Թուրքերը լքած են դաշտային եօթը հրետաչարքի բաւելու չափ թնդանօթ, այսինքն 56 թնդանօթ, և անոնցմէ իւրաքանչիւրին համար ալ 300 ռումբ: Այս աւարին պէտք է աւելցնել նաև 8—10,000 մավզէր հրացան և բաղմամիլիոն փամփուշտ, զոր զինուորներ կառքերէն վար նետած են, աւելի արագ փախչելու համար: Պէտք է աւելցնել տակաւին անհաշուելի քանակութեամբ պաշար, կարասիներ, հագուստ, զինուորական կազմածներ, մօտաւորապէս 18,000 ֆրանք արժողութեամբ բիւրավիօն, — սուղ դեղ մը որ գլխու ցաւի դէմ կը գործածուի, և զոր Թերմաններէն անապին քանակութեամբ մատակարարեր են Թուրք բանակին, — քարտէսներ և զանազան առարկաներ: Այս ամէնը աչքի առջեւ բերելով միայն կարելի է քիչ չատ գաղափար կազմել Պուլկարներուն ձեռք ձգած աւարին վրայ, որուն ընդհանուր արժէքը աւելի քան տասը միլիոն ֆրանք գնահատուեցաւ: Պաշարը և անոր հետ ալ ձիու կերը զորս գտան Բրրք Քիլիսէի մէջ, բաւեց իրենց՝ յաջորդ օրերու գործողութեանց համար, և այդ կերպով դարմանուեցաւ այն յապաղումը, որուն բնաբար պիտի ենթարկուէին բանակին պարէնաւորման գործողութիւնները, քանի որ Էսիրնէ չէր ինկած և երկաթուղիի յարաբերութիւն չկար ուղղակի Պուլկարիոյ հետ:

Իսկ մարդու կորուստը, Թուրքերուն համար եղաւ 1500 մեռեալ և վիրաւոր ու 2-3000 գերի: Պուլկարները համեմատաբար նուազ կորուստ ունեցան:

Ձվերջացուցած այս գլուխը, յիշատակենք թէ Ահմէտ Մուխթար փաշայի դահլիճը, հետեւեալ պաշտօնական զեկոյցով ծանոյց Բրրք Քիլիսէի պարտութիւնը.—

Գ. Զօրաբանակի մեր զինուորները որոնք յաջողութեամբ կը կռուէին Բրրմ Քիլիսէի անոիկ մղուած ճակատամարտներուն մէջ, հրաման ստացան եւ հաշուելու եւ վիրաւորու Արեւելեան բանակին զիմաւոր ոյժերուն, որովհետեւ մեր ապահովութիւն յատակագիծերը պիտի չկրնային տեսնել այդ ստիճան հեռուները տարածելու պատերազմական գործողութեանց շրջանակը: Մեր զինուորները այս կերպով յաջողեցան ժամանակի կորուստ պատճառել թշնամիին, եւ կատարեալ կարգապահութեամբ նահանջեցին այն վայրը ուր կը ժամանեն օգնական ոյժերը:

Նոյն օրերը, պաշտօնական շրջանակներու մէջ գործածուող բացատրութեան մը համեմատ, եղածը պարզ «ռազմադիտական նահանջ» մըն էր, բայց եւրոպական թերթերը որոնք անարգել կը մանէին Պոլիս, ինչպէս նաեւ պոլսական մամուլը որ հակառակ դրաքննութեան, առանց ու իրաւը իրարու խառնելով իմացածը կը գրէր, չուտով պարզեցին տխուր իրականութիւնը: Բրրք Քիլիսէ կատարեալ աղէտ մը եղած էր Օսմ. բանակին համար. այդ աղէտին պատասխանատուները Օսմ. հրամանատարներն էին, որոնք հակառակ տակաւին անպատրաստ ըլլալուն, յարձակողականի ձեռնարկած էին թշնամի գերազանց ոյժերու դէմ, որոնց ո՛չ դիրքին, ո՛չ ալ թուական քանակութեան մասին ատոյգ տեղեկութիւն ունէին: Եթէ նոյն իսկ չըլլային եւրոպական ու պոլսական մամուլին լուսաբանութիւնները, պարզ անցու դարձերը ինքնին պիտի բաւէին հասկցնելու թէ աւելի ծանրակշիռ բան մը կար պաշտօնապէս հռչակուած այդ «ռազմադիտական նահանջ»ին տակ: Հազիւ աղէտին լուրը Պոլիս հասած, Մեծ Եպարքոս Ահմէտ Մուխթար փաշա հրաժարական տուաւ եւ իրեն յաջորդեց ծերունի Բեամիլ փաշան: Նորատունկեան էֆէնտի եւ Նազըմ փաշա նոր դահլիճին մէջ պահեցին իրենց պաշտօնները: Իշխան Ազիզ փաշա՝ որուն անխորհուրդ գիշերային յարձակումը մեծագոյն դերը խաղացած էր Բրրք Քիլիսէի աղէտին մէջ, պաշտօնանկ ըլլալով Պոլիս բերուեցաւ: 200է աւելի սպաներ, ենթասպաներ, ու զինուորներ հրացանի բռնուեցան՝ իբր սկզբնապատճառ խուճապին:

Ուրիշ ապացոյց մը թէ Օսմ. բանակը կը նահանջէր անյաջողութեան մէջ, Բումէլիի Իսլամ գաղթականներու Պոլիս խուժումն էր: Սիրքէճիի, Սկիւտարի, Հայատար Փաշայի մէջ, և առհասարակ Պոլսոյ բոլոր մեծ հրապարակներուն վրայ՝ եղնաքարշ կառքերու անհամուեմատ տոզանգքներ կը պարզէին զարհուրազին թշուառութեան տեսարաններ: Անոնցմէ չատերը, մանաւանդ կիներն ու տղաքը, լեցուած էին թաղապետութեան աղբիւսի կառքերուն մէջ, այն կառքերուն՝ որոնցմով երբեմն, Համիտի օրով, գերեզմաններց փոխադրուած էին Պոլսոյ Ջարդերուն զոհուած Հայ նահատակները: Դարձեալ այդ եղերաչիշատակ կառքերով կը փոխադրուէր գաղթականներուն յատկացուած հացը: 600 և աւելի տաբիներէ ի վեր եւրոպական հողին վրայ հաստատուած Թուր-

քերու այդ սերունդը Պոլիս և անկէ ալ Ասիա անցաւ այն միևնոյն կառքերով, տարազով ու մտայնութեամբ որով իրենց նախնիքը վեց դար առաջ Ասիայէն Եւրոպա անցած էին։ Տխուր բան մըն է հաստատել թէ Պոլսոյ հարուստ Իսլամները ընդհանրապէս չափազանց անտարբեր մնացին անոնց թշուառութեան հանդէպ, ինչպէս վերջէն ալ անտարբեր պիտի մնային պատերազմին ընթացքին վիրաւորուած կամ գօղէրայէ բռնուած և կամ անհետացու թենէ հիւծած, ապառած, գրեթէ չիջելու մօտ եղող Օսմ. զինուորներու այլապէս ահաւոր ու սրտակեղէք թշուառութեան նկատմամբ։

Պուլկար աշուղ մը

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԼԻԼԷ ՊՈՒՐԿԱԶ

Քրքք Քիլիսէի վազորդայինն՝ հոկտեմբեր 11 իրիկունը՝ ընդհանուր կացութիւնը հետեւեալն էր.— Իսիրնէի առջև՝ պուլկարական Բ. բանակը՝ օամ. չարժուն պաշտպան զինուորները ամրոցներու չրջանակին մէջ մղելէ վերջ, սկսած էր հատատուիլ պաշարման այն գիծին վրայ որուն յանձնուած էր տիրանալ։ 8րդ զօրաբաժինը՝ Արտայի երկու ափերուն վրայ հատատուած, վերին Մարիցայի վրայ՝ Գատըքէօյի բարձունքը՝ կը միանար 9րդ զօրաբաժնին որ Մարիցայի ու Թունճայի մէջտեղի երկիրը գրաւած էր, իրեն ընդհ. բանակեալ ուղեկալով Սուքումը, Հաճիքէօյի մօտ։ Վերջապէս՝ Ա. բանակին մաս կազմող 3րդ զօրաբաժինը որ այլեւս Բ. բանակին հետ կը գործէր, և որուն կեդրոնը կը գտնուէր Օրթաքչիի մէջ, արեւելքի կողմէն կը փակէր պաշարման չրջանակը զոր Պուլկարները կը ջանային սեղմել բերդաքաղաքին չուրջը։ Րօտօք լեռներէն իջնող 2րդ զօրաբաժինը որ Հասքօվօի մէջ կազմուած էր իբր օժանդակ Բ. բանակին, տակաւին Տիմօթիքա չէր ժամանած, բայց իր յառաջխաղացումը կը չարունակուէր առանց միջադէպի։ Իսկ Ֆիլիպէի մէջ իբր պահեստի տարր կազմուած 11րդ զօրաբաժինն, ինչպէս նաև պաշարման թնդանօթներուն ու կազմածներուն առաքումը դէպի Իսիրնէ դեռ նոր կը սկսէր։

Ա. բանակը որ այլեւս երկու զօրաբաժին միայն ունէր (1րդ և 10րդ), իր յառաջապահները յառաջ քշած էր մինչև Սէլ Եօլուի հարաւակողմը, Քիւքիլէրի բարձունքը։ Գալով Գ. բանակին, ինչպէս ըսինք արդէն, իրեն մաս կազմող 4րդ զօրաբաժինը կանգ առած էր Եէնիճէ-Վաւազլը գիծին, և 5րդ զօրաբաժինն ալ Հասանպէյլի-Սկիւպէրէ գիծին վրայ. իսկ 6րդ զօրաբաժինը, նոյնպէս մաս Գ. բանակին, դարձեալ կը մնար

իբր պահեստի տարր, միւս երկու զօրաբաժիններուն եաին՝ դէպի Բիւմիթլիճա։ Նոյն օրուան իրիկունը՝ զօրավար Նազիմօֆի հեծելազօրքը ենիքէօյ ժամանեց։

Քօլէրայէ վարակուած Թուրք զինուորները կը հանանէ խուճին
Այա Սօֆիայի մզկիթին առջեւ

Թուրք բանակին հետ չփումը ընդհատուած ըլլալով և միւս կողմէ հաստատապէս տեղեկացած ըլլալով որ Թուրքերը նահանջած են

հարաւէն դէպի Պապա Էսկի և արեւելքէն դէպի Պունարհիսար, պուլկար սպայակոյտը որոշած էր աւելի դէպի հարաւ ուղղել հեծելազօրքը։ Անոր պաշտօնը պիտի ըլլար ո՛չ միայն թշնամիին իրական դիրքը երեւան հանել, այլ նաև արգիլել Պոլսէն Սկիւտարի ուղղութիւնէն ամէն օգնութիւն։ Միւս կողմէ՝ զօրավար Նազլիմօֆի յառաջխաղացութիւնը պաշտպանելու, ու նոյն ատեն իր երեք զօրաբաժինները մէկտեղ կարենալ ճակատեցնելու համար, զօրավար Տիմիթրիէֆ հոկտեմբեր 12ին քիչ մը առաջ՝ դէպի հարաւ ուղղեց իր ոյժը։ Նոյն օրուան իրիկունը՝ 6րդ զօրաբաժնին յառաջապահները կանգ առած էին Եէնի Մահալլէի ճակատին վրայ, 4րդ զօրաբաժնին յառաջապահները Չիֆթլիկ-Մանտրա-Գավազատէրէ ճակատին վրայ, և 5րդ զօրաբաժնին յառաջապահներն ալ Սկիւտարէի գետակէն մինչև համանուն գիւղը, որուն կը յանգէր իր ձախ թեւը։ Իսկ զօրավար Քուրինէֆի Ա. բանակը, այդ յառաջխաղացութեան միջոցին կը հասնուէր Հասքէօյի շրջանակին մէջ։ Այս յառաջխաղացութեամբ՝ զօրավար Տիմիթրիէֆ կեդրոնէն կ'անջատէր իր ձախ թեւը, որուն բոլորակ մը կազմել կուտար, և այդ անջատումէն բաց մնացած տարածութեան վրայ, Գ. բանակին 4րդ և Ա. բանակին 1րդ զօրաբաժիններուն միջև, կը ճակատեցնէր 6րդ զօրաբաժինը։

Այսպէս՝ պուլկարական երկու բանակները ընդարձակ ճակատի մը վրայ դէպի հարաւ դարձած, կը սպասէին՝ առանց գիտնալու թէ ո՛ւր կը գտնուի թշնամին։ Հոկտեմբեր 13ը երկու բանակներուն համար ալ հանգիստի օր մը եղաւ։ Պուլկարական ոյժերէն յոկ զօրավար Նազլիմօֆի հեծելազօրքը կը գործէր, յաջողութեամբ գլուխ հանելով իրեն վստահուած կրկին պաշտօնները։ Զօրավարը՝ Հոկտեմբեր 12ին Պապա Էսկի մտած էր, այնտեղ գրաւելով երկու կառախումբեր որոնք ռազմամթերք բեռցած էին։ Ցետոյ, իր յառաջխաղացութիւնը շարունակելով դէպի Պոլիս երկարող մեծ ճամբէն, ձեռք կ'անցընէր նոր աւարներ։ Թէ՛ իր կողմէ գրաւուած և թէ՛ Բրիք Քիլիսէի մէջ ձեռք անցուած վագոններուն թիւը կը հասնէր 200ի, չորս վայրաչարժով։ Աւելի ետքը՝ այդ վայրաչարժերն ու վագոնները անգնահատելի օգուտ ունեցան Պուլկարներուն. անոնց չնորհիւ կարելի եղաւ դէպի Լիւլէ Պուրկաս, Զօրլու, յետոյ դէպի Չաթալճա իջած պուլկարական բանակներուն օրը օրին անուննդ ու ռազմամթերք հասցնել. առանց անոնց 150,000 Պուլկարներ անօթութեան արնաւիրքին պիտի ենթարկուէին Չաթալճայի առջև։ Դարձեալ անոնց չնորհիւ է որ Պուլկարները կրցան արագութեամբ կուռի դաշտերէն դէպի հիւանդարանները փոխադրել իրենց վիրաւորներն ու հիւանդները։ Վերապրողներուն կէսէն աւելին իրենց գոյութիւնը կը պարտին Թուրքերուն կողմէ լքուած այդ կառախումբերուն, ինչպէս նաև ճամբաներու անվթար մնացած ըլլալուն։

Պապա Էսկիի հարաւային կողմէն երկաթուղին գրաւելով, զօրավար Նազլիմօֆ իր պաշտօնին մէկ մասը գլուխ հանած էր. կը մնար այլապէս դժուարին ու կարեւոր ուրիշ պաշտօն մը, թշնամիին դրաւած

դիրքին հետազօտութիւնը։ Ինչպէս ըսինք արդէն, պուլկարական թէ՛ Գ. և թէ Ա. բանակներու սպայակոյտները բացարձակապէս անտեղեակ էին այդ մասին։ Ո՞ւր կը վերակազմուէր Բըրք Քիլիսէի առջև քայքայուած բանակը, ո՞ւր կը համախմբուէին Անաստօլըէն նոր բերուած զինուորները, զորս կառախումբեր ամէն օր դէպի Թրակիոյ ռազմադաշտը կը լեցնէին, ո՞ւր կը գտնուէր մանաւանդ Ապտուլլահ փաշայի մեծ բանակը։ Այս աստիճան խոշոր կարեւորութիւն ունեցող գործ մը, որ պէտք է արտակարգ դժուարութիւններ ներկայացնէր, բաւական յաջո-

Պուլկար հետեւակազօրք

ղութեամբ, մանաւանդ մեծ դիւրութեամբ գլուխ հանուեցաւ զօրավար Նազլիմօֆի կողմէ, որովհետև Թուրք հեծելազօրքը՝ որուն վրայ խոշոր յոյսեր դրուած էին պատերազմին սկզբնաւորութեան օրերուն, և որ վաղընջուց պատերազմներու մէջ շատ փառաւոր համբաւ մը շահած էր, բնաւ չփորձեց արգիլել պուլկար հեծելազօրքին հետազօտութիւնը (*)։

Պապա Էսկիէն՝ ուր ժամանած էր, զօրավարը հոկտեմբեր 12ին, ցերեկէն վերջ, հետազօտիչ զօրախումբեր ճամբայ հանեց զանազան ուղղութիւններով։ Անոնցմէ ամէնէն կարեւորները, երեք անջատ խումբեր, առանձինն ուղղուեցան Հայրաբոլ, Ռօտօսթօ և Զօրլու։ Առաջին երկուքին կատարած հետազօտութիւնը բնաւ արդիւնք մը չտուաւ. իրենց խուզարկութեանց չրջանակին մէջ ոչ մէկ տեղ թշնամի զինուոր-

(*) Տեղն է ըսել թէ Թուրք հեծելազօրքը գրեթէ ոչ մէկ նշանակելի դեր խաղաց ներկայ պատերազմին մէջ։ Զօրավար Նազլիմօֆի հեծելազօրքը ո՛չ միայն բնաւ չստիպուեցաւ կռիւ մղել անոր դէմ, այլ նաև, իր բոլոր գործողութեանց ընթացքին, երբեք չհանդիպեցաւ Թրքական քիչ շատ պատկառելի հեծեալ ոյժերու։ Զօրավար Սալիհ փաշայի հրամանատարութեան տակ գտնուող այդ հեծելագունդը նոյնպէս փախաւ Բըրք Քիլիսէի աղէտէն վերջ և ուղղուեցաւ Լիւլէ Պուրկազ։ Այնտեղ փախած Թուրք հետեւակազօրքերը, իրենց խելայեղ շփոթութեան մէջ, կարծեցին թէ Պուլկար հեծելազօրքն է որ զիրենք կը հալածէ, և բուռն կրակ մը բացին անոր վրայ։ Երբ ցաւալի սխալը հասկցուեցաւ, քաղքին մուտքին վրայ գտնուող կամուրջը դիակներով ծածկուած էր արդէն։

ներ գտան. ոչ իսկ պահակներ կան իրենց դէմը։ Բայց Զօրաւ ուղղուած խումբը, քաղքէն բաւական առաջ՝ մասամբ Լիւլէ Պուրկազի արեւելեան կողմը՝ դէպի Զիֆթլիկքէօյ, և մասամբ ալ հիւսիսակողմը՝

Թրակիոյ Պուլկարները տեղեկութիւններ կուտան պուլկար հետազօտիչներուն

դէպի Սաքըրքէօյ տարածուած թշնամի չրջապիծ մը նշմարեց, թէև չկրցաւ անոր վրայ լիակատար տեղեկութիւն ձեռք բերել, ոչ ալ ճեղքել անցնիլ զայն։

Զօրավար Նազըմ՝ պէտք եղածին պէս չկրցաւ օգտուիլ այս տեղեկութենէն։ Պէտք է ըլլար այլևս հարաւի ուղղութիւնը, վասնի որ այն կողմը թշնամի ոյժ չկար բնաւ, և պէտք էր իր բովանդակ ոյժով

իմնար այն կողմը, ուր երեւան հանուած էր թշնամին, և որուն վրայ երկու բանակները իրարու պիտի բաղխէին։ Փոխանակ այսպէս վարուելու, միջին ուղղութիւն մը ընտրեց և դէպի հարաւ-արեւելք ճակատելով տարածուեցաւ մինչեւ Ռօտօսթօ։ Ճակատամարտին սկսելէ վերջ միայն զօրավարը հասկցաւ իր սխալը և քաւատմբակ սրչաւով փութաց վերադառնալ կռուի դաշտը։

Այդ միջոցին՝ 5րդ զօրաբաժնին սակաւաթիւ հեծելազօրքն ալ պարապ չմնաց, և հետազօտութիւն մը կատարեց Պունարհիսարի ու Վիդէի կողմէ։ Տարակոյս չկայ որ շատ թանկագին տեղեկութիւններ կրցաւ բերել զօրավար Տիմիթրիէֆի, քանի որ այդ թուականին (12 հոկտեմբեր), Ապտուլլահ փաշայի ոյժերուն մեծագոյն զանգուածը որ Զօրլուի և Սէրայի մէջտեղը համախմբուած էր, սկսած էր յառաջ խաղալ դէպի հիւսիս-արեւմուտք։

Բացի իր հեծելազօրքերէն, պուլկար ապստամբները՝ թուրք բանակին շարժումներուն նկատմամբ տեղեկութիւն առնելու համար ձեռքի տակ ունէր նաեւ չրջականերու բնիկ Պուլկարները։ Ըսինք արդէն թէ թուրք հրամանատարներ քանի քանի անգամ ստիպուեցան հրացանի բռնել անոնցմէ անոնք որոնք գործի վրայ բռնուած էին։ Միեւնոյն կերպով, բնիկ Թուրքերն ալ տեղեկութիւն կը հաղորդէին օամ. բանակին։ Թրակիոյ Յոյները, որոնք ընդհանրապէս դէշ աչքով կը դիտէին իրենց բնիկ երկրին Պուլկարներէն գրաւուիլը, յաճախ լաւ տեղեկատուներ դարձան օամ. բանակին համար, մինչդեռ մաս մը Յոյներ ալ, կողոպուտի համար, թուրք գինուորներ ու սպաներ կը սպաննէին և թուրք գիւղերը կ'ապստամբէին։

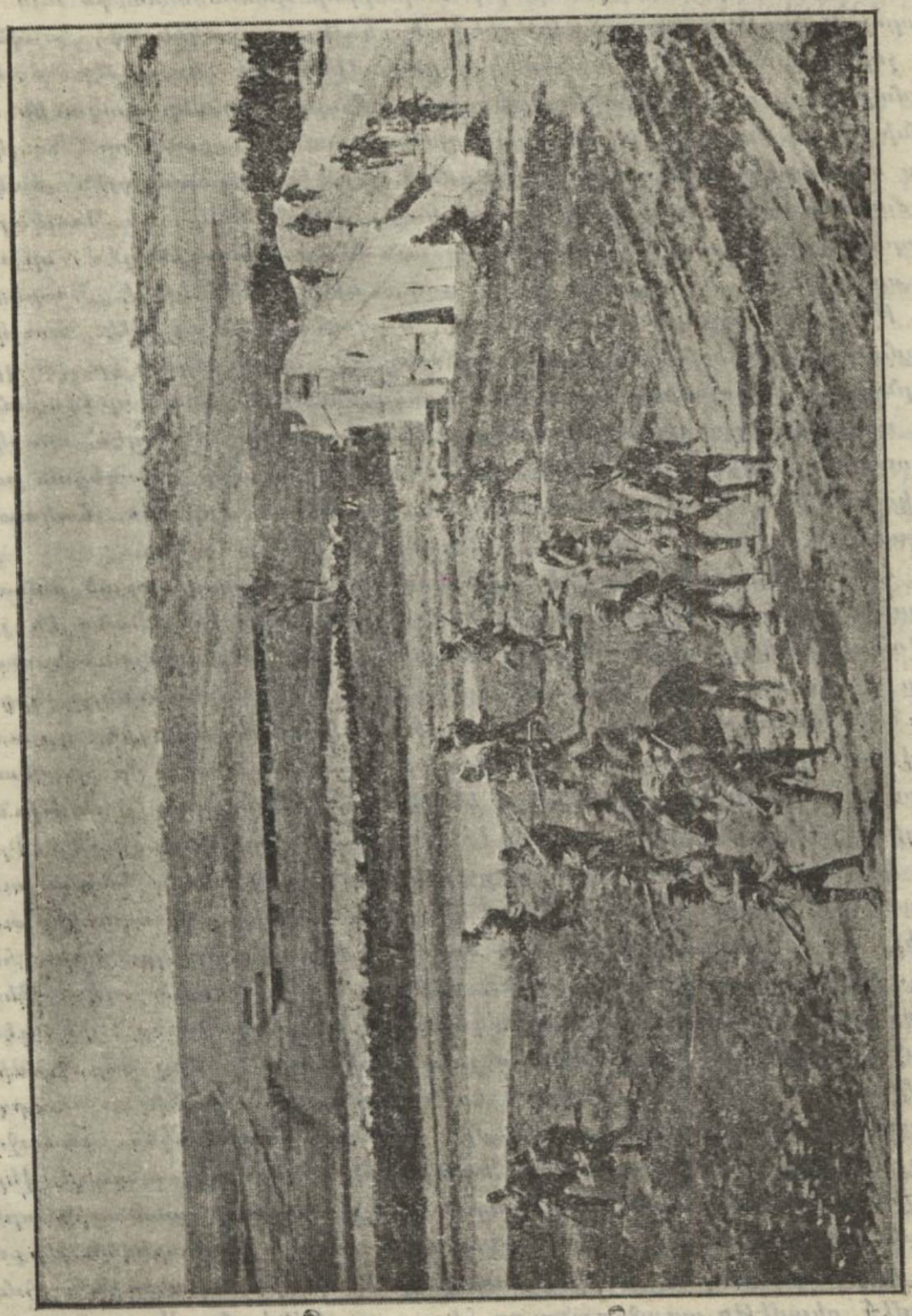
Այդ միջոցին՝ Ապտուլլահ փաշայի բանակը անընդհատ օգնական տարրեր կ'ընդունէր Պոլսէն։ Դ. զօրաբանակը կը վերակազմուէր Վիզէի արեւմտեան կողմը, Ա. զօրաբանակը՝ Դաւաքլըի մէջ, Բրքալիի արեւելեան կողմը, և Բ. ու Դ. զօրաբանակներն ալ դէպի Պապա Էսկի։ Այսպէսով՝ օամ. բանակը կը գրաւէր Վիզէ-Պապա Էսկի ճակատը։ Ժէ զօրաբանակն ալ համախմբուած էր Քարաթէբէի մէջ, Սէրայէն 14 քիլօմէթր հեռուն՝ դէպի հիւսիս-արեւմուտք, Թրքական ազ Թևը պաշտպանելու համար։ Իսկ ընդհանուր բանակատեղը հաստատուած էր Զօրլու, և որովհետև այլևս վստահութիւն չկար բէսիֆներուն վրայ, Պոլսէն յատկապէս բերուած նշանաւոր գպրոցի աշակերտներուն յանձնուած էր իր պաշտպանութիւնը։ Եղանակը շատ յարմար չէր պատերազմական գործողութեանց համար, գէրօէն վար ցուրտ կար, հիւանդներու թիւը հետզհետէ կ'աւելնար, և սակայն օամ. սպայակոյտը կարելին կ'ընէր Քրքք Քիլիսէի պարտութիւնը զտրմանելու համար։ Ապտուլլահ փաշայի ծրագիրն էր Գ. Ա. Բ. և Դ. զօրաբանակներէն կազմուած իր ճակատը կէս-չրջանով մը դէպի արեւմուտք չեղեցնել, յետոյ դէպի հիւսիս՝ Քրքք Քիլիսէի վրայ իյնալով՝ Պուլկարները ետ մղել իրենց սահմանագլուխը։

Զօրավար Տիմիթրիէֆ՝ հոկտեմբեր 13ի իրիկունը թուրք բանակին

կացութեան նկատմամբ անհրաժեշտ տեղեկութիւնները ստացած ըլլալով, յարձակողական ուժգին չարժման հրաման տուաւ նոյն իրիկունն իսկ, միանգամայն իր բոլոր զօրաբաժիններուն։ Զինուորական քննադատներ չվարանեցան անխորհուրդ հռչակելու պուլկար հրամանատարին այս ա-ճապարանքը։ Զօրավար Տիմիթրիէֆ Դ. և Ա. բանակներով, այսինքն լոկ չորս գործօն և մէկ պահեստի զօրաբաժիններով կը դիմէր ճակա-տամարտի մը որ վճռական պիտի ըլլար. մինչդեռ կրնար տակաւին մէկ քանի օր ալ սպասել, և օգնական ոյժեր առանալ, քանի որ Պուլկա-րիա տասնըմէկ զօրաբաժիններ կազմած էր։ Այդ պարագային՝ ճակա-տամարտին արդիւնքը երբեք խնդրական չպիտի ՚ներ, և Պուլկարիա բոլորովին ապահովուած պիտի ըլլար այն ծանր վտանգին դէմ, որ ան-խուսափելի կերպով կրնար առաջ գալ, եթէ երբեք Լիւլէ Պուրկազի մէջ Թուրքերը ըլլային յաղթական։ Սակայն կ՚երեւայ թէ պուլկար հրամանատարը չափազանց մեծ հաւատք մը գոյացուցած էր իր պին-ուորներուն բարոյական կորովին ու տոկունութեան վրայ, որ չվարանե-ցաւ այդ վտանգաւոր ճակատամարտը փութացնելու։ Իրապէս՝ պուլկար պինուորները իրենց այդ յատկութիւններով մանաւանդ յաջողեցան յաղ-թական ելլել անընդհատաբար վեց օրեր տեւող այդ մեծ ճակատա-մարտէն։

Հոկտեմբեր 13ի իրիկուն ընդ յարձակողականի պատրաստուած բանակը սկսաւ տեղափոխուիլ յաջորդ օրն իսկ։ Երրդ զօրաբաժինը Եանայէն յա-ռաջանալով ուղղուեցաւ Պունարհիսարի վրայ, ուր իր յառաջապահ-ները հաստատուեցան նոյն իրիկունը։ Միւս զօրաբաժինները չկրցան միեւնոյն ժամանակ իրենց յատկացուած ճակատամարտի գիծը գրաւել, որովհետեւ իրենց յառաջխաղացումը ուշացաւ կարգ մը պատճառ-ներով, որոնց մէջ գլխաւոր տեղը կը բռնէր ճամբաներու յուռթիւնը։ Աւելի ուշ մնաց Ա. բանակը, որ Լիւլէ Պուրկազ պիտի ուղղուէր։ Իրեն մաս կազմող զօրաթեւերէն մէկ քանին՝ նախապէս դէպի հարաւ ուղ-ղուած էին, մինչդեռ պէտք էին դէպի հարաւ-արեւելք և արեւելք ուղ-ղուիլ, միւս տարրերուն կազմած ճակատամարտի գիծը լրացնելու հա-մար. թէ այս պատճառաւ և թէ օդին ու ճամբաներուն դէշ ըլլան պատճառաւ յամնցաւ իր յառաջխաղացումը։ Հոկտեմբեր 15ին՝ դէպի առաջ կատարուած այդ չարժումը չարունակուեցաւ։ Երրդ զօրաբաժինը որ միւսներէն աւելի առաջացած էր նախորդ օրը, քանի որ անարգել կատարած էր իր յառաջխաղացումը, նոյնպէս չարունակեց յառաջա-նալ։ Երբ իր յառաջապահները Գարագաճի կամուրջը անցնելէ վերջ՝ Զիֆլիկ Տէրէ գիւղակէն բարձրացան դէպի Սուճաքի անտառին արև-մտեան կողմը գտնուող բարձունքները, յանկարծ ընդհարեցան թրքա-կան կարեւոր ոյժերու, որոնք առաջ կը խաղային անտառին սահմա-նէն մէկ քիլոմէթր առաջ գտնուող հեռաւորութենէ մը։ Այդ անդրանիկ ընդհարումը մեկնակէտը եղաւ Լիւլէ Պուրկազի նշանաւոր ճակատա-մարտին, զոր ումանք Գարագաճի, կամ Պունարհիսարի ճակատամարտը կոչեցին։

Ընդհարման այդ վայրը չափազանց անյարմար էր Պուլկարներուն համար։ Թուրքերը աւելի բարձր դիրքերու վրայ կը գտնուէին, և պուլկար զինուորներու կատարած չարժումները կրնային տեսնել գրեթէ

Լուսանկարչական մեքենայով, հեռատեսակի միջոցին

ամէն ուղղութենէ։ Միւս կողմէ՝ Սուճագի անտառը՝ ուրկէ տեղի կ'ունենար Թուրքերու յարձակողականը, խիտ չէ, ծառերը իրարմէ այնքան հեռու կը գտնուին որ իրենց միջէն բանակ մը կրնայ դիւրաւ չարժիլ,

և հաղորդակցութեան մէջ մնալ իր վերջապահ տարրերուն կամ պարէնաւորման կեդրոններուն հետ, և այդ հաղորդակցութեան չնորհիւ դիւրութեամբ ու արագութեամբ առանալ իրեն անհրաժեշտ թէ՛ պարէնը, թէ ռազմամթերքը և թէ օգնական տարրեր։ Անառաջ մէջտեղէն երկու քի բաժնուած է Սուճագի գետակով, որ բաւական լայն է ու կը տարածուի մինչև Վիզէ և աւելի անդին։ Գարագաճ Տէրէ գետակը, որուն վրայէն Պուլկարները առաջ կը խաղային, չատ խոր է, և ջուրը այնքան արագընթաց էր նոյն միջոցին որ կրնար մարդ մը քշել։ Անկարելի էր անկէ անդին անցընել հնդանօթներ, որոնց տեղափոխութեան համար անյարմար էր նաև գետակին միջնակայ կակուղ, գրեթէ ատմուտ ու ճահճային հողը, միանգամայն երկու ափերուն ալ վրայ։ Մինչև Լիւլէ Պուրկազ՝ այդ գետակը ունէր մէկ քանի անցքեր, ինչպէս Զիֆթլիկ Թէքքէի և Գարագաճ գիւղի կամուրջները, Թիւրքիոյ բարձունքը գանուող դիւրին անցք մը, և վերջապէս՝ Լիւլէ Պուրկազի կամուրջը։ Ոչ մէկ, ոչ ալ միւս կողմը չէին մտածած գետակին այդ անցքերը քանդել, որովհետև երկու կողմերն ալ յարձակողականի ձեռնարկած ըլլալով, հետաստրատէգ կրնային պէտք ունենալ անոնց։

Այդ անյարմար գետնին վրայէն է որ պուլկարական Գ. և Ա. բանակները յարձակեցան Ապտուլլահ փաշայի գինուորներուն դէմ։ Պուլկարները հազիւ 110—115,000 հոգի էին, մէկը ըլլալով նաև Յրդ զօրաբաժնին 7000 հոգինոց այն զօրաթեւը, որ ճակատամարտին վերջանալուն մօտ փութով ռազմադաշտ ժամանեց Լոմբրնէի ասկեղէն։ Իսկ Թուրքերը, ըստ ոմանց 175,000 և ըստ ոմանց ալ 120—125,000 հոգի էին։ Ուրեմն, ո՛չ միայն գետնի առաւելութիւնը, այլ նաև թուական առաւելութիւնն ալ օսմ. բանակին կողմն էր։ Պէտք չէ մոռնալ սակայն որ Ապտուլլահ փաշայի այժերը կազմուած էին չափազանց խառնակ տարրերէ, հետեւաբար՝ չէին ներկայացներ այն արժէքը զոր ունէր համեմատաբար ակնառութիւն պուլկարական բանակը։ Պալէն դրկուած ամէն տարր, ինչ որ ալ ըլլար, ճակատամարտի դիծին վրայ կը տարուէր, ընդհանրապէս խառն ի խուռն։ Միտիա ցամաք հանուած Բիւրա գինուորներն ու բէտիֆները նոյնպէս խառն ի խուռն պիտի ժամանէին կռուի դաշտին վրայ և անմիջապէս դիրք պիտի բռնէին՝ առանց նախնական կազմութեան։

Ապտուլլահ փաշայի ծրագիրն էր իր կեդրոնի և ձախակողմի տարրերով դիմադրել Պուլկարներու մղումին, և յարձակողականի ձեռնարկել իր աջ թեւով, որուն Միտհաթը՝ ծովու ճամբով օգնական գինուորներ պիտի հասնէին, և որ առկայն՝ հոկտեմբեր 13ին՝ կազմուած էր յատկ Գ. զօրաբանակէն (Մահմուտ Մուխթար փաշա) և առկաւթիւ հեծելազօրքէ։ Այդ թեւին մնծագոյն հատուածը կը գտնուէր Վիզէ, և յառաջապահներն ալ, ինչպէս անոնք արդէն, առաջ կը խաղային Սուճագի անտառէն, պուլկարական Յրդ զօրաբաժնին դէմ։ Ճիշտ այդ դիրքին վրայ՝ 1878ին՝ Թուրքերը ամբողջ մէկ օր դիմադրած էին ռուսական բանակներուն։

Օսմ. ապայակոյան ու ընդհանուր հրամանատարը հաստատուած էին Սաքըզքէօյ, Թիւրքպէյէն տասնեակ մը քիլօմէթր հեռուն՝ դէպի հարաւ-արեւմուտք։ Ապտուլլահ փաշա հեռագրական ու հեռաձայնի ապասարկութիւններէ զուրկ էր։ Բանակն ալ, Քըրք Քիլիսէի խուճապին հետեւանքով, յաւ պայմաններու մէջ չէր գտնուեր։ Ուտելիքը կը պակսէր, և թնդանօթներուն համար՝ հազիւ միակ օրուան մը բաւելիք ռումբ կար։ Այդէն դէպի ձախ՝ իր ոյժերը տարածուած էին հետեւեալ կարգով.— Գ. զօրաբանակը, ինչպէս բսինք՝ կը կազմէր ծայրագոյն ալ թեւը, իրեն հրամանատար ունենալով Մուխթար փաշան։ Կեդրոնը, Թիւրք պէյի և Գարադաճի մէջտեղ, դիրք բռնած էր Բ. զօրաբանակը, որուն կը հրամայէր Շեվքէթ Թօրդուտ փաշա։ Դէպի աւելի ալ, Թիւրքպէյի դէմ, տարածուած էին Ա. զօրաբանակին բնկորները, զրկուած թնդանօթէ, զոր Քըրք Քիլիսէի խուճապին մէջ լքած էին։ Իսկ ծայրագոյն ալակողմը՝ մինչև Սարանտի կը տարածուէր Դ. զօրաբանակը, որուն կեդրոնը Լիւլէ Պուրկազ կը դանուէր, և որուն կը հրամայէր Ապուք փաշա։ Իսկ Սալին փաշայի հեծելազօրքը զրաւած էր Լիւլէ Պուրկազի կայարանը։

Պուլկարական 5րդ զօրաբաժնին յաւելապահնները (45րդ զօրագունդ) տեսնելով Թուրքերու յարձակողական չարժումը Սուճագի անտառէն, կանգ առին և սկսան տարածուիլ ու ամրանալ՝ խրամներ փորելով, կռնակնին տուած գետակին։ Այդ գումարտակին մաս կազմող երկրորդ զօրագունդը, 46րդը, իսկոյն փութաց ձախ կողմէն երկարել անոր կազմած ճակատամարտի գիծը, մինչդեռ զօրաբաժնին Բ. գումարտակը կազմով 18րդ և 20րդ զօրագունդերը, ալ կողմէն՝ վիզէի ճամբէն առաջ ընթանալով, նոյնպէս անտառին դէմը կը տարածուէին։

5րդ զօրաբաժինը որ այսպէս կը պատրաստուէր մեծ ճակատամարտին անդրանիկ բախտումներուն, Պուլկար բանակին լաւագոյն տարրերէն կազմուած էր, ինչպէս արդէն ասիթ ունեցանք ըսելու։ Իր հրամանատարն էր արտակարգօրէն խիստ, բայց ուժեղ նկարագրի տէր զինուորական մը, զօրավար Քրիսթօֆ, որ լոկ իր վայելած ազդեցութեան ու ներշնչած վստահութեան շնորհիւ, այդ դժուարին դիրքին վրայ ամբողջ վեց օր կրցաւ հաստատ պահել իր զօրաբաժինը, և իր յաջորդաբար պաշտպանողական ու յարձակողական գործողութիւններով ապահովեց յաղթանակը։

Հոկտեմբեր 16ի ամբողջ օրը, զօրավար Քրիսթօֆ յաջողութեամբ դիմադրեց Թուրքերու բոլոր յարձակումներուն, և ինք ալ փոխադարձ յարձակողական չարժումներով կասեցուց անոնց յառաջխաղացութիւնը, առիթ տալով պուլկար բանակին միւս յետաւնաց մասերուն որ իրենց համար որոշուած կէտերուն վրայ ժամանելով լրացնեն ճակատամարտի գիծը։ Այս գործողութիւնը կատարուեցաւ յաջողութեամբ։ Պուլկարան կեդրոնը Գարադաճի առջև՝ մինչև Թուրք պէյ, և ձախ թեւն ալ մինչև Լիւլէ Պուրկազ տարածուեցան, ու ցերեկուան ժամ մը մնացած,

կռիւը սկսած էր բովանդակ ճակտին վրայ։ Գործողութիւնները վճռական չէին անշուշտ, բայց անոնց չնորհիւ՝ պուլկար սպայակոյտը յաջողեցաւ հասկնալ Թրքական ճակտին ընդարձակութիւնը, — աւելի քան 50 քիլօմէթր, այսինքն 12 ժամուան կառքի ճամբայ, — և բան այնմ տարածել իր ճակատամարտի գիծը։ Պուլկարական յարձակումը խիստ եղաւ մանաւանդ Լիւլէ Պուրկասի դէմ։ «Ցերեկէն քիչ առաջ, կը գրէ Տէյլի Թելեկրաֆի թղթակիցը, հրացանի բուռն ձայներ լսուեցան քաղքին վրայ իշխող ծառաչատ բարձունքներէն։ Ակնթարթի մը մէջ Թուրքերը ետ մղուեցան անոնցմէ և եկան դիրք բռնեցին հարթավայրին վրայ պատրաստուած խրամներու մէջ, քաղաքին անմիջապէս մօտ, տուներ և հին գերեզմանոցի մը միջև, որուն մնացեալքարերը ապաստաններ կը գառնային։ Սալիհ փաշայի հնձելազօրքը իսկոյն դէպի հարաւ փութաց և մէկ քանի բարձր դիրքեր գրաւեց, արգիլելու համար որ Պուլկարները ձեռք չանցընեն երկաթուղիի կայարանը։ Այն առեն՝ առաջին անգամ ըլլալով սեպտ պուլկար հետեւակազօրքին կռիւը, և դմայլեցայ Մուսլի հանդիսաւոր ըլլալով այն արագութեան՝ որով իր գիծերը կը տարածէր, ինչպէս նաև այն կատարելութեան՝ որով կը կատարէր յարձակումը։ Կէս մղոն հեռաւորութենէ մը յայտնուեցան յանկարծ, և սեղմ չարքերով առաջ խոյացան, անլռելեայ կրակելով, և այդպէս իջան մինչև գետն ու կամուրջը, առանց սպասելու որ հրետանին դիրք բռնէ և իրենց յարձակումը պաշտպանէ։ Թուրքերն ալ, որոնք քաղաքը կը գրաւէին, զարհուրելի կրակ մը բացին, որ հակառակ դէպ ուղղուած ըլլալուն՝ կրկին մեծ կորուստ պատճառեց Պուլկարներուն, առանց սակայն անոնց եռանդալից խոյանքը կասեցնելու։ Պահ մը՝ ինծի անանկ երեւցաւ որ պիտի յաջողին, բայց 250-300 մէթր հեռաւորութենէ բացուած անասուր կրակը զիրենք սարսեց եւ քաշուելու և չրջակայ անհարթ գետնին վրայ պատսպարուելով՝ օգնական տարրերու ժամանման սպասելու։ Վիրաւոր փոխադրողները զմայլելի հերոսութիւն մը ցոյց տուին այդ միջոցին, Թուրքերու անդադրում կրակին տակն իսկ վիրաւորները և մեռեալները վերցնելով կռուի դաշտէն։ Բայց անա յանկարծ յայտնուեցաւ, Պուլկարական հրետանին և առնուազն արագութեամբ ղէմի բարձունքներուն ու ըլրակներուն վրայ դիրք բռնելով սկսաւ ռմբակոծել թէ քաղաքը և թէ Սալիհ փաշայի հնձելազօրքը, որ ծանր կորուստներ կրելով հանդերձ պահեց իր դիրքը։ Պզտիկ Լիւլէ Պուրկասին մէջ՝ աննկարագրելի բան էր ռմբակոծութեան առաջ բերած խուճապը։ Պուլկար հրետանիին յարձակումը այն աստիճան յանկարծական կերպով տեղի ունեցաւ, որ դժբախտ բնակիչները հեռաւոր կէտերու վրայ չէին անգամ ապաստանած, երբ առաջին գընդացիր ռումբերը ինկան իրենց մէջ։ Զարհուրելի խառնակութեամբ մը և անասուր գոռում գոչումներով լքեցին իրենց բնակարանները և սկսան փախչիլ ու ապաստանիլ հանդիպակաց բարձունքները, որոնց վրայ փութացած էր դիրք բռնել Դ. գոլարանակին հրետանին՝ Պուլկարներու կրակին պատասխանելու համար։ Ես ինքս քշուեցայ տարուեցայ այդ

խուճապահար ամբոխէն, և անոր հետ հասայ բլրի մը առջև, ուր առաջին գիծի վրայ գտնուող փախստականներուն թափը կեցաւ յանկարծ։ Բոլորն ալ չնչասպառ էին և այլևս ոյժ չունէին բարձունքէն վեր մագլցելու։ Սակայն պուլկարական իւրաքանչիւր գնդացիր զանոնք նորէն ղէպի առաջ կը մղէր։ Շրջականները զանուող

Թրքական Ձախ Թեւին նահանջը Լիւլէ Պուրկազէն

դիւղերու թուրք, յոյն, սլաւ, հայ ու հրեայ բնակչութիւնը քաղքին մերձակայ տարածութիւններուն վրայ ցրուած էր իր նախիրներով ու կառքերով։ Անոնց գիւղերը կ'այրէին ամէն կողմէ, մինչդեռ ճակատամարտը կը շարունակուէր Լիւլէ Պուրկազէն մինչև Գարադաճ տեսանելի բովանդակ գիծին վրայ։ Պուլկար հրետանին զգալի առաւելութիւն ունէր թուրք հրետանիին վրայ։ Իր արձակած գնդացիրները անխնայ կը կոտորէին թուրք հետեւակազօրքը, որուն մէկ աննշան մասը միայն լաւ պաշտպանուած դիրքեր ունէր քաղքին արեւելակողմը, և որ չատ մեծ կորուստ կուտար։ Պուլկար հետեւակազօրքին յարձակման ուղղութենէն կարելի էր հասկնալ թէ կը փորձէր թրքական ձախ թեւին շուրջը դառնալ, գրաւել կայարանը և կտրել երկաթուղին։ Միակ ոյժը որ

կրնար այդ ծրագրին գործադրութիւնը արգիլել՝ Սալիհ փաշայի հեծելազօրքն էր, հազիւ 1000 հոգիէ բաղկացած։ Բաւական ատեն ան կասարեց իր պաշտօնը, բայց չկարենալով տակալ՝ քաշուեցաւ ետ, մինչև Քարըչտրան, ու գնաց ապատանիլ Դ. զօրաբանակին ետին, իրմէ 150 հոգի կռուի դաշտին վրայ ձգելէ վերջ։ Պուլկարները, այդ նահանջէն օգտուելով, գրաւեցին կայարանը որ քաղքէն վեց մղոն հեռուն կը գտնուի, ու մտան Լիւլէ Պուրկազ։ Կռիւը չարունակուեցաւ տակաւին մէկ քանի ժամ, բայց ոչ Թուրքերը, ոչ ալ Պուլկարները կրցան զգալի յառաջդիմութիւն մը ընել։ Ժամը 4ին՝ Շէֆքէթ Թօլդուա փաշա Բ. զօրաբանակով յարձակողականի անցաւ, և Գարադաճի առջև յաջողեցաւ քիչ մը ետ մղել Պուլկարները։ Միևնոյն ատեն՝ Դ. զօրաբանակը հակայարձակում մը գործեց Լիւլէ Պուրկազի վրայ, և Պուլկարները ստիպուեցան լքել քաղաքը, զոյն երեք տեղէն բռնկցնելէ վերջ։ Բայց մութը վրայ հասաւ, և Դ. զօրաբանակը չկրցաւ չարունակել իր յարձակողականը, ու բովանդակ գիշերուան ընթացքին Լիւլէ Պուրկազ միայն չէզոք կէտ մը, որովհետև Թուրքերն ալ անկէ ետ քաշեցին իրենց դիմադրները։ Մութը կոխելէն քիչ վերջ՝ Պուլկարները ամենաուշն յարձակում մը կատարեցին Բ. զօրաբանակին դէմ, և չատ մնծ կորուստներու փոխարէն վերստին ձեռք ձգեցին իրենց կորսնցուցած տեղերը։ Երբ վերջապէս մութը դրկեց ամէն կողմ, ճակատամարտի դաշտը հոյակապ բայց նաև եղերական տեսարան մը կը պարզէր։ Երկու բանակներուն բաժանման գիծը կէտիւտած էր հրդեհուած գիւղերով, և բոլի հակայ լեզուակներ ցոյց կուտային այն տեղերը որտէ քիչ առաջ թրակիոյ ծագկեալ չէնքերն էին»։

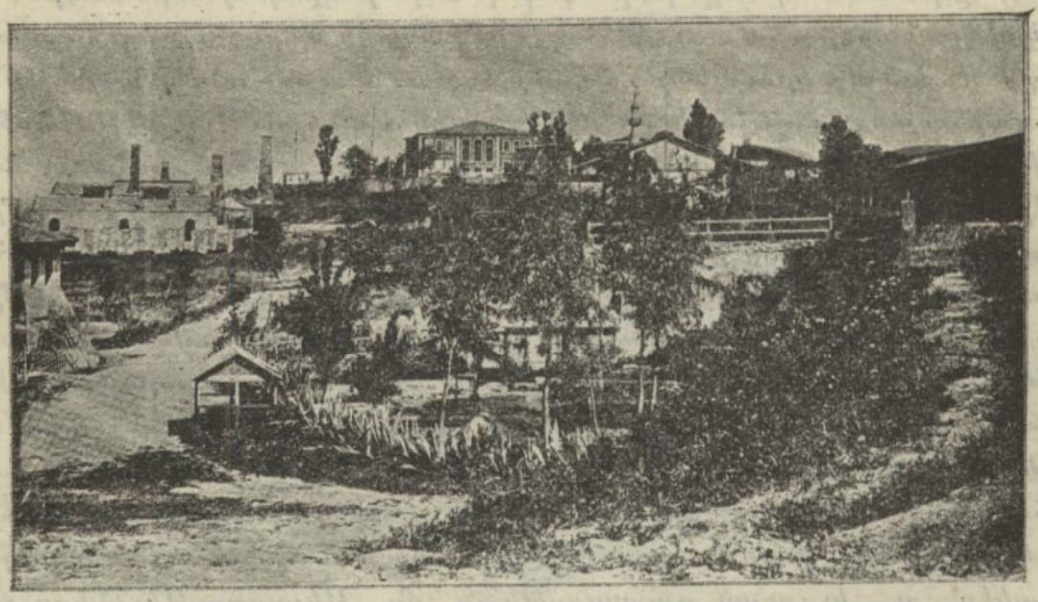
Մութին իջնելը տակայն արգելք չեղաւ կռուին, և գիշերուան ընթացքին մանաւանդ ճակատամարտը իր աստակատոյն աստիճանին հասաւ, միշտ առանց զգալի արդիւնք մը տալու։ Թէ՛ Թուրքերը և թէ Պուլկարները յոգնած էին, բայց վերջիններուը լոկ իրենց Դ. բանակով կռուած ըլլալով, յաջորդ օրը աւելի նպատակաւոր կացութեան մը մէջ կը գտնուէին, երբ ճակատամարտը վերսկաւ բովանդակ գիծին վրայ, միեւնոյն աստակութեամբ։ Իրեն մաս կազմող Ա. բանակին 1րդ զօրաբաժինը Սարանթի-Լիւլէ Պուրկազ ճակատին վրայ տարածուելով, նոյնպէս մասնակցեցաւ կռուին և մնծ ուժգնութեամբ յարձակեցաւ Լիւլէ Պուրկազի մէջ ու Գարադաճէրէսիի արեւելեան ափին վրայ հաստատուած Թուրքերուն դէմ։ Բայց օսմ. գիտուորները ամէն կէտի վրայ միանգամայն չատ լաւ գիմադրեցին, նոյն իսկ յաղթութեան յոյսով, որովհետև իրենց աջ թեւը կը սկսէր պաշարողական չարժում մը ի գործ դնել պուլկարական 5րդ զօրաբաժնին չուրջը՝ Պունարհիսարի հիւսիսային կողմէն։ Պուլկարական ընդհանուր ոյժերէն կռիւի չէր մասնակցած 10րդ զօրաբաժինը որ տակաւին չէր կրցած ուղմադաշտ ժամանել՝ ճամբաներուն գէշութեան պատճառաւ։ Բայց եթէ նոյն իսկ կարենար վրայ հասնիլ ու տարածուիլ Էրկէնէի հարաւակողմը, ապահովաբար ինք ալ պիտի հանդիպէր այն քուն դիմադրութեան զոր միւս զօրաբաժին-

ները կը գանէին բովանդակ ճակտին վրայ։ Կոխիւ չէին մասնակցած ասկաւին 4րդ և 6րդ զօրաբաժիններուն պատկանող մէյ մէկ դումարտակներ։ Կացութիւնը, այդ օրը՝ չափազանց վարպետն չէր ուրեմն Պուլկարներու կողմը, և զօրավար Տիմիթրիէֆ՝ անհանգստութեան մասնաւոր չատ պատճառներ ունէր։ Բայց Թուրքերուն դիրքն ալ չատ նպաստաւոր չէր։ Ապտուլլան փաշա պահեստի տարրեր չունէր՝ պուլկարական յարձակմանց տակաւին իր դիմադրելու ժամանակին համար. եթէ անոնք ընկճուէին ու տեղի տային, ամէն բան պիտի կորսուէր։ Իր բովանդակ յոյսը Մուխթար փաշայի Գ. զօրաբանակին վրայ էր, կը սպասէր որ անիկա հաս մէկ պուլկարներու ձախ թեւը և օգնութեան հասնի իր ձախ թեւին։ Թօրլուա փաշայի կողմէ կատարուած յարձակում մը որ նախ մեծ յաջողութեամբ պսակուած էր, արդէն իսկ խորտակուած էր և Թուրքերը հաս քաշուած էին մեծ անկարգութեամբ, հալածելով պուլկար հեծելազօրքէն, զոր Սալին փաշա չէր կրցած կասեցնել։ Բայց Ապտուլ փաշայի հրամանատարութեան առակ գանուող ձախ թեւը կը դիմադրէր զօրեղ կերպով, և Բ. զօրաբանակին քայքայուած չարքերը նորէն կրցած էին վերակազմուիլ։

Այս պայմաններուն մէջ վրայ հասաւ գիշերը։ Ապտուլլան փաշա սրտապնդիչ լուրեր առացած էր Գ. զօրաբանակէն, կը յուսար որ Մուխթար փաշա՝ պիտի յաջողի խորտակել պուլկարական ձախ թեւը ու իրեն օգնութեան հասնիլ, և սպասելով յաջորդ օրուան, հանգիստի հրաման առաւ իր զինուորներուն։ Պուլկարները նոյնպէս զաղրեցուցած էին կրակը։ «Այն առեն, յայտարարած էր վերջէն Թրքական ձախ թեւին հրամանատար Ապտուլ փաշա, մեր զինուորները հանգստացան և սկսան քնանալ իրենց խրամներուն մէջ։ Բայց կէս գիշերին ժամ մը ետացած, Պուլկարները որոնք չատ ճիշդ տեղեկութիւններ ունէին մեր դիրքերուն վրայ, վերսկսան յարձակումը։ Մինչեւ 300 մէթր մեր յառաջապահներուն մօտենալէ վերջ, անոնց խրամներուն վրայ ուղղեցին բազմաթիւ լուսարձակներ։ Լուսարձակներուն չոլիւնէն կուրցած մեր զինուորները չէին գիտեր թէ ո՛ւր կը գանուին Պուլկարները, մինչդեռ Պուլկարները չատ լաւ կը տեսնէին, և յաջողեցան մեզ յանկարծակիի բերել»։

Ահա թէ ի՛նչ տեղի ունեցած էր։ Զօրավար Տիմիթրիէֆ՝ կատի գիծին վրայ մղած էր 6րդ զօրաբաժնին այն դումարտակը, որ դեռ չէր մասնակցած ճակատամարտին, և որուն մաս կազմող Թարմ, չյոգնած զինուորները կրնային տակաւ դժուարին գործողութեան մը։ Թիւրքիէյի բարձունքէն՝ այդ դումարտակը, մոլորելով, միրճուած էր Գարաղաճի միւս կողմը՝ անմիջապէս դէպի արեւելք գանուող ծառախիտ գետնին մէջ, և անկէ կը կատարէր այն յարձակումը զոր Ապտուլ փաշայի խօսքերով նկարագրեցինք քիչ մը վերը։ Պուլկարները բնաւ հրազէն չգործածեցին. յարձակումը կատարուեցաւ լոկ սուինով, և յանկարծակիի եկած Թուրքերը սոսկալ եղան տեղի տալ անոր առջև, որով Պուլկարները՝ Թրքական ձախ թեւին ճակտին վրայ իրը գամ

միաւեցան, և ամբողջ գիշերը անցուցին իրենց դրաւած դիրքը ամրացընելով։ Իրենց ետին՝ արագապէս յանպատրաստից կամուրջներ հաստատուեցան գետակին վրայ, և արշալոյսը ծագելու մօտ, պուլկարական հրետանին կրցաւ այդ կամուրջներէն անցնելով գետակին միւս կողմը հաստատուիլ և պաշտպանել հետեւակազօրքը, որ այդ կերպով

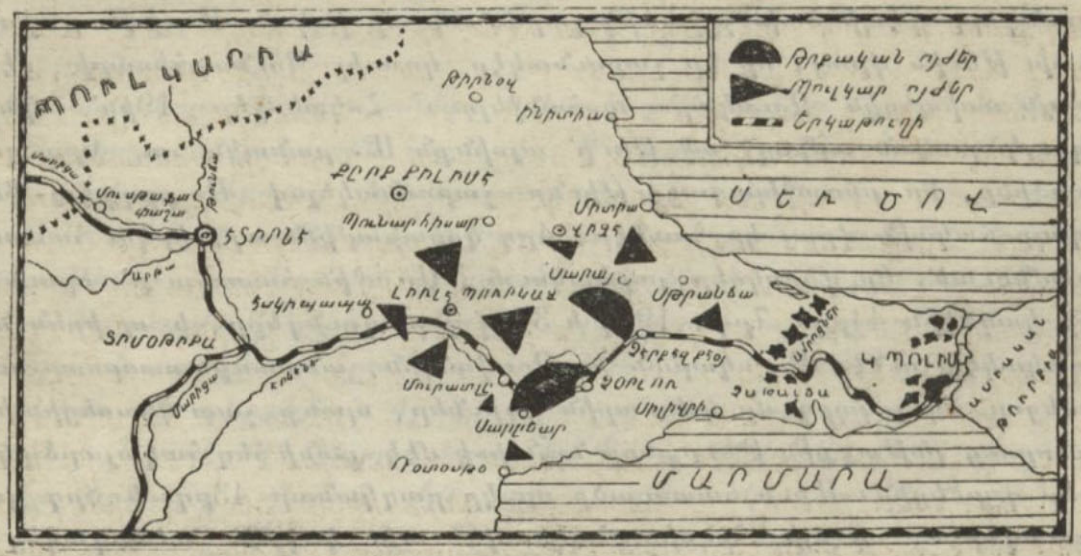
Սուտայի ծովախորշին մէկ տեսարանը (Կրէտէի մէջ)

յաջողեցաւ ետ մղել Թուրքերու յուսահատ հակայարձակումները, զորս ի գործ կը դնէին իրենց կորնցուցած դիրքը վերստին ձեռք ձգելու համար։ Միեւնոյն ատեն՝ հոկտեմբեր 18ի այդ առաւօտն, պուլկարական Ա. բանակին 1րդ զօրաբաժինը վերակազմակերպելով, և Պուլկարները երկրորդ անգամ ըլլալով մտան Լիւլէ Պուրկաս, ուրկէ այլեւս չպիտի ելլէին։ Կռուի վայրը հասաւ նաեւ Ա. բանակին մաս կազմող 10րդ զօրաբաժինը, և Տուչոպրոչէն դէպի Սուսըզ Միւսէլիմ յառաջանալով պաշարողական չարժուձմ մը ի գործ դրաւ Թրքական ձախ թեւին դէմ, իր տրամադրելի բոլոր ինդանօթները անոր կողին վրայ ուղղելով։ Այդ ինդանօթները, ինչպէս պուլկարական բովանդակ հրետանին, զարհուրելի աւեր գործեցին Թրքական չարքերուն մէջ։ «Միակ գնդացիրի մը պայթիւնէն ամբողջ մարդկային խումբի մը բզքտուիլը տեսայ», ըսած էր թուրք գնդապետ մը Պ. Սթէֆան Լոզանի, յարելով որ 1000 հրացան, ամբողջ ժամ մը անընդհատ կրակուելով, չպիտի կրնային այդ արդիւնքը տալ։ Ցերեկուան մօտ, Թրքական ձախ թեւը որ սկսած էր չատ մօտէն ղեկ պուլկարական 10րդ զօրաբաժնին կողմէ ի գործ դրուած պաշարողական չարժուձմը, թէ այդ և թէ միւս կողմերէն ծանրապէս հարուածուած, սեղի տուաւ և սկսաւ նահանջել դէպի Զօրլու։

Ճակատամարտին առաջին չորս օրերու ընթացքին՝ Ապտուլլահ փաշա փակուած մնացած էր Սաքըզքէօյի մէկ փոքրիկ անակին մէջ, ուր

հաստատած էր իր ապրակոյսը։ Տիլլի Թիհիկրամի թղթակիցը՝ Պ. Աշմէթ Պարթլէթ, հոկտեմբեր 16ի իրիկունը այնտեղ տեսած էր օամ. հրամանատարը, անանկ տանն մը ուր բառին կատարեալ նշանակութեամբ անօթի էր, և իր ապրակոյսին անդամակցող ապահները՝ իրենց եղունգներով կը փորէին պարտէզին հողը, ի խնդիր եգիպտացորենի արմատներու, զորս մաս մը ալիւրով եփելով ապուր պիտի պատրաստէին։ Այս կերպով կը նմանէր ահա 175,000 հոգինոց բանակի մը ընդհանուր հրամանատարը։ Ու կրնաք երևակայել թէ երբ հրամանատարը այդպէս անօթի էր, ինչ զարհուրագին վիճակի մը մէջ էին զինուորները։ Պ. Աշմէթ Պարթլէթ փութացած էր փաշային արամատրոթեան տակ դնել պահանջոյ ձուկի մէկ քանի տուփեր որոնք կը գտնուէին իր պայուսակին մէջ, և ամբողջ երեք օր ինք անուշած էր պահեր։ Բայց Օամ. բանակին ընդհանուր հրամանատարը լոկ հայեցք չէր դրկուած. լուրէ ալ դրկուած էր։ Ամբողջ չորս օր, մինչդեռ ճակատամարտը կը չարունակուէր ամենամեծ սաստկութեամբ, չէր գիտեր թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ իր բանակին պահապան մասերուն մէջ։ Չէր գիտեր նոյն իսկ թէ իր ազգ կամ ձախ թեւերը մ'ը դիրքերուն վրայ կը գտնուէին, ինչ չարժուձեւեր կ'ընէին։ Կը հասկցաի անշուշտ թէ կացոթեան վրայ զազափար չունենալով, չէր կրցած ոևէ հրաման տալ, և կամ առած հրամաններն ալ երբեք գիտակից ու կշռուած դասաւորութեան մը թելադրութիւնները չէին։ Աւելի քան 50 քիլոմէթր տարածութիւն ունեցող իր ճակտին վրայէն լուր առնելու համար՝ լրատար սպահները միայն ունէր, բայց անոնք կամ չէին վերադառնար՝ սպանուած ըլլալով, և կամ ոչինչ կը տեսնէին ու կուգային չտեսածնին հաղորդելու։ Սպասուհան փաշա աւելի մտատեսութեամբ է որ քիչ շատ գաղափար ունէր կացութեան վրայ, այսինքն գիտէր թէ իր ձախ թևը հետևակ սկսպառնալու վրայ է, իսկ ազ թևը, չնորհիւ Մահմուտ Մուխթար փաշայի եռանդին ու կամեցողութեան, համեմատաբար շատ լաւ կացութեան մը մէջ կը գտնուի։ Հոկտեմբեր 18ի առաւօտն, ձիով ուղղուեցաւ դէպի իր ձախ թևը, բայց հազիւ մէկ քանի քիլոմէթր առաջացած էր, երբ հանդիպեցաւ առաջին փախստականներուն։ Այն ատեն հասկցաւ որ ձախ թևը սեղմուած է, ու մտածելով որ այդ պայմաններուն մէջ կեդրոնն ու ազ թևը չեն կրնար տակաւ այլևս, հրաման դրկեց որ յամրաբար ետ քաշուին։ Տակաւին այդ հրամանը չհասած՝ Շէֆքէթ Թօրդուտ փաշա որ կեդրոնին կը հրամայէր, պուլկարական յարձակումներուն յանախաբար կուրծք տալէ վերջ, իր կարգին կը պատրաստուէր յարձակողականի ձեռնարկելու։ Գրեթէ չուզելով հնազանդեցաւ իր պետին հրամանին, և սկսած էր ընկրկման վտանգաւոր գործողութեան, երբ Սպասուհան փաշայի կողմէ նոր հրաման մը հասաւ.... Ընդհ. հրամանատարը, իր գործած սխալը հասկնալով, այս անգամ կը հրամայէր ամէն գնով պահել իր դիրքերը և ետ մղել զինքը չրջապատելու աշխատող պուլկարական ոյժերը։ Բայց այլևս շատ ուշ էր։ Բ. զօրաբանակին զինուորները որոնք չորս օրուան անընդհատ կռիւներէն արտակարգ կերպով յոգնած էին և նախորդ օրուընէ ի

վեր պատառ մը քան չէին դրած բերաննին, թէև կրցան կրկին Թչնամիին դառնալ ու քաշքշուելով յառաջանալ իրենց ընկերներուն դիակներով ծածկուած գետնին վրայէն, բայց ոչ իսկ միակ կանոնաւոր ճակատամարտի գիծ մը կրցան կազմել, և իրարու սեղմուած, գրեթէ իրարու վրայ դիզուած՝ հասնեցան Գարադաճի զառիվերներուն վրայ, ուր տակաւին քիչ առաջ այնքան լաւ դիրքերը կ'ընէին։ Պուլկար հրետանին չուտով իր մահաբեր մանգաղը սրսռացուց այդ անպատրաստ ու անչարժ մարդկային զանգուածին մէջ։ Ան մթերու տեղատարափ մը իակոյն ակաւ իջնել թէ քաղաքին կեդրոնին վրայ, ինչպէս առաւօն իջած էր

Թրքական և պուլկարական քանակները Լիւլէ Պուրկազի ճակատամարտին վաղորդայնին

ձախ թեւին վրայ։ Ժամ մը ետք՝ կեդրոնն ալ իր կքեր ձախ թեւին պէս ու կը սկսէր լքել իր դիրքերը, խառնաշփոթ նահանջելու համար։

Թրքական ձախ թեւին ու կեդրոնին այս կրկին նահանջներէն վերջ սակայն, աջ թեւը ոչ միայն կը տոկար, այլ նոյն իսկ յոյս ունէր պուլկարական ծրագ զօրաբաժնին յաղթելու և զայն հա, դէպի Քրքք Քիլիսէ մղելու։ Այն ատեն տեղի ունենայու անոք մը որ ցոյց կու տայ թէ կամքի և յանդգնութեան ուժը պահի մը ազդեցութիւնը որքան խոր կրնայ ըլլալ իր վիճակներուն վրայ։ Կառին ամբողջ տեղեկութեան միջոցին՝ զօրավար Տիմիթրիէֆ միշտ մերձաւոր չափան մէջ մնացած էր իր զինուորներուն հետ, նոյն իսկ իր անձը կրակի ենթարկելով։ Թրքական ձախ թեւին ու կեդրոնին նահանջէն վերջ, տեսնելով որ աջ թեւը տակաւին կը տոկայ, և թէ պէտք կայ նոր ու աւելի ուժգին յարձակման մը, իակոյն խթեց ձին, ու արագաշարժ 4րդ զօրաբաժնի պահեստի սարքերուն մօտ հասնելով, պոռաց. «Ինձի հետ, բարեկամներս»։ Յանդգնաւեաւած իրենց սիրական ընդհանուր հրամանատարին կոչէն, այդ պահեստի սարքերը որոնք կը կազմէին 43րդ զօրագունդը, առաջ խոյացան։ Զօրավար Տիմիթրիէֆ անոնց գլուխը անցաւ իակոյն և ինք անձամբ զանոնք մղեց Գարադաճ գիւղին վրայ, յարձակման միջո-

ցին իրեն հետ քաշելով նաև գիւղին դէմ ճակատած տարրերը, ո-րոնք կը բաղկանային 7րդ և 19րդ զօրադունդերէն։ Այդ ա-ռոյգ յարձակման առջև Թրքական ճակատամարտի գիծը խզուեցաւ, և Գ. զօրաբանակը սկսաւ նահանջել դէպի Զուննկարա և Զուվանլը, լքելով բաւական կարեւոր թնդանօթներ, որոնց ապասարկող գինուորները ջարդ ու փշուր եղած էին յարձակումը պաշտպանող պու-կարական հրեանիին պայթուցիկ ռումբերէն։ Զօրավար Տիմիթրիէֆ յարձակումը կանգնեցուց՝ երբ գիշերը վրայ հասաւ։ 44րդ և 7րդ զօրա-գունդերը գրաւեցին յառաջապահ կէտերը, իսկ 43րդ և 8րդ զօրա-գունդերը դէպի ձախ չրջանակ չարժմամբ մը ինկան Մուխթար փաշայի ձախ թեւին վրայ, որ կը չարունակէր կռուիլ Պունարհիսարի մէջ, և զայն ստիպեցին Զուննկարա նահանջելու։ Հոկտեմբեր 19ին՝ մինչդեռ պուլկարական ամբողջ աջ թեւը՝ այսինքն Ա. բանակն ու 6րդ զօրա-բաժինը, իր յառաջխաղացութիւնը չարունակելով Սաքըզքէօյ-Քայա-պալը ճակատին վրայ կը հասնէր, 4րդ զօրաբաժինն ալ, երկու հատուածի բաժնուած, կը վերակսկէր յարձակումը։ Առաջին հատուածը՝ որուն մաս կը կազմէին 44րդ, 7րդ, 19րդ և 31րդ զօրագունդերը, և որ իրեն նպա-տակակէտ ունէր Զուննկարան ու Զուվանլըն, անսասանին ստորոտը ստիպ-ուեցաւ մղել կարգ մը դժուարին կռիւներ, որոնք չատ վնասեցին իրեն, և որոնց ընթացքին Թուրքերը նոյն իսկ մէկ քանի հեղ հակայարձակում-ներ գործեցին։ Միւս հատուածը որ կը բաղկանար 43րդ և 8րդ զօրա-գունդերէն, դէպի հիւսիս հակելով, այն կողմէն օժանդակեց ա-ռաջին հատուածին չարժումներուն։ Այս դժուարին ու վճռական գործողութիւնը՝ որ իրապէս Լիւլէ Պուրկազի ճակատամարտին վերջին ընդհարումը եղաւ, յաջողութեամբ պսակուեցաւ չնորհիւ 3րդ զօրաբաժնին, որ Էսիրնէէն զօրավար Տիմիթրիէֆի օգնութեան կը փութար զարմանալի արագընթացութեամբ մը, օրական աւելի քան 60 քիլօմէթը տեղ կարկելով (*)։ Հոկտեմբեր 19ին՝ ետանայէն ուր ժամանած էր, այս զօրաբաժինը ուղղուեցաւ Սուճագ, չրջան մը գծից հասնելու գիւղին հիւսիսի կողմէն, առանց բնաւ թշնամիէն անհանգիստ ըլլալու, և 46րդ զօրագունդին մէկ վաչխին հետ հասաւ մինչև Սուճագի անտա-ռին առնանը, յաջողելով ինքզինքը անյայտ պահել։ Ցետոյ յանկարծ՝ ամենաթուն մոլեգնութեամբ յարձակեցաւ Մուխթար փաշայի աջ կողին դէմ, և կատարեալ ջարդ մը տուաւ անոր։ Օսմանեան հրա-մանատարը որ հինգ օր անընդհատ մղուած պատուաբեր կռիւներու չարքով մը կը փորձէր չրջանակի չարժմամբ մը ջախջախել պուլկարա-կան ձախ թեւը, ինքն իսկ նահանջի մը մէջ գտնուած էր։ Անկարող իր դիրքին վրայ մնալու, որ միւս կողմէ Թրքական կեդրո-նին ու ձախ թեւին նահանջը իմացած ըլլալով, Մուխթար փաշա ստիպ-ուեցաւ նահանջել իր կարգին։ Հոկտեմբեր 20ին՝ ճակատամարտին վեր-

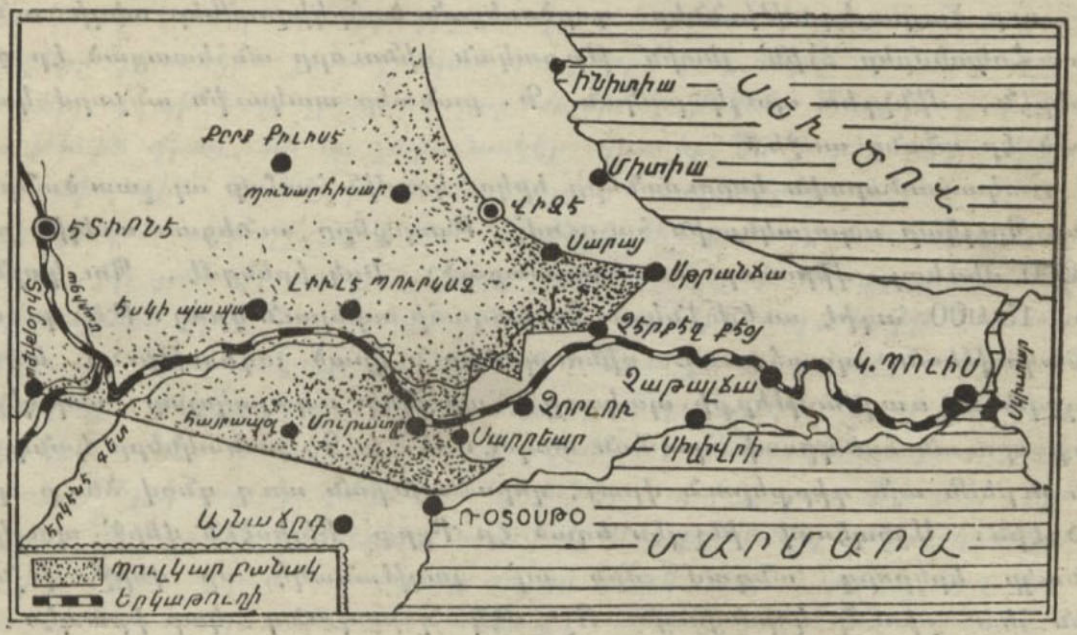
(*) Լիւլէ Պուրկազ իջած այս զօրաբաժնին բաց թողած տեղը էսիրնէի պաշտպանութեան գօտիին մէջ՝ լեցուած էր Պուլկարիայէն հասած պահեստներով։

ջին օրը՝ Պուլկարները չարունակեցին նախորդ օրը սկսուած հալածանքը, բայց չատ սակաւ կերպով, որովհետեւ բոլոր զօրագունդերն ալ անխիղճ յոգնած, սպառած էին այդ ահաւոր ճակատամարտին վրչ, որուն ընթացքին իրենցմէ ոմանք հինգ եւ ոմանք ալ վեց օր անընդհատ կռուած էին, առանց հանգիստ առնելու։ Թշնամին կը նահանջէր բովանդակ ճակատին վրայ։ Զունկարա եւ Զուվանը պարպուեցան հոկտեմբեր 20ի նոյն օրը, ու միայն վիրջապահ տարրեր մնացին Վիզէի եւ Սպասուպի մէջ, ուր ծայրայեղութիւններ գործուեցան եւ հրկիզումներ տեղի ունեցան։ Հոկտեմբեր 21ին՝ յետին թրքական զինուորը անհետացած էր այդ կէտերէն, մինչդեռ պուլկարական Գ. բանակը տակաւին անչարժ կանգ առած էր անոնց առջեւ։

Ճակատամարտին կորուստները երկու կողմին համար ալ չատ ծանր եղան։ Պուլկար սպայակոյտին հաշուով՝ Թուրքերը ունեցան աւելի քան 40,000 մեռեալ, վիրաւոր եւ անյայտացած։ Իսկ իրենցմէ, Պուլկարներէն, 15,000 հոգիէ աւելի ինկան Գալիպոլիի սիփերուն վրայ։ Թէ՛ կռուին սաստկութեան պատճառաւ զինուորներուն կրած յոգնութիւնը, եւ թէ պաշարի ու ռազմամթերքի պակասը, պուլկար սպայակոյտը ստիպեցին երեք օրուան հանգիստի հրաման տալու։ Ս. եւ Գ. բանակները կանգ առին ուրեմն այն դիրքերուն վրայ, զորս այնքան սուղ գնով ձեռք բերած էին։ Այսպէսով, ինչպէս եղած էր Բրլբ Քիլիսէյի վերջ՝ պուլկար բանակը երկրորդ անգամ մըն ալ՝ յաղթանակէ մը վերջ՝ թշնամիին հետ չփուռը կորնչուց։ Ոչ մէկ զօրագունդ կար իրապէս որ սպառած չըլլար։ — «Եթէ երբեք այդ միջոցին Պուլկարները գոնէ հազար հոգինոց չյոգնած հեծելախումբ մը ունենային, այդ ոյժը անարգել պիտի կրնար հետիոտ զրաւել Զաթալճայի անցքը, քայքայուած Թուրք բանակին ժամանելէն առաջ, եւ կամ առանց աւելոր ժամանակ ձգելու որ այնտեղ ամրանայ ու Պոլիս, — երազուած Զարիկրատը, — առանց կռուի պիտի իյնար Պուլկարներուն ձեռքը։ Սակայն նոյնիսկ այդ 1000 հեծեալը չունէին», — կը գրէ Պ. Սթէֆան Լազան։ Կար թէեւ զօրաւոր Նադիմօֆի հեծելազօրքը, բայց տեսանք արդէն որ ճակատամարտին սկիզբը անիկա մղուած էր դէպի Թօսօսթօ, ու վերջէն՝ ժամանդ փութացած էր միանալու Ա. բանակին, եւ կռուած էր անոր ա՛յ կողմը։ Յետոյ 10րդ զօրաբաժինը որ Հոկտեմբեր 18ին նոյն կողմը դիրք բռնելով ճակատամարտին մասնակցած էր, այդ հեծելազօրքին չնորհիւ կրցած էր քաշուիլ իր չարժուձիները։ Հոկտեմբեր 21ին, դաշտային հեծելազօրքի մը օժանդակութեամբ, զօրաւար Նադիմօֆ գրաւեց Զօրլուի կայարանը, սակայն իր տակաւաթուութեան պատճառաւ դարձեալ չհալածեց Թուրքերը, որոնք իր աչքերուն տակ կը նահանջէին անկարգութեամբ։ Երեք օր վերջ գրաւուեցաւ նաեւ Թօսօսթօ։ Պուլկարները վատահ էին թէ Թուրքերը լոկ Զաթալճա կրնան ուղղուիլ, ուր կը յուսային հետիոտ խորատակել անոնց վերջին ու դերագոյն ընդդիմութիւնը։ Ոչ իսկ մտքերնէն կ՚անցնէր թէ այնտեղ, այդ արհամարհուած ամրութիւններուն առջեւ ընդհիչտ կանգ պիտի առնէ իրենց արշաւը,

և թէ Զարիկրատ մուտքը այլ ևս անհնարին երազ մը պիտի ըլլայ իրենց համար։

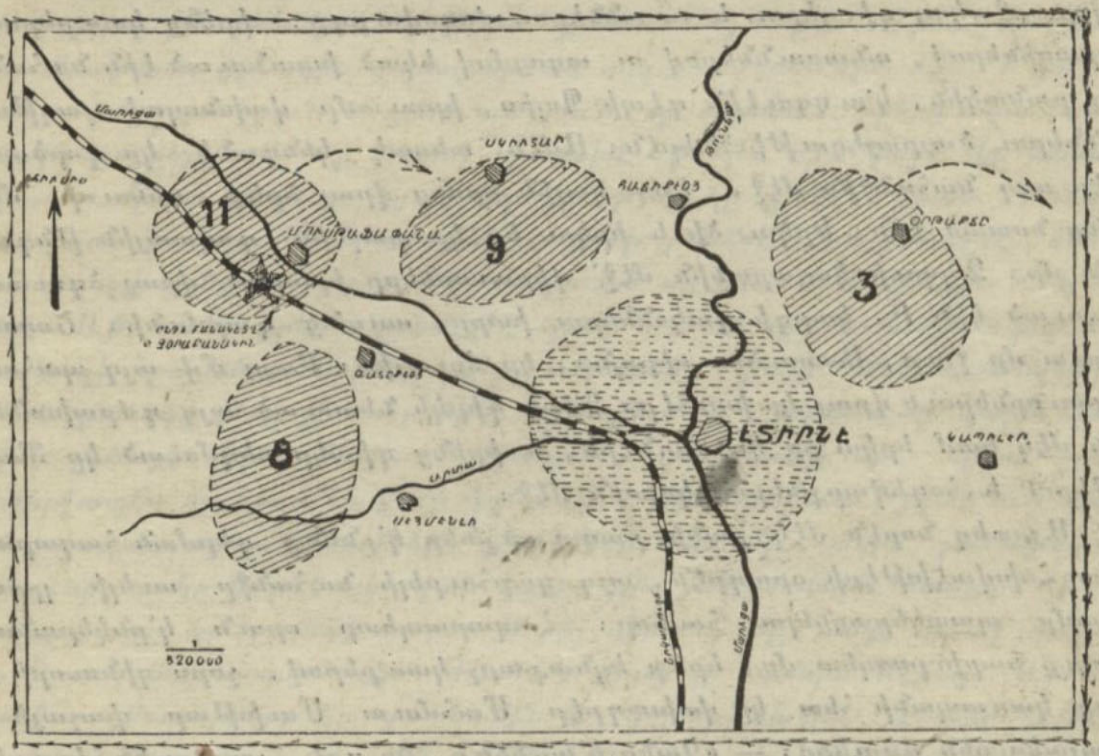
Հալածուած չըլլալով՝ Թուրք բանակին բնակիչները կրցան բան բանաի տարութերու իր ու թաւխուի անապահման դաշտին մէջ, ուր ոչ ոք իրենց ճամբան կը փակէր։ Ան իր քան 100,000 մարդոցմէ կազմուած այդ խաժամուժին վրայ՝ թէ՛ նոյն իրիկունը և թէ յաջորդ օրերը ծածանեցաւ

Պուլկարները տարածումը Թրակիոյ մէջ՝ Լիւլէ Պուրկազէ ճակատամարտէն վերջ

ամէնէն քաոսնակի, ամէնէն դարմանելի ուրախականը, անթեռնեան ուրախականը։ — «Էքմեհ, էքմեհ», կը պոռային ամէն կողմէ, և անօթիներուն կանչը կը խեղդէր մահամերձներու հառաչանքը։ — «Ինչո՞ւ կը փախչիք», — կը հարցնէր անկախ հնձկազօրքերու հրամանատար Ճէմիլ պէյ իր մարդոց։ — «Կը փախչինք, որովհետև անօթի ենք», — կը պատասխանէին զինուորները։ Պ. Սիւլեան Լոզան կը պատմէ թէ օտար զինուորական կցորդ մը որ մինչև Սէրայ յառաջացած էր՝ Մահմուտ Մուխթար փաշայի զօրաբանակին կռիւներուն հետեւելու համար, իր կարգին կը բռնուի խառնակոյտէն ձեւացած մարդկային փոթորիկին մէջ, և ինքզինքը այդ անդիմադրելի հոսանքին կը յանձնէ. ինչպէս ձկնորս մը իր մակոյկը կը յանձնէ ալիքներուն։ Դիշերուան մէկ մասը այդպէս խառն ի խուռն կը յառաջանայ մարդկային հօտին հետ։ — «Մահուան արշաւն էր, բսած է վերջէն, կեանքս կախուած էր ձիուս պոչունքներէն։ Որչափէս կը զգայի որ եթէ ղեղեւէր ու իյնար, ինք ու ես այլեւս չպիտի կանգնէինք, ու պիտի մնայի տառուկ ոտքին մէջ ուր կը մորճուէինք մինչև ծոնկկընիս»։ Սպան անօթութենէ նուաղելու վրայ էր. քսանը չորս ժամուան ընթացքին լոկ երկու կտոր չոքոլա կերած էր. իր գերազոյն պահեստ՝ հացի կտոր մը պահած էր իր վրանոցին գրպանին մէջ։ Երբ առտուն կը ծագի,

կանգ կ'առնէ, և ուժասպառ՝ գրպանէն հայի կտորը հանելով կը պատրաստուի ուտելու, առանց ձիէն իջնելու։ Բայց յանկարծ, ճամբուն եզրէն՝ իր դէմը կը ցցուի վիրաւոր մը, ուսէն ժժգոյն քան ծնող արշալոյսը, ուսէն դիակնամոյր քան դաչտին մէջ ցրուած դիակները, և զարհուրելի կերպով բղքտուած ու արիւնոտ իր ձեռքերը դինուորական

Պալկարական Բ. բանակին շարժումները Լոիրնէի շուրջը (Հոկտեմբեր 15)

կցորդին կ'երկարէ հայցումի այն անսակ չարժուձեւով մը, որ ապահ խորհելս կը յուզուի։ Հայի կտորը, իր դերազոյն մնունդի պահեստը, կը ձգէ այդ կարմրորակ կոճռաքարերուն մէջ որոնք իր պիտոյքները կը հայցէին. բայց նոյն միջոցին՝ ձին կը խրտչի, և հայը վար՝ ցեխուտ ու արիւնոտ հողին վրայ կ'իյնայ։ Այն ատեն, վիրաւորը, գետին նետուելով, կը յափշտակէ ու կը սկսի ուտել այդ անանուն բաները ուրկէ թէ ոտքի և թէ արիւն կը կաթկթէր։

Բայց կուշտ կամ անօթի՝ պարտաւորները անպատճառ ոտքի ելած էին քալել, հասնելու համար Զաթալճայի ամրութիւններուն դիմին, որուն հոն քիչ շատ հանդիստ պիտի կրնային առնել։ Վա՛յ անոնց որ ուժասպառ կ'իյնային. ոչ ոք կը ծալր զանոնք վերցնելու. կը կոխկռնուին կ'անցնէին։ Եթէ իսկապէս Պալկարները իւրաքանչիւր բանակը հատուածած ըլլային, անկէ հազիւ մէկ քառորդը պիտի կրնար ոտքի մնալ Զաթալճա ժամանելէ։ Երկու թևով կը կատարուէր Թուրքերու նահանջը։ Արևելքի կողմէն կը յառաջանար Գ. զօրաբանակը, իրեն միացած տարրերով, իսկ արևմուտքի կողմէն կը նահանջէին Գ. Ա. և Բ. զօրաբանակները։ Գ. զօրաբանակին մէջ քիչ շատ կարգ կանոն մնացած էր ըսելն, բայց արևմուտքի կողմէն յառաջացող միւս երեք զօրաբաժինները կատարեալ հերթանոցի երեւոյթը ունէին, կը քաշքշուէին անանուն խառնակութեամբ մը, ոչ

պետ կար, ոչ հրամայող։ Զինուորները նետած էին իրենց զէնքերը։ Շատեր հանած էին նաև կօշիկներնին և այդ զարհուրելի ցուրտ օդին՝ որուն սառակութիւնը կ'աւելցնէր անընդհատաբար իջնող ամենաթուն ձեղատարափ մը, բոկոտն կը քալէին ցեխոտ գետնին վրայէն, որովհետև այլևս ոյժ չունէին կրելու ութիմի ահագին խաւերով ծանրացած ոտնամանները։ Բոլոր շրջակայ գիւղերու և աւաններու ժողովուրդը, իրենց կառքերով, կարասիներով, անասուններով ու ապրանքով եկած խառնուած էին նահանջող բանակին, կ'ուղղուէին դէպի Պոլիս, իրաւամբ վախնալով յաղթականներու ծայրայեղութիւններէն։ Ամէն տեսակ կենդանի կը գործածուէր այդ նահանջին մէջ. էշեր կային որոնց վրայ երեք զինուոր մէկտեղ նստած էին։ Երկու ձի և երկու եզ կը քաշէին դաշտային թնդանօթ մը։ Զօրավարի կայարանին մէջ՝ վիրաւորները իրարու վրայ ձգուած, դիզուած էին Բ. կարգի վակօններու խորը, առանց դարմանի։ Շատեր «Պուա մը ջուր, Աստուծու սիրոյն», կը ճուայլին։ Բայց ո՞վ այդ պահուն վիրաւորներուն վրայ կը խորհէր։ Գիրկ գիրկի նետուած այդ դժբախտները մէկ կամ երկուքը կը մնանէին, և իրենց դիակը սեղմուած կը մնար ողջերու և հոգեվարքներու կոյտին մէջ։

Այստեղ նորէն մէկ քանի բառուածքներ կ'ընենք գերման հպատակ Հօհենհէյմի օրագրէն, այդ զարհուրելի նահանջը աւելի լուսաբանելու պատկերացնելու համար։ Հպատակը որուն կ'ընկերանար Թուրք հարիւրապետ մը, երեք եղնաքարշ կառքերով, չորս զինուորի և երեք կառապանի հետ կը փոխադրէր Մահմուտ Մուխթար փաշայի և ապայակոյտին դոյզերը։ — «Կանգ կ'առնենք, կը գրէ, յարդաչէն հիւղակի մը մէջ, որ լեցուն է զինուորներով ու վիրաւորներով։ Հիւղակին մէջ մթնոլորտը այնքան գէշ է որ անկարելի է չնչել։ Զինուորները կ'ըսեն թէ երկար օրերէ ի վեր բերաննին բան չէն դրած։ Իրենց կուտամ իմ հայկս կէսը, բայց այդ պատառ մը ուսկիքը որո՞ւ պիտի բաւէր։ Հակառակ անդադարական, կը չարունակենք մեր ճամբան։ Հինգ ժամ կայ որ կը յառաջանանք, և վիզէ՝ իր հին բնոյթով՝ տակաւին կը տեսնուի հետուէն։ Բայց ահա յանկարծ մեր վրայ կը խուժէ առնացող ամբոխ մը որ կը հետևի սայլերու, ձիաւորներու, խնդանօթի կառքերու. կը նշմարեմ նաև չորժուն հիւանդապատան մը՝ բազմաթիւ բժիշկներով։ Ամէնքն ալ կը յառաջանան արագութեամբ. առջև՝ ուրիշներ, երբեմն միայնակ, երբեմն ամբողջ խումբերով... Մարդկային ալիքը ժամ մը ոեղ կը քշէ մեզ։ Հպատակական պահապաններ կ'անցնեն մեզմէ առաջ։ Կառապաններէս մէկը կը փախչի. կը պոռամ, բայց ո՞վ մտիկ կ'ընէ։ Ձիս եաքը կը փախչի նաև միւսը։ Յետոյ նաև երրորդը ու զինուորները։ Մինակ կը մնանք ինծի ընկերացող հարիւրապետին հետ։ Զինուորներ կուգան իրենց հրացանները կառքիս մէջ կը դնեն ու կը փախչին. ասոնք գոնէ գետին չեն նետեր իրենց զէնքը։ Սպաները իրենք իրենց գլխուն կը քաշեն սայլը ու կը հանդիպին գետին վրայ ձգուած նեղ կամուրջի մը առջև, ուր հարիւրաւոր զինուորներ խառնուած են։ Ամէնքն ալ կ'ուզեն իրարմէ առաջ անցնիլ այդ կամուրջէն, և ոչ ոք կրնայ անցնիլ։ Զար-

հուբելի բան է դոյացած խառնակութիւնը։ Սայլա քաշող եղները չիտակ գետ կը դիմեն. չեմ կրնար դիրենք առաջնորդել ու կը ցատկեմ վար։ Բայց արդէն ուշ է. սայլը կը դառնայ։ Նոյն բախտը կը վիճակի նաև մեւս սայլերուն։ Ինծի ընկերացող հարիւրապետն ալ կը սկսի փախչիլ, իր անձը ապահովելու համար։ Կը հրամայեմ որ կենայ։ — «Բայց ինչ պիտի ըլլայ իմ վիճակս», կ'ըսէ ու կը հետանայ նորէն։ Մինակ կը մնամ անառանութեան վիճակին վերադարձած այդ խաժամուժին մէջ։ Ի զուր կը պաղատիմ սպաներուն և զինուորներուն որ ազատեն իրենց հրամանատարին գոյքերը։ Ոչ ոք ականջ կը կախէ ինծի։ Յանկարծ կը տեսնեմ զինուոր մը որ խնդճ ու կրակ պղտիկ ձի մը կը քաշէ՝ վրան հեծնելով փախչելու համար։ Կը հրամայեմ որ ինծի յանձնէ, բայց հազիւ ձեռքս անոնին կը տանիմ, երբ կուժին հարուած մը կուտայ կուրծքիս ու կ'արդիլէ։ Ան տակն իրեն կ'ըսեմ թէ պիտի երթամ օգնական այժմեր բերելու, որպէս զի հրամանատարին գոյքերը ազատեմ, բայց անձնապահպանութեան բնազդը թոյլ չի տար իրեն որ ուրիշ ոեւէ նկատումի կարեւորութիւն ընծայէ։ Իրեն մէջիս մը կուտամ. չետոյ ոսկի մը, երկու ոսկի, և վերջապէս կը հաւանի ինծի ձգել ձին։ Ան տատիճան թրջած ու սառած եմ, որ դժուարաւ կրնամ ձին քշել։ Կէս ժամ մը հազիւ յառաջացած, զինուոր մը կը փորձէ զիս վար ձգել, ձին յափշտակելու համար. չի յաջողիր, բայց կը զղնայ աւելս։ Ուրիշ զինուոր մը՝ անկէ առաջ՝ զղցած էր Պրաունինկ ատրճանակս։ Ժամ մը վերջ կը հանդիպիմ Ակբայ։ Այս նահանջող զինուորները կը պատկանին Ա. զօրաբանակին։ Գիշերը վրայ կը հասնի. պէտք է որ քիչ մընալ իմ անձիս վրայ խորհիմ։ Առանց հանգիստ, կը շարունակեմ ճամբաս ու վերջապէս կը հասնիմ Չէրքէզքէօյի ուղին։ Հիմայ մանուանդ, անձամբ տեսած ըլլալով, դաշտերը մը կը կազմեմ պատերազմին տեսարաններուն վրայ։ Զինուոր մը՝ իմ տոյիս, չրջան մը կ'ընէ. կարծես մարմնամարզական չարժուժ մըն է բրածը. կը դառնայ ու կ'իյնայ մեռած։ Ճամբան խճապատած է կատիերով, որոնց վրայէն վար կը նետուին մեռեալները։ Եւ ամէն կողմ կը տեսնուին երկար տողանց քնները փախստական դիւղացիներու որոնք կուլան ու կը պոռան։ Ասիկա կը տեւէ ժամեր։ Եւ անդրեւը բնաւ չի դադրիր»։ Դարձեալ հազարապետ Հոխոլախիխէր կը գրէ Հոկտեմբեր 21 թուականով. — «Այս գիշեր՝ Չէրքէզքէօյի կայազօրին արեւելեան կողմը կատաղութիւն մը գիծէն ելած ըլլալով, երկաթուղիի երթեւեկը դադրեցաւ մինչեւ ժամը մէկ։ Սակայ մը, բէվօլվէրը ձեռքը սպառնալով, սոսկաց մեքենավարը որ ճամբայ հանէ կատաղութիւն մը որուն վակոններուն տանիքին վրայ հարիւրաւոր կիներ, աղաք ու վիրաւորներ դիզուած էին։ Կատաղութիւնը սակայն պիտի անցնէր կամուրջի մը տակէն, որուն յատակին և վակոններու տանիքին մէջտեղ՝ հազիւ 10-15 սանթիմէթր տեղ միայն բաց կը մնար։ Ան արագութեամբ որով կ'ընթանար կատաղութիւնը, տանիքներու վրայ գըտնուող խնդճերը բաղխեցան կամուրջին եզերքին, և երբ կատաղութիւնը անցաւ, ամէնքն ալ, ջարդ ու փշուր եղած, ինկան երկաթուղիի գիծին վրայ։ Կայարանը ամենամեծ անկարգութեան մը մէջ կը գտնուի։ Վա-

կօնները յարձակմամբ կ՚առնուին և լեցուած են ռազմամթերքով որոնք դէպի ետ կը զրկուին։ Բայց զինուորները կը պարպեն զանոնք, իրենք տեղաւորուելու համար»։

Մինչեւ Զաթարճա երկարող բոլոր ճամբաները կը ներկայացնէին այն միեւնոյն երեւոյթը զոր առացած էր Քըրք Քիլիսէ-Բարադաճ ճամբան՝ Քըրք Քիլիսէի խաւճապէն վերջ։ Թնդանօթներ, անհաչուելի քանակութեամբ հրացան ու ռազմամթերք, կառքեր, կարասիներ, մանաւանդ վիրաւորներ ու մեռելներ։ Ակնառու մը յայտնած է օտար թղթակցի մը որ Լիւլէ Պուրկազէն Չորլու տանող ճամբուն վրայ այլեւս ցեխ չէր տեսնուեր, այնքա՛ն առատ էր հոսած արիւնը։ Թուրքերը մեծ մասամբ կը նետէին իրենց զէնքե՛րը, և ատ էր պատճառը որ ճամբաներուն վրայ, գրեթէ ամէն մէկ քայլի, կարելի էր հրացանի մը հանդիպիլ։ Իսկ պուլկար զինուորը՝ վերջին չունչը փչելէ առաք միայն կը բաժնուէր իր զէնքէն. չատ մեռելներու ձեռքերը սեղմուած, պրկուած, գրեթէ փակած էին իրենց հրացաններուն.— «Միշա պիտի յիշեմ, կը գրէ Թաւիթ թղթակից Պ. Բիւօ, նիհար, աժգոյն, անզօր այն խեղճ տղան՝ որուն հանդիպեցայ Սիթանճա լճած մէջտեղ։ Գրեթէ կքած էր իր պայուսակին ու հրացանին ծանրութեան տակ, և սիրտս ինձ կը սեղմուէր՝ մտածելով որ պիտի իյնայ մէկ պահէն միւսը։ Մեռնելու էր, առանց մխիթարող ընկերոջ մը, առանց յոյս ունենալու թէ պիտի կրնայ տեղ մըն ալ ինք գտնել ապրելու համար, որուն արդէն տարապայման կերպով բնազդուած էին։ Բայց նորէն կը յառաջանար՝ աչուընիը կորսուած երազի մը մէջ։ Հրացանը զոր ուսին վրայ կը կրէր, փողը դէպի առաջ, իբր կչուածող կը ծառայէր իրեն։ Ոչինչ լքած էր իր ծանր կազմածնութիւնը, ինչ որ նշանակելի բան էր իրօք, և թնդանօթի մը անիւներուն գծած ակօսին մէջէն կը յառաջանար։ Պիտի կրնա՞ր հասնիլ նպատակակէտին։ Պիտի վերադառնէ՞ երբեք իր դիւղին խաղաղութիւնն ու օճախին ուրախութիւնը։ Որո՞ւ հոգ. կը յառաջանար, որովհետեւ բոլոր իր եղբայրները նոյնպէս դէպի յաղթանակ, դէպի մահ կը յառաջանային»։

Լիւլէ Պուրկազի աղէտին լուրը առնելն ուշ Պոլիս հասաւ քան Լոնտոն կամ Բարիզ։ Հոկտեմբեր 21ի իրիկունը միայն, Պոլսոյ մէջ իմացուեցաւ աղէտին մեծութիւնը, զոր ի զուր կը ջանար քօղարկել հետեւեալ ախուր ու սրտայոյզ պաշտօնական դիմոյթը.—

Պատերազմին բախտը միշտ չի կրնար միանգամայն ամեն կիսի վրայ յաջողութիւն առաջ բերել։ Այդ ալ որ պատերազմ մը կ՚ընդունի, իրեն համար հսկման պարտականութիւն պիտի ի նկատի ունենա ամէն բոլոր հետեւանքները ամենախստասրտաբար յարատեւութեամբ ընդունելու համար։ Հետեւաբար՝ պիտի չի չափազանց ուրախութիւն արտայայտել յաջողութեան շուրերու մասին, ինչպես պիտի չի յուզուիլ ու վհատիլ ձախողութեանց հանդիպած։ Այսպես, օրինակի համար, չորս Պետութիւններու դէմ վարուած այս պատերազմին մէջ, օսմ. բանակը յաղթական դիմադրութիւն մը ըրաւ Շեֆտրայի ու Եանիխայի կողմը, բայց Արեւելեան բանակը որ կը գտնուի Վիզէի եւ Լիւլէ Պուրկազի շրջանակին մէջ, պատշաճ դասեց այդ պաշտպանողական գիծը

Զաթալճա փոխադրելը: Անշուշտ ամերոյ ի ըսկզբի որոշած ևմ կարելի ամեն միջոցներով աշխատիլ՝ հայրենիքին շահերը ապահովելու եւ փրկելու համար:

Միչա նոյն համբաւաւոր «ազգմադիտական նահանջ»ն էր ուրեմն եղածը, ինչպէս կը յայտնէր պաշտօնական զեկոյցը: Եւ սակայն, այլեւս կարելի չէր ծածկել իրականութիւնը: Վիրաւորներու ժամանումը Սիրքէճիի կայարանը, ուրկէ քան 30,000 անկողինի պատրաստութեան մասին հրատարակուած լուրերը, թանջէք, քօլերայէ բռնուած մարդակոյտերու խառնուրդը Այսթէֆանօ ու չրջականները, յետոյ պաշտօնական չրջանակներու մէջ առաջ եկած չփոխադրիչն ու խուճապը կը բաւէին ամէնէն սկեպտիկներն անգամ համոզելու թէ Արեւելեան բանակը իրօք չարչարիչ ու վճռական պատերազմ մը ներմարկուած էր, և թէ ալ լոկ Զաթալճան կը մնար Պուլկարներուն Պոլիս մուտքը արգիլելու համար: Բայց նոյնիսկ Զաթալճայի վրայ վստահութիւն չունէին Պոլսոյ մէջ: Նաղըմ փաշա կ'երեւայ թէ նոյնպէս մեծ հատատք չունէր անոր մասին, որ անկէ Պոլիս երկարող ապրածութեան վրայ ուրիշ երկու պաշտպանութեան գիծեր կը հաստատէր աճապարանքով: Այդ անվստահութիւնն էր անշուշտ պատճառը որ Բ. Դուռը Ֆրանսայէ և Անգլիոյ միջամտութիւնը հայցեց՝ թշնամութիւնները դադրեցնել տալու համար, բայց իր դիտմամբ մնաց ապարդիւն:

Դրան չփոխադրելն օգտուելով, դեսպանները առարկեցին թէ Պոլիս անապահովութեան մէջ է և մարտանաւեր մայրցին նեղուցներէն ներս: Իրենց պահանջման ոյժ տալու համար առարկած էին թէ Զաթալճայի մէջ պարտուելէ վերջ երբ քայքայուած բանակը Պոլիս խուժէր, կառավարութիւնը անզօր էր մայրաքաղաքը պաշտպանելու: Բնականի փաչա ոչ այնքան այս առարկութեան վրայ, որքան թերեւս իր անձնական գահլիճին ապահովութեան համար, մանաւորապար Իթթիհատականներու իշխանութեան գլուխ վերադարձը արգիլելու մտքով, անկէ առաւել դեսպաններու պահանջման առջեւ: Այդ խռովականին՝ պատրուակութեան համբաստանութեամբ արդէն իսկ ակսած էր ձերբակալել Իթթիհատական պետերէն անոնք որոնք Պոլսէն չէին հեռացած: Չփոխադրման այդ յուզումնալից օրերուն՝ օտար մարտանաւերու Պոլիս մուտքը, ինչպէս նաև զանազան ազգութեանց նաւաստիներուն Պոլսոյ փողոցներուն մէջ յայտնութիւը դրեթէ անուշադիր անցաւ: Միայն Պոլսոյ եւրոպացի տարրն էր որ հաւարի ազազակ կ'արձակէր մայրաքաղաքին անապահովութեան մասին: Բնիկ տարրերը, իսկամ կամ քրիստոնեայ, արտակարգ մտահոգութեան մը մատնուած չէին այդ մասին. և կամ թերեւս իրարմէ կը վախնային...: Իսլամներուն մէջ զանազան միտքեր, կը հաւատային Պ. Սթէֆան Լօզան, որոնք կարծեցին թէ այդ մարտանաւերը Հելլէսպոնտին դրաւուած են...

Նոյն օրերուն՝ Շէյխ իւլ Իսլամութեան կողմէ Արաբիոյ և Անատոլուի կուսակալութեանց, ինչպէս նաև աւանձնաշնորհեալ նահանգներու նախկիններուն ուղղուեցաւ հետեւեալ չրջաբերական-հետազրերը.—

Օսմանեան կառավարութիւնը Պաշխանեան Պետութեանց հետ պատերազմի վիճ ըղլալով, Օսմանեան Կայսրութեան պատկանող բոլոր վայրերու վիճ խա-

դաղութեան եւ անդորրութեան պահպանութիւը եւ դարերէ ի վեր ժողովուրդին առեւ դասերուն միջեւ տիրող բարւոք կեցցաղին ու հայրենասիրական զգացմանց առրապնդումը առեւ ժառանգակէ առելի կարեւոր է. ուստի հարկ է որ այս մասին կառավարական բարձր պաշտօնեաներէ սկսեալ առեւ անհատ իր պարտքը կատարէ, մանաւանդ որ իշխանական կրօնքը Իսլամ և ոչ-Իսլամ. բոլոր օսմ. հպատակներու մասին խտրութիւն չի դներ, քանզի հաւասար կը նայէշնայ: Հետեւաբար քանազան կրօնքներու պատկանող իւրաքանչիւր օսմանցի եթէ ուրիշին ինչին, անձին ու պատուին դէմ ոտնձգութիւններ ընէ, գործած յանցանքին հաւասար հատուցատուխան կերպով մը պիտի պատժուի եւ նոյնիսկ սպանութենէ պահուն Գրյասի այսինքն առն ընդ առանի օրէնքին գործադրութեանը մէջ Իսլամի և ոչ-Իսլամի միջեւ խտրութիւն չպիտի դրուի:

Մասնաւորապես կը հրամայուի Օսմ. Կայսրութեան մէջ գտնուող բոլոր կրօնք պաշտօնեաներուն եւ հոգեւորներուն որեւէ վերոյիշեալ ձշտարտութիւններէ պատշաճ եւ հասկնալի ձեւով մը հաղորդեն ժողովուրդին: Մեծ հոգ տանելու է որ կարգ մը դատաւորներ Իսլամներու եւ Քրիստոնեաներու միջեւ ծանր վէճեր չյարուցանեն եւ այսպէս սա պահուս առեւնատիպուկ կացութեան մը մէջ գտնուող Օսմ. կառավարութեան գլխուն նոր փորձանք մը ալ չբանան: Այս տեսակ առեւնատիպ առարկաներու պատճառ հանդիսացողներէ ոչ միայն առեւնատիպ կերպով պիտի պատժուին, այլ նաեւ չպիտի ազատին թէ հանրային կարծիքի պատասխանատուութենէն, եւ թէ իրենց դէմ խիստ խոյիկն: Այս հետագիրներուն պատճառները հաղորդեցիք նաեւ գիւղապետներու եւ գիւղերու խոշորներուն, եւ հարկ եղած յորդորներն ու խրատականները տուէք այդ մասին:

Կ'արժէ յիշատակել որ այդ տագնապի օրերուն՝ Թուրքիոյ, մասնաւորաբար Անատոլուի քրիստոնեայ ժողովուրդը ո՛և է ծայրայեղութենէ զգուշանալու առիթ չունեցաւ բնաւ:

ՎԷՀԻՊ ՓԷՏ

Եանիայի պաշտպաններէն

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՉԱԹԱԼՃԱ

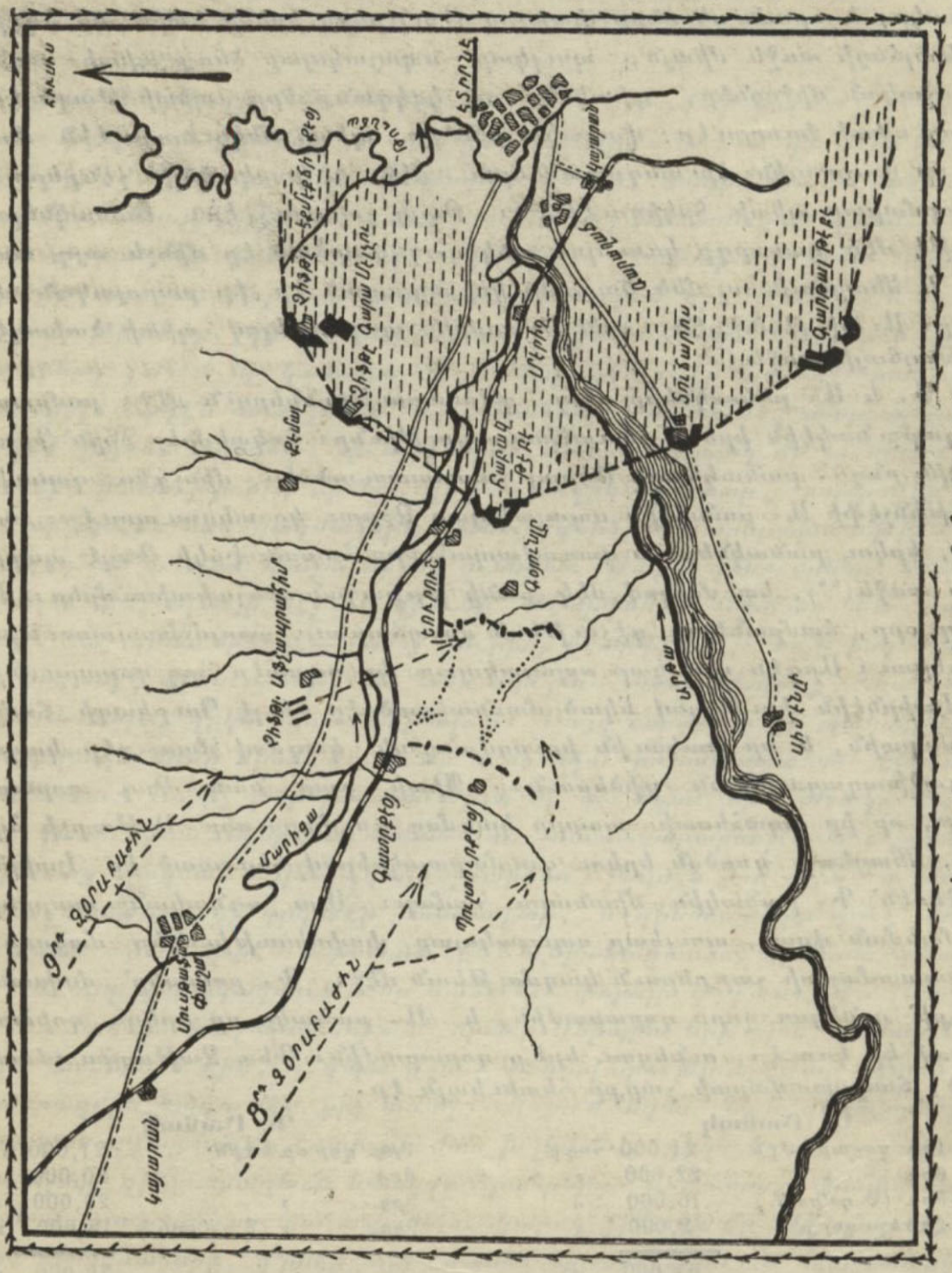
Ինչպէս Բերք Քիլիէէն վերջ, Լիւլէ Պուրկազի վեցօրեայ ճակատամարտէն ետքն ալ՝ յոգնած, ապառած Պուլկարները ո՛չ միայն չկրցան հալածել քայքայուած Օսմ. բանակը, այլ ամբողջ օրեր կոտարեալ անշարժութեան մէջ մնացին։ Վէզէ-Ասպուազ-Թաֆտալը ճակատէն՝ որուն վրայ կանգ առած էին Հոկտեմբեր 20ին, չորս օր ետք միայն սկսան շարժիլ։ Երեք ամբողջ օրերու պէտք ունեցած էին քիչ չատ հանգստանալու, մանաւանդ իրենց ռազմամթերքի պակասը լրացնելու համար։ Այդ երեք օրերու ընթացքին, միակ գործողութիւնները եղան յառաջապահներու կռիւէ վիզէի, Մուսէլիմի և Սօֆալարի գրաւումը։ Հոկտեմբեր 24ին՝ Գ. բանակին ընդհ. բանակատը անցաւորուեցաւ Վիզէ, մինչդեռ յառաջապահները, նոյն օրուան իրիկունը կանգ կ՚առնէին Սէրայկէչէրլէր գիծին վրայ, Էրկէնէ Սույուի ափերը չանցնելով։ Մինչ կռիւէ՝ Ա. բանակը որ քիչ մը աւելի յառաջացեալ դիրքի վրայ էր, Զօրու հասաւ նոյն թուականին, և իր հնձելազօրքը գրաւեց Ռօսօսմօն, արգիլելու համար Անատօլուէն բերուած թուրք զինուորներու փոխադրութիւնը որ տակաւին քիչ առաջ սկսած կ՚ուննար Ռօսօսմօի նաւահանգիստէն։

Ճամբան ուրիշ կը յառաջանար Պուլկար բանակը, չատ անկապատ էր։ Խորտուբորտ բլրակներու, փոսերու, զառիթափներու անվերջ, անհատնում շարք մը, որոնք խոչոր բանակներու, մանաւանդ թնդանօթներու տեղափոխութեան բոլորովին անյարմար էին և չափազանց յոգնութիւն ու ժամանակի կորուստ կը պատճառէին։ Միւս կողմէ, քանի՛ բանակը կը հեռանար Պուլկարիայէն, իր պարէնաւորման կեդրոններէն, այնքան դժուար կը դառնար պաշարի ու ռազմամթերքի հայթայթումը,

և Պուլկար գինուորները ալ սակաւ կը սիրէին զգալ անօթութեան տա-
հաւիրքը, որ Թուրք բանակին քայքայման մեծագոյն պատճառներէն
մէկը եղած էր։ Շրջակայ բոլոր գիւղերու բնակիչները, Իսլամ կամ Յոյն,
իրենց չէնները լքած և ունեցածնին առնելով հեռացած գացած էին։
Կառավարական մայրաքաղաքն կը սիրէր ամէն կողմ։ Տեսակէտով մը այս
մայրաքաղաքը բարիք մըն էր Պուլկարներուն համար։ Իրենց յառաջխա-
ղացութեան ճամբուն վրայ քշնամի ժողովուրդի գոյութիւնը բնական է
վատնգաւոր պիտի ըլլար. անիկա միշտ միջոց պիտի գտնէր գիրենք
նեղելու, և եթէ չհնդէր ալ, գոնէ իրենք երբեք չպիտի կրնային վստա-
հիլ անոր, պիտի ստիպուէին հակազդեցութեան արտակարգ միջոցներ ձեռք
առնել։ Մինչդեռ հիմայ, կառավարական ապահովութեամբ կը յառաջանային։
Բայց ատոր փոխարէն՝ եթէ գիւղերը պարպուած չըլլային՝ պիտի կրնային
իրենց անհրաժեշտ գոնէ պարէնը հայթայթել անոնցմէ։

Այս գժուարին պայմաններուն մէջ յառաջացող Պուլկար գինուոր-
ները «յաղթականներու երեւոյթը չունէին այլեւս», — ինչպէս իրաւամբ
դիտել տուած էր օտար թղթակից մը։ Աւտոները չափազանց քիչ էին
ընկճուածներու, կրակոցներու ստուար մեծամասնութեան մը մէջ։
Պատճառը չատ պարզ է։ Մինչեւ Զաթալճա հասնելնին, այդ գինուորները
կռուած էին ամենաստամանելի օդով մը։ Քրքք Քիլիսէի առջեւ՝ Հոկտեմ-
բեր 9ին ու 10ին՝ անընդհատ անձրեւած էր, մինչդեռ անոնք կը պա-
տերազմէին։ Հոկտեմբեր 10 – 11ի գիշերային յարձակման միջոցին, միշտ
Քրքք Քիլիսէի առջեւ, զարհուրելի ուրական մը կար։ Յետոյ, Լիւլէ
Պուրկազի ճակատամարտին մէջ, վեց օր անընդհատ անձրեւը չէր դադ-
րած, և երկու քշնամի բանակներու գինուորները՝ մինչեւ բերանը ցեխով
լեցուն խրամներու մէջ անցուցած էին այդ վեց օրերը, առանց տաք
մնատնդի, առանց ապաստանի, առանց կրակի, առանց ցուրտ մը առ-
նելու։ «Փոխորիկը մեր բարեկամն է», կ'ըսէր զօրավար Տիմիթրիէֆ, և
անոնք իրաւունք ունէր, քանի որ Պալքաններու խիստ կլիմային վարժուած պուլկար գինուորը աւելի կը տակաւ ցուրտին ու անձրե-
ւին, քան Անատոլուի համեմատաբար մեղմ կլիման միայն ճանչցող օս-
մանեան գինուորը։ Բայց վեց օր անընդհատ մինչեւ կէս մէջքը ցեխի մէջ
մնացող և անպատրաստ անզգաստարարի մը տակ կռուելու ստիպուած գին-
ուորը, որքան ալ ցուրտին վարժ ու առոյգ ըլլայ, բնական է չատ բան
կը կորնցնէ իր առողջութենէն, նոյն իսկ ֆիզիքական ու բարոյական
կորովէն։ Գոհացուցիչ չէին նաեւ պուլկար բանակին առողջապահական
պայմանները։ Ըսինք արդէն թէ բժշկական սպասարկութիւնը չատ պա-
կասաւոր էր։ Շատեր, հակառակ զօրաւոր կազմուածք մը ունենալուն,
հիւանդացան նոյն իսկ Քրքք Քիլիսէի առջեւ։ Պունարհիսարի առջեւ՝ ա-
նոնց թիւը այնքան բազմացաւ, որ պուլկար հրամանատարները սկսան
անհանգստութիւն զգալ։ Երբ Զաթալճա ժամանեցին, բազմաթիւ
զօրագունդեր իրենց սովորական թիւին կէսը միայն ունէին. պակսող
կէսը հիւանդացած ըլլալով, զրկուած էր եա՝ հիւանդարանները։ Չկար
առողջապահական ո՛և է կարգապահութիւն։ Մարդիկ իրենց բնական

պէտքերը կ'ընէին նոյն իսկ բանակատեղիներու մէջ, վրաններու չուրջը։ Ջաթաղճայի առջեւ միայն փոքր փորուեցան այդ նպատակով։ Բանակներու անունդին յատկացուած նախիրն ալ այդպէս վրաններու մօտ կը մարխուէր. աւելցող քները կը մնային անխոտ, կը նեխէին, և առաջ

Եւրուշի ճակատամարտը (9 Նոյեմբեր)

կու գար սոսկալի գարշահոտութիւն մը, որ մինակը պատճառ կ'ըլլար չատերու հիւանդանալուն։ Դիակներն ալ ճակատամարտի դաշտին վրայ կը մնային հինգ կամ վեց օր, և ամանակ կը խաղային. իսկ ձիու դիակները բնաւ չէին թաղուեր, կ'որդնոտէին ու կը փտէին բանակատեղիներու բոլորտիքը, առանց իսկ ափ մը հողով ծածկուած ըլլալու։ Այդ բոլոր գարշահոտութիւններէն աւրուած ջուրերը, զորս գինուոր-

ները սոխպուած էին խմել, համաճարակներու ծաւալման կը նպաստէին։ Թանջքը մանաւանդ ամէնէն աւելի տարածուած էր, և ինչպէս ըսինք արդէն, չաս զօրագունդեր կէս առ կէս վարակուած էին։ Անոր յաջորդող աւելի անաւոր հիւանդութիւն մը, քոլերան, ուրիշ վարակուած էր օսմ. բանակը, և որուն սերմերը փախչող Թուրքերը իրենց հետն կը ձգէին։ Չաթալճայի առջև միայն, պուլկար սպայակոյտը ձեռք պիտի առնէր զգուշական միջոցներ, դիակներն ու կղկղանքները պիտի թաղուէին, ջուրը պիտի եռացուէր, վարակուածները պիտի մեկուսացուէին մասնաւոր դաշտային հիւանդարաններու մէջ, և կասկածելի չէնքերը սանողրմաթար պիտի հրկիզուէին(*)։ Բայց չաս ուշ էր։ Բանակներուն գրեթէ մէկ քառորդը կառնելու անկարող դարձած էր մինչև այդ առեղը, և միացեալն ալ մեծ մասամբ կորնսնցուցած էր իր բարոյական կորովը։ Աւելի Թանջքէն, քան Թշնամիին պարտուելով, պիտի ծախսէին Չաթալճայի առջև։

Գ. և Ա. բանակները այդ դժուարութիւններուն մէջ յամրաքար կը չարունակէին իրենց յառաջխաղացութիւնը։ Հոկտեմբեր 26ին՝ Գ. բանակին ընդհ. բանակատեղը Սէրայ հասատատուած էր, մինչդեռ զօրավար Քուրինէֆի Ա. բանակին սպայակոյտը Զօրլու կը տեղաւորուէր։ Նոյն օրը, երկու բանակներուն յառաջապահները հասան Իկիի Գալէ պարիսպին առջև(**), եւ մղելով մէկ քանի թրքական պահակախումբեր։ Յաջորդ օրը, ճամբաներու դէչուէեան պատճառաւ, յառաջխաղացութիւնը կասեցաւ։ Արդէն պուլկար սպայակոյտը կը սպասէր Յրդ զօրաբաժնին, որ Լտիրնէին փութալով հասած մտանակցած էր Լիւլէ Պուրկասի ճակատամարտին, և որ տակաւին իր բովանդակ կազմով մաս չէր կազմեր յառաջխաղացութեան գիծերուն։ Պիտի դար նաև Յրդ զօրաբաժինը, որ իր պահեստի տարրը կազմող գումարտակը Օրթաքէի ձգելով, միացեալ պրծած երկու գումարտակներով հետացած էր Լտիրնէի առջևէն՝ Գ. բանակին միանալու համար։ Այս օդնական տարրերու ժամանման վրայ, պուլկար սպայակոյտը փոփոխութիւններ մտցուց իր ճակատամարտի չարքերուն կազմութեան մէջ։ Գ. բանակը՝ վեհանակ երեքի՝ ունեցաւ չորս զօրաբաժին, և Ա. բանակը որ երկու զօրաբաժինով կը կռուէր, ունեցաւ երեք զօրաբաժին։ Դիւ Չաթալճա չժամանած, ճակատամարտի չարքը հետեւեալն էր.

Ա. Բանակ			Գ. Բանակ		
1րդ զօրաբաժին	21,000	հոգի	3րդ զօրաբաժին	21,000	հոգի
6րդ »	22,000	»	4րդ »	20,000	»
10րդ (2 գնդտկ.)	16,000	»	5րդ »	20,000	»
Հեծելազօրք	2,000	»	9րդ » (2 գնդտկ.)	18,000	»
	61,000	»		79,000	»

Ընդհանուր գումար 140,000 հոգի

(*) Պուլկար սպայակոյտը Չաթալճայի առջև ծանոյց զինուորներուն թէ առողջապահական կանոններու անսաստողները հրացանի պիտի բռնուին։

(**) Այս աւերակը որ «Լտակեաց Անաստասի պարիսպ» ալ կը կոչուի, Սև Ծովու ափէն՝ (Տէրքոսի լիճէն 16՝ քիլօմէթր դէպի հիւսիս-արևմուտք) մեկնելով, Չաթալճային 17 քիլօմէթր դէպի արեւմուտք՝ Քուրճալիի մէջ կը յանգի Պոլսոյ երկաթուղիի ճամբուն։

Երկու բանակներուն ընդհանուր հրամանատարն էր Զօրավար Բատ-քօ Տիմիթրիէֆ, ենթակայ մնալով ընդհ. սպայակոյտին վերին հակողութեան։ Բայց բոլոր անջատ տարրերու հրամանատարները մշտապէս յարաբերութեան մէջ էին իրարու հետ ու կը խորհրդակցէին կատարուելիք գործողութեանց մասին։

Լիւլէ Պուրկասի ճակատամարտէն վերջ զօրավար Ապատլան փաչա եան կանչուած ըլլալով(*), օսմ. բանակը այլևս Նազըմ փաշայի անմիջական հրամանատարութեան ենթարկուած էր։ Նազըմ փաչա մեծապէս օգտուեցաւ Պուլկարներուն դանդաղութենէն, և ժամանակ գտաւ քայքայուած բանակը գտնելու ու վերակազմելու Չաթալճայի մէջ։ Դիւրին գործ չէր ասիկա։ Բոլորան չափազանց ծանրացած էր, թնդանօթը և ուրիշ հիւանդութիւններ գրեթէ ընդհանուր պնդուրները վարակած էին։ Կատարեալ զօրամ մը կատարելու համար պէտք էր ամբողջ բանակէն հրաժարիլ։ Արդէն առողջներն ալ, հիւծած, սպառած, տարտպայման կերպով յոգնած ըլլալով, հիւանդներէն տարբեր վիճակ մը չունէին։ Բանակին խաութիւնը, ձիւնը, զարհուրելին ցուրտը, բոլորովին կը դժուարացնէին այդ կազմակերպութեան գործը։ Բարեբախտութիւն մը սա եղաւ որ Նազըմ փաչա միջոց ունեցաւ թարմ պնդուրներ ճակատեցնելու Չաթալճայի մէջ։ Էրզրումի Բէսիֆները,—ասոնց հետ բազմաթիւ հայ պնդուրներ,—յետոյ Սուրիոյ բէսիֆները, նոյն իսկ Իզմիրէն նիզամէ պնդուրներ, ու նաև Քիւրտ հեծելակազմեր, հետզհետէ Պոլիս հասնելով պրկուեցան Չաթալճա։ Բայց սպասները կը պակսէին, և չատ զօրագունդեր միակ վագոն մը ունենալու բանտարտուած էին այդ պատճառաւ։ Ուրիշ բարեբախտութիւն մը սա եղաւ որ բանակը Պոլսոյ մօտը գտնուելուն՝ պարէնաւորման ու մատակարարութեան սպասարկութեանց պակասը այլևս զգալի չէր ալ։ Պոլսէն օրը օրին ուտելիք ու ռազմամթերք կը պրկուէր անդադար, և պնդուրները գոնէ անօթութենէն արհաւիրքէն ազատած էին։ Վերակազմուած էր նաև հրետանին, և այդ վերակազմութիւնը մասնաւ կարելի դարձած էր շնորհիւ այն 52 Քրէօզօ թնդանօթներուն՝ որոնք Սերպիա երթալու համար Սելանիկ ժամանած էին, և զորս Օսմ. կառավարութիւնը վար դրած էր պատերազմին ծագումէն քիչ առաջ։ Կոչում եղաւ նաև պնդուրներու կրօնական զգացմանց։ Հարիւրի մօտ իւլէմաներ պրկուեցան պատերազմի դաշտը՝ պնդուրներուն հանդերը հրահրելու և զանոնք Մահմետականութեան մայրաքաղաքը պաշտպանելու կարող վիճակի մը մէջ դնելու համար։ «Իւլէմաները, կ'ըսէր այդ մասին հրատարակուած պաշտօնական գեկոյց մը՝ դիւրըմբռնելի լեզուով մը պէտք է համոզեն պնդուրները», ու կը յարէր որ այս գործը յանձնուած է մայրաքաղաքին ամէնէն նշանա-

---

(*) Փաշան Պոլսէն հեռացաւ իր պաշտօնանկութեան լուրը։ Հազարապետ Հօխվաէթէը ալ կը գրէ թէ նախ պաշտօնանկ եղաւ, բայց անմիջապէս վերջ այդ մասին տրուած որոշումը ետ առնուեցաւ։

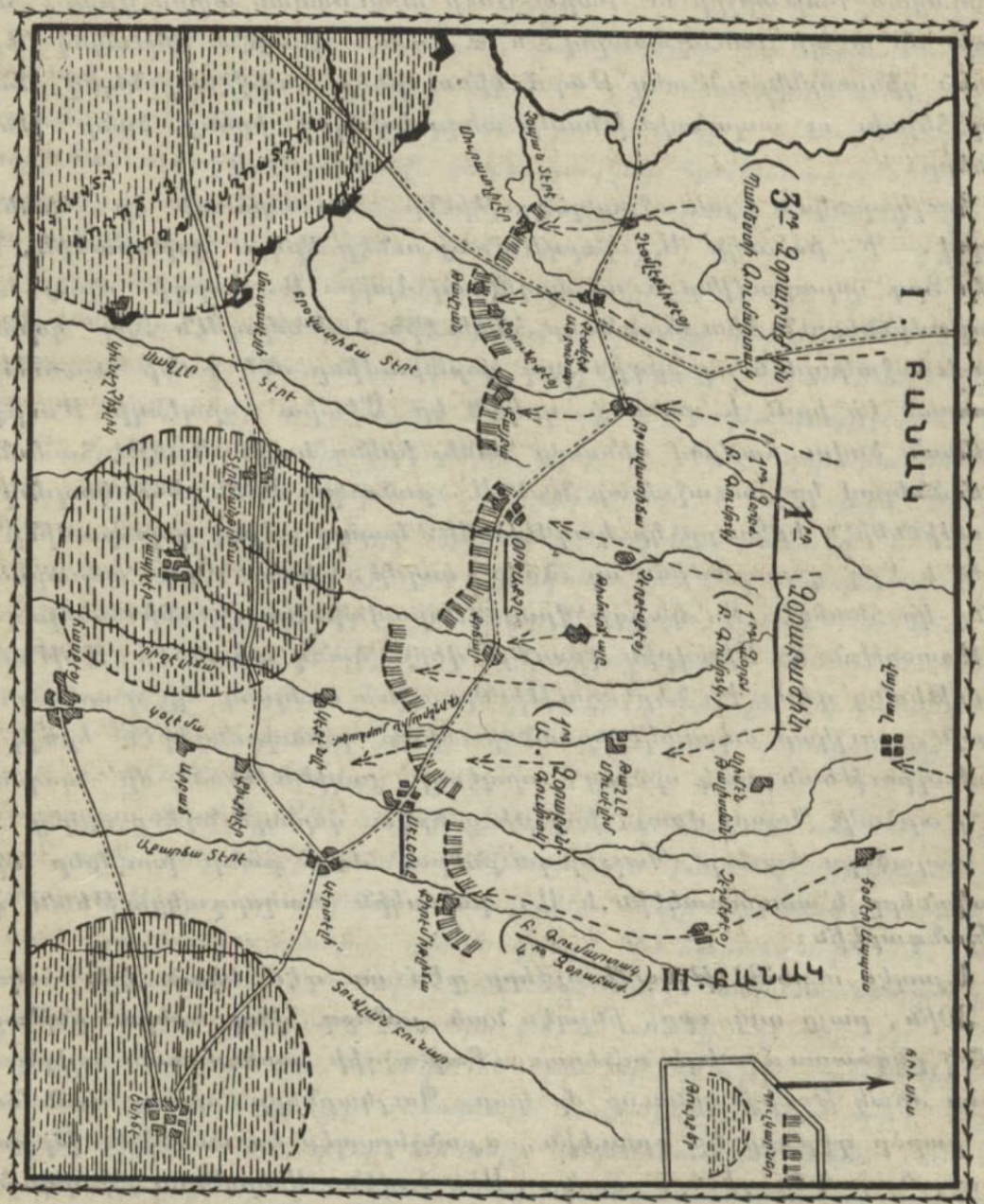
ւոր կրօնաւորներուն ու իմամներուն։ Անոնցմէ երկուքը՝ Ֆաթիհի քարոզիչներէն Մուսթաֆա Նէճաթի և Էյնահ Ամէտ Թահիր էֆէնտիները՝ Պոլիս վերադարձին չընդալից յօդուած մը հրատարակելով Իքտամի մէջ, Օամ. բանակին պարտութեան բովանդակ պատասխանատուութիւնը ձգելին Իթիհատին վրայ։ Այս կրօնաւորները՝ քննադատութեանց չարքով մը կը ջանային ապացուցանել թէ Իթիհատի չորս տարուան իշխանութեան միջոցին կատարուած վնասուրարական կազմի փոփոխութիւնը քայքայած ու տկարացուցած էր բանակը։ Շէյխ իւլ Իսլամն ալ մէկ քանի հեղ նուսհաններ ղրկեց Զաթալճա՝ վնասուրներուն բաժնուելու համար։

Անկախաբար այս ձեռնարկներէն, Նազըմ փաշա ոչ ի բուն առաջ կը տանէր Զաթալճայի ամրութեանց ապատագինութիւնը։ Այդ ամրութիւնները առաջին անդամ ծրագրուած էին Ռաւանիւթուք պատերազմին առթիւ, բայց 1878էն ետքը միայն չինուեցան Պուլ փաշայի հակոզութեամբ։ Կը բաղկանային դաշտային պարզ մարտկոցներէ, որոնց ծայրագոյն կէտը՝ դէպի Հաւէնքէօյ և Պույանըք՝ կը յանգէր գօրանոցի մը։ 1882ին՝ գօրավար Պրիալմոնի պաշտօն յանձնուելուն Պոլոյ պաշտպանութեան համար ծրագիր մը պատրաստելու։ Գօրավարը առաջարկեց արդի ոճով ամրոցներու վերածելու Զաթալճայի մարտկոցներէն հինգը։ Դրամի պակասութեան պատճառաւ՝ այդ ծրագիրը չգործադրուեցաւ։ Ներկայ պատերազմին առթիւ միայն, մանաւանդ Հոկտեմբերի կէսէն, Զաթալճայի ամրութիւնները կազմակերպուեցան, հոգ չէ թէ հապճեպով, և մարտկոցներու միջև խրամներ փորուելով կարելի եղաւ պաշտպանութեան տարբ գիծեր հաստատել։

Սպասելով Պուլկարներու յարձակման, Նազըմ փաշա Ա. Զօրաբանակը հաստատեց դէպի հարաւ՝ պաշտպանութեան գիծին ամէնէն ապահով մասին՝ Ամէտ փաշայի ամրոցին չուրջը։ Բ. Զօրաբանակը տարածուեցաւ Ամէտ փաշա ամրոցէն մինչև Եավ էօրէն, և Գ. Զօրաբանակն ալ՝ Եավ էօրէնէն մինչև Սեւ ծով, այսինքն պաշտպանութեան գիծին ամէնէն վտանգաւոր կէտին վրայ։ Գ. Զօրաբանակը՝ իր պահեստ տարբ դիրք բռնեց Բ. Զօրաբանակին ետին. բէսիֆներն ալ պահեստ տարբ կազմեցին Գ. և Ա. Զօրաբանակներու ետին։ Նազըմ փաշայի ընդհանուր բանակատեղը հաստատուած էր Հաւէ Էքէօյ։

Հոկտեմբեր 27ին՝ Պուլկարական երկու բանակներու յառաջապահները անցան Էսկի Գալէի պարիսպը։ Նոյն օրը, աջ թեւը գրաւեց Սիլիվրիի պզտիկ նաւահանգիստը. հակառակ խուրք թնդանօթակրի մը կազմէ եղած գրեթէ ապարդիւն ամրակածութեանց։ Գ. բանակին ընդհանուր բանակատեղը փոխադրուեցաւ Սթրանճա, և Ա. բանակինն ալ Ճէնէր, ու հոկտեմբեր 28 ին յառաջխաղացութիւնը չարունակուեցաւ միեւնոյն դանդաղութեամբ, հետզհետէ աւելի անառանելի դարձող ճամբաներէ։ Հոկտեմբեր 29ին միայն երկու բանակներու բոլոր յառաջապահ տարրերը կրցան հասնիլ բարձունքներու այն գիծը որ Տէրքոսի լիճէն սկսելով

կ՚երկարի մինչեւ Չէքմէճէի ծովախորշը, որով Պուլկար բանակները գրաւեցին Սեւ ծովէն Մարմարա տարածուող բավանդակ ճակատը. աջ թեւին ծայրագոյն հատուածը հասուցած Մարմարայի ղէմ, և ձախ թեւին ծայրագոյն հատուածն ալ Սեւ ծովին ղէմ։ Նոյն օրը նաև զօրավար Տիմիթրիէֆի Ընդհ. բանակատը կը տեղաւորուէր Էրմէնիքէօյ, ուրկէ

Ա. Լիւլէ-Պուրկազի ճակատամարտները (9 Նոյեմբեր)

այլեւս չպիտի չարժէր, և երկու օր վերջ ալ զօրավար Քուպինէֆ իր ընդհանուր բանակատը կը հաստատէր Գաասըքէօյ, Զաֆարճա պղտիկ քաղքէն դէպի արեւմուտք մէկ քանի քիլոմէթր հեռու։

Թուրքերը բնաւ դիմադրութիւն չըրին պուլկարական յառաջխաղացութեան։ Եւ սակայն, կրնային այդ արդէն իսկ չատ յառաջխաղացութիւնը լոկորովին դժուարացնել ու չատնցնել, եթէ Սէրայէն Քաթարչի երկարող հոգատանին խորատ ըստատութիւններէն օգտուելով, Պուլկարներուն դէմ հանէին արձակողէններու Քոչուն զօրախումբեր։ Պաշտ-

պանուած բնութեան ընծայած ապահովութիւններէն, այդ անկատ զօրաթուրքերը բնական է պիտի յաջողէին մեծ կորուստ պատճառել Պուլկարներուն, իրարանցիւր բարձունքի գրաւումը շատ տուժի նստեցնելով անոնց։ Եւ սակայն ոչինչ ըրին։ Ու Պուլկարները, սոսկ բնութեան զօրութիւնները միայն դատ իրենց դէմ, և ատանց կորուստի հասատուկեան Քոթարչիի ու Դարա-Սու արեւմտեան ափին վրայ, ամէն օր քիչ մը աւելի յառաջանալով, և Ա. դիծի վրայէն ընթացող իրենց յոգնած զինուորներուն տեղ թարմ զինուորներ առաջ անցընելով, մանաւանդ հեչաթ ու ապահովութեամբ տեղափոխելով իրենց ծանր թնդանօթները։

Պուլկարական յառաջխաղացութիւնը կատարուած էր հետեւեալ կերպով.—Գ. բանակը՝ Ա. կարգի վրայ ունէր երկու զօրաբաժին, ձախ կողմը 3րդ զօրաբաժինը և աջ կողմն ալ 4րդը։ Բ. կարգի վրայ, այդ զօրաբաժիններուն հետքերուն կը հետեւէին ձախակողմէն 5րդ զօրաբաժինը և աջակողմէն ալ 9րդը։ 5րդ զօրաբաժինը մէկ քանի հատուածներ անջատած էր իրմէ և պահանք դրկած էր Մխալա՝ որպէսզի Թուրքերը չկարենան ծովու ճամբով զինուոր հանել իրենց հետեւն։ Գրեթէ համանման պայմաններով կը յառաջանար նաև Ա. բանակը։ Իրեն մաս կազմող զօրաբաժիններէն երկուքը կը կազմէին Ա. կարգը, 1րդ զօրաբաժինը աջ կողմը և 6րդ զօրաբաժինն ալ ձախ կողմը. իսկ 10րդ զօրաբաժինը անոնց կը հետեւէր Բ. կարգի վրայ։ Զօրավար Նազլիօվի հնձկազօրքն ալ՝ Ռօսօվան ու Սիլիվրին գրաւիլէ վերջ՝ կանգ առած էր Զախմախճայի ամրութեանց դէմ։ Իր ներկայութիւնը սակայն աւելորդ կը դառնար։ Եւ սակայն, պուլկար ապայակոյսը անոր հինգ զօրադունդերէն երեքը իր տրամադրութեան տակ պահեց, որպէսզի յարձութեան մը պարագային(*) արձակէ Պալայ վրայ. իսկ մնաց երկու զօրադունդերը դրկեց Զօրլու, հալածելու համար Պաչըտօղու քաշերուս մէկ քանի խումբեր որոնք չրջականները կ'ապատահակէին և Ա. բանակին հաղորդակցութեան գիծը կը խանգարէին։

Այսպէս ուրեմն՝ թշնամի ոյժերը դէմ առ դէմ եկած էին հոկտեմբեր 30ին, բայց այդ օրը, ինչպէս նաև յաջորդ հինգ օրերու ընթացքին ոչ մէկ ընդհարում տեղի ունեցաւ։ Քաթարչիի արեւմտեան ափին վրայ ոչ իսկ միակ թուրք զինուոր մը կար. Պուլկարները՝ որոնք համեմատաբար բարձր դիրքեր կը գրաւէին, աքանչելապէս կը տեսնէին իրքական պաշտպանողական գիծերը որոնք Սեւ ծովէն Մարմարա կ'երկարէին։ Պուլկար ապայակոյսը իսկ նախապատրաստութիւններով զբաղեցաւ այդ հինգ օրերու ընթացքին։ Բ. կարգի վրայ գտնուող 9րդ զօրաբաժինը անցաւ Ա. կարգի վրայ, 4րդ զօրաբաժնին տեղ, որուն կը հրամայէր

(*) Հակառակ իրենց զինուորներուն ապատման, պուլկար հրամանատարները վստահ էին այդ յաղթանակին նկատմամբ։ «Պարոններ, ըսած էր զօրավար Սավօֆ օտար թղթակիցներուն, ութ օրէն Զաթիկրատ (Պոլիս) պիտի ըլլանք։ Շատեր այդ հաւատքը ունէին, բայց Նազըմ փաշա կրցաւ երկրորդ Բլէվնա մը դարձնել Զաթալճան, և փրկել Օսմ. բանակին պատիւը։

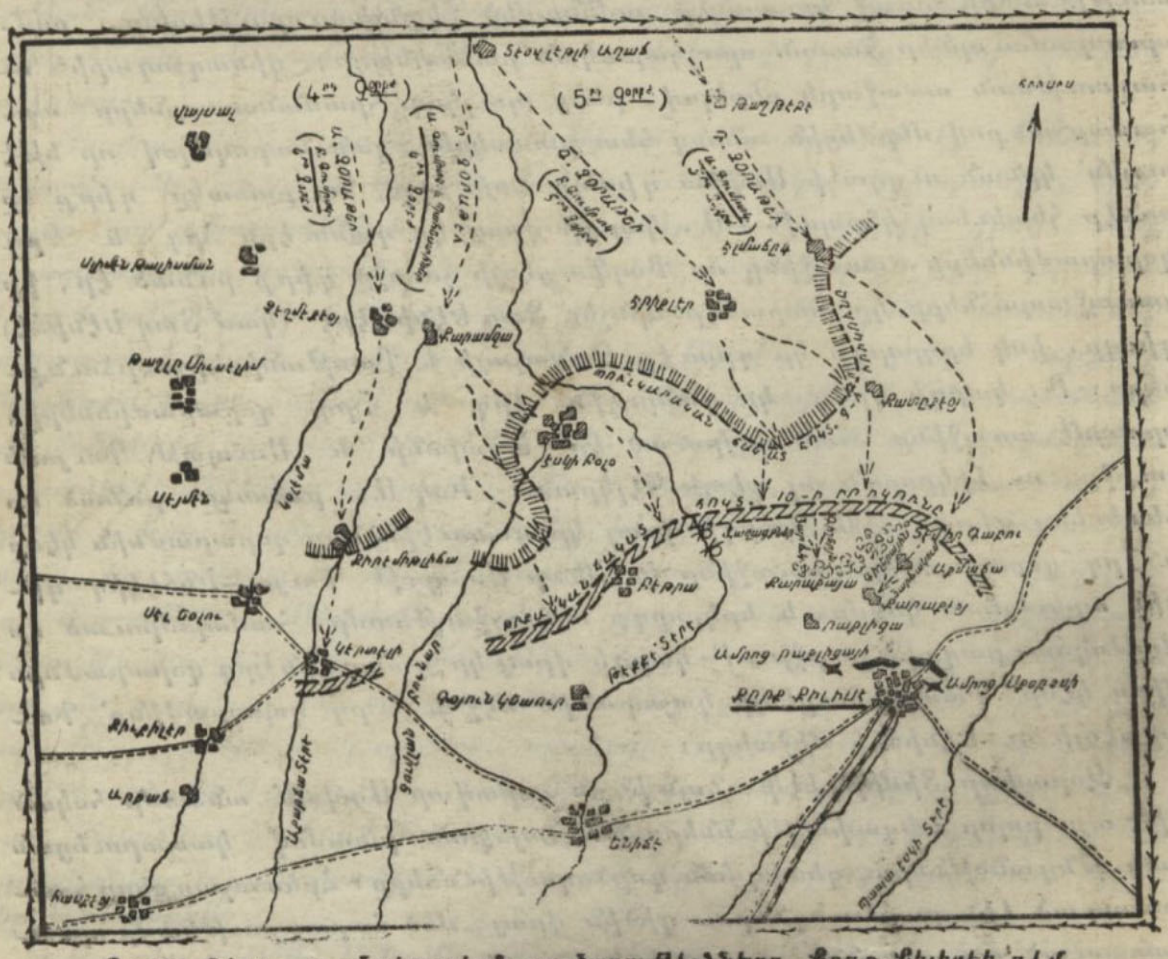
զօրավար Պօյատիէֆ, և որ չափազանց յոգնած էր Լիւլէ Պուրկազի ճակատամարտին և անոր յաջորդող դժուարին յառաջխաղացութեան մէջ։ Նոյն պատճառներով՝ 3րդ զօրաբաժինը անցաւ Ս. կարգին վրայ, 5րդ զօրաբաժինն ալ որ Լիւլէ Պուրկազի ճակատամարտին մէջ ամէնէն աւելի վնասուած էր, գրեթէ մինակը կուգաք ասպով օամ. Գ. զօրաբանակին։

Նոյեմբեր 2ին, մինչդեռ պուլկար ապստամբները իր նախապատրաստութիւնները աւարտ կը տանէր ամենամեծ կանոնաւորութեամբ, օամ. պատգամաւորներ հասան պուլկարական բանակատեղը, դիմադարձի ու հաշտութեան առաջարկ բերելով, բայց պուլկար հրամանատարները արհամարհանքով մերժեցին անոնց հետ բանակցիլ, յանձնարարելով որ եթէ ուզեն՝ կրնան ուղղակի Սօֆիա դիմել։ Նոյն օրը, Գ. բանակը դիրք կը բռնէր հետեւեալ կերպով.—Ս. կարգի վրայ կը գտնուէին 3րդ և 9րդ զօրաբաժինները. առաջինը որ Քալֆաքէօյի չուրջը դիրք բռնած էր, իր յառաջապահները կը տարածէր մինչեւ Տաղ Եէնիաէրէ (կամ Տաղ Եէնիճէ) գիւղը. իսկ երկրորդը կը գրաւէր Զանաչալի և Քասթանիայի բարձունքները։ Բ. կարգի վրայ կը գտնուէին 4րդ և 5րդ զօրաբաժինները, որոնցմէ առաջինը համախմբուած էր Ագալանի և Սուպաի Գույուի չուրջը, ու երկրորդն ալ դէպի Պէկրաա։ Իսկ Ա. բանակը բռնած էր հետեւեալ դիրքը.—Ս. կարգի վրայ կը գտնուէին 6րդ զօրաբաժնին կէսը և 1րդ զօրաբաժինը. առաջինը կը մնար Սուպաի Գույու-Ինճէկիոզ գիծին արեւելեան կողմը, և երկրորդը ամբողջութեամբ համախմբուած էր Զաթալճա քաղքին չուրջը։ Բ. կարգի վրայ կը գտնուէին 6րդ զօրաբաժնին միւս կէսը՝ Գապաքճաքէօյի կայարանին մէջ և 10րդ զօրաբաժինը՝ Գապըքէօյի ու Եէնիճէի միջտեղը։

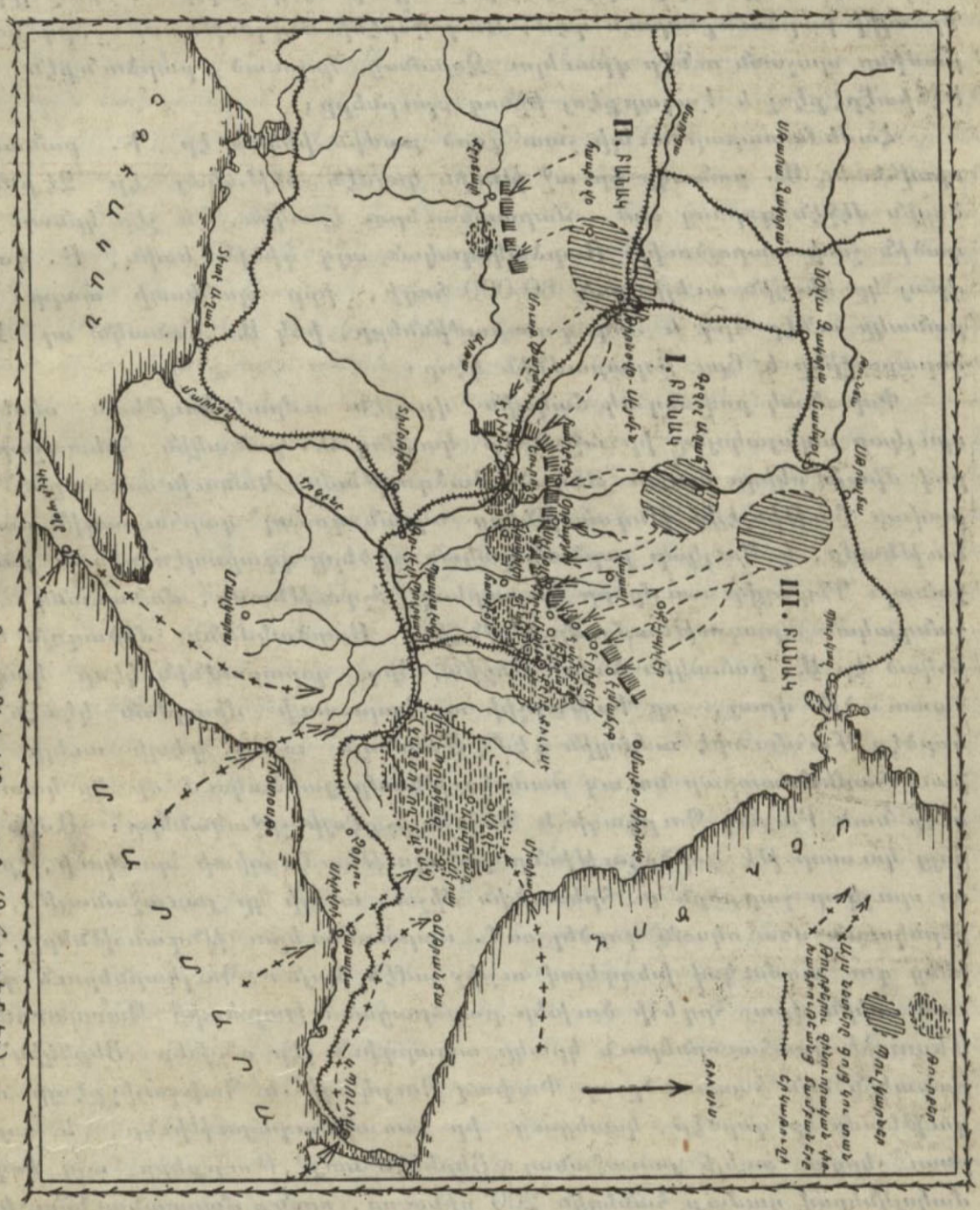
Զօրավար Տիմիթրիէֆ. նոյն ինքն զօրավար Սաւօֆ՝ անձամբ հսկած էին այս բոլոր անցափոխութիւններուն։ Նոյնքան խնամով կատարուեցան նաև ինդանօթներու զետեղման գործողութիւնները։ Հրետաչարքերը հաստատուած էին բարձունքներու գիծին վրայ, մեծ ճարտարութեամբ պատրաստուած ապաստաններու տակին. նախապէս այդ ապաստանները չէին ունեցէ վերջ միայն, գիշերանոց կատարուած էր անոնց գետեղումը։ Շատ հրետաչարքեր այնքան յառաջացած էին որ թուրք հրետաձիգները չկրցան անոնց բուն դիրքը հասկնալ։ Նոյեմբեր 2ի այդ օրը, Ագալանէ 3000 մէթր հեռու, դէպի արեւելք անցափոխուեցան նաև 120 մ/մ տրամադիծով խոշոր արտգահարաւածները, բաժնուած երեք անջատ հրետաչարքերու, մէկը հիւսիսի կողմը և երկուքն ալ հարաւի կողմը։ Նոյեմբեր 4ին վերջապէս լրացած էր այս բոլոր գործողութիւնները, որոնք քիչ մը չատ կը նմանէին թատերական նկարագրական մը նախապատրաստութեանց, պուլկարները, առանց կարեւորութիւն տալու դիւանագիտութեան չանքերուն որոնցմով կ'աշխատուէր զերծնել, սկսան ճակատամարտը։

Կ'արժէ ակնարկ մը պատճառել այն դիտին վրայ ուր տեղի պիտի ունենար ճակատամարտը։ Նեղ հողամասին վրայ ուր պիտի կռուէին եր-

կու բանակները, անկարելի էր ընդարձակ ճակատ կազմել։ Այէն ու Ձախէն՝ ծովը միջոց չէր ընձեռեր տարածուելու տրամադրելի բոլոր ոյժերով։ Ծովերուն ափամերձ թաղած տարածութիւնը աւելի կը նեղցնէին Ձախակողմէն Տէրքոսի լիճը, և աջակողմէն ալ Պլօխիւք Չէքմէճէի ծովախորշը։ Երկու զետակները որոնք Խշնամի բանակները իրարմէ կ՚անջատէին, Քաթարչին ու Դարա Սուն, դիւրանցանելի կէտեր ունէին, ասոնց զօրաժողովները կը դժուարացնէին իրենց ճախճախուտներով։ Պուլկարներուն

(4րդ Զօրք.)
(5րդ Զօրք.)
Տէրքոսի Աղած
Դաշտեր
Դարա Սու
Քաթարչա
Էսկի Քոյ
Մէրհէ
Մէլէ Եօլու
Կէօրմէ
Ճիւրիլլէր
Արթաս
Ճատալճա
Ամրոց Ալթըտաղ
Ամրոց Քարապուրուն

գնօրէն յարձակում գործել բովանդակ Թրքական ճակատին դէմ, և երբ անոր ո՛և է մէկ կէտը ակարանար, իսկոյն Բ. կարգի վրայ պահեստի մնացած տարրերով խոյանալ այդ ակարացած կէտէն ներս և ճեղքել Թրքական ճակատը։ Բայց ճախճախուտները մէկ կողմէն, Թուրք նաւա-

Պուլկար և Թուրք բանակներու դիրքը Բզոք Քիլիսէն առաջ (9 Հոկտեմբեր)

տորմին ամբակոծութիւնը միւս կողմէն, անհնար կը դարձնէին միանգամայն բովանդակ ճակատին վրայ կատարուելիք յարձակում մը։ Այս պատճառաւ, պուլկար սպայակոյտը առիթուեցաւ յարձակման որոշ ուղիւոր կէտեր ընտրել նախապէս, և հետևեալ յառաջագծով սկսաւ կռուիլ. —

Ա. բանակին 1րդ զօրաբաժինը պիտի յարձակէր Անմէտ փաչա և Մահմուտիէ ամրոցներուն դէմ, Հատէմքէօյի առաջնակողմը։ 3րդ Զօրա-

բաժնին Ա. կարգի վրայ դիրք բռնած հատուածն ալ պիտի յարձակէր Կապի Պայիրի ամրոցին ու բարձունքին դէմ, որ Նագաչքէօյի արեւելեան կողմը կը գտնուի։

Գ. բանակին 9րդ զօրաբաժինը պիտի յարձակէր Գարաչալըի և Քրճալիի բարձունքներուն դէմ, եաղ Էօրէնի ուղղութեամբ։ 3րդ զօրաբաժինը պաշտօն ունէր գրաւելու Զօրանոց կոչուած բարձունքէն Տաղ Եէնիտէրէքէօյ և Լազարքէօյ իջնող լուրները։

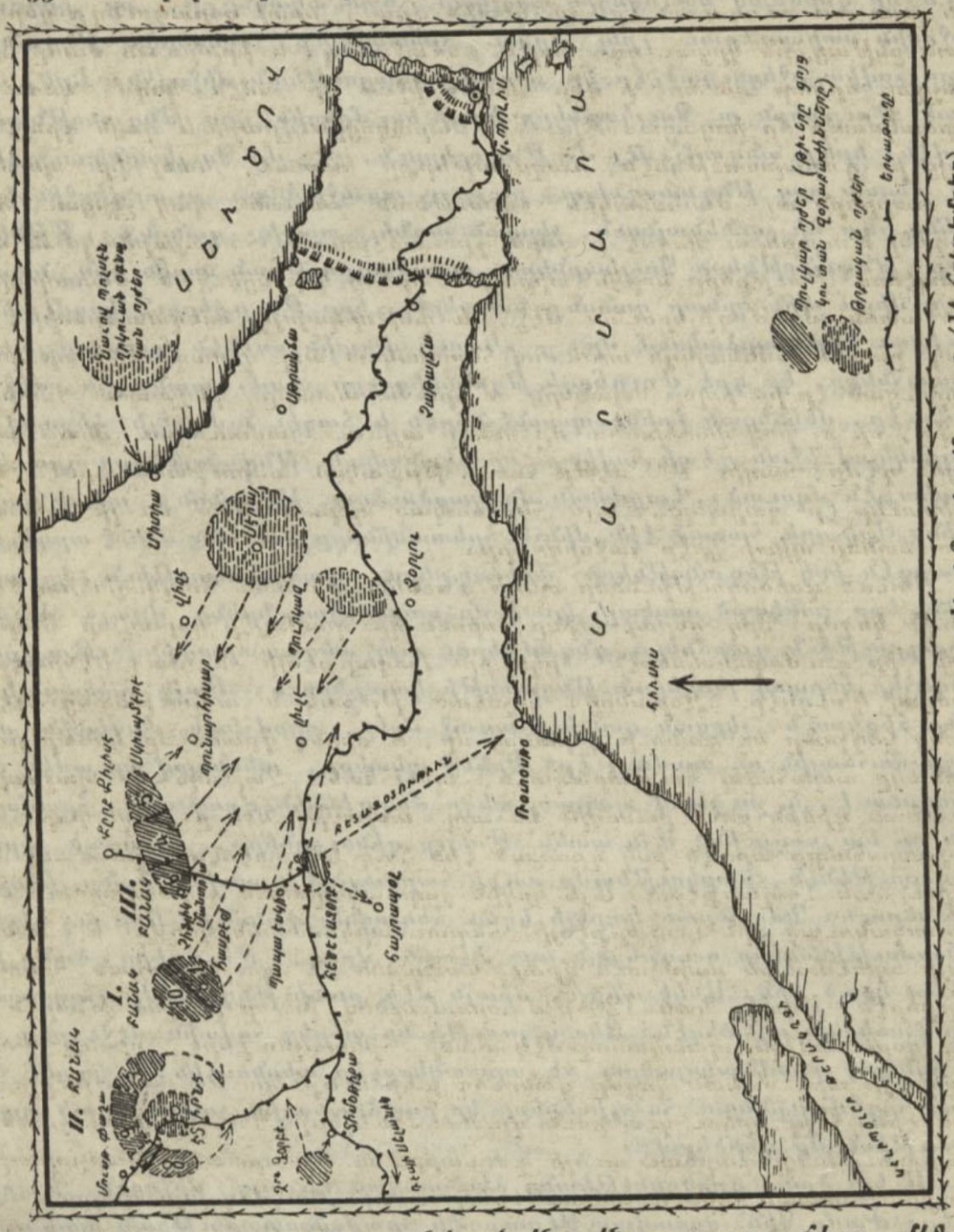
Համեմատաբար աւելի չատ գործ բաժին ինկած էր Գ. բանակին, որովհետեւ Ա. բանակը իր աջ թեւին կողմէն ենթակայ էր Չէքմէճէի ծոցին մէջէն գործող օսմ. մարտանաւերու կրակին, և չէր կրնար ուզածին չափ սարսածուիլ։ Յարձակողական այդ գիծին ետին, Բ. կարգի վրայ կը մնային աւելի քան 60,000 հոգի, իբր պահեստի տարր։ Գ. բանակը ունէր 4րդ և 5րդ զօրաբաժինները, իսկ Ա. բանակն ալ 10րդ զօրաբաժինը և 6րդ զօրաբաժնին կէսը։

Փոխանակ բովանդակ ճակտին վրայէն ամրակոծութեան սկսելու, պուլկար սպայակոյտը իր աջ թեւը կազմող Ա. բանակին հրետաչարքերով միայն սկիզբ տուաւ թնդանօթաձգութեան։ Կանուխ առաւօտնէ՝ զօրաւոր Բուխինէֆի թնդանօթները սկսան գոռալ զարհուրազին սաստկութեամբ, և Պուլկար յարձակողական գիծերը զգալապէս սկսան յառաջանալ։ Գնդացիր ռումբերը կատարեալ ճշդութեամբ, մանաւանդ զահանդական արագութեամբ մը կ'իջնէին։ Յարձակմանց մեծագոյն ճիգը ինկած էր Ա. բանակին ձախ թեւին, 6րդ զօրաբաժնին կէսը կազմող հատուածին վրայ, որ Քաթարչիի ու Գարասուի միացման կէտէն կը գործէր Մահմուտիէ ամրոցին դէմ։ Մինչդոյն ատեն՝ դէպի աւելի հարաւ՝ համեմատաբար նուազ սաստկութեամբ յարձակում մը կը կատարուէր նաև Բաբաղ Պուրկազի և Պախչայիչքէօյի չրջականները։ Ամէն բան ցոյց կուտար թէ գործողութիւնը յաջողութեամբ պիտի պսակուի, քանի որ պուլկար չարքերն ու հրետանին միշտ աւելի կը յառաջանային, երբ յերեկուան մօտ սկսան գործել օսմ. մարտանաւերու թնդանօթները, իրենց գոռ ազմուկով խեղդելով ուրիշ ամէն ձայն։ Պուլկարներուն գրաւած ափին վրայ հրդեհի ծուխեր բարձրացան։ Հայրհտիի Պարպարոսա և Մեսուտիէ զրահաւորներուն կրակը ապարդիւն չէր անցներ։ Յերեկին՝ Ա. բանակին այն հատուածը որ Փափազ Պուրկազի և Պախչայիչքէօյի ուղղութեամբ կը գործէր, կասեցուց իր յառաջխաղացութիւնը, և այլ ևս բնաւ չկրցաւ աւելի յառաջանալ։ Յերեկէն ետք՝ Թուրքերը այդ կողմէն մակոյկներով ցամաք հանեցին 200 զինուոր, որոնք մարտանաւերու կրակին պաշտպանութեամբ կրցան պիտի յարձակէին Պուլկարներու ծայրագոյն աջ թեւին դէմ։ Բայց հազիւ 100 մէթրի չափ հեռացած էին ծովեզերքէն, երբ Պուլկարները միանգամայն ամէն ուղղութենէ անաւոր կրակ մը բացին անոնց վրայ, մեծ մասը սպաննելին և միւսները գերի բռնեցին։ Ուրիշ մակոյկներ ու նաւաձիգներ որոնք նոյնպէս զինուոր ցամաք հանելու համար Չէքմէճէի ծոցին կը մօտենային, փութով հեռացան ծովեզերքէն։

Իսկ Ա. բանակին ձախ թեւը, նոյնպէս ստիպուեցաւ կասեցնել իր յառաջխաղացումը, որովհետեւ օսմ. Բ. զօրաբանակին թնդանօթները, որոնք այս անգամ լաւ ձեւերու մէջ կը գտնուէին, և չատ ալ աղէկ պատսպարուած էին, յաջողեցան խորտակել պուլկար հետեւակազօրքին արշաւը։ Թուրքերը նոյն իսկ՝ Նազաչէօլի հարաւակողմէն հակայարձակումի մը գործելով ետ մղեցին պուլկար հետեւակազօրքը, որ քաչուած միջոցին ստիպուեցաւ լքել երկու հրետաչարք (տասերկու թնդանօթ) զոր հովիտ իջեցուցած էր իր յառաջխաղացութեան միջոցին։ Երեք անգամ՝ Թուրքերն ու Պուլկարները իրար ետ մղեցին այդ թնդանօթներուն քովէն. երեք անգամ՝ մէյ մը Թուրքերուն, մէյ մը Պուլկարներուն ձեռքը անցան այդ թնդանօթները, բայց ոչ առաջինները, ոչ ալ վերջինները, իրենց հետ ձի չունենալնուն, չկրցան առնել տանիլ զանոնք։ Մթնելէն ետք, թնդանօթները Պուլկարներու տրամադրութեան տակն էին նորէն, բայց միշտ չէին կրնար զանոնք ետ բերել, երբ Թուրքերուն կողմէ փորձուեցաւ նոր յարձակում մը։ — «Կուսի վայրին ամէնէն մօտաւոր յառաջապահները, կը գրէ Ժուռնալի Թրթակիցը որ օսմ. բանակին մէջ կը գտնուէր, մեկնեցան իրենց պահանջներէն և հաղիւ նշմարելի կերպով մը սղոսկելով իջան դէպի հովիտը՝ պուլկարական թնդանօթները գրաւելու փափաքէն մղուած։ Վայրկեան մը կարծուեցաւ թէ անոնք պիտի յաջողէին։ Արդարև հասած էին մինչև հրետանիները, առանց ո՛և է արդելքի, և արդէն իսկ թնդանօթները փոխադրելու պատրաստութիւն կը տեսնէին, երբ յանկարծ սոսկալի կրակ մը բացուեցաւ իրենց վրայ։ Առանց ուշադրութիւն դարձնելու գնդակներու այդ տեղատարափին, Թուրքերը անվեհեր կերպով լծուեցան թնդանօթի կառքերուն։ Բայց հակառակ իրենց ճիգերուն, չկրցան զանոնք առաջ մղել, որովհետեւ հովիտին մէջ՝ հողը ճահճային ու տամուկ էր։ Իրենց պետերը, տեսնելով որ ամէն ճիգ անօգուտ է, և չուզելով զարտապ տեղը մարդիկնին վրայ տալ, հրամայեցին որ ետ քաշուին։ Այն տեղ՝ Թուրք զինուորները, կատղած իրենց անզօրութենէն, բարկութեամբ ոտքի հարուածներ տուին ծանր թնդանօթներուն։ Դժուարաւ կարելի եղաւ հետացնել զանոնք։ Երբ ուշ գիշերը թշնամութիւնները դադրեցան այդ կէտին վրայ, Թուրքերը ծանր կորուստ կրած էին։ Անկէ անդին՝ միայն մէկ քանի թնդանօթի հարուածներ լսուեցան այնտեղէն։ Ցետոյ լռութիւնը տիրեց հովտին մէջ, ուր հոս ու հոն լոկ դիակնակոյտերու սև տրտմները կը տեսնուէին, և ուրկէ երբեմն հոգեվարքերու հռնդիւնները կը բարձրանային՝ չարաղուչակ ապաւորութիւն մը գործելով»։

Աւելի ծանր գործողութեանց ձեռնարկած էր այդ միջոցին Գ. բանակը։ Ժամը 9ին՝ զօրավար Սէրաքօֆի հրամանատարութեան տակ գտնուող Ջրդ զօրաբաժնին արձակագիւնները, զոր գէշ թնդանօթաձգութիւն մը սկսաք եղածին պէս չէր պաշտպաններ, իրենց չորս զօրագունդերով սկսան յառաջանալ Գարաչալըի և Ուրթիւնլիի Թրքական ամրութեանց դիմին դէմ որ կը բաղկանար զրեթէ չարունակական խրամներու, ապատանններու և բոլորովին տեսանելի մարտկոցներու չարքէ մը։ Անոնց-

մէ մէկը՝ որ որոշապէս կ'իշխէր միւսներուն վրայ, Ուրթինելի մարտակոցը, յարձակման ենթարկուեցաւ զօրաբաժնին ձախ թեւը կազմող զուտ մարտակին աջակողմի զօրագունդին կողմէ (Մեծ-Դուքս վրաստիրերի անունը կրող 17րդ զօրագունդը)։ Այդ յարձակումը՝ փոխանակ մարտակցին ցցուն ճակատին դէմ կատարուելու, ուղղուեցաւ անոր աջ կողին

Ռուսական զօրքերու դիրքերը Լիւլէ-Պուրկազին առջեւ (14 Հոկտեմբեր)
Ռուսական զօրքեր
Թուրքական զօրքեր
Ս. ՄԱՐԿՈ
ՍԻՒԼԻ
ՄԱՐՄԱՐԱ
ՌԻՒՍԹԱՄ
ՉԱՏԱԼՃԱ
ՍԱՆ ՍԹԵՖԱՆՈ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ՍԱՒ ԾՈՎ
ՍՈՒՂԼՈՒՃԱ
ՄԱՐՄԱՐԱ
ՍԱՒ ԾՈՎ
ՍՈՒՂԼՈՒՃԱ
ՍԱՆ ՍԹԵՖԱՆՈ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ

պակաց բարձունքներուն վրայ դիրք բռնած Թրքական հնդանօթները, որով 17րդ զօրագունդը, իրիկուան ժամը 3ին՝ սաիպուեցաւ գետին միւս եզրը անցնիլ, չատ ծանր կորուստ տալով։ Իրեն մաս կազմող 3200 հոգիէն 300ը մնաած էին. 700 հոգի ալ վիրաւոր ունէր։

Աւելի յաջողութեամբ պատկուեցաւ իշխան Պօրխի անունը կրող 4րդ զօրագունդին յարձակումը՝ Թիւ VII մարտկոցին դէմ։ Պուլկար հրետանին չատ լաւ ուղղուած էր այս կէտին վրայ, որով զօրագունդը ցկրկուան ընթացքին կրցաւ զգալապէս յառաջանալ, և իրիկուան ժամը 6ին՝ մինչդեռ երկար պահերէ ի վեր մութը իջած էր ամէն կողմ, կատաղի յարձակմամբ մը խոյացաւ Թիւ VII մարտկոցին վրայ, և զայն գրաւեց։ Բայց իր դժբախտութենէն, ռազմամթերքը հատաւ, յետոյ իր պահեստի սարրերն ալ ժամանակին օգնութեան չհասան, որով չկրցաւ դիմադրել Թուրքերու կողմէ ի գործ դրուած բուռն հակայարձակման մը։ Այսպէսով՝ Թուրքերը նորէն տիրացան իրենց կորսնցուցած մարտկոցին։ Այն առեն՝ մութ գիշերուան մէջ, և միմորկայդ տեղատարափ մը տակ՝ բաւին ամենալայն առումով հերոսական այդ զօրագունդը որ կորսնցուցած էր իր բոլոր սպաներն ու հրամանատարը, գնդապետ Խրիսթոֆիը, որ ոչ իսկ վիրմիուչա մը ունէր այլևս, յամառեցաւ մնաց ամբողջին դէմը, հազիւ 100 մէթր հեռու Թրքական ամրութեան գիծէն զոր սաիպուեր էր պարպելու։ Այս հերոսական զօրագունդը աւելի ահաւոր կորուստներ պիտի կրէր յաջորդ օրը։

Բուռն գործողութիւններ տեղի կ'ունենային նաև Պուլկարներու ձախ թեւին կողմը։ 3րդ զօրաբաժինը, որուն կը հրամայէր զօրավար Սարաֆօֆ, իր գումարտակներէն երկուքը Լազարքէօյի և Տաղ Եէնիտէրէի ճամբով կ'ուղղէր «Զօրանոց» կոչուած Թրքական ամրութեանց դէմ, որոնց կեդրոնը կը գտնուի զօրանոց մը, և որոնց գրաւումը կրնար յաղթանակը ապահովել Պուլկարներուն, որովհետև Չաթալճայի պաշտպանութեան գիծին բուն բանալին են այդ ամրութիւնները։ Պուլկար յառաջապահները արդէն իսկ գրաւած էին Տաղ Եէնիտէրէն, երբ ժամը 9ին ինկաւ նաև Լազարքէօյ։ Այս կրկին յարձակողական գործողութիւնները պաշտպանուած էին Լազարքէօյի հարաւ-արևմտեան կողմը և Զանաքայի արևմտեան սարերուն վրայ հաստատուած պուլկարական հրետանի բաքերէն, ինչպէս նաև 120 մ/մ տրամագծով խոշոր հնդանօթներէն ու 4րդ զօրաբաժնին պատկանող մէկ քանի հրետանի բաքերէ, որոնք Բաթանիայի արևմտեան կողմը գտնուող բարձունքներուն վրայ դիրք բռնած էին։ Այդ երկու կէտերուն գրաւումէն վերջ, Պուլկարներու յառաջխաղացութիւնը դարձաւ աւելի դժուարին ու ճչմարտապէս չարչարալից։ Տէրքօսի անտառակին և ամրութեանց գօտին կազմող խրամներուն մէջ ապաստանած Թուրքերը, որոնք կը պատկանէին Օսմ. Դ. զօրաբանակին, չատ լաւ դիմադրութիւն մը ըրին այդ կողմէն։ Մահմուտ Մուխթար փաչա որ անոնց կը հրամայէր, անձամբ քաջութեան օրինակ կուտար, առանց կարևորութիւն ընծայելու թշնամի գնդակներուն։ Լազարքէօյը գրաւող պուլկարական գումարտակը չկրցաւ տակել օսմ. հնդա-

նօթներու կրակին, որուն վրայ չէր կրնար աղդել պուլկար թնդանօթներու ամբարձութիւնը, և մութը կոխելուն՝ կասեցաւ անտառակին ճամբուն առջեւ, ուր կրցած էր հասնիլ իր առաջին խոյանքներով։

Այսպէս՝ նոյեմբեր 4ի այդ օրը, Պուլկարները դրեթէ ոչ մէկ կէտի վրայ կրցան ձեռք բերել այն անսակ յաջողութիւն մը որ կարենար վճռական աղեցութիւն մը գործել ընդհարմանց ընթացքին վրայ։ Իրենց կորուստները, բաղդատմամբ կատարուած յառաջխաղացութեան, չատ ծանր էին։ Եւ սակայն մեծագոյն պատճառը այն անսովոր ճգնութիւնն էր որով կը յաջողէին կրակել օսմ. թնդանօթաձիգները։ Զօրավար Տիմիթրիէֆ՝ յաջորդ օրուան գործողութեանց կատաններ պատրաստելու համար կատարել տուաւ չարք մը դիչերային յարձակումներ, որոնց ընթացքին Պուլկարները յաջողեցան 1500 մէթր առաջ անցնիլ Տաղ Եկնիտէրէ և Լազարքէօյ գիւղերէն, ու մինչեւ 600 մէթր մօտենալ անտառակներու մէջտեղը փորուած Թրքական խրամներուն։ Դիչերուան ժամը 4ին՝ պուլկարական 29րդ զօրագունդին մէկ վաչտը, զօրեղ գրոհով մը յաջողեցաւ գրաւել Լազարքէօյի հարաւ-արեւելեան կողմը իջնող խրամները, ինչպէս նաև Թիւ II մարտկոցը որ անոնց պաշտպանութեան գիծին հատը կը մնար։ Մարտկոցը իններկու սուինաւոր յարձակումէ մը ետք, որուն ընթացքին Թուրքերն ու Պուլկարները կուրծք կուրծքի կռուեցան հաւասար կատաղութեամբ։ Ի վերջոյ, Թուրքերը, որոնք երկու զօրախումբէ կը բաղկանային, ստիպուեցան լքել մարտկոցը, անոր մէջն ու չուրջը թողլով բազմաթիւ մեռեալ ու վիրաւոր։ Թէ այդ կէտին և թէ միւս կէտերուն վրայ, թնդանօթաձգութիւնը փոխադարձաբար չարունակուեցաւ մինչեւ լոյս։

Նոյեմբեր 5ի առաւօն՝ թանձր, անթափանցելի մշուշ մը տարածուած էր ամէն կողմ, և ամբողջ գիչերը անսաց ապարդիւն ամբարձութիւնը կը չարունակուէր բոլանդակ ճակտին վրայ, ընկերացած ամենաթուն հրացանաձգութեան մը։ Մշուշը պատճառ եղաւ որ Պուլկարներու ձախ թեւը ո՛չ միայն չկարենայ օգտուիլ նախորդ օրուան և գիչերուան իր յառաջխաղացութիւններէն, այլ նոյնիսկ ձախողի, և վրայ տայ այնքան մեծ զոհողութիւններով ձեռք բերածն ալ։ Երբ ցերեկին մշուշը փարատեցաւ, տեսնուեցաւ որ իչխան Պօրիսի 4րդ զօրագունդը, —նախորդ օրը այնքան ծանրապէս վնասուած, — կը նահանջէ Թիւ VII մարտկոցին յառաջացեալ դիրքերէն, հալածուելով օսմ. հրետանիին տեսակի կրակէն։ Ինչպէս ըսինք արդէն, նախորդ օրը այս դժբախտ զօրագունդը նախ գրաւած, յետոյ՝ ռազմամթերքը հատած ըլլալով՝ պարտած էր Թիւ VII մարտկոցը, և անոր խրամներէն 100 մէթր հեռուն կանգ առած էր։ Դիչերուան ընթացքին, ինչպէս նաև յաջորդ առաւօն՝ մշուշին պատճառաւ, 4րդ զօրագունդը չէր կրցած ո՛և է չարժում ընել։ Թուրքերն ալ՝ իրենց խրամները վերապրաւելէ ետք, չէին հետապնդած թշնամին. միայն իրենց դիրքերը ամրացուցած էին թարմ տարրերով. անանկ որ երբ ցերեկին քիչ առաջ մշուշը սկսաւ փարատիլ, պուլկարական 4րդ զօրագունդը միանգամայն ձախէն, աջէն ու ճակատէն են-

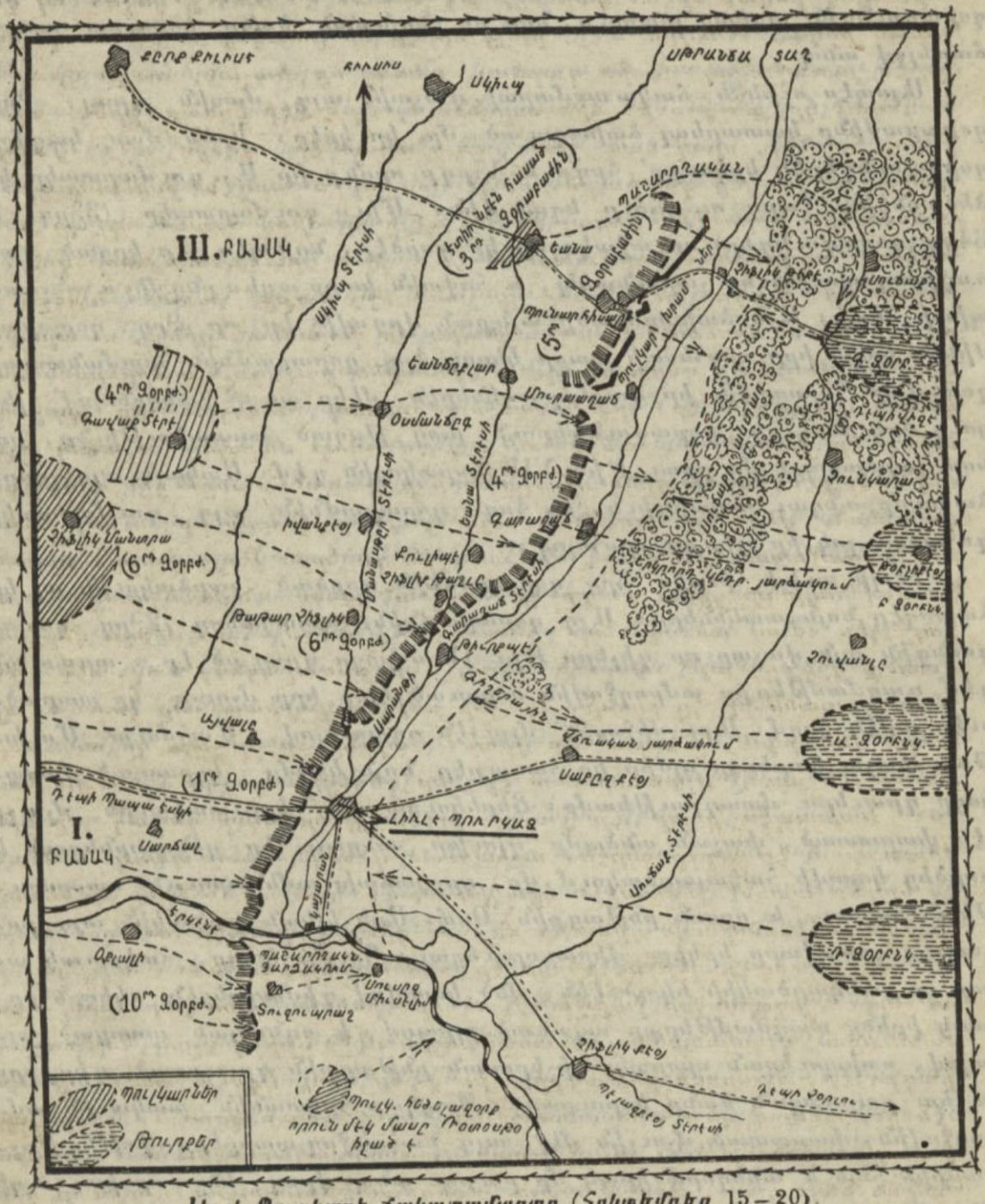
թարկուեցաւ անաւոր կրակի մը, որ չատ մեծ կորուստ պատճառեց իրեն։ Ստիպուած՝ փութայ նահանջելու։ Երբ մչուչը փարատած էր այլեւս, այդ զօրագունդը անցած էր գետակին արեւմտեան ափը և կը չարունակէր իր նահանջը։ Թուրքերը այս անգամ ալ չհալածեցին զանոնք. միայն իրենց թնդանօթներուն կրակը կեդրոնացուցին անոնց վրայ, ինչ որ 4րդ զօրագունդին աղէտը լրացուց, նոր ու նոյնքան ծանր կորուստ պատճառելով անոր։

Այսպէս ուրեմն՝ ճակատամարտի դաշտին այդ մասին վրայ, 9րդ զօրաբաժինը կատարեալ ձախողուած մը կը կրէր։ Իրեն մաս կազմող զօրագունդերէն երկուքը՝ 4րդը և 17րդը որոնք իր Ա. գումարտակը կը ձեւացնէին, չարդ ու փչուր եղած էին։ Միւս գումարտակը (33րդ և 34րդ զօրագունդէր) որ աջակողմը կը գործէր, նոյնպէս չէր կրցած յառաջխաղացութիւնը չարունակել, և հովտին խորը այլեւս ընդմիշտ անչարժ պիտի մնար։ Այս ձախողուածը այնքան վրդովիչ էր որ 9րդ զօրաբաժինին նոյն իրը պահեստի տարր կեցող 4րդ զօրաբաժնին հրամանատար զօրավար Պօյատիէֆ իր գումարտակներէն մէկը առաջ անցընելով՝ լեցուց 4րդ և 17րդ զօրագունդերուն բաց թողած տարածութիւնը, ու նոր յարձակում մը ըրաւ Թիւ VII մարտկոցին դէմ։ Սակայն այդ յարձակումը անցաւ ապարդիւն, և 4րդ զօրաբաժնին այդ գումարտակը գոհացաւ լոկ իր դիրքը պահելով։

Դէպի աւելի հիւսիս՝ 3րդ զօրաբաժնին գործած յարձակումն ալ կը ձախողէր նոյն առիւնները։ Այդ զօրաբաժնին պատկանող 29րդ զօրագունդին այն վաչտը որ դիչերը Թիւ II ամրոցը գրաւած էր, առաւուան դէմ ռազմամթերքը ամրողջովին ապառած էր, երբ մչուչը կը տարածուէր ամէն կողմ։ Այդ միջոցին՝ մչուչէն օգտուելով, Մահմուտ Մուխթար փաչա կարեւոր ոյժեր կը հաւաքէր նոյն կողմը՝ կորսուած մարտկոցը գրաւելու մտադրութեամբ։ Յերեկուան մօտ՝ երբ տակաւին մչուչը չէր փարատած, փաչան անձամբ գլուխը անցաւ իր գինուորներուն և գործեց կորովի հակայարձակում մը, որ յաճախ ամենաարուն առաջխաղացութեան հասաւ, և որուն ընթացքին՝ Օսմ. Արե Լևան բանակին այդ լաւագոյն զօրավարը երկիցս վիրաւորուեցաւ։ Պուլկարները, հակառակ առնոր որ յանկարծակիի եկած էին, մեծ կորովով դիմադրեցին ակիզընները, բայց իրենց ռազմամթերքը ապառած ըլլալով, և օգնական առացած չըլլալով, ստիպուեցան պարզել դիչերուան ընթացքին գրաւուած դիրքերը ու նա քաչուեցան ծանր կորուստով։ Պուլկար հրետանին՝ տակաւին ամբողջովին չփարատած մչուչին մէջ՝ այդ նահանջող տարրերը չփոթից թշնամիին հետ և անոզորմ կրակ մը բացաւ անոր վրայ, ինչ որ խուճապի վերածեց փախուստը։

Հազարապետ Հօխվաէֆէր որ Մահմուտ Մուխթար փաչայի կ'ընկերանար, հետեւակ կերպով կը պատմէ անոր վիրաւորման պարագաները, որոնց ականատես եղած էր. — «Չի հեծանք և ոտկանք յառաջանալ դէպի կռուի առաջին գիծը։ Փաչային և ինձի կ'ընկերանային ադյուտանտէն Ֆէմալ, Ռեազիմ, Սալահէտտին ու Նազըմ պէյերը, ինչ-

պէս նաև հրամանակատար գինուոր մը։ Փաչան կ'ուզէր անձամբ տես-նել թէ ի՛նչ ընթացքով պիտի կատարուի յարձակումը։ Միտ մչուչին մեջ ամէն կողմէ հրացաններ կ'արձակուէին, գնդակները կը վիժային մեր չուրջը. չէինք հասկնար թէ ուրկէ՛ կու գան։ Ամրոցին ընծայած ապաս-

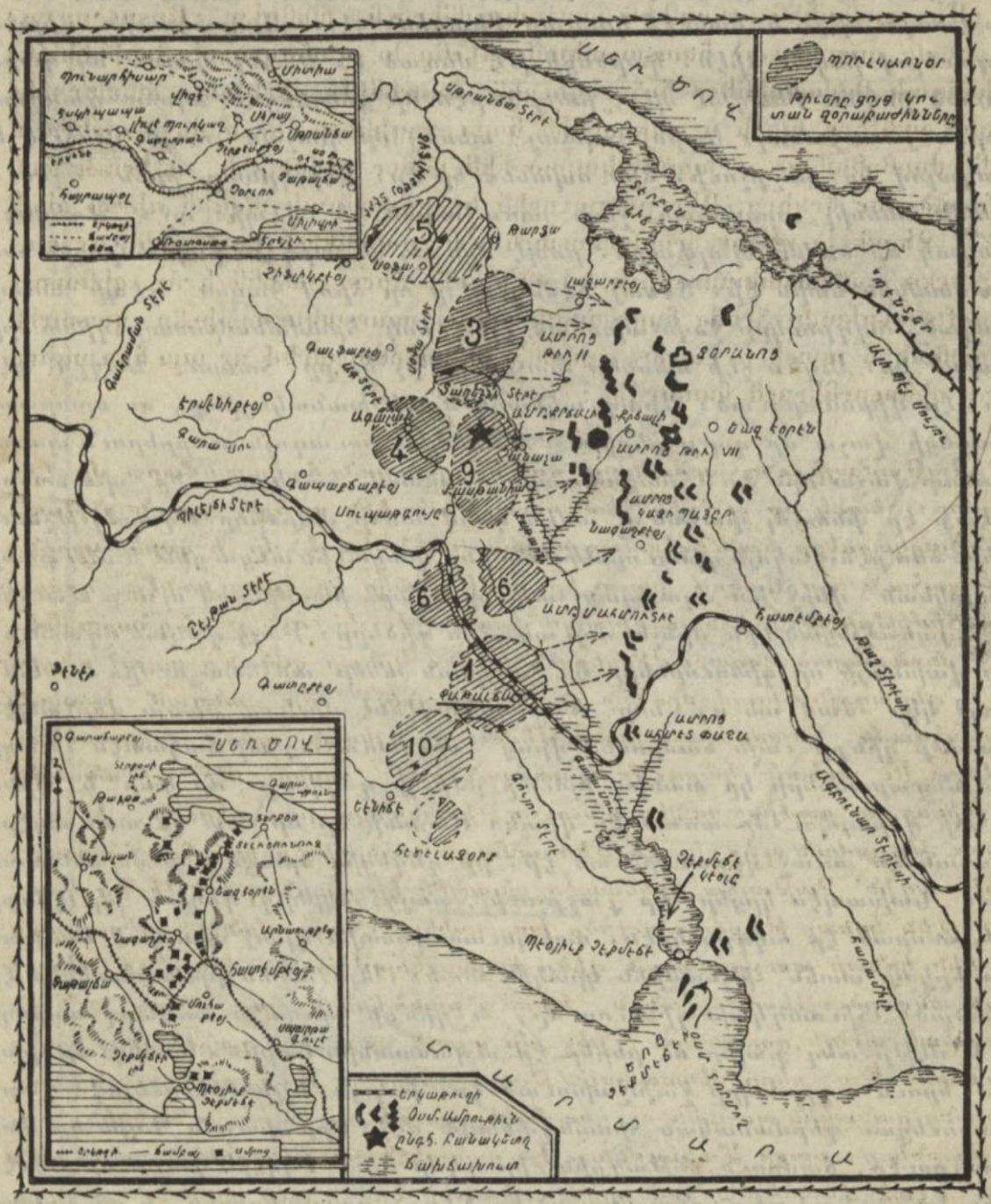
Լիւլէ Պուրկազի ճակատամարտը (Հոկտեմբեր 15—20)

տանը կը փութայինք ինքզինքնիս ապահովելու համար, երբ յանկարծ տեսայ գինուորներ որոնք մեր չուրջը գտնուող փոսերէն դուրս կ'ելլէին, միանգամայն ամէն կողմէ։ Նաղըմ պէյ պոռաց. «Պուլկար վար»։ Իրօք Պուլկարներն էին։ Քանի քայլ հեռուէն նչմարեցի իրենց ռուսական փա-փախները։ Սպայ մը ձեռքը վերցուց և պոռաց մեզի. «Տո՛ւր»։ Ինծի

այնքան մօտ էր որ այսօր իսկ կրնամ ճանչնալ զինքը՝ նիհէ տեսնեմ։ Ձիս դարձուցի իսկոյն և տեսայ որ փաչան, Բէմալ պէյ ու հրամանատարը նոյնպէս կը փութան փախչիլ։ Իմ առջեւէս կը փախչէր Սալահէտտին պէյ, և հետեւէս կուգար Բեսիմ պէյ։ Սալահէտտին՝ վիրաւորուելով ինկաւ ձիէն. կարծեցի թէ մեռած է։ Ետեւի կողմս ալ զարնուած ինկաւ Բեսիմ պէյ, բայց նորէն ձի ցատկեց և սկսաւ դանդաղօրէն յառաջանալ։ Եսիս դարձայ, տեսայ որ փաչան ոտքի վրայ է և կաղալով կը քաշքշուի. ձին ապաննուեր էր։ Չէի կրնար իրեն օգնութեան հասնիլ, որովհետեւ չատ յառաջացած էի դէպի ալ։ Մոռցայ, գնդակ մը ծակեց գլխարքս. բոպէ մըն ալ՝ և արդէն իսկ ամբողջին ապաստանին ետին էի։ Տեսայ Բէմալ պէյը որ ձիով հասաւ՝ դէպի առաջ հակած. աղղրոսկրը ջախջախուած էր. իսկ հրամանատարը զինուորը ինկած էր։ Այլեւս չէի տեսներ փաչան։ Բիչ ետքը հասաւ Նազըմ պէյ որ չէր վիրաւորուած։ Արագ ակնարկ մը փոխանակեցինք, ու արտրչուելցի վազեցի վաչա մը զօրք բերելու։ Բանակին լաւագոյն տարրերուն պատկանող վաչա մըն էր. հրամանատարը չուտով հասկցաւ իր պաշտօնը. պէտք էր փնտռել փաչան և ամէն գնով անոր մարմինը ազատել թշնամիին ձեռքէն։ Իսկոյն զինուորները սուինը հրացանին անցուցին, և մէկ քանի վայրկեան վերջ ետ մղուեցան այն սուիկար խումբերը, ոմանք մչուչին մէջ յառաջացած էին մինչեւ մեր առաջին դիծերը։ Բայց փաչան չգտանք։ Կը վախնայի որ զինուորները կը հասկնան անոր անհետացումը...։ Ամբողջ կէս ժամ անօգուտ նոր հետազօտութենէ մը ետք միայն վերջապէս գտանք զինքը այն ճամբուն վրայ՝ որ յառաջեկալ ճակատէն դէպի հիւանդապահանները կը տանի։ Գլուխը բժիշկի գալփակ մը կար և զինուորի վերարկու մը առած էր վրան։ Յայտնի էր որ չատ կը տառապէր։ Փաչան էն առաջ վիրաւորուած էր. իր դեղնցիկ երեսին ձին ապաննուած էր։ Նախապէս կրցեր էր քաշքշուիլ, բայց երկրորդ գնդակ մը զինքը վիրաւորած էր աղղրոսկրէն. ասիպուած՝ գետնին վրայ պառկած մնացած էր երկար աւեն՝ թշնամիին կրակին առակ։ Այն աւեն իրեն մօտեցեր էր հիւծած, հիւանդկոտ զինուոր մը, և զինքը կռնակը առնելով ամբողջ 500 մեթր տեղ քալեր ու բերեր էր ապաստանին ետին»։ Մուխթար փաչա՝ որուն աղղրոսկրը ջախջախուած էր, իսկոյն Պոլիս բերուելով դարմանուեցաւ զերմանական հիւանդանոցին մէջ։ Երբ փաչան Պոլիս կը փոխադրուէր, ճամբուն ընթացքին իր դէմը ելաւ Իզզէթ փաչա որ եէմէնէն կանչուելով ուղտ անուանուած էր Ընդ. ապայակոյսին, և որ Նազըմ փաչայի ապաննութենէն վերջ պիտի դառնար ապարատեան ու պատերազմական նախարար։ Իզզէթ փաչա՝ զնդամարմ համբուրեց վիրաւոր զօրավարին ճակատը։ Մուխթար փաչա այլեւս բանակ չդարձաւ։ Իր դարմանուած միջոցին Գ. զօրաբանակին հրամանատարութիւնը յանձնուեցաւ Ասլան փաչայի։

Ահա այսպէս Նոյեմբեր 4ի այդ իրիկունը, ժամը 2ին, Պուլկարները որոնք նախորդ իրիկուան ու գիշերուան ընթացքին բաւական զգալի յառաջխաղացութիւններ կատարած էին դէպի Թրքական դիրքերը, բովան-

դակ ճակատին վրայ իրենց գործած յարձակումներուն մէջ ձախողեցան, և Թուրքերը կրցան վերագրաւել իրենց կորնցուցած բոլոր դիրքերը։ Թուրք բանակը վերադարձած էր ուրիշն իր նախնի ուժանդութեանց։ Բայց դաշտի

Զաթալճայի ճակատամարտը (4—6 Նոյեմբեր)

մէջ կռուելու անկարող՝ բայց քիչ չատ ամրացեալ դիրքերու ետին անհոգ կորովով ու հաստատակամութեամբ դիմադրող բանակն էր միշտ, Բլեվնաներու բանակը։ Նպատակ փաչա՝ Զաթալճայի մէջ կազմակերպած իր պաշտպանութեամբ յաջողած էր փրկել օսմ. բանակին պատիւը։

Պուլկարները աւելի քան 10,000 հոգի կորնցուցին այդ ապարդիւն յարձակումներու մէջոցին, Թուրքերուն համեմատաբար սակաւաթիւ կո-

բուսաին փոխարէն։ Նաղըմ փաշա փութայ իր փառաւոր յաղթանակ մը ծանուցանել Զաթալճայի բաղխումներուն արդիւնքը, և Սուլթանը անմիջապէս անոր ուղղեց հետեւեալ շնորհաւորական հեռագիրը. —

Մեր բանակին քեմալիին յարձակումներուն հանդէպ Ասուծոյ օգնութեամբ ցոյց տուած հաստատակամութիւնը եւ դիմադրութիւնը իմի հետ բովանդակ Օսմանցիները հրճուեցուցին: Հայրենիքը փրկելու համար ձեր ընելիք ջանքերը պիտի ուրախացնեն նաեւ հոգիները մեր նախահայրերուն, որոնք ժամանակաւ աշխարհակալած էին այսօր քեմալիին ոտքերուն տակ ճզմուած մեր երկիրը: Ձեր քաջաւորին եւ բովանդակ ազգին սիրտը ձեզի հետ է: Ձեզմէ եւ բոլոր հրամանատարներէն, սպաներէն ու զինուոր զաւակներէս հաստատակամութիւն կը սպասեմ: Ձիես ատենն է որ զինուորները խաղութեամբ իրենց հայրենասիրական պարտականութիւնը կատարեն եւ բանակին պատիւը բարձր պահեն: Կը յանձնարարեմ որ այս հեռագիրս բոլոր զինուորներուն հաղորդէք :

Զաթալճայի ընդհարումները սակայն իրական ճակատամարտ մը չէին կազմեր: Տեսակ մը ուժերն հետազօտութիւն էին ատկէ, որուն ընթացքին Պուլկարները երբեք համազրական յարձակում մը ի գործ չդրին: Այն պահուն որ Նաղըմ փաշա իր յաղթանակը կը ծանուցանէր, զօրավար Տիմիթրիէֆ 60,000 հոգիի պահեստի ոյժ մը ունէր ընդհարումներուն մասնակցած զօրարաժիններուն հետն: Կրնար զանոնք առանջ անցընել և դերազոյն ճիգով մը նոր փորձ մը ընել, այս անգամ իրական յարձակմամբ, Պոլսոյ պաշտպանութիւնն այդ կետին դիմը խորտակելու համար: Եւ սակայն՝ կարգ մը պատճառներով՝ որոնց մէջ դիւանագիտութիւնը իր բաժինը ունէր անչուշտ, կասեցուց յարձակումը, և գոհացաւ Քրքլարեան դիրքերուն դէմ ամուր պահելով իր կազմած ճակատը: Անդին ասդին՝ Զաթալճա կրկնապէս անառիկ կը դառնար: Եթէ Պուլկարները չէին կրնար թրքական դիմը խորտակելով Պոլիս մտնել, Թուրքերն ալ չէին կրնար պուլկարական դիմը խորտակելով հասնիլ Էտիրնէի: Առաջ եկած անպարծութիւնն չէջանէն, երկու բանակներն ալ մէջտեղ ունէին հետզհետէ ամրի զօրանալու, փիլ մը ամրի անառիկ դարձնելու իրենց դիրքերը: Թուրքերը՝ Անատօլուէն քարտ զինուոր կը բերէին անընդհատ և իրենց բանակին զօրութիւնը կը չարունակէին, իսկ Պուլկարները, բացի Մակեդոնիոյ Դ. բանակէն որ Սելանիկի անկումէն վերջ՝ Տէմէ Ազաճի ճամբով իրենց միացած էր, գրեթէ ամէն կոչած էին նաև 1912 և 1913 տարուան զինուորագրուածները: Տիմօթիքա-Սելանիկ երկաթուղիի դիմը իրենց տրամադրութեան տակ ըլլալով, Սոֆիա-Քումանովօ դիծով կրնային Զաթալճա փոխադրել նաև պաշար, ռազմամթերք ու զինուորական կազմածներ, առանց պէտք ունենալու Էտիրնէի դիծին, որ անզործածելի կը մնար՝ նշանաւոր բերդաքաղաքին դիմադրութեան պատճառաւ :

Նոյեմբեր 4ի և 5ի ընդհարումները՝ աննկարագրելի չփոթութիւն մը

առաջ բերին Պոլսոյ մէջ։ Օսմ. մարտանաւերու ամբակոծութեան ձայնը որ չատ որոշ կերպով կը լսուէր մայրաքաղաքին գրեթէ ամէն կողմերէն, տարակոյս չէր թողած թէ վճռական կռիւ մը կը մղուի Զաթալճայի առջեւ։ Նկատի առնելով Պուլկարներուն մինչեւ Զաթալճա կատարած յաղթական յառաջխաղացութիւնը, գրեթէ ամէն մարդ այն խոր հաւատքը ունէր թէ պահէ պահ ներս պիտի մտնէ պուլկար բանակը։ Նոյեմբեր 4ի կիրակի և յաջորդ երկուշաբթի օրերը, չատեր դիտակներով զացած էին

ՊՈՂՀԿԱՐԱՆ
Ադրիանուպոլիս
Մուրադլար
Ջորլու
Չատալճա
Կիւչուքչեքմէճէ
Պուլկարներ
Պուլկարներ
Պուլկարներ

կեանէ վայրկեան կը սպասէր մայրաքաղաքին դրաւման։ Բայց Նաղըմ փաչայի յաղթական դիմադրութիւնը Զաթալճայի առջեւ, վերջ տուաւ այս անձկութեան։ Կ՚արժէ ըսել որ մայրաքաղաքին Իպամ սարերը աւելի չփոթած էր քան Քրիստոնեայ սարերը, և թէ բոլորովին անտեղի բան էր ջարդի կամ թալանի կասկածներ անուցանել այդ սարերին նկատմամբ, որ իր սեփական ապահովութեան մասնոդութեամբ լկուած էր։

Նոյեմբեր 4ի և 5ի ապարդիւն ընդհարումներէն վերջ, զօրավար Տիմիթրիէֆ իր ոյժերուն գլխաւոր մասը Թրքական դիրքերէն 5—6 քիլոմէթր ետ, հավասին արեւմտեան կողմը քաշեց։ Այս գործողութիւնը կատարուեցաւ յաջորդաբար՝ նոյեմբեր 6ի, 7ի և 8ի օրերը, պուլկար թնդանօթներուն և վերջապահ ամրացեալ խումբերու պաշտպանութեամբ։ Թուրքերը, որոնք նոր յարձակմանց կը սպասէին, բնական է զարմացան այս անակնկալ նահանջը տեսնելով։ Անկէ ետքը, աւելի կամ նուազ բուռն մէկ քանի հետապօտութիւններ կատարեցին, ինչպէս նոյեմբեր 8ին Մանմուտիէ ամրոցին առջեւ, և նոյեմբեր 9ին Իղէֆենի դէմ, ուր ծանր վնաս կրեց Հայաստանէն բերուած քիւրտ հեծելազօրքը. այս հետապօտութեանց նպատակն էր պուլկարական դիրքերուն վրայ ճշդրիտ ծանօթութիւններ ձեռք բերելու անհրաժեշտութիւնը։

Այդ կարգի մանր մունր գործողութիւններ երկուսանք չարունակուեցան մինչեւ նոյեմբեր 20ի գիշերապաղարը։ Ամբողջ այդ շրջանին մէջ նշանակելի է մանաւորապէս հետեւեալ դէպքը։ Նոյեմբեր 8ին՝ պուլկար թոփիչեանաւոր կողմէ՝ Գարապրունի հրուանդանին առջեւ յարձակման ենթարկուեցաւ օսմ. Հաւիտիի յածանաւը որ այն կողմերը կը հսկէր՝ Տէրքոսի լիճին վրայէն թրքական պաշտպանողական գիծին հիւսիսի թեւին դէմ կատարուելիք ա՛և է գործողութիւն արդիլելու համար։ Թոփիչէ մը ծանրապէս խոցուած, Հաւիտիի դժուարաւ յաջողեցաւ Պոլիս դառնալ նորոգուելու համար։

Պուլկարներու Շիշման Զարը

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պուլկար ապստամբները՝ Սթրումայի հովտին մէջ և վերին Արթայի մօտերը համախմբուած թրքական ոյժերը չախչախելով իր առհմանագլուխը ապահովելու, ինչպէս նաև Մակեդոնիոյ կողմէն դէպի Թրակիա ուղղուելիք զինուորական ո՛և է օգնութիւն անհնար դարձնելու համար՝ հարկ տեսաւ կազմելու Դ. բանակ մը։ Այս բանակը համախմբուած էր արևմուտքի կողմը, դէպի Տուպնիցա, Բ. բանակին մօտերը, ու կը բաղկանար գործօն Շրդ զօրաբաժնէն, որուն օժանդակ տրուած էր պահեստներու զօրաբաժին մը։ Հրամանատարն էր զօրավար Թէօտօրօֆ։ Իր գործողութեանց դլխաւոր չրջանակն էր Սթրումայի հովիտը, և երկրորդական չրջանակն ալ Պրէկալնիցայի հովիտը։ Իսկ նպատակակէտն էր Սելանիկը։ Իրեն դէմ կը գտնուէին երկու հովիտներու գլուխները վրայ ցրուած Մուսթաֆիզ կամ Րէսիֆ Օամ. պահակազօրքերը, ինչպէս նաև թրքական 14րդ զօրաբաժնին պատկանող գումարտակներ որոնք Սթրումայի հովտին մէջ կը գործէին Ալի-Նաւոր վտակի հրամանատարութեամբ, ու կարգ մը ուրիշ գումարտակներ որոնք Պրէկալնիցայի հովտին մէջ կը գտնուէին՝ Գարա-Սահա վտակի հրամանատարութեամբ։ Այդ թրքական ոյժերուն մեծ մասը, Պուլկար Դ. բանակին հետ բաղխելէ առաջ, մէկ կողմէ Եէնիճէ-Վարատար կանչուելիք՝ Հելլէններու դէմ Սելանիկ յառաջխաղացութիւնը կասեցնելու համար, ու միւս կողմէ ալ Քումանովօ ուղղուելիք՝ Սերպերու յարձակողականը խորտակելու համար։

Դէպի արևելք՝ Ֆիլիպէ-Հասքօյօ գիծին վրայ համախմբուած էր նաև պուլկարական Շրդ անկախ զօրաբաժինը, նոյնպէս պահեստի զօ-

բաբաժինով մը։ Այս զօրաբաժինը որուն կը հրամայէր զօրավար Քէօսէյֆ, պաշտօն ունէր նախ ցրուելու Արմայի վերին հովտին մէջ համախմբուած Թրքական ոյժերը, և յետոյ՝ զրաւելու արեւմտեան Մէսթայի ու արեւելքէն Մարիցայի մէջև իյնող բովանդակ երկիրը, մէջը ըլլալով նաև Եգէական ծովեզերքը։ Զօրավար Քէօսէյֆի դէմը կը գտնուէր եաւէր վաչայի մօտաւորապէս 16,000 հոգինոց բանակը, որուն 13,000ը համախմբուած էր Քրճալիի մէջ և 3000ն ալ Բայմաքլը, ինչպէս նաև դէպի հիւսիս-արեւմուտք։ Քրճալը գտնուող 13,000 զինուորները կը բաղկանային Նիզամիէ երկու, Րէտիֆ ինը և Մուսթահֆըզ վեց վաշտերէ ու երկու հրետաչարքէ։ Բայմաքլըի 3000 զինուորներն ալ կը կազմէին Նիզամիէ մէկ և Մուսթահֆըզ երեք վաշտերէ, լեռնային հրետաչարքով մը։

Այս կրկին չրջանակներուն մէջ՝ Թուրքերը իրենց աջակից ունէին իպամ (Բօմաք) Պուլկարները, որոնք յաճախ Թուրքերէն աւելի նեղութիւն պատճառեցին Պուլկարներուն։ Իսկ Պուլկարներուն կ'օժանդակէին Մակեդոնական հրոսախումբեր, որոնք կառավարական կազմակերպութեամբ և Պուլկար սպաներով օժտուած էին։

Կը ներկայացնենք նախ զօրավար Թէօսօրօֆի գործողութիւնները, որոնց մասին աւելի ընդարձակօրէն խօսած ենք արդէն Սերպերու և Հէլլէններու բաժնին մէջ։

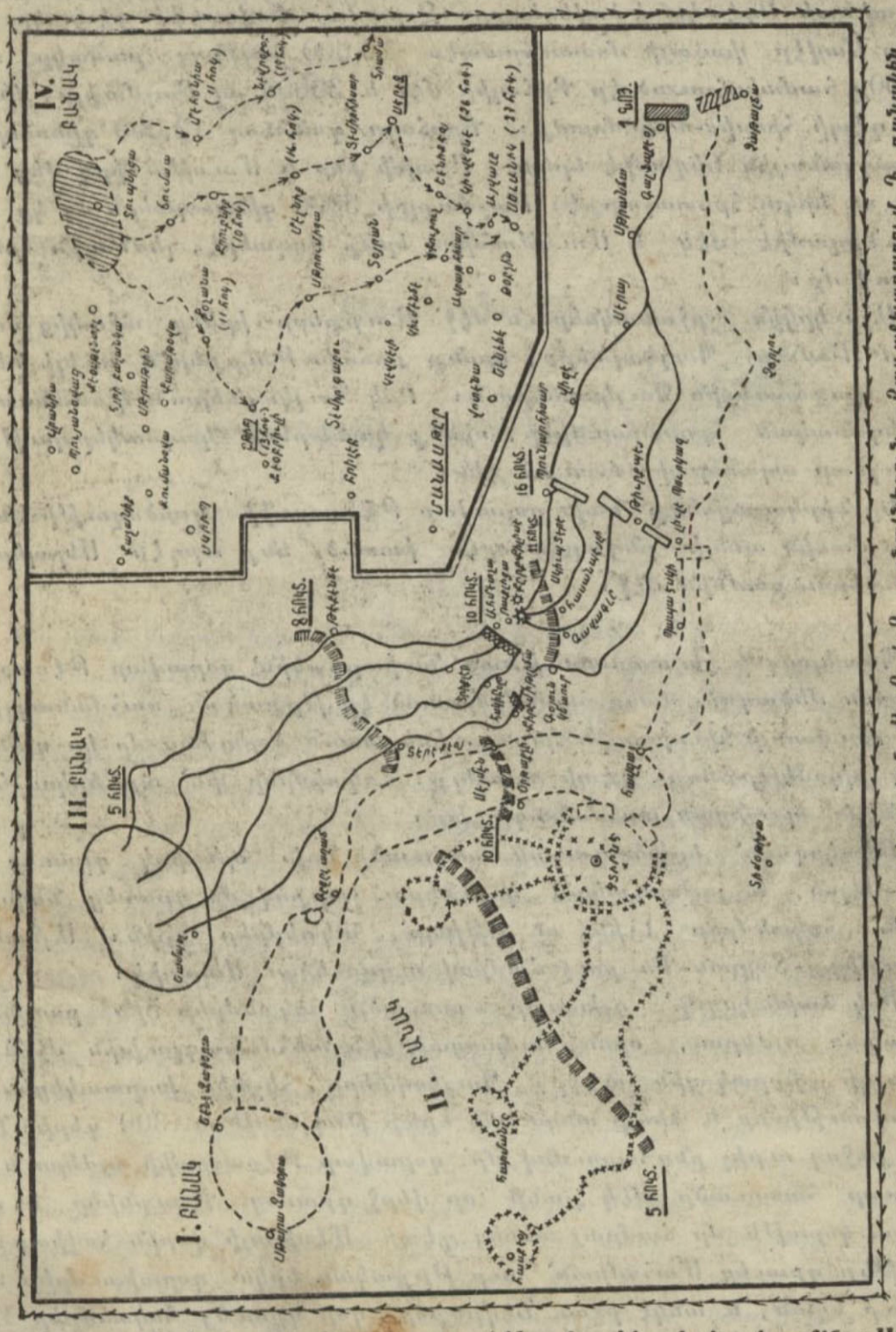
Պատերազմի յայտարարութեան նախօրեակին՝ զօրավար Թէօսօրօֆի ոյժերուն մեծագոյն մասը համախմբուած էր Թրքական սահմանագլխուն մօտ՝ Ճումաայի հիւսիսային կողմը. իսկ խառն զօրամաս մը կը գտնուէր քանի քիլօմէթր հեռու դէպի արեւելք։ Հոկտեմբեր 5ին՝ այս երկու հատուածներն ալ անցան սահմանագլուխը։

Ա֊ջակողմէն՝ երկրորդական հատուածը նոյն օրն իսկ զրաւեց Զաբլէօ-Սէլօն, և յաջորդական կոխուներու չարքով մը զրաւեց նախ Քօչանան՝ հոկտեմբեր 11ին, ու Շթիպը՝ հոկտեմբեր 13ին։ Ա֊հեռուէն՝ Սթրումիցա-Տոյրան-Ռուքուչ ճամբով ուղղուեցաւ Սկանիկ։

Իսկ ձախակողմը՝ գլխաւոր հատուածը հոկտեմբեր 5ին բաղխեցաւ Թրքական ոյժերու, որոնք ամրացած էին սահմանագլուխին մերձակայ Պարաքլի մատակոյին չուրջը։ Պուլկարները հնչեալ խորտակեցին այդ դիմադրութիւնը և ձեռք անցուցին երեք թնդանօթ ու 300 գերի։ Նոյնքան յաջող ուրիշ ընդհարումով մը՝ զօրավար Թէօսօրօֆի ոյժերուն այդ գլխաւոր հատուածը մէկ քանի օր վերջ զրաւեց Քրուբնիկը, և անկէ անջատ զօրաթև մը ճամբայ հանեց դէպի Մէսթայի վերին հովիտը։ Այս զօրաթևը զրաւեց Մահոմիան՝ ուր Թրքական երկու զօրախումբեր անձնատուր եղան, և անկէ իջաւ Նէվրօքօփ, ուր զրաւեց հոկտեմբեր 19ին։

Գլխաւոր հատուածը իր յառաջխաղացութիւնը չարունակեց դէպի հարաւ ու ձեռք անցուց Քրէնայի կիրճերը. այդ յառաջխաղացութեան ընթացքին՝ հոկտեմբեր 11ին՝ աջ ու ձախ կողմերուն վրայ զրաւեց Բէզօվօ և Մէչիկ քաղաքները։ Այդ թուականին՝ Թրքական 14րդ զօրա-

բաժնին գլխաւոր հատուածը արդէն իսկ իջած էր դէպի Եէնիճէ, որով զօրավար Թէօտորօֆ այլևս չատ սակաւ ընդդիմութեան մը միայն հանդիպեցաւ իր յառաջխաղացութեան ընթացքին, և Բէյրիւխ ու Զակօվօ վրայ ուղղեց զօրաթեւեր որոնք պաշտօն ունէին միանալու դէպի Տօյրան

Քարտէսը ցուցնելով Ա. Բ. Ա. զօրամասերուն յառաջխաղացումը Դ. բանակին

յառաջացող երկրորդական հատուածին, և հիւսիսի կողմէն Սեանիկ իջնելու։ Ցետոյ չորք մը յառաջապահի կոխնեռով գրաւուեցան Ռիւբէլը, Տէմիրհիսարն ու Սէրկը։ Հոկտեմբեր 26ին՝ զօրավար Թէօտորօֆի այժերուն մնացորդն հատուածը Սիրուման անցաւ Օրլիաքօի կամուրջէն։

իր հեծելազօրքը հետապօտութեան մը միջոցաւ երեւան հանել թրքական ոյժերը որոնք գրաւած էին Ադվալըի բարձունքը, Արապլին ու Լէյհան, և ձեռք ձեռքի տուաւ Հէլլէն հեծելազօրքին հետ։ Հոկտեմբեր 27ին՝

Մահմուտ Մուխթար փաշա կը վիրաւորուի Զաթալճայի մէջ (3 դեկտեմբեր)

Պուլկարներն ու Թուրքերը հակառամարտ մը մղեցին այդ կէտին վրայ։ Կռիւը դադրեցաւ այն առեն երբ զօրավար Թէօտօրօֆ որ կը պատրաստուէր դէպի Սկանդիկ հալածելու իրմէ պարտուած Թուրքերը, իմացաւ որ Թահսին փաշա արդէն իսկ անձնատուր եղած է Հէլլէն զահաժառանգին։

Հէլլէններու բաժնին մէջ երկաթօրէն պատմելինք արդէն Սկանդիկի գրաւման պարագաները, ինչպէս նաև այդ առիթիւ ծագած վէճը՝ Պուլ-

կար և Հէլլէն հրամանատարներուն միջև։ Տանըհինգ օր ետք՝ զօրավար Թէօտօրօֆ միայն երկու վաշտ կը թողուր Սելանիկ, և իր մնացեալ ոյժերով՝ Հէլլէն փոխադրանաւերու միջոցաւ ցամաք կ'ելլէր Տէտէ Աղաճ, Թրակիոյ բանակին միանալու համար։

Զօրավար Բօվաչէֆի ոյժը կազմող 2րդ անկախ զօրաբաժինը պատերազմի յայտարարութեան օրն իսկ՝ միանգամայն երեք կէտէ անցաւ սահմանագլուխը։ Իր զօրաթեւերէն մէկը ուղղուեցաւ Քրճալիի վրայ և միւսն ալ Բաչմաքլըի վրայ, իսկ երրորդ զօրաթեւ մըն ալ՝ Զիլիպէի հարաւ-արեւմտեան կողմէն սահմանագլուխը կազմող Թիմրաչի բարձունքներէն անցաւ Թրքական հողը, ցրուելով կանոնաւոր մանուածանդ անկանոն զինուորներու բազմաթիւ խումբեր որոնք այդ սարերուն վրայ ապաստանած էին։

Հոկտեմբեր 6ին ու 7ին՝ զօրավար Բօվաչէֆի ոյժերը ունեցան չարք մը ընդհարումներ. ալակոզմի զօրաթեւը գրաւեց Քրճալին, այնտեղ ձեռք անցընելով աւտա աւար մը։ Մայրագոյն ձախակողմի զօրաթեւը որ Թիմրաչէն անցած էր, Տօվլանի ուղիւ հանդիպեցաւ ամինաթուան ընդդիմութեան մը։ Թուրքերը յաջորդաբար պաշտպանութեան երեք դիծեր կազմեցին, քայլ առ քայլ միայն նահանջելով. իրենց դիմադրութիւնը արդէն իսկ խորտակուած էր երբ յանկարծ աւտոարաթիւ Բօմաքներ կռնակէն զարկին Պուլկարներուն, և քիչ մնաց որ անոնց կացութիւնը բոլորովին վտանգէին։ Պուլկարները ամենախիտ կերպով պատժեց այդ Բօմաքները։

Հոկտեմբեր 7—13ի չաբթուան ընթացքին Արմատի բովանդակ հոլիան ու հիւսիսային հաղտամները Պուլկարներուն ձեռքը կը գտնուէին։ Եաւէր փաշայի ոյժերը քայքայուած էին. իր Բէսիֆներուն մնծամասնութիւնը, ինչպէս նաև Մուսթաֆիըզները, իրենց զէնքերն ու կազմածները նետելով փախած լեռները ապաստանած էին։ Իր իսկ խոստովանութեամբ՝ հազիւ կրցած էր 2000 հոգի համախմբել Մէսթանլըի հարաւակողմը, ուր սակայն քիչ ետքը իրեն պիտի միանային Անատօլըի Բէսիֆներու եօթ վաշտեր, իւրաքանչիւրը 6—700 հոգիով։

Այդ միջոցին՝ զօրավար Բօվաչէֆի բանակը միչտ բաժնուած էր երեք զօրաթեւերու։ Առաջմէ մէկը՝ որ կը գտնուէր զօրավար Կէնէֆի հրամանատարութեան տակ, պաշտօն ունէր ուղիղ դէպի հարաւ իջնելով գրաւելու Կիւմիւլճինէն։ Երկրորդը՝ որուն կը հրամայէր գնդապետ Թանէֆ, և որուն մաս կը կազմէին հնձկապօրքին զրահէ ամբողջութիւնը, արեւելքի կողմէն պիտի իջնէր դէպի Մարիցա և անկէ պիտի ուղղուէր Ֆէրիճիքի ու Տէտէ Աղաճի վրայ։ Իսկ երրորդը, որուն անձամբ կը հրամայէր զօրավար Բօվաչէֆ, Մէսթանլի սարերին հովիտը իջնելով՝ Քանթիի ճամբով պիտի ուղղուէր դէպի արեւելք՝ Մէրհամլի-Ֆէրիճիք ժամանած միւս զօրաթեւերուն գործակցելու համար։

Եաւէր փաշա՝ իր ոյժերը վերակազմելէ վերջ մտադիր էր յարձակողականի ձեռնարկել պուլկարական ճակատին դէմ, Մէսթանլըէն անդին,

մինչեւ դէպի Բալաս ուղղուած գումարտակ մը կոչէն պիտի զարնէր Պուլկարները։ Բայց իր քայքայուած բանակին վերակազմութեան դժուարութիւնը, տեղական միջոցներով պարէնի ու ռազմամթերքի հայթայթման անկարելիութիւնը, և ասոնց ամէնուն հետ ալ՝ անձրեւներէն ա-

Պուլկարիոյ Ֆէրտինանտ Զարը Գավալայի մէջ

ւած ճամբաներու տարապայման դէշութիւնը՝ յապաղեցուցին այս ծրագրին գործադրութիւնը, և գործողութեանց նախաձեռնութիւնը մնաց Պուլկարներուն։ Եւ սակայն, Մէմթանլըի մէջ ուր յարձակման ենթարկուած էր, Եավէր փաշա կրցաւ արի դիմադրութիւն մը ընել, սակայն տալով Բալասի թրքական գումարտակին որ հասնի մինչեւ Արթայի հո-

վիճը։ Բայց արդէն զօրավար Քօվաչէֆի հրամանատարութեան տակ գտնուող զօրաթիւը՝ Հոկտեմբեր 23ին հասած էր Պիւքի կամուրջը, Մէսթայի վրայ, անհնար դարձնելով Թուրքերու դիմադրութիւնը։

Եավէր փաչա այն ատեն իր այժերուն մեծագոյն մասը քաշեց դէպի Նարլը, և զօրախումբ մըն ալ ուղղեց Բանիֆի (Իսկէչէ) վրայ՝ թէ՛ իր կողը պաշտպանելու և թէ Բալասի Թրքական զօրաթիւին նահանջը ծածկելու համար։ Միւս կողմէ՝ Մէսթանլըի ուղիղ ճամբուն անցքը արգիլելու համար՝ ուժեղ վերջապահ խումբեր թողուց Գարլըք-Տաղ։ Յետոյ, իր միւս բոլոր այժերը համախմբելով, ակամայ նահանջկ դէպի Ֆէրիճիք, ուրկէ կ՚ելլիպօլու ամենոյ փրկութիան ճամբան բաց կը կարծէր։ Անմիջապէս իր եաւէն կը յաջաջանար զօրավար Կէնէֆի զօրաթիւը որ կիւմիլճինէն գրաւեց, մինչդեռ զօրավար Քօվաչէֆ ալ, — որուն պատկանող երկու զօրախումբեր՝ հակառակ ուղղութեամբ յաջաջանալով՝ գրաւած էին Տրաման՝ Մ՚ռանիկի երկաթուղիի ճամբուն վրայ, և Գավալան՝ Եգէապանի վրայ, — կը չարունակէր յաջաջանալ արեւմուտքէն։ Այս երկու զօրաթիւերուն կազմած չրջանակը եավէր փաչայի առջև բաց կը թողուր լոկ արեւելքի կողմը, որ Ֆէրէճիք-Մալկարա, կամ Ֆէրէճիքէն ուղղակի ճամբով կ՚ելլիպօլը կը տանէր։ Բայց այն կողմէն ալ կը յաջաջանար զընդապետ Թանէֆի զօրաթիւը որ Մարիցայի ընթացքին հետեւելով նախ Տիմօթիքան, յետոյ, Նոյեմբեր 13ին, Սուֆլին գրաւելէ վերջ, Ֆէրիճիք կ՚իջնէր, անանկ տեղ մը ուր պուլկարական Ա. բանակին պատկանող ուրիշ ուժեղ զօրաթիւ մը (հետեւակազօրքի և հեծելազօրքի մէյ մէկ պատմարտակ ու հրետաչարք մը), Մալկարայի վրայ կը քալէր, զընդապետ Սալապաչէֆի հրամանատարութեամբ։

Մինչդեռ Պուլկարական չորս զօրաթիւերը այդպէս զանազան ուղղութիւններէ իր վրայ կը խոյանային, եավէր փաչա մեծ դանդաղութեամբ միայն կը յաջաջանար, որովհետեւ չէր ուզեր լրիւ հաչմուած զինուորներով ու մակերնասի խառամ զաղթականներով լեցուն բազմաթիւ եղնաքարշ սայլեր որոնք իր բանակին կը հետեւէին։ Նոյեմբեր 6ին՝ իր այժերուն մեծ մասով կրցաւ Վօսինա՝ Տէմէ Աղաճի հիւսիսակողմը հասնիլ, բայց խոնհարութիւն չնկատեց Եգէականի այդ նահանգիստը իջնել, կարծելով թէ այնտեղ Պուլկար մեծ այժեր կը գտնուին, մինչդեռ իրապէս Տէմէ Աղաճ մնացած էր Պուլկար կամաւորներու խումբ մը, և քաղաքը կը թալլէր։

Երեք օր վերջ՝ զօրավար Կէնէֆի զօրաթիւը կը մեկնէր կիւմիլճինէն, չարունակելով իր յաջաջխազացութիւնը, և չորս օր վերջ ալ՝ զօրավար Քօվաչէֆ՝ հիւսիսի կողմէն Վօսինա մտնելով կը հասնէր եավէր փաչայի վերջապահներուն, որոնք դանդաղութեամբ կը յաջաջանային դէպի արեւելք։ Իսկ զընդապետ Թանէֆ արդէն իսկ ժամանած էր Ֆէրիճիք, և դէպի Տէմէ Աղաճ ղրկած էր զօրախումբ մը, որ մեծ մասամբ կամաւոր հրոսախումբերէ կը բաղկանար. զօրավարը անոր կողմէ կատարուած հետապօտութենէ մը հասկնալով եավէր փաչայի մերձաւորութիւնը, իր այժերը եւս քաշեց Ֆէրէճիքի հիւսիսային կողմը։ Մինչեւ

այդ առեն Մալկարա գրաւուած ըլլալով, գնդապետ Սալապաչէֆի զօրաթիւն ալ կրցաւ չարունակել իր յառաջխաղացութիւնը և Մարիցան անցաւ Նոյեմբեր 12ին, փակելով դէպի Կէլիպօլը տանող յետին անցքը ուրկէ Թուրք հրամանատարը կրնար օգտուիլ։

Եավէր փաչա՝ իր չորքը հետզհետէ աւելի սեղմուող պաշարումէն անտեղեակ, Նոյեմբեր 13ին ժամանեց Ֆէրիճիդ զոր գնդապետ Թանէֆ պարապած էր, և դէպի Սուֆլի բարձրանալով՝ յաջորդ օրը յաջողեցաւ հետևակազօրքերու վայտ մը, լեռնային թնդանօթներու հրետաչարք մը և միթրայէօզի դասակ մը անցընել դեպին աջ ափը։ Իրեն մնացող ոյժերուն մէջ հաշիւ 2000 ճշմարիտ զինուորներ կային, ամէնքն ալ յոգնած ամրողջ քառասունըհինգ օր տեւող կռիւներէ, չարչարագին անդադրումներէ, զրկումներէ և անօթութենէ։ Իր տրամադրութեան տակ կը գտնուէին նաև տասնեակ մը թնդանօթներ և 900 ռումբ։ Իսկ զինուորներէն իւրաքանչիւրը լոկ 200 փամփուշտ և միակ օրուան մը բաւելու չափ պաշար ունէր։ Աւելի քան 20,000 Պուլկարներ, իրենց հինգ հրետաչարքով՝ այդ քայքայուած բանակին վրայ յարձակեցան Նոյեմբեր 14ի առաւտն, Ֆէրիճիքէն դէպի հիւսիս 10 քիլօմէթր հեռուն գտնուող Մէրհամէլիէն, ուր ձեռք ձեռքի տուած էին իրենց լրտոր ոյժերը՝ մահիկաձև չրջանակի մը մէջ առնելով Թուրք բանակը։ Անապատին ամրակռուածքները առանց դադարի չարունակուեցաւ մինչև ցերեկ, յետոյ տակաւին երկու ժամ ալ։ Եավէր փաչա՝ անտեսելով որ այլևս ամէն դիմադրութիւն անօգուտ է և նահանջի ճամբայ ալ չկայ, սպառած պարզեց, և սկսաւ բանակցիլ անձնատուութեան համար։ Իր պայմանները սակայն չընդունուեցան, և յաջորդ օրը Պուլկարները չարունակեցին ամրակռուածքները։ Իրիկուան կողմ, Եավէր փաչա որ լրտորովին յուսահատական դրութեան մը մատնուած էր, դարձեալ սպիտակ դրօշ պարզեց և յաջորդ առաւտն անձնատուր եղաւ առանց պայմանի։ Իրեն հետ անձնատուր կ'ըլլային նաև իր ազգակցի պետը՝ Համտի պէյ, երկու զորաբաժնի հրամանատարներ՝ գնդապետ Բասիմ և Լիւտֆի պէյերը, 265 սպայ ու մօտաւորապէս 15,000 զինուոր և պաշտպօղուք, որոնք կը կազմէին օսմ. ԺԲ. զօրաբանակը։ Պուլկարները ձեռք անցուցին տակաւին 1500 ձի ու ջորի, ութ թնդանօթ, երկու միթրայէօզ, անոնցմէ քանակութեամբ ռազմանիւթ ու հրացան, 400 վագոն և ութ վայրաչարժ։ Եավէր փաչա որ կ'երեւայ թէ տեղեկութիւն չունէր օսմ. միւս զօրաբանակներու ձախողուածներէն, անոնց դժբախտութիւնը իմանալով երանի՛ տուած էր որ գոնէ «ինք վերջինը եղած է անձնատուր եղողներուն»։

Այս գործողութեամբ՝ Պուլկարները վերջնականապէս կը տիրանային Տէտէ Աղաճ-Սկանիկ երկաթուղիին։ Միւս կողմէ՝ կը գտնուէին Զաթալճայի անցքով ընդհարմանց առաջ բերած բարոյական վնասը, և իրենց պահանջկոտութեանց նոր կռուան մը կը տեղծէին զինադադարի բանակցութեանց համար, որոնք հինգ օր հաք Զաթալճայի մէջ պիտի յանգէին Թուրքերուն հիմնովին աննպաստ Նոյեմբեր 20ի Բրօթօքօլին։ Ըստ այդ Բրօթօքօլին՝ զոր չորս դաշնակիցներէն լոկ Յունաստան չտո-

բազրից, — ինչպէս յայտնած ենք արդէն, — Թուրքիա ոչ իսկ իրաւունք ունէր պարէն հասցնելու պաշարուած երեք բերդաքաղաքներուն՝ Էսքիշէհիր, Եսքիսէհիր և Շքոտրայի, որոնք անօթութենէ կը տառապէին։ Մինչդեռ Պուլկարիա՝ իրաւունք կը տառնար Էսքիշէհիր երկաթուղին ու Սեւ Ծովի ճամբով Զաֆարճայի և բովանդակ Թրակիոյ իր ոյժերը պարէնաւորելու։

ՀԱՅԿ

Պալքանեան երկրորդ պատերազմը, միջդիւանակցային պատերազմը որ դեռ կը շարունակուի, հայկական վայրերու (Էսքիշէհիր, Ոսկոպո, Մոլիկաս, եւայլն) մէջ տեղի ունեցած ահռելիներ, ցնաւային զոհողութիւններ, Պալքանեան պատերազմին միջին իրադարձութիւններ (Գումանիոյ միջամտութիւն, Թրակիոյ վերադրաւում, եւայլն) պիտի պատմենք առանձին հատորով մը. երբ վերջնական հաշտութիւնը կնքուի։ Այդ հատորին մէջ պիտի ներկայացնենք նաև բարեկար բանակներու հայ սպաներուն եւ զինուորներուն ու կամաւորներուն դերը, հայկական խնդրին վերջին երեսոյթներ, եւայլն, — պատկերներով ու հարէաններով։

ՑԱՆԿ Ը. ՀԱՏՈՒԱԾՆ

Գ. ՄԱՍ.— ՍԵՐՊԻՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.—Մանասպրի ճակատամարտը 755
ԳԼՈՒԽ Բ.—Երկարդական գործողութիւններ 765

Դ. ՄԱՍ.— ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.—Փոխադարձ դիրքերը 781
ԳԼՈՒԽ Բ.—Էլասոնայի ճակատամբ 793
ԳԼՈՒԽ Գ.—Սարանտաքորոսի ճակատամարտը. 799
ԳԼՈՒԽ Դ.—Մէնիճի-վարտարի ճակատամարտը 809
ԳԼՈՒԽ Ե.—Սելանիկի ճիճճաստութիւնը 816
ԳԼՈՒԽ Զ.—Սելանիկ կռուախճնոր 833
ԳԼՈՒԽ Է.—Երկարդական գործողութիւններ. 846
ԳԼՈՒԽ Ը.—Ապիրոսի բանակին գործողութիւնները . . . 854
ԳԼՈՒԽ Թ.—Սաճիթայի ճակատամբ. 867
ԳԼՈՒԽ Ժ.—Հայ գինուորները Սաճիթայի մէջ 886
ԳԼՈՒԽ ԺԱ.—Ցարակից ճիգերը 894

Ե. ՄԱՍ.— ՊՈԻԼԿԱՐԻՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.—Պատերազմի յայտարարութիւնը 908
ԳԼՈՒԽ Բ.—Փոխադարձ դիրքերը 920
ԳԼՈՒԽ Գ.—Գրէմ Գիլիան 940
ԳԼՈՒԽ Դ.—Էյուլ Պատկոզ 984
ԳԼՈՒԽ Ե.—Զարայճա 1007
ԳԼՈՒԽ Զ.—Երկարդական գործողութիւնները 1039

ԳԱՐԾԱՏԱՆՔ

39. *Մանասքըր և շրջակաները* 756
40. *Մանասքըրի ճակատամարտը* (Յաւելուած)
41. *Սերպ բանակներու գործողութիւնները.* 761
42. *Էլասոնա և Սարանտաքորոս* 813
43. *Սելանիկ և շրջակաները* (Յաւելուած)
44. *Եպիրոսի ռազմագաշտը.* 865
45. *Եանիայի մարտութիւնները* 881
46. *Պուլկար զօրահանութիւն և համախմբութիւն* 921

47. Հէլլէններու գինուորական գործողութիւնները 927
48. Մուսթաֆա Փաշայի գործողութիւնը 946
49. Թուրքերէն պուլկար բանակները կ՚երթայ Պուրկազի վազորդային. . . 997
50. Պուլկարներու տարածումը Թրակիոյ մէջ, կ՚երթայ Պուրկազէն վերջ . . 1000
51. Պուլկարական Բ. բանակին շարժումները Էտիրնէի շուրջը (Հոկտ. 15) . 1001
52. Նուրուշի ճակատամարտը (9 Հոկտ) 1009
53. Սէլ Եօլուի և Օղիաքչիի ճակատամարտները (9 Հոկտ.) 1013
54. Քըրք Քիլիսէի ճակատամարտը 1016
55. Պուլկարերէն քրքք բանակներու դիրքը Քըրք Քիլիսէն առաջ (9 Հոկտ) 1017
56. Պուլկարերէն քրքք բանակներու դիրքը կ՚երթայ Պուրկազէն առաջ (14 Հոկտ.) 1020
57. կ՚երթայ Պուրկազի ճակատամարտը (15—20 Հոկտ) 1024
58. Չաթալճայի ճակատամարտը (4—6 Նոյ) 1026
59. Զօրավար Բօվաչէֆի գործողութիւնները 1028
60. Ընդհանուր յառաջխաղացում պուլկարական Ա. Բ. Գ. և Դ. բանակներուն 1032

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆԵՐ

11. Մանաստըրի ճակատամարտը
12. Սէլանիկ և շրջակաները
13. Նահանջ սամ. Արեւմտեան բանակին

ՎՐԻՊԱԿ

Ա. ՀՍ.ՏՈՐ.—*էջ* 70 (*պատկերին տակ*) «զահաժառանգը» *պիտի ըլլայ* «թագաւորին զաւակը»—*էջ* 175 (*վերէն՝ 13րդ տող*) «Սերխպա» *պիտի ըլլայ* «Սերպիա»։

Բ. ՀՍ.ՏՈՐ.—*էջ* 209 (*վերէն՝ 4րդ տող*) «Մ.իհի.ց մեռաւ.» *պիտի ըլլայ* «Մ.իհի.ց ձիով մեռաւ.»—*էջ* 286 (*վերէն՝ 10րդ տող*) «**1903**» *պիտի ըլլայ* «**1906**»։—*էջ* 364 (*վերէն՝ 4րդ տող*) «Սեպտեմբեր **13**ին» *պիտի ըլլայ* «Սեպտեմբեր **25**ին»։

Գ. ՀՍ.ՏՈՐ.—*էջ* 379 (*վերէն 12րդ տող*) «Ֆաղամճեռուճ» *պիտի ըլլայ* «Ֆաղամճեռուճ»—*էջ* 413 (*վերէն՝ 12րդ տող*) «Մահմուտ Մուխթար» *պիտի ըլլայ* «Մ.հմի.ց Մուխթար».—*էջ* 419 (*վերէն 17րդ տող*) «Մահմուտ Մուխթար» *պիտի ըլլայ* «Մ.հմի.ց Մուխթար»։

Դ. ՀՍ.ՏՈՐ.—*էջ* 353 (*պատկերին տակ*) «գնդաձիրը» *պիտի ըլլայ* «Միրայեէօզը»։—*էջ* 557 (*վերէն՝ 9րդ տող*) «**1886**» *պիտի ըլլայ* «**1876**»։—*էջ* 564 (*վերէն 3րդ և 21րդ տողերը*) «հոկտեմբեր» *պիտի ըլլայ* «սեպտեմբեր»։